

Міністерство юстиції України
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник наукових праць

Виходить щорічно

Заснований у 2001 р.

Випуск 14

Харків
«Право»
2014

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського науково-дослідного
інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса
(протокол № 10 від 26 листопада 2014 р.)

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 9440 від 20.12.2004

Т33 Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць. Вип. 14 / ред. кол. : М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. — Х. : Право, 2014. — 488 с. : іл.

Засновники: Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційна колегія: **М. Л. Цимбал** – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник (співголова редколегії), **В. Ю. Шепітько** – доктор юридичних наук, професор (співголова редколегії), **Т. Є. Балинян** – кандидат біологічних наук, **Л. Г. Бордюгов** – кандидат юридичних наук, **Л. М. Головченко** – кандидат юридичних наук, **Л. М. Дереча** – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, **О. Ф. Дьяченко** – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, **В. А. Журавель** – доктор юридичних наук, професор, **О. В. Капліна** – доктор юридичних наук, професор, **О. В. Коломійцев** – кандидат технічних наук, **В. О. Коновалова** – доктор юридичних наук, професор, **А. І. Лозовий**, **В. О. Ольховський** – доктор юридичних наук, професор, **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор, **О. О. Прокопенко** – кандидат біологічних наук, **В. В. Сабадаш** – кандидат технічних наук, доцент, **Е. Б. Сімакова-Єфремян** – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (відповідальний секретар), **В. В. Седнев** – доктор медичних наук, доцент, **В. М. Сирих** – кандидат технічних наук, доцент, **О. О. Хлесткова** – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, **В. М. Шевчук**, доктор юридичних наук, професор

Відповідальний за випуск О. Ф. Дьяченко

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Адреса редакційної колегії: 61177, м. Харків, вул. Золочівська, 8-А,
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, тел. 372-13-23

© Харківський НДІ судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 2014
© Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, 2014
© «Право», 2014

Від редакційної колегії

Редакційна колегія при формуванні чотирнадцятого випуску збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» додержувалася традиційної рубрикації: у ньому подано матеріали щодо висвітлення сучасних проблем криміналістики, вирішення загальних питань теорії судової експертизи, організації та нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, а також розділи, що формувалися із праць, у яких розкрито теоретичні й практичні проблеми за окремими класами, родами, видами та підвидами судових експертиз. Питання експертної практики виділено у відповідних підрозділах основних рубрик. У підготуванні статей для збірника взяли участь представники судово-експертних установ, вищих навчальних закладів, правоохоронних органів не тільки України, а й зарубіжних країн. У збірнику подано матеріали, що містять інформацію про міжнародні науково-практичні конференції та семінар з проблем криміналістики й судової експертизи, а також про ювілей Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Висловлюємо щиро вдячність усім авторам, які надали матеріали для оприлюднення в збірнику, а також фахівцям, які взяли участь у його виданні, та запрошуємо вчених і практиків до підготування статей у наступний випуск.

От редакционной коллегии

Редакционная коллегия при формировании четырнадцатого выпуска сборника научных трудов «Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики» придерживалась традиционной рубрикации: в нем представлены материалы по освещению современных проблем криминалистики, решению общих вопросов теории судебной экспертизы, организации и нормативно-правовому регулированию судебно-экспертной деятельности, а также разделы, сформированные из работ, в которых раскрываются теоретические и практические проблемы по отдельным классам, родам, видам и подвидам судебных экспертиз. Вопросы экспертной практики выделены в соответствующих подразделах основных рубрик. В подготовке статей для сборника приняли участие представители судебно-экспертных учреждений, высших учебных заведений, правоохранительных органов не только Украины, но и зарубежных стран. В сборнике представлены также материалы, содержащие информацию о международных научно-практических конференциях и семинаре по проблемам криминалистики и судебной экспертизы, а также о юбилее Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого.

Выражаем искреннюю благодарность всем авторам, предоставившим материалы для публикации в сборнике, а также специалистам, которые приняли участие в его издании, и приглашаем ученых и практиков к подготовке статей в следующий выпуск.

УДК 343.98

В. Ю. Шепитько, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,

В. В. Білоус, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

РОЛЬ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВСТАНОВЛЕННІ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Розглянуто тенденції інформатизації сучасного людства. Проаналізовано особливості його життєдіяльності, що призводять до слідоутворення в кіберпросторі. Запропоновано напрямки використання інформаційних технологій для встановлення місцезнаходження розшукуваної особи, а також ототожнення особи з метою розслідування злочинів.

Ключові слова: інформаційні технології, інформатизація, ідентифікація, розслідування злочинів.

Підвищення ефективності боротьби зі злочинністю вимагає всебічного наукового дослідження об'єктивно існуючих явищ та притаманних їм тенденцій і закономірностей. Реалії життєдіяльності людства в умовах інформаційного суспільства такі, що, наприклад, тільки в Україні кількість абонентів мобільного зв'язку на початку 2014 р. перевищила 62 млн при чисельності населення менше 45,5 млн осіб (багато хто є абонентами декількох операторів, а більше 40 % одночасно користуються не менш ніж двома мобільними телефонами). При цьому структура продажів електронних засобів комунікації свідчить про стійку тенденцію до домінування смартфонів, що підтримують Інтернет-комунікації, над традиційними мобільними засобами зв'язку. Прогнозується, що до 2017 р. кількість підключень до мобільних мереж у світі сягне 9 млрд, що істотно перевищить актуальну на той час чисельність населення нашої планети (7,4 млрд). До 2020 р. на Землі налічуватиметься 50 млрд активних мобільних пристроїв, переважна більшість підключень яких припадає на так звані M2M-системи, у яких електронні пристрої, що належать різним особам, «спілкуватимуться» між собою. Серед

користувачів Інтернетом станом на початок 2014 р. вже було більше 50,0 % повнолітнього населення України, 57 % – Росії і 85 % – США¹, а до 2020 р. прогнозується залучення до Інтернет-комунікації всіх жителів Землі².

Тотальна інформатизація суспільства й зумовлені нею гіперпідключеність та Інтернет-залежність стали причиною протікання життєдіяльності більшості індивідів одночасно в реальному й віртуальному просторах з відповідним слідоутворенням в обох вимірах унаслідок використання засобів мобільного зв'язку, електронної пошти, електронних систем платежів, кредитних, платіжних і дисконтних карт. Усе частіше хронологія життя сучасної людини відображається в миттєвих і sms-повідомленнях, умісті електронної пошти, записах в електронних адресних книгах і календарях, фотознімках і відеороликах, статусах на сторінках у соціальних Інтернет-мережах, блогах тощо, створюваних самою особою, а також у доріжках електронних слідів, що генеруються використовуваними людиною електронними пристроями незалежно від волі останньої. Характерна криміналістична особливість кіберпростору полягає в тому, що взаємодіючи в ньому об'єкти (файли даних і програм), які беруть участь у процесі створення слідів, що виникають при цьому, не мають зовнішньої будови. Відповідно весь арсенал засобів і методів роботи з матеріальними слідами, накопичений трасологією, у цьому випадку виявляється практично непридатним, що зумовлює актуальність криміналістичного дослідження електронних носіїв інформації.

Місцями зосередження домінуючих масивів достовірних персональних даних стали інтегровані автоматизовані банки даних і автоматизовані інформаційно-пошукові системи різних державних органів, банки даних кредитних історій, програм лояльності різних суб'єктів господарювання, online-анкети соціальних Інтернет-мереж, у яких у цілому світі вже зареєстровано понад 5,7 млрд профілів³.

Характерним для сучасної людини стало позиціонувати можливості електронних пошукових систем як продовження власного інтелекту, а електронні сховища інформації як розширення своєї власної пам'яті, довіряючи все більшу кількість аналітичних функцій штучному інтелекту, а конфіденційної інформації – електронним носіям. Виступаючи творцем і розповсюджувачем власного контенту та споживачем чужого, людина неминуче залишає в кіберпросторі віртуальні сліди своєї діяльності. За цими слідами можна встановити не тільки фізичні параметри часу та місця вчинення тієї чи іншої дії, а й з високим ступенем імовірності вирішити низку діагностичних завдань з формування психологічного профілю відображеного суб'єкта та прогнозування його майбутньої поведінки.

¹ Див: Половина дорослих українців користуються Інтернетом [Електронний ресурс] // Укр. правда. — 2013, 28 жовтня. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/10/28/>.

² Див: Прогноз Google: К 2020 году все люди будут соединены всемирной сетью [Електронний ресурс] // Зеркало Недели. — 2013, 20 червня. — Режим доступу : <http://zn.ua/TECHNOLOGIES/>.

³ Див: Названы самые популярные социальные сети в мире [Електронний ресурс] // Фокус. — 2014, 11 січня. — Режим доступу : <http://focus.ua/tech/294534/>.

Глобальне поширення і легкодоступність цифрових засобів фотофіксації, аудіо-, відеозапису, а також Інтернет-ресурсів, що надають необмеженому колу осіб можливість безкоштовного розміщення різних матеріалів у вільному доступі, «породили, так званий інформаційний експібіціонізм, коли найменший рух "звивини мозку" або афективний імпульс виставляються на загальний огляд»¹. При цьому лавиноподібний розвиток Інтернет-спільнот, основним контентом яких слугує візуальний матеріал (наприклад, Instagram, Pinterest або Pinme, орієнтовані на зберігання, демонстрацію і обмін фото-та/або відеозображень), призвів до домінування в змісті комунікації візуальної складової й переходу від логосфери до іконосфери, зростання популярності такого жанру фотозйомки, як selfie. Використання тандему фото-, відеокамери та соціальної мережі дозволяє Інтернет-користувачам мислити й спілкуватися образами, скорочуючи час для комунікації, а органам досудового розслідування за наявності правових підстав і з дотриманням визначеної законом процедури – установлювати місця їх перебування, завдяки автоматичній фіксації у файлі фотозображення даних про географічне місце й час здійснення зйомки.

Відсутність інформаційної культури та нехтування елементарними заходами інформаційної безпеки іноді призводять до курйозів, коли керований марнослаством підозрюваний у вчиненні тяжкого злочину здійснює самовикриття, розміщуючи на своїй персональній сторінці в соціальній мережі власне фото (mugshot), запозичене з сайту поліцейського департаменту під грифом Wanted («Розшукується»).

Часто в мережу «викладаються» матеріали фото-, відеофіксації злочинної діяльності, здійсненої їх автором одноособово або в співучасті². Останнім часом загрозливої тенденції набуло демонстративне поширення ісламськими бойовиками через Всесвітню мережу відеозаписів страти американських журналістів Дж. Фоулі та С. Сотлоффа, шотландського волонтера Д. Хейнса та британського таксиста А. Хеннінга з публічними погрозами на адресу країн Заходу від імені так званої Ісламської держави Іраку й Леванту³. А необхідність у збиранні інформації про приховану причетність до тероризму в нашій країні Російської Федерації⁴, унаслідок якого станом на 30 вересня 2014 р. загинули 3627 людей, ще 8447 отримали поранення, 379 тис. були вимушені переїхати зі сходу України в інші регіони, а більше 426 тис. – у сусідні держави⁵, зумовила створення вітчизняними громадами

¹ Голова А. Г. Трансформации в социальных медиа в сети Интернет: социокультурный анализ / А. Г. Голова // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013. — № 1. — С. 233.

² Див: Резонансное преступление в России: групповое изнасилование несовершеннолетней школьницы выложили в интернет [Електронний ресурс] // Цензор.Нет. — 2014, 28 вересня. — Режим доступу : <http://censor.net.ua/news/304618>.

³ Див: Исламские террористы обезглавили очередного заложника [Електронний ресурс] // Зеркало Недели. 2014, 4 жовтня. — Режим доступу : <http://zn.ua/WORLD/>.

⁴ Див: Как российские войска из террористов на Донбассе превращаются в «миротворцев» [Електронний ресурс] // Цензор.Нет. — 2014, 3 жовтня. — Режим доступу : http://censor.net.ua/photo_news/305413/.

⁵ Див: ООН: Жертвами неоголошеної війни на Донбасі стали понад 3600 людей

ми активістами спеціального Інтернет-сайту dokaz.org.ua, на якому щоденно акумулюються фото та відео, 90 % з яких координатори сайту отримують із відкритих джерел – сторінок у соціальних мережах росіян, на яких ті зізнаються у своїй причетності до заворушень на Донбасі, зокрема, розміщують власні світлини зі зброєю, військовою технікою, полоненими й загиблими українськими військовими тощо¹.

Криміналістично значущим можна визнати той факт, що традиційне коло ознак, які сприяють ототожненню живої людини, нині розширилося за рахунок ідентифікаційних ознак використовуваних нею транспортних комунікаційних мереж і кінцевого обладнання. До їх числа слід віднести: абонентський номер (сукупність цифрових знаків для позначення (ідентифікації) кінцевого обладнання абонента в телекомунікаційній телефонній мережі загального користування у форматі: код країни – код зони або оператора – абонентський номер у мережі; ідентифікатор користувача (User Identifier, USER ID); міжнародний ідентифікаційний номер мобільного термінала (міжнародний ідентифікатор обладнання мобільної станції) (International Mobile Equipment Identity, IMEI); міжнародний ідентифікаційний номер мобільного абонента (міжнародний ідентифікатор мобільного абонента) (International Mobile Subscriber Identity, IMSI); ідентифікаційна телекомунікаційна картка (засіб, що використовується для ідентифікації кінцевого обладнання абонента в телекомунікаційній мережі (SIM-карта, USIM-карта, R-UIM-карта тощо); серійний номер обладнання мобільної станції (Electronic Serial Number, ESN); міжнародний ISDN номер мобільної станції (Mobile Subscriber ISDN Number, MSISDN), мережева адреса в Інтернеті (IP-address). Дослідження віртуальних слідів взаємодії цих пристроїв може слугувати встановленню широкого кола обставин розслідуваної події.

З метою забезпечення органів кримінальної юстиції інноваційним «продуктом», призначеним для своєчасного встановлення місця знаходження й ототожнення розшукуваних осіб (у тому числі дистанційно), перспективними напрямками розвитку криміналістики слід визнати:

1) створення та пристосовування до виконання криміналістичних завдань широкого спектру інформаційних технологій (наприклад, технологій аналізування метаданих абонентів стільникового зв'язку й мережевого аналізу; автоматичного пошуку, розпізнавання та ідентифікації осіб за цифровими фото-, відеозображеннями, розміщеними в мережі Інтернет; безконтактного автоматизованого розпізнавання емоцій за фотоеталонами (патернами) їх мімічних виразів; побудови картографічних геоінформаційних схем переміщення абонентів тощо), а також розроблення криміналістичних рекомен-

[Електронний ресурс] // Укр. правда. — 2014, 4 жовтня. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/4/>.

¹ Див: Для збору інформації про причетність РФ до тероризму в Україні створено сайт [Електронний ресурс] // 5 канал. — 2014, 8 липня. — Режим доступу: <http://www.5.ua/ukrajina/suspilstvo/item/388427/>; Олександр Аргат: Проект dokaz.org.ua допоможе довести безпосередню присутність Росії у кризі на Донбасі [Електронний ресурс] // УКМЦ. — 2014, 8 липня. — Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/oleksandr-argat/>.

дацій комплексного використання цих інформаційних технологій з урахуванням здобутого позитивного досвіду впровадження наукових розробок¹ і використання відкритих online-джерел суб'єктами, які володіють ресурсами для першочергового впровадження подібних інновацій (власниками найбільших соціальних Інтернет-мереж, провідними рекрутинговими агенціями, колекторськими компаніями, операторами ринку таргетованої реклами тощо). Використання потенціалу соціальних Інтернет-мереж уже сприяло розшуку органами МВС України 15 % зниклих без вісти дітей², а мобільного зв'язку – пошуку жертв техногенних катастроф³.

2) організація навчання та доведення до автоматизму навичок виявлення, попереднього дослідження, фіксації й вилучення слідчими не тільки традиційних матеріальних чи інтелектуальних, а й віртуальних слідів; самостійної роботи з електронними носіями інформації та електронними засобами фіксації, копіювання, зв'язку, контролю й забезпечення захисту осіб, радіоелектронними засобами, транспортними телекомунікаційними мережами та електронними інформаційними системами; проведення слідчих і спеціальних слідчих дій, зумовлених упровадженням у практику інформаційних і телекомунікаційних технологій, здійснення окремих процесуальних дій у дистанційних режимах відео- та телефонних конференцій. Наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття в кримінально-процесуальному законодавстві деяких європейських країн виник інститут так званих спеціальних слідчих дій, який відносно недавно був упроваджений і в процесуальне законодавство деяких країн пострадянського простору у вигляді «таємних», «негласних слідчих (розшукових)», «оперативних» та інших дій і заходів. Так, у статтях 260, 263, 264, 267–270 КПК України законодавчу регламентацію отримала низка негласних слідчих (розшукових) дій, заснованих на використанні інформаційних і телекомунікаційних технологій: аудіо-, відеоконтроль особи; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місця знаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем; аудіо-, відеоконтроль місця. У статтях 115–118 КПК Естонії передбачено такі дії: приховане спостереження, прихований огляд і заміна об'єкта; прихований огляд поштово-телеграфних відправлень; збирання відомостей про повідомлення, що передаються через канали зв'язку загального користування; негласне про-

¹ Див: *Захарченко О. В.* Діяльність слідчого з розшуку та встановлення місцезнаходження обвинуваченого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. В. Захарченко. — Х., 2012. — 20 с.

² Див: Соцсети помогают украинской милиции искать пропавших детей [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.imena.ua/blog/network-helps>.

³ Див: Место падения пропавшего Sukhoi Superjet 100 обнаружено с помощью сигналов мобильных телефонов [Електронний ресурс] // SVIT24.NET. — 2012, 10 травня. — Режим доступу : <http://svit24.net/events/42-events/>; Под завалами ТЦ в Риге ищут людей по звонкам на мобильные [Електронний ресурс] // Известия. — 2013, 23 листопада. — Режим доступу : <http://izvestia.kiev.ua/ru/news/37197>.

слухування й негласне візуальне спостереження повідомлень та іншої інформації, переданої через телекомунікаційні мережі загального користування. У статтях 134.2–134.3 КПК Молдови регламентовано: негласний процесуальний моніторинг або контроль фінансових угод і доступ до фінансової інформації; документування за допомогою технічних засобів і методів, а також локалізація та відстеження об'єктів через глобальну систему позиціонування (GPS) або за допомогою інших технічних засобів; збирання інформації від постачальників послуг електронних комунікацій тощо;

3) модернізація таких тактичних операцій, як «Викриття злочинця», «Пошук і встановлення осіб, які переховуються від слідства», «Встановлення співучасників злочину» тощо за рахунок уключення в їх структуру ситуаційно зумовлених систем названих спеціальних слідчих дій, у тому числі таких, які сприяють вирішенню тактичного завдання стосовно перевірення «цифрового алібі». При плануванні їх проведення необхідно враховувати тенденції, згідно з якими зі зростанням кількості електронних пристроїв, що використовуються однією особою, а також застосуванням особистих смартфонів і планшетів у корпоративних цілях набувають популярності хмарні сховища інформації, що дозволяють завантажувати особисті дані в Інтернет для віддаленого зберігання файлів із правом доступу до них за допомогою необмеженої кількості засобів комунікації. За деякими оцінками, до 2019 р. аудиторія веб-служб, призначених для віддаленого зберігання файлів, досягне 3,6 млрд користувачів, а сумарний обсяг завантажуваних у ці сховища даних складе 3520 петабайт проти 685 Пб у 2013 р.¹ Більшість потужних дата-центрів (центрів оброблення даних (ЦОД) розташовано за межами країн, резидентами яких є Інтернет-користувачі². Унаслідок цього боротьба зі злочинністю як з екстериторіальним суспільно небезпечним явищем вимагає вироблення навичок високого рівня взаємодії в рамках надання міжнародної правової допомоги.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УСТАНОВЛЕНИИ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА

Шепитько В. Ю., Белоус В. В.

Рассмотрены тенденции информатизации современного человечества. Проанализированы особенности его жизнедеятельности, влекущие за собой слеδοобразование в киберпространстве. Предложены направления использования информационных технологий для установления местонахождения разыскиваемого лица, а также отождествления личности в целях расследования преступлений.

¹ Див: К концу 2013 года количество аккаунтов в облачных хранилищах достигнет 1 млрд [Електронний ресурс] // Internetua. — 2013, 17 грудня. — Режим доступу : <http://internetua.com/>.

² Див: Цукрова Т. Где хранятся личные данные украинских пользователей / Т. Цукрова [Електронний ресурс] // Лига.Бизнес. — 2014, 7 серпня. — Режим доступу : <http://biz.liga.net/all/it/stati/>.

Ключевые слова: информационные технологии, информатизация, идентификация, расследование преступлений.

ROLE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN IDENTIFYING THE PERSON OF THE CRIMINAL

Shepitko V. Y., Bilous V. V.

The global spread and easy access to digital photographic, video and audio survey equipment as well as the Internet resources have given rise to the dominance of visual components in communication. Given the fact that a lot of photographic and video materials that capture a criminal activity are uploaded on the Internet, it allows the pre-trial investigation to establish the criminals' whereabouts, as the file of an automatic video surveillance or photo contains data on the geographic location and time when the shots or footage were made. The peculiar criminalistic feature of the cyberspace is that the objects which interact in it have no external structure. This renders all the store of means and methods of handling material traces, accumulated by traceology, virtually useless in this particular case. This fact makes criminalistic study of electronic data storage devices especially relevant. In this regard in order to provide criminal law enforcement bodies with innovative «products» we have suggested the ways of applying information technologies to establish the whereabouts of the wanted individual as well as the individual's identification in the criminal investigation proceedings.

Keywords: information technologies, informatization, identification, crime investigation.

УДК 343.98:340.6

В. Е. Коновалова, профессор кафедры криминалистики Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, доктор юридических наук, профессор, академик НАПрН Украины

ЧАСТНЫЕ МЕТОДИКИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ: ПРОБЛЕМЫ ГЕНЕЗИСА И ОРГАНИЗАЦИИ

Рассмотрены вопросы соотношения общей методологии и частных методик, осуществляющих познавательные функции при проведении исследований в отдельных видах криминалистических экспертиз. Указаны источники происхождения методик, возникающие в процессе экспертной практики и заимствованные из других отраслей знаний с соответствующей корректировкой.

Ключевые слова: методология, частные методики, криминалистическая экспертиза.

Исследовательская деятельность во всех областях науки подчинена общим закономерностям познания. Законы и категории диалектики являются тем инструментом, который обеспечивает постижение истины. Категории диалектики – анализ и синтез, причина и следствие, сущность и явление, тождество и различие – выступают теми ступенями познания, которые в различной последовательности и сочетании могут выполнять познавательные функции и в таких частных исследованиях, как экспертизы, в том числе криминалистические.

В процессе познавательной работы в ходе криминалистических исследований, значительную роль играют частные методики, которые выполняют свои функции, определяемые спецификой исследования. Законы и категории диалектики, выполняющие функции познания, претворяются в частных методиках экспертных исследований, осуществляемых в практике экспертных учреждений¹.

Обращение к источникам частных научных исследований свидетельствуют о том, что они имеют различное происхождение, генезис и формы существования. История развития криминалистической идентификационной экспертизы позволяет прийти к выводу о том, что ее формирование, в том числе зарождающихся методик, имело своим предназначением вычленение отдельных признаков, составляющих основу для сравнения при установлении тождества исследуемого объекта. Такие первые исследования были проведены в почерковедении и трасологии. Их материалы были наиболее простыми и составляли основу для выводов, имеющих доказательственное значение.

Обращение к частным криминалистическим методикам исследования показывает, что их возникновение и развитие имели неоднозначный характер и были связаны как с потребностями судебной (следственной) практики, так и с развитием отдельных отраслей науки, достижения которых могли быть использованы в целях исследования. Так, если обратиться к почерковедческим исследованиям в Украине, то можно обнаружить первые попытки использования почерковедческой экспертизы в деятельности Кабинета научно-судебной экспертизы в г. Киеве, организованного в 1914 г. и связанного с именем С. М. Потапова, проводившим такие экспертизы². Накопленный им опыт позволил впоследствии сформулировать основы криминалистической идентификации как адаптацию философской категории «тождество и различие», не только предложив ее как познавательную функцию в исследовании, но и создав частную методику идентификации с ее этапами, обеспечивающими познавательный процесс³. Дальнейшие исследования

¹ См.: *Аверьянова Т. В.* Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. — М. : Норма, 2006. — 480 с.

² См.: *Коновалова В. Е.* Некоторые вопросы истории советской криминалистики (1917–1920 гг.) / В. Е. Коновалова // Научная конференция по работам, выполненным в 1955 году : тезисы докладов. — Х., 1956. — С. 62–65.

³ См.: *Потапов С. М.* Введение в криминалистику : учеб. пособие / С. М. Потапов. — М. : РИО ВЮАКА, 1946. — 26 с.

в этой области завершились разработкой теоретических положений криминалистической идентификационной экспертизы. Сходная судьба была и у трасологии, теоретические основы исследования которой были заложены работами Б. И. Шевченко¹. Накопление научной и методической информации явилось предпосылкой для создания в последующем методик исследования в экспертной практике института судебной экспертизы.

Генезис накопления частных признаков в той или иной отрасли криминалистической экспертизы можно проследить на примере дактилоскопической экспертизы. В этой отрасли, которая считалась безусловной по своей идентификационной неповторимости и индивидуальности, можно проследить по аналогии как с идентификацией личности по крови (от группы к типу, резусу, генотипу), позволяющей от родовой принадлежности перейти к утверждениям об индивидуальности крови, так и в дактилоскопии, где углубленный анализ частных признаков создал основу для их дифференциации (Г. Грановский)², а потом и в пороскопии, эджескопии. Это позволило устанавливать такие комплексы частных признаков, которые являются основой для идентификации личности даже по отдельным отпечаткам пальцев, что в значительной степени расширяет возможности эксперта для формирования категорических выводов.

Неравномерность развития отдельных научных отраслей, возможность их использования для экспертных исследований способствуют не только развитию экспертных методик, но и созданию новых. К ним можно отнести методы идентификации гладкоствольного оружия по дроби³ и частные методики исследования в комплексных экспертизах⁴. Так, если экспертиза одного определенного вида требует углубленного анализа, а следовательно, и синтеза, как основы достоверных выводов, то комплексная экспертиза предоставляет более широкий, разносторонний материал для синтеза частных признаков, являющихся предпосылкой достоверных выводов, которые обладают высокой доказательственной ценностью.

Источником формирования частных методик в криминалистической экспертизе и других областях знаний является собственный опыт. Экспертная деятельность, осуществляемая в рамках общепринятых стандартов, несомненно, программирует мышление, связанное с решением определенной задачи или группы задач, формируя привычную схему мышления.

¹ См.: Шевченко Б. И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике / Б. И. Шевченко. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. — 96 с.

² См.: Грановский Г. Л. Классификация и оценка частных признаков папиллярных узор / Г. Л. Грановский // Теория и практика криминалистической экспертизы. — М., 1956. — Сб. 2; Он же. Папиллярскопическая идентификация личности // Теория и практика криминалистической экспертизы. — М., 1961. — Сб. 8.

³ См.: Саврань Л. Ф. Из практики идентификации гладкоствольного оружия по выстреленной дроби / Л. Ф. Саврань // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1980. — Вып. 21.

⁴ См.: Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян. — Х. : Гриф, 2004. — 176 с.

Однако в решении поставленной задачи нередко возникают вопросы и обстоятельства, которые не укладываются в привычную методическую схему, интеллект ищет другое решение и другие способы. Поиск (вдохновение плюс интуиция), свойственный мышлению исследователя, не всегда приводит к успеху, но может дать при этом позитивный результат. Успех решения предопределяет включение способа решения задачи в методику. Такова модель создания и совершенствования методик исследования.

Такие выводы, выстраданные опытом и вдохновением, рассматриваются как маленькие собственные открытия, которые не всегда становятся известны. Но практика и стремление к новым открытиям побуждают разработчика опубликовать информацию о способе решения задачи. Однако новый способ, как и новейшая методика, не всегда востребованы широким кругом экспертного сообщества, что связано в определенных случаях с отсутствием интереса, а в некоторых ситуациях с недостаточной информационно-методической работой с экспертами. Помочь избежать таких негативных явлений может открытый доступ любого заинтересованного лица к информации Реестра методик проведения судебных экспертиз – официальной электронной базе данных, ведущейся с целью создания информационного фонда о наличии методик проведения судебных экспертиз, которые аттестованы и рекомендованы к внедрению в экспертную практику. Информация, содержащаяся в Реестре, является открытой для запросов правоохранительных органов, судов и заинтересованных юридических и физических лиц. Держатель Реестра – Министерство юстиции Украины.

Кроме того, важным источником получения информации о специальной литературе, содержащей отдельные научно-методические положения судебной экспертизы, являются утвержденные приказом Министерства юстиции Украины перечни рекомендованной научно-технической и справочной литературы, которая используется в процессе производства судебных экспертиз. На сегодняшний день это 22 перечня литературы по самым разным категориям экспертиз (криминалистическим, инженерно-техническим, психологическим, искусствоведческим и др.), насчитывающий более двух тысяч наименований.

Источником создания криминалистических методик также могут быть нестандартные ситуации, возникающие в процессе расследования, которые требуют значительных усилий и нередко интуитивного мышления, создающего основу для поиска или сам поиск, в виде многочисленных проб и ошибок. Результатом исследования возможных нестандартных ситуаций может быть отказ от его проведения, как, по субъективному мнению эксперта, не имеющего перспектив. Достижение положительного результата – это поиск, основанный на вдохновении как уверенности в его возможности и стремлении к нему во имя разрешения неизвестной ситуации.

Субъективное состояние эксперта, несомненно, предопределяет его стремление найти решение. Здесь имеют значение и научный потенциал эксперта, и его поиск, и желание разрешить проблему.

Именно поэтому одной из задач в этом отношении являются обобщение научных достижений в методиках исследования и создание научных банков

частных методик (методических рекомендаций). Они могут иметь не только внутриведомственный, но и международный характер, исходя из сферы их применения. При этом важно отметить, что предлагаемые стандарты играют двоякую роль:

а) с одной стороны, они обладают обучающим воздействием, расширяя диапазон применяемых приемов;

б) с другой стороны, имеют свойства стимуляторов, побуждающих эксперта к новому поиску в конкретном исследовании. В этом состоит основная рабочая функция предлагаемых методик.

Как одним из способов получения знаний о ведущихся разработках, новых методах исследования может быть предложен анализ информации о них на стадии формирования в экспертном учреждении путем:

— создания научных комиссий;

— организация рецензирования этапов проводимых научно-исследовательских работ;

— публикация информации по этапам научных работ в специальной литературе и др.

Руководят этой работой ученые советы научно-исследовательских учреждений судебных экспертиз, включая данную деятельность в планы своей работы.

ОКРЕМІ МЕТОДИКИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ: ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИСУ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

Коновалова В. О.

Розглянуто питання співвідношення загальної методології й окремих методик, що здійснюють пізнавальні функції при проведенні досліджень з окремих видів криміналістичних експертиз. Зазначено джерела походження методик, що виникають у процесі експертної практики та запозичені з інших галузей знань з відповідним корегуванням.

Ключові слова: методологія, окремі методики, криміналістична експертиза.

SPECIFIC CRIMINALISTIC EXAMINATION METHODOLOGY: GENESIS AND ORGANIZATION PROBLEMS

Konovalova V. E.

The article deals with the interpretation of basic scientific methodologies with the application to specific expert study methods including criminalistic examinations. It proves that the use of such dialectic categories as analysis and synthesis, cause and effect, substance and phenomenon, identity or difference as well as others, brings about the cognition in a specific field. It justifies that the sources of specific study methods in criminalistic examination may include both general scientific approaches and such methods as: a) borrowed from other areas of knowledge; b) created within the theory and criminalistic practical work; c) own methodological approaches to the study, developed from own practices; d) conditioned by situational circumstances (unexpected in the expert's routine practice). Using the examples of traditional expert studies and new studies that emerge on

the border with various areas of knowledge, the article shows their importance for the creation of new criminalistic methods. The article also covers the problems with creating data base of specific methods that present a foundation for the necessary specific method unification.

Keywords: methodology, specific methods, criminalistic examination.

УДК 343.98

В. А. Журавель, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України

ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛОЖЕНЬ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Розглянуто положення чинного Кримінального процесуального кодексу України, які регламентують порядок організації досудового розслідування, процедури провадження окремих слідчих (розшукових) дій як засобів формування доказів у кримінальному провадженні. Визначено дискусійні питання, що містяться в нормах КПК і стосуються зазначеної проблематики. Висловлено пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Ключові слова: організація досудового розслідування, строки досудового розслідування, організація провадження окремих слідчих (розшукових) дій.

Аксіоматичним є твердження, що ефективність досудового розслідування напряму залежить від якісного унормування цієї діяльності в кримінально-процесуальному законодавстві, оскільки нормативне регулювання є визначальним для формулювання всіх криміналістичних рекомендацій. Докорінна зміна вітчизняної кримінально-процесуальної доктрини з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. не могла не позначитися на організаційно-тактичних аспектах діяльності слідчого, прокурора. Уведення законодавчих новел потребує їх відповідного осмислення вченими-криміналістами з метою вироблення уніфікованих підходів до формулювання рекомендацій щодо оптимізації організації досудового розслідування.

Аналізування чинного кримінального процесуального законодавства України надає підстави дійти висновку про те, що ускладнення організаційних аспектів кримінального провадження передусім зумовлене суттєвим обмеженням повноважень слідчого і як наслідок зайвою формалізацією багатьох напрямів його діяльності. Слідчого замість активного суб'єкта доказового процесу перетворено на особу, що збирає матеріали кримінального провадження, при цьому більшість своїх дій і рішень він має узгоджувати або з прокурором, або отримувати дозвіл у слідчого судді.

Організаційно-тактичні ускладнення досудового розслідування розпочинаються на вихідному та початковому етапах його здійснення. Організаційні складнощі вихідного етапу головним чином пов'язані з відмовою вітчизняного законодавця від дослідчого кримінального процесу взагалі й стадії порушення кримінальної справи зокрема. Ідеться про інше розуміння, порівняно з положеннями КПК 1960 р., приводів і підстав відкриття кримінального провадження (порушення кримінальної справи), а отже, і в необхідності проведення перевірочних заходів щодо визначення ознак складу злочину (ст. 97 КПК 1960 р.), можливості судового оскарження відкриття кримінального провадження й початку кримінального переслідування відносно конкретної особи та ін.

Скасування інституту порушення кримінальної справи як певної гарантії обґрунтованості кримінального переслідування було неоднозначно сприйнято науковцями й практиками. Одні з них позитивно оцінили ці кримінальні процесуальні новели та вважають їх кроком уперед¹; інші висловлюються більш стримано² або відверто критично. Зокрема, А. Ф. Волобуєв убачає в цьому руйнацію не тільки власне теоретичних конструкцій, а й певного алгоритму діяльності органів досудового розслідування та оперативно-розшукових підрозділів, який складався протягом багатьох десятиріч, де перевірка заяв і повідомлень виступала своєрідним «фільтром» для хибних і помилкових заяв. Більш того, на переконання науковця в суспільстві, де постійно виникають соціальні конфлікти, сторони яких часто намагаються залучити правоохоронні органи й використати їх можливості для досягнення своєї не завжди законної мети, спрощений механізм запуску кримінального переслідування є недопустимим³.

Дійсно, однією з суттєвих новацій КПК України 2012 р. слід визнати відмову від процедури порушення кримінальної справи, де приводи й підстави служили певним фільтром розмежування дій злочинного характеру від інших правопорушень. Намагання законодавця мінімізувати можливість необґрунтованої відмови в порушенні кримінальної справи та вияву зловживань з боку посадових осіб правоохоронних органів до певної міри зрозумілі, але надмірно спрощена процедура відкриття кримінального провадження має й свої суттєві недоліки, які стосуються не тільки правових, морально-етичних, а й організаційних аспектів. Зокрема, внесення в Єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР) усіх заяв і повідомлень, у яких містяться лише загальні відомості, та й ті, що викладені в інтерпретації заявника, указуючи на ознаки вчиненого кримінального правопорушення (навіть

¹ Див.: *Грошевой Ю. М.* Новый этап развития уголовно-процессуального законодательства Украины / Ю. М. Грошевой, О. В. Каплина // Уголовное судопроизводство. — 2013. — № 1. — С. 2–6.

² Див.: *Белкин А. Р.* Возбуждение уголовного дела в Украине и России / А. Р. Белкин // Криминалист первопечатный. — 2014. — № 8. — С. 41–56.

³ Див.: *Волобуєв А. Ф.* Проблемні питання початку досудового розслідування / А. Ф. Волобуєв // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матер. V міжнар. наук.-практ. конф., присв. XX-річчю Нац. акад. правов. наук України, Одеса, 1 листоп. 2013 р. — Одеса : Фенікс, 2013. — С. 237–240.

не завжди персоніфіковані й без належного повідомлення заявника про кримінальну відповідальність), призводять до значного збільшення кількості матеріалів, що перебувають у провадженні слідчого. У свою чергу інтенсифікація праці слідчого, прокурора не сприяє об'єктивності та повноті процесу дослідження інформації, що надійшла, через елементарне зайве навантаження. Не можна визнати вдалою редакцію ч. 5 ст. 214 КПК, де закріплено положення про те, що до ЄРДР вносять відомості про попередню правову класифікацію кримінального правопорушення. Як наголошує І. В. Басиста, за змістом цієї норми законодавчо закладено підвалини для зловживань і вимушених помилок слідчого при прийнятті процесуального рішення про початок досудового розслідування¹.

У багатьох випадках сама процедура відкриття кримінального провадження супроводжується суттєвою інтенсифікацією праці слідчого, що також не сприяє об'єктивізації рішень стосовно початку досудового розслідування. Так, ч. 1 ст. 214 КПК зобов'язує слідчого, прокурора протягом 24 годин з моменту надходження заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, внести відповідні відомості до ЄРДР і розпочати розслідування. У зазначений проміжок часу також необхідно здійснити огляд місця події як невідкладної слідчої (розшукової) дії, спрямованої на перевірку обґрунтованості заяви чи повідомлення, та відповідне процесуальне оформлення об'єктів, що вилучаються під час огляду².

Щодо останньої тези, то дійсно законодавцем передбачено складну процедуру набуття об'єктами, вилученими з місця огляду події, статусу речових доказів, що не сприяє оперативності проведення досудового розслідування та економії процесуальних засобів. Мається на увазі те, що ці об'єкти спочатку визнаються як тимчасово вилучені (ст. 237 КПК), далі слідчий протягом 24 годин повинен звернутися з клопотанням до слідчого судді про накладання арешту на ці тимчасово вилучені об'єкти (ст. 167 КПК) і лише після прийняття відповідної ухвали слідчим суддею вони набувають статусу речових доказів (відповідно до положень КПК 1960 р. такого роду об'єкти набували статусу речових доказів відразу ж після їх належного оформлення в протоколі слідчого огляду й вилучення). Стосовно майна, яке вилучається з місця огляду, і необхідності накладання на нього арешту, то тут особливих заперечень не виникає. А ось щодо обґрунтованості та доцільності накладання арешту на такі об'єкти, як одяг з трупа, пакувальний матеріал, у якому му знаходилися частини розчленованого трупа або тіло новонародженої

¹ Див.: Басиста І. В. Правові основи прийняття і використання рішень слідчого на стадії досудового розслідування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / І. В. Басиста. — Запоріжжя, 2014. — С. 15.

² Див.: Шило О. Речові докази як процесуальне джерело доказів. Новели Кримінального процесуального кодексу України / О. Шило // Вісн. прокуратури. — 2013. — № 6(144). — С. 76–83.

дитини, ніж зі слідами крові або вогнепальна зброя, виявлені на місці події, тощо, то це викликає серйозні заперечення. Як видається, наведене процесуальне оформлення зазначених об'єктів як речових доказів не відповідає сутності такого запобіжного заходу, як арешт майна (статті 170–175 КПК) і є не виправданим. Більш правильним було б здійснення оформлення речових доказів постановою слідчого, прокурора (ст. 110 КПК), що суттєво спростило б цю процедуру, звільнило б слідчого від витрачання зайвого часу на ходіння по кабінетах і зосередило б його на безпосередньому збиранні доказів.

Негативно позначається на організації досудового розслідування та ускладненість процесуальної регламентації провадження такої слідчої (розшукової) дії, як обшук. По-перше, законодавець установив для слідчого вимогу в клопотанні, погодженому з прокурором, обов'язково вказувати дані про особу, якій належить житло чи інше володіння, й особу, у фактичному володінні якої воно перебуває, а також відомості про речі, документи або осіб, яких планується відшукати (пункти 6, 7 ч. 3 ст. 234 КПК). Це суперечить сутності обшуку, тобто дії, яка спрямована на відшукування чогось невідомого, на здійснення системи пошукових заходів. Більш того, реалізація цієї вимоги в багатьох випадках просто неможлива, що змушує слідчого наводити дані, користуючись аналогією або банально їх вигадувати. По-друге, викликає заперечення й доцільність ускладненої процедури набуття статусу речових доказів об'єктів, що вилучаються з місця обшуку. У ч. 7 ст. 236 КПК указано, що вилучені речі та документи, які не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукування в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не відносяться до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном. Цим положенням законодавець по суті вводить різний процесуальний статус об'єктів, що вилучаються під час обшуку: 1) відшукані або добровільно видані речі чи документи збігаються з переліком, щодо якого надано дозвіл на відшукування в ухвалі слідчого судді; 2) предмети, які вилучені законом з вільного цивільного обігу; 3) відшукані або добровільно видані речі чи документи, які не збігаються з переліком, щодо якого надано дозвіл на відшукування в ухвалі слідчого судді, але які на розсуд слідчого мають відношення до вчиненого злочину і є важливими для кримінального провадження. Перші два із зазначених різновидів об'єктів відразу ж після їх фіксації в протоколі набувають статусу речових доказів, а останні вважаються тимчасово вилученим майном, і для набуття ними статусу речових доказів їм необхідно пройти процедуру, аналогічну оформленню об'єктів, що вилучаються під час огляду. По-третє, описана процедура отримання дозволу на проведення обшуку в житлі або іншому володінні особи не виключає можливості несанкціонованого витоку інформації від обізнаних осіб про обшук, що готується, наприклад, з канцелярії суду.

На нашу думку, більш корисним було б докладніше прописати в нормах закону саму процедуру провадження обшуку, зокрема щодо обов'язковості звернення до особи, яка обшукується, з пропозицією добровільної видачі речей або документів, перелічених у дозволі слідчого судді. Позначення

в протоколі обшуку даних про згоду або відмову особи, яка обшукується, щодо видачі об'єктів пошуку визначають ситуацію цієї слідчої (розшукової) дії (конфліктна, безконфліктна) та бажання чи небажання особи, яка обшукується, до співпраці зі слідством. Крім того, не виключаємо взагалі можливості розширення повноважень слідчого в частині самостійного прийняття рішення щодо проведення обшуку з безумовним збільшенням персональної відповідальності за прийняття такого рішення, а також можливості його негайного оскарження в суді. Це б надало більшого оперативно-тактичного простору слідчому, зменшило ризик несанкціонованого витоку інформації, збільшило результативність провадження обшуку.

Неможна не відзначити наявність певних ускладнень в організації провадження й такої слідчої (розшукової) дії, як пред'явлення для впізнання. Законодавець замість чіткої й однозначної вказівки на те, що пред'явленню для впізнання обов'язково передуює допит особи, що впізнає, вирішив застосувати неоднозначні для тлумачення терміни «попереднє з'ясування» та «опитування». Ця обставина змусила науковців, що розробляли коментар до КПК, у достатньо категоричній формі роз'яснити ці положення. Так, О. В. Капліна пише: «Попереднє з'ясування обставин перед пред'явленням для впізнання повинно відбуватися за правилами допиту (ст. 224 КПК) з обов'язковим роз'ясненням учасникам слідчої дії їх процесуальних прав, обов'язків та можливої відповідальності свідків і потерпілих за дачу завідомо неправдивих показань, а свідків ще й за відмову давати показання. Саме такий порядок уявляється більш прийнятним, оскільки під час опитування можуть бути надані неправдиві відомості, за дачу яких особа не буде нести жодної відповідальності»¹.

Слід звернути увагу й на те, що в ст. 229 КПК, яка регламентує порядок пред'явлення для впізнання речей, законодавцем узагалі викладено парадоксальну ідею, за якою розширено коло учасників цієї слідчої (розшукової) дії, де до слідчого та прокурора додається ще й захисник, якому також надано право на проведення попереднього опитування особи, що впізнає, та навіть складання якогось протоколу за результатами цього опитування. З цього приводу виникає запитання: як захисник може скласти протокол за результатами опитування із дотриманням вимог статей 104, 231 КПК, якщо цими статтями йому такого права взагалі не надано?

Недосконалою видається й редакція ст. 230 КПК, у якій зазначається, що пред'явлення трупа для впізнання здійснюється з додержанням вимог, передбачених частинами 1 і 8 ст. 228 КПК, тобто статті, яка регламентує порядок пред'явлення живих осіб. Кожному юристу-криміналісту відомо, що порядок пред'явлення живих осіб і трупів (їх частин) за своєю організацією й тактикою має суттєві відмінності, зокрема, труп для впізнання пред'являється лише один, тобто на цей різновид пред'явлення для впізнання не поширюється правило про пред'явлення для впізнання серед схожих осіб. Крім того, труп пред'являється для впізнання близьким родичам, чле-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х. : Право, 2012. — Т. 1. — С. 573.

нам сім'ї, друзям, колегам і знайомим, які добре знали за життя померлого, тоді як живих людей не рекомендується пред'являти для впізнання особам, які їх добре знали раніше. Тому редакція ст. 230 КПК потребує уточнення, з тим щоб вона відбивала специфіку пред'явлення для впізнання саме трупа або його частин.

Серед проблем організаційно-тактичного спрямування можна назвати й процедуру провадження експертних досліджень. Ідеться про намагання законодавця розширити межі змагальної процедури доказування на стадію досудового розслідування за рахунок надання можливості стороні захисту за власною ініціативою залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі й обов'язкової (ч. 2 ст. 243 КПК). Це положення можна вважати ознакою непослідовності законодавця щодо нормативного визначення поняття доказу. Так, з одного боку, КПК передбачає право підозрюваного (п. 8 ч. 1 ст. 42 КПК), обвинуваченого, виправданого й засудженого (п. 2 ч. 4 ст. 42, ч. 3 ст. 43 КПК), захисника (ч. 4 ст. 46 КПК), потерпілого (ч. 3 ст. 56 КПК) і його представника (ч. 4 ст. 58 КПК), цивільного позивача (ч. 3 ст. 61 КПК) та цивільного відповідача (ч. 3 ст. 62 КПК) збирати й подавати докази, а з другого – під доказами в контексті ст. 84 КПК розуміються лише ті фактичні дані, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд установлюють наявність або відсутність фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Зазначене змусило науковців шукати аргументи на виправдання існуючих законодавчих неточностей, що надало підстави дійти висновку про необхідність розгляду доказів у широкому сенсі, як фактичних даних, що зібрані стороною обвинувачення та стороною захисту й потерпілим, і у вузькому, коли під доказами розуміють тільки фактичні дані, якими оперують при прийнятті рішень слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд¹. У науковому, теоретичному аспекті таке тлумачення поняття доказу має право на існування, а ось що стосується практики його застосування, то це викликає заперечення.

Слід також звернути увагу на те, що в ст. 243 КПК, яка має назву «Порядок залучення експерта», ідеться лише про можливість залучення експерта, а не про порядок реалізації цієї можливості. Законодавець навіть не визначився з назвою процесуального документа, який мають складати учасники кримінального провадження. Це призвело до того, що слідчі, прокурори, як і раніше, продовжують виносити постанови про призначення експертизи, судді – ухвали про доручення проведення відповідної експертизи, захисники – клопотання про залучення експерта. Щодо регламентації дій захисника, то із змісту розглядуваної статті можна лише здогадуватися, що цій процедурі передусє укладання угоди з експертною установою або окремим експертом про надання експертних послуг. Але форма цієї угоди, її зміст і порядок укладення законодавцем невинормовані.

¹ Див.: *Грошевий Ю. М.* Докази і доказування. Гл. 7 // *Кримінальний процес: підручник* / [Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. — Х. : Право, 2013. — С. 181, 182.

В організаційному аспекті потребують уточнення й положення, які регламентують порядок отримання зразків (вільних і експериментальних) для експертного дослідження. При цьому вільні зразки завжди розглядалися як оригінали, і саме з оригіналами працювали експерти. Тепер законодавець передбачає можливість відібрання зразків з речей і документів, тобто копій з них (ч. 2 ст. 245 КПК), а для підтвердження змісту документа можуть бути визнані допустимими й інші відомості (наприклад, фото чи ксерокопія), якщо оригінал знаходиться у володінні однієї зі сторін кримінального провадження, а вона не надає його на запит іншої сторони (п. 3 ч. 5 ст. 99 КПК). Зазначене слугує підставою для висновку про те, що законодавець припускає можливість проведення експертних досліджень з використанням копій, тобто одна зі сторін може надавати в розпорядження експерта оригінали документів, а інша – їх копії. І такою стороною, як правило, виступає сторона захисту, оскільки згідно з ч. 3 ст. 93 КПК саме вона здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб речей, *копій документів* (курсив наш. – В. Ж.). Ця можливість не враховує ту обставину, що існує цілий перелік експертиз, зокрема техніко-криміналістична з дослідження документів, проведення яких можливо лише з використанням зразків-оригіналів, інакше експерт просто не в змозі надати відповіді на сформульовані питання, наприклад, щодо матеріалів і реквізитів виготовлення цих документів.

На нашу думку, не зовсім унормованою виглядає й сама процедура оформлення отримання зразків для експертного дослідження. Законодавець нічого не говорить про необхідність винесення відповідної постанови слідчим, прокурором, а також складання протоколу. З цього приводу було б правильним не відмовлятися від усталених підходів і, керуючись ч. 3 ст. 110 КПК, уважати за необхідне слідчому, прокурору виносити відповідну постанову про відібрання будь-яких зразків і складання протоколу (а не тільки біологічних, як це передбачено в ч. 3 ст. 245 КПК). Ще більш складнішим виявляється питання про процесуальне оформлення відібрання зразків стороною захисту, особливо з огляду на те, що захисникам не дано право складати протоколи (ст. 104 КПК), що істотно зменшує процесуальну цінність цих зразків.

Достатньо суперечливими виглядають і положення ст. 274 КПК, у якій ідеться про негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження. Із змісту цієї статті випливає, що зазначений різновид відібрання зразків є допоміжним до основного, передбаченого в ст. 245 КПК, проводиться в негласному режимі та в тих випадках, коли це неможливе без заподіяння значної шкоди для кримінального провадження. При цьому повторне отримання зразків може здійснюватися лише у відкритому режимі відповідно до положень ст. 245 КПК. Нібито все зрозуміло, якби не два моменти: 1) у якому сенсі законодавець вживає термін «порівняльне дослідження»; 2) який процесуальний режим використання такого роду зразків. Річ у тім, що в теорії криміналістики порівняльне дослідження традиційно розглядається як стадія ідентифікаційного процесу, а не як різновид використання

спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Тому вживання терміна «порівняльне дослідження» не можна визнати вдалим, що потребує його заміни на більш зрозуміле для фахівців «попереднє дослідження». Саме вживання терміна «попереднє дослідження» говорить про те, що в даному випадку проводяться не експертні дослідження з метою отримання висновку експерта як джерела доказів, а застосовуються спеціальні знання, результатом яких є отримання висновку спеціаліста, який не має доказового значення, а лише вказує на ознаки злочину або передусє провадженню подальшої експертизи.

Недостатньо чіткою видається й регламентація дій щодо збереження та використання зразків для експертного дослідження, особливо стороною захисту, якщо вона першою мала тимчасовий доступ до цих документів. Так, у ч. 4 ст. 100 КПК зазначається, що в разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй документа вона зобов'язана відшкодувати володільцю витрати, пов'язані з утратою чи знищенням документа й виготовленням його дубліката. Але законодавцем не враховані такі ситуації, коли відбувається знищення документа, який мав неповторні ідентифікаційні ознаки, що суттєво зменшує, а інколи унеможливорює притягнення особи до кримінальної відповідальності або коли одна із сторін кримінального провадження, маючи у своєму розпорядженні зразки, не квапиться з їх використанням в експертному дослідженні. І якщо сторона захисту в разі відмови слідчого, прокурора задовольнити її клопотання про залучення експерта може звернутися до слідчого судді з питанням про проведення експертизи (ст. 244 КПК), то як бути стороні обвинувачення, коли захисники, маючи у своєму розпорядженні необхідні зразки, умисно зволікають із залученням експертів? Відповіді на це питання в КПК, на жаль, немає.

На організації кримінального провадження негативно позначається й відсутність чітко визначених строків здійснення досудового розслідування. Згідно з положеннями ч. 2 ст. 214 КПК досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР. Як зазначають В. Д. Берназ і Н. В. Неледва, «рішення про початок досудового розслідування фактично прирівнюється до внесення до реєстру відповідних відомостей, що можуть свідчити про вчинене кримінальне правопорушення»¹. Разом із тим відрахування строків розслідування розпочинається з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 219 КПК). Зазначене надає підстави виокремлювати дві вихідні ситуації: 1) провадження відкрито відносно конкретної особи на підставі її затримання в порядку статей 207, 208 КПК; 2) провадження відкрито за фактом виявлення події, що містить ознаки кримінального правопорушення, відносно невизначеного (загального) кола осіб (коли ще не встановлено особу, причетну до його вчинення (підозрюваного)).

¹ Берназ В. Регламентація початку досудового розслідування як основа кримінально-процесуального провадження / В. Берназ, Н. Неледва // Вісн. прокуратури. — 2013. — № 1. — С. 63.

У першій ситуації повідомлення про підозру затриманій особі здійснюється протягом 24 годин, що дозволяє стверджувати про збіг відкриття провадження, повідомлення про підозру та відрахування строків досудового розслідування. У другій, неперсоніфікованій ситуації спостерігається незбіг моменту відкриття кримінального провадження, повідомлення про підозру й початком спливу строків досудового розслідування.

У зв'язку із цим виникає запитання: чому проміжок часу від внесення відомостей до ЄРДР і повідомленням особі про підозру не входить до строків, визначених у ст. 219 КПК, які граничні межі цього періоду та чому вони невинормовані в КПК? Такий стан речей не виключає можливості з боку слідчого свідомої маніпуляції зі строками повідомлення про підозру, навіть за наявності достатніх для цього підстав, і тим самим збільшення загальних строків кримінального провадження. Дійсно, навіщо активізувати процес збирання доказів, повідомляти про підозру й після цього обмежувати свою подальшу діяльність жорстко визначеними строками, тоді як можна, не порушуючи закон, в уповільненому режимі впродовж невизначеного строку здійснювати кримінальне провадження.

Не сприяє реалізації організаційних засад досудового розслідування й відсутність чітко визначених строків проведення допиту підозрюваного після повідомлення йому про підозру¹, хоча всім відоме аксіоматичне твердження, що зволікання з проведенням допиту підозрюваного йде на користь лише винній особі, надає їй можливість адаптуватися, оцінити, які докази є в розпорядженні слідчого, обрати виважену лінію поведінки, що значно ускладнює викриття її причетності до вчиненого кримінального правопорушення. Ось чому виникає нагальна потреба в чіткому визначенні строків проведення допиту підозрюваного, який, на наше переконання, має відбуватися відразу ж після повідомлення особі про підозру. Більш того, повідомлення про підозру й допит підозрюваного повинні бути поєднані у відповідну тактичну операцію, мати єдину мету та засоби її досягнення.

Отже, розглянуті положення чинного КПК України мають безпосереднє відношення до організації досудового розслідування, впливають на ефективність кримінального провадження, а тому потребують свого чіткого унормування, як запоруки оптимізації якості слідчої діяльності.

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОЛОЖЕНИЙ ДЕЙСТВУЮЩЕГО УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ

Журавель В. А.

Рассмотрены положения действующего Уголовного процессуального кодекса Украины, регламентирующие порядок организации досудебного расследования, про-

¹ Аналогічної позиції дотримується й О. В. Ковальова (див.: Ковальова О. В. Використання науково-технічних засобів та методів у розшуковій роботі слідчого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. В. Ковальова. — К., 2014. — С. 11).

цедуры производства отдельных следственных (розыскных) действий как средств формирования доказательств в уголовном судопроизводстве. Определены дискуссионные вопросы, имеющие в нормах УПК и касающиеся избранной проблематики. Высказаны предложения по усовершенствованию уголовно-процессуального законодательства и практики его применения.

Ключевые слова: организация досудебного расследования, сроки досудебного расследования, организация проведения отдельных следственных (розыскных) действий.

PROBLEMS OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION ORGANIZATION WITHIN THE CONTEXT OF PROVISIONS OF THE CURRENT CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE

Zhuravel V. A.

The article deals with the provisions of the current Criminal Procedure Code of Ukraine that govern the procedure of pre-trial investigation organization, the procedure of organizing specific investigating (searching) proceedings as a means of accumulating evidence in criminal proceedings. The article determines the causes that inhibit the pre-trial investigation organization: 1) significant constraints of the investigator's powers and the resulting over formalization in many areas of his activity; 2) abolishment of the stage of the criminal case initiation that used to serve as a check against unfounded criminal prosecutions and a certain «filter» to separate felonious acts from other offenses; 3) a more complicated procedure for items seized at the place of examination or seizure to be recognized as material evidence; 4) a more complicated procedural regulation of such investigation (search) proceedings as searches, identifications, acquiring samples for examinations and expert studies. The article states that criminal proceedings organization suffers from the lack of clearly established deadlines for pre-trial investigation in general and for certain investigation (search) proceedings in particular. The article contains the suggestions to improve the criminal procedure law and the practice of its application.

Keywords: pre-trial investigation organization, pre-trial investigation deadlines, specific investigation (search) proceeding organization.

УДК 343.9 (075.8)

В. Н. Терехович, адвокат Коллегии присяжных адвокатов Латвии, доктор права, доцент,
Э. В. Ниманде, доцент кафедры уголовно-правовых наук Латвийского университета, доктор права, доцент

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ ПРИНЦИПОВ ТЕОРИИ КРИМИНАЛИСТИКИ

С позиции основ научно-технического творчества проанализированы гносеологические основания и дано развернутое определение системы принципов криминалистики, состоящей из принципов предметной и методоло-

гической частей теории криминалистики. Продемонстрирована связь принципов криминалистики с внешней средой теории криминалистики, которую определяют основы научного познания, теории уголовного права, уголовно-процессуального права и практики уголовного правоприменения.

Ключевые слова: теория научного познания, научно-техническое творчество, принципы научного познания, теория криминалистики, регулятивные средства криминалистического познания.

Криминалистика – это теория о закономерностях расследования преступных деяний¹. Как и любая другая научная теория, криминалистика содержит в себе два блока знаний: предметное знание и методологическое знание². Данное обстоятельство обосновывается тем, что создание научной теории как правильно формально-логически организованного истинного знания о фрагменте объективной реальности преследует две цели: во-первых, описание и объяснение средствами науки существенных характеристик объекта познания в его предметном аспекте; во-вторых, создание в виде теории средства получения нового знания об объекте.

Предметное знание теории криминалистики – это знание о фрагменте объективной реальности (закономерностях расследования преступных деяний), которое аккумулирует знание о проявлении объекта познания (обстоятельств, связанных с событием преступного деяния), знание о проявлении способов познания этого объекта (следственные действия) и знание о проявлении организации процесса расследования преступного деяния (методика расследования преступного деяния). Предметное знание теории криминалистики по своей структуре и содержанию является специфическим признаком, по которому криминалистику можно обособить от других научных теорий.

Методологическое знание теории криминалистики – это знание об особенностях научного познания самого процесса расследования преступных деяний как фрагмента объективной реальности. Методологическое знание криминалистики аккумулирует знание об элементах и структуре процесса научного познания расследования преступных деяний. Это знание задает условия и ограничения получения истинного знания о закономерностях познания процесса расследования преступных деяния. Методологическое знание теории криминалистики структурировано в соответствии с общей структурой процесса научного познания, которую можно проиллюстрировать схемой, изображенной на рисунке.

Одним из основных элементов методологического знания теории криминалистики является знание о специфическом регулятивном средстве познания – принципах теории криминалистики. *Принцип (в научном познании)*

¹ Подробнее см.: Терехович В. Н. Проблема определения предмета познания криминалистики / В. Н. Терехович, Э. В. Ниманде // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2008. — Вип. 8. — С. 114–121.

² Подробнее см.: Терехович В. Н. Проблема систематизации криминалистического знания / В. Н. Терехович, Э. В. Ниманде // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 36–43.

– это руководящая идея, следование которой позволяет субъекту свою познавательную деятельность и ее результаты наделять определенным социальным смыслом. Принципы как регулятивные средства в виде суждений являются предписаниями, а не отображениями или объяснениями чего-либо, и потому носят императивный характер¹. По отношению к методике и методу, принципы являются более высокой эволюционной ступенью в развитии культуры нормативного управления научной деятельностью.

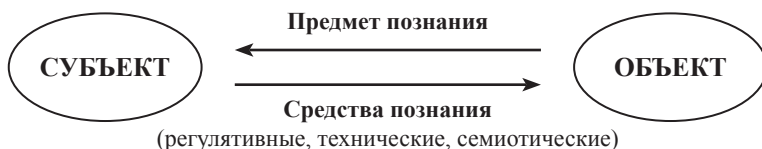

Рисунок. Общая схема структуры процесса научного познания

Основоположник криминалистики Г. Гросс в предисловии к 4-му изданию своей работы «Handbuch für Untersuchungsrichter»², указывая на возможную системность криминалистики как совокупность двух частей «Теоретическое учение о проявлении преступлений» и «Практическое руководство для производства следствия», не определяет принципы криминалистики, однако указывает на внешнюю среду криминалистики – криминальную феноменологию³. В последнее столетие феноменология как идеалистическое философское направление по идеологическим причинам не культивировалось в научной среде специалистов восточно-европейских стран. Эти два обстоятельства способствовали проявлению волюнтаризма в определении криминалистики в работах многих криминалистов восточно-европейских стран, который проявлялся в том, что многие авторы, излагая систему знаний «криминалистика», не описывали принципы криминалистики вообще⁴.

¹ Подробнее см.: Дышлевы П. С. Регуляция творческой деятельности. (Философско-методологические проблемы) / П. С. Дышлевы, Л. В. Яценко. — Воронеж : ВУ, 1986. — С. 42.

² С 1908 г. на русском языке это издание известно как «Руководство для судебных следователей как система криминалистики».

³ См.: Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. — Новое изд., перепечат. с изд. 1908 г. — М. : ЛексЭст, 2002. — С. XVI.

⁴ См.: Ищенко Е. П. Криминалистика : учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков ; под ред. Е. П. Ищенко — М. : Контракт: ИНФРА-М, 2007; Криминалистика : учебник / под ред. И. Ф. Крылова, А. И. Бастыркина. — М. : Дело, 2001; Криминалистика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. — СПб. : Лань, 2001; Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. — М. : НКВД РСФСР, 1925; Криминалистика : учебник / под ред. А. Г. Филиппова. — М. : Юриспруденция, 2000; Курс криминалистики: в 3-х т. / под ред. О. Н. Коршуновой, А. А. Степанова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004; Курс криминалистики. Общая часть / отв. ред. В. Е. Корноухов. — М. : Юрист, 2000; Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений : курс лекций / В. А. Образцов. — М. :

Другая группа авторов, описывая систему «криминалистика», безотносительно в произвольной форме перечисляла известные им принципы¹, возможно используемые в других областях деятельности. Это обстоятельство породило искусственный и бесплодный спор специалистов о природе криминалистики и ее месте в системе наук², который отвлекает внимание от действительных проблем создания и совершенствования научной теории криминалистики.

Ценностная направленность конкретной научно-познавательной деятельности определяется двумя векторами: вектором, характеризующим познаваемый фрагмент объективной реальности в его предметном аспекте, и вектором, характеризующим особенность системы познавательных действий, составляющей сущность познавательной деятельности, которая направлена на познание определенного фрагмента объективной реальности. Значение ценностных ориентаций в конкретной научно-познавательной деятельности объясняется тем, что в процессе организации и осуществлении данной деятельности закладывается социальная значимость предвосхищаемых результатов. Деятельность, именуемая как расследование преступных деяний, направлена на получение знания, объем и глубина которого необходимы и достаточны для уголовно-правовой оценки юридически значимого события (фрагмента объективной реальности). Поэтому во время организации и осуществления процесса расследования преступных деяний, лицу, проводящему расследование конкретного преступного деяния, необходимо постоянно рефлексировать над собой, дабы не отклониться от ценностных ориентиров, наполняющих расследование социальным смыслом.

Принципы теории криминалистики являются регулятивными средствами криминалистического познания, которые в концентрированном виде выражают идею не только теоретической интерпретации фрагмента объективной реальности (расследования преступных деяний), но и выражают идею познания средствами науки самого процесса расследования преступных деяний. Принципы теории криминалистики являются системообразующими элементами, которые придают теории криминалистики целостность и определенность, очерчивают границы и оговаривают возможности получения и использования криминалистического знания.

Любая научная теория как совокупность предметного и методологического знаний по логике вещей должна содержать систему принципов, струк-

ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004; Яблоков Н. П. Криминалистика / Н. П. Яблоков. — М. : НОРМА, 2001; *Indulēns I. Kriminālistika* / I. Indulēns. — Rīga : Zvaigzne, 1978; Grieznis P. Praktiska Kriminālistika / P. Grieznis. — Rīga : Likuma Vārdā, 2000. и др.

¹ См.: Криминалистика : учебник для вузов / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская]. — М. : НОРМА, 2007. — С. 52; Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3-х т. Т.1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 234–241; Криминалистика : учебник / под ред. А. Н. Васильева. — М. : Изд-во МГУ, 1980. — С. 12–13; Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина. — М. : Юрид. лит., 1986. — С. 30 и др.

² Подробнее см.: Терехович В. Н. Проблема определения криминалистики в системе научного познания / В. Н. Терехович., Э. В. Ниманде // Вест. криминалистики. — М. : Спарк, 2007. — Вып. № 3(23). — С. 36–43.

тура которой соответствовала бы структуре самой теории. Таким образом, теория криминалистики должна содержать не один принцип, а систему принципов, которые структурированы как принципы предметной части (Особенной части) теории криминалистики и принципы методологической части (Общей части) теории криминалистики. *Принципы предметной части теории криминалистики – это принципы, определяющие идею интерпретации процесса расследования преступных деяний терминами криминалистики.* Принципы предметной части теории криминалистики являются концентрированным выражением теории криминалистики и воплощают в себе организующее начало эмпирических данных криминалистики.

Общеизвестно, что научная теория не создается средствами самой теории. Это значит, что в процессе создания научной теории используют мета-знание, т. е. знание, определяемое за пределами конкретной теории, либо знание, имеющее аксиомную природу. Принципы предметной части теории криминалистики определяются внешней средой процесса расследования преступного деяния. Этой средой является уголовное правоприменение, которое реализуется в форме уголовного процесса¹. Сущность уголовного правоприменения определяется нормами уголовного и уголовно-процессуального права, которые являются продуктами применения теоретически организованного знания в виде теорий уголовного права и уголовного процесса.

Система норм уголовного права и уголовно-процессуального права имеет национальную природу, т. е. такая система позитивного права является результатом волюнтаризма того государства, на территории которого эти нормы имеют юридическую силу. Волюнтаризм в данном случае проявляется в том, что создание систем правовых норм и внесение изменений в эти системы напрямую зависит от воли выборных органов государственного управления (Думы, Рады, Бундестага, Парламента и т. п.), которые, как правило, в основном руководствуются политическими целями, а не логикой получения истинного знания об объективной реальности.

Результаты расследования преступного деяния являются предпосылочными знаниями для правильной уголовно-правовой квалификации расследуемого события. В задачу расследования преступного деяния не входит правильная юридическая квалификация расследованного события. В задачу расследования преступного деяния входит получение истинных, допустимых и относимых знаний о расследуемом событии, глубина и объем которых необходимы и достаточны для уголовно-правовой оценки события. Проблема правильной уголовно-правовой квалификации (оценки) установленного обстоятельства события и самого события решается на основе действующих норм уголовного права в пределах подготовки уголовного дела для рассмотрения в суде и на стадии судебного разбирательства. Для этой цели в ходе расследования преступного деяния получаемое знание структуриру-

¹ Подробнее см.: Терехович В. Н. Проблема определения предмета познания криминалистики / В. Н. Терехович, Э. В. Ниманде // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2008. — Вип. 8. — С. 114–121.

ется в соответствии с такими уголовно-правовыми теоретическими конструкциями как «состав преступного деяния», «обстоятельства, освобождающие от уголовной ответственности и наказания», «обстоятельства, отягчающие либо смягчающие уголовную ответственность» и «обстоятельства, исключаящие уголовную ответственность». Практика показывает, что содержание и объем данных уголовно-правовых теоретических конструкций может меняться не только во времени, но и территориально. Например, изменение во времени теоретической конструкции «обстоятельства, смягчающие уголовную ответственность» на территории Латвии было следующим.

В 1982 г. согласно ст. 36 Уголовного кодекса Латвийской ССР были в силе такие обстоятельства, смягчающие уголовную ответственность: 1) предотвращение виновным вредных последствий совершенного преступления или добровольное возмещение нанесенного ущерба или устранение причиненного вреда; 2) совершение преступления вследствие стечения тяжелых личных или семейных обстоятельств; 3) совершение преступления под влиянием угрозы или принуждения либо в силу материальной или иной зависимости; 4) совершение преступления под влиянием сильного душевного волнения, вызванного неправомерными действиями потерпевшего; 5) совершение преступления при защите от общественно опасного посягательства, хотя и с превышением пределов необходимой обороны; 6) совершение преступления несовершеннолетним; 7) совершение преступления женщиной в состоянии беременности; 8) чистосердечное раскаяние или явка с повинной¹.

С 1999 г. согласно ст. 47 Уголовного Закона Латвии были в силе следующие обстоятельства, смягчающие уголовную ответственность: 1) явка с повинной или чистосердечное раскаяние; 2) виновное лицо активно способствовало раскрытию и расследованию преступления; 3) виновное лицо способствовало раскрытию преступлений, совершенных другими лицами, добровольное возмещение нанесенного ущерба или устранение причиненного вреда; 4) совершение преступления вследствие стечения тяжелых личных или семейных обстоятельств; 5) совершение преступления под влиянием насилия, в силу материальной или иной зависимости; 6) совершение преступного деяния, вызванного неправомерными или аморальными действиями потерпевшего; 7) совершение преступного деяния с превышением пределов необходимой обороны, крайней необходимости, в момент задержания лица, совершившего преступное деяние, оправданного профессионального риска, исполнившего правовые условия приказа или распоряжения².

С 1 апреля 2013 г. согласно ст. 47 Уголовного Закона Латвии были в силе такие обстоятельства, смягчающие уголовную ответственность: 1) явка с повинной или чистосердечное раскаяние; 2) виновное лицо активно способствовало раскрытию и расследованию преступления; 3) добровольное возмещение нанесенного ущерба потерпевшему или устранение причинен-

¹ См.: Latvijas PSR Kriminālkodeksa komentāri / J. Dzeniša un A. Niedres vispārīgā redakcijā. — Rīga : Avots, 1982. — С. 148–149.

² См.: Krimināllikums. — Rīga : Latvijas Vēstnesis. — 1998. — Nr. 199/200.

ного вреда; 4) виновное лицо способствовало раскрытию преступлений, совершенных другими лицами; 5) совершение преступного деяния, вызванного неправомерными или аморальными действиями потерпевшего; 6) совершение преступного деяния с превышением пределов необходимой обороны, крайней необходимости, в момент задержания лица, совершившего преступное деяние, оправданного профессионального риска, исполняя правовые условия приказа или распоряжения; 7) совершение преступного деяния лицом в состоянии ограниченной вменяемости¹.

В отличие от теоретической конструкции «обстоятельства, смягчающие уголовную ответственность», используемой на территории Латвии, на территории Российской Федерации согласно ч. 1 ст. 61 Уголовного кодекса РФ эта теоретическая конструкция описывается следующим образом: а) совершение впервые преступления небольшой или средней тяжести вследствие случайного стечения обстоятельств; б) несовершеннолетие виновного; в) беременность; г) наличие малолетних детей у виновного; д) совершение преступления в силу стечения тяжелых жизненных обстоятельств либо по мотиву сострадания; е) совершение преступления в результате физического или психического принуждения либо в силу материальной, служебной или иной зависимости; ж) совершение преступления при нарушении условий правомерности необходимой обороны, задержания лица, совершившего преступление, крайней необходимости, обоснованного риска, исполнения приказа или распоряжения; з) противоправность или аморальность поведения потерпевшего, явившегося поводом для преступления; и) явка с повинной, активное содействие раскрытию и расследованию преступления, изобличению и уголовному преследованию других соучастников преступления, розыску имущества, добытого в результате преступления; к) оказание медицинской и иной помощи потерпевшему непосредственно после совершения преступления, добровольное возмещение имущественного ущерба и морального вреда, причиненных в результате преступления, иные действия, направленные на заглаживание вреда, причиненного потерпевшему².

Аналогичным образом могут изменяться представления о содержании и объеме не только уголовно-правовых, но и уголовно-процессуальных теоретических конструкций³. Имеющиеся отличия не являются ни ложными, ни истинными, а являются лишь данностью объективной реальности (феномена).

Научно-познавательная деятельность характеризуется достаточной высокой степенью свободы в выборе ориентиров, средств и действий субъекта. Однако субъект научного познания может действовать по своему усмотрению

¹ См.: Latvijas Republikas likums «Grozījumi likumā "Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību"». — Rīga : Latvijas Vēstnesis, 2012. — Nr. 121.

² См.: Уголовный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.consultant.ru/popular/ukrf/10_12.html#p684. — 23.10.2014.

³ См.: Шепитько В. Ю. Система следственных действий в структуре уголовно-процессуального закона и криминалистической тактики / В. Ю. Шепитько // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право. 2013. — Вип. 13. — С. 7.

только в определенных рамках получения социально значимого результата. Рамками, ограничивающими свободу конкретной научно-познавательной деятельности, являются принципы запрета и дозволения. Принципы запрета научной теории как системы опытного знания предусматривают недопустимость существования ненаблюдаемых объектов теории, их свойств и отношений, а также предусматривают принципиальную проверяемость данных объектов, их свойств и отношений. Игнорирование этой методологической установки может привести к ситуации, когда получение научно значимых результатов в пределах конкретной теории будет принципиально невозможно. Например, принципами запретов теории криминалистики являются положения о преступном деянии, описываемом в особенной части уголовного закона (составы преступного деяния) и способах расследования преступного деяния (следственные действия), описанных в уголовно-процессуальном законе. Принципы запретов криминалистики определяют, что должно и может происходить в процессе расследования преступных деяний как фрагменте объективной реальности (феномена). Это означает, что теория криминалистики описывает и объясняет расследование только тех преступных деяний, составы которых описаны в особенной части уголовного закона, а также описывает и объясняет расследование преступных деяний только такими способами, которые описаны в уголовно-процессуальном законе.

Описывая и объясняя процесс расследования преступных деяний, следует иметь в виду то, что современное уголовно-правовое представление о преступном раскрывается в следующих постулатах: 1) преступное деяние может совершить только человек (физическое лицо); 2) преступное в идеальной форме не существует, т. е., мысли, желания, переживания, представления и тому подобные элементы духовной стороны жизни человека уголовно ненаказуемы; 3) преступное содержит признаки состава преступного деяния¹. Формальные ограничения на получение знаний в процессе расследования преступных деяний также задаются уголовно-процессуальными условиями – допустимость, относимость и достоверность получаемого знания². Таким образом, предметная часть теории криминалистики основывается на идее, сформулированной в виде *трех принципов (аксиом) криминалистики*:

1. Преступное деяние – это событие, отраженное в материальной действительности.

2. Преступное деяние – это результат деятельности человека, совпадающий с признаками уголовно наказуемых деяний.

3. Природа расследования преступных деяний соответствует особенностям уголовного правоприменения в конкретном государстве.

¹ Состав преступного деяния – это информационная модель, применение которой позволяет отличить преступное от правомерного.

² Подробнее см.: Терехович В. Н. Проблема истинного и ценностного в криминалистическом познании / В. Н. Терехович, Э. В. Ниманде // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2010. — Вип. 10. — С. 20–26.

Эти условия и ограничения обеспечивают возможность представить систему криминалистического знания как нечто целостное и определенное, а также обеспечивают возможность избавиться от спекуляций, насыщенных элементами детективного жанра и быденного знания.

В науке существуют две группы принципов науки: принципы описания объективной реальности и принципы получения нового знания¹. Обоснованность получения истинных знаний, аккумулированных в предметной части научной теории, демонстрируется методологической частью теории. Как было указано, методологическое знание криминалистики аккумулирует знание об элементах и структуре процесса научного познания исследования преступных деяний, а также задает условия и ограничения получения истинного знания о закономерностях познания процесса исследования преступных деяний. Ни одна теория не существует в изолированном состоянии. Теория всегда погружена в некоторый интертеоретический фон². Таким фоном методологической части теории криминалистики является идея научного познания³, которая сформулирована в виде его норм⁴. Таким образом, *принципами методологической части теории криминалистики являются принципы, в которых формулируется современная идея научного познания*. Принципы методологической части теории криминалистики относятся к группе принципов дозволения. Именно нормы научного познания составляют основание ответа на вопрос: Как в современных условиях следует действовать, чтобы используя имеющееся знание, получить новое знание?

Важнейшим элементом научного познания является стиль научного мышления, который определяется общенаучными методологическими принципами. Особенностью общенаучных методологических принципов является то, что они сформулированы в ходе осмысления практики научного исследования. Эти принципы не определяют содержание научного знания и не являются его формально-логическим обоснованием. Такие общеметодологические принципы как принцип соответствия, принцип дополнительности и принцип наблюдаемости, будучи регулятивными средствами, формируют идеалы и нормы научной теории, представление о ее структуре, функциях, являются определяющим элементом стиля научного познания. *Принцип соответствия* состоит в том, что с появлением новых более общих теорий прежние успешно «работавшие» концепции не устраняются как ошибочные, а сохраняют свое значение для прежней предметной области, но уже как частный случай новых теорий. Этот принцип рассма-

¹ Подробнее см.: Дышлевый П. С., Яценко Л. В. Указ. работа. — С. 63.

² Подробнее см.: Кемкин В. Н. Категория «состояние» в научном познании : монография / В. Н. Кемкин. — М. : Высш. шк., 1983. — С. 10.

³ Научное познание — это разновидность познания реальной действительности, в процессе которого используют научные средства познания, а само познание организуют так, чтобы оно отвечало целенаправленности, системности, объективности, проверяемости, наблюдаемости и другим требованиям научного познания.

⁴ Нормы научного познания — это предшествующий положительный опыт получения научного знания.

тривається як особий випадок зв'язу наукових теорій в їх історичному розвитку, входять в загальну тенденцію преемственности в розвитку науки і культури. Згідно *принципу доповнюваності*, одержання інформації об одних фізичних величинах мікрооб'єкта неізнменно влечет втрату інформації о деяких інших величинах, доповнювальних к першим. Даний принцип не є універсальним, однак, входить в систему загальнометодологічних принципів. *Принцип спостережуваності* в процесі опису і пояснення об'єктивної реальності передбачає обов'язкове наявність емпіричного обґрунтування і в побудові наукової теорії застосовувати тільки такі величини і поняття, які операційно-налічні і допускають спробу перевірки. Задача загальнонаукових методологічних принципів складає в тому, щоб в тій або іншій ступені детермінувати вибір засобів, передумов, понять при побудові нової наукової теорії, зробити цей вибір оптимальним. Функції загальнометодологічних принципів і їх роль в теоретичному пізнанні проявляється в тому, що в них фіксуються закономірності розвитку наукового знання як об'єктивно історичного процесу, його преемственность, об'єктивне вміст і разом з тим відносність і неповнота результатів, їх обґрунтованість на досвіді¹.

Цілісність і визначеність наукової теорії визначається не тільки структурою системи істинних суджень, але ясним і явним визначенням вмісту і логічного обсягу основних понять теорії. Теорія криміналістики не є виключенням з цього методологічного правила організації наукового знання. Тому, вирішуючи питання об визначенні системи принципів методологічної частини теорії криміналістики, слід не тільки правильно визначити кожен принцип, але і визначити логічний обсяг даної системи принципів.

Логічний обсяг принципів методологічної частини теорії криміналістики визначається системою пізнавальної діяльності, яка описується трьома елементами: системою об'єктів пізнання, системою знань і системою пізнавальних дій. Керуючись принципами, суб'єкт пізнання рефлексює над собою, що дозволяє йому зайняти критичну позицію по відношенню до своєї діяльності. При цьому передбачається рефлексія трьох видів: гносеологічна рефлексія, спрямована на аналіз відносин системи знання і системи об'єктів пізнання; логічна рефлексія, спрямована на аналіз правильності формально-логічного мислення; методологічна рефлексія, спрямована на аналіз відносин системи знання і системи пізнавальних дій. *Принципами гносеологічної рефлексії* є принцип історичного і логічного, принцип відображення, принцип виходу від абстрактного до конкретного, принцип заперечення заперечення, принцип пізнаваності і т. п. *Принципами логічної рефлексії* є принцип тотожності, принцип виключеного третього, принцип непротиворечивості і принцип

¹ Детальніше см.: Микешіна Л. А. Епістемологія цінностей / Л. А. Микешіна. — М. : РОССПЭН, 2007. — С. 275–277.

достаточного основания. *Принципами методологической рефлексии* являются принцип рациональности и принцип оптимальности.

Систематизация научного знания в пределах конкретной теории достигается с помощью дедукции, т. е. выявив основные понятия и исходные утверждения теории, мы можем по правилам логики вывести из них все другие утверждения, в том числе и те, которые допускают эмпирическую интерпретацию¹. Это означает, что при необходимости можно вывести и другие методологические принципы, операциональность которых зависит от решения той или иной конкретной задачи в процессе познания. Например, Г. Я. Буш, описывая логические регулятивы творческого поиска решения проблемных задач, указывал, что в системе Х. М. Тринга и Е. Р. Летуэйта предлагается восемь методологических принципов, Ф. Лезер, Д. Шульце и Р. П. Повилейко рекомендуют – 10, Г. С. Альтшуллер – 35 и т. д.² Данное положение вещей Г. Я. Буш объяснял тем, что в длительном процессе умственных операции не только уточняются, не только получают обобщенное определение, но и подвергаются дифференциации, раздроблению, конкретизации и превращаются таким путем в конкретные методические регулятивы творчества (эврисмы). Вокруг каждой основной умственной операции мышления образовывается некоторая гроздь таких эврисмов, представляющих собой дифференцированные формы данной операции, рассматриваемой в качестве рекомендательного регулятива творческого процесса³. Таким образом, можно вывести и другие менее общие принципы методологической части теории криминалистики (принцип системности, принципы планомерности, принцип целенаправленности, принцип целесообразности, принцип эффективности и т. д.).

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

Терехович В. М., Ниманде Е. В.

З позиції основ науково-технічної творчості проаналізовано гносеологічні підстави та дане розгорнуте визначення системи принципів криміналістики, яка складається із принципів предметної й методологічної частин теорії криміналістики. Продемонстровано зв'язок принципів криміналістики із зовнішнім середовищем теорії криміналістики, яку визначають основи наукового пізнання, теорії кримінального права, кримінально-процесуального права та практики кримінального правозастосування.

Ключові слова: теорія наукового пізнання, науково-технічна творчість, принципи наукового пізнання, теорія криміналістики, регулятивні засоби криміналістичного пізнання.

¹ См.: Рузавин Г. И. Методология научного познания : учеб. пособие для вузов / Г. И. Рузавин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — С. 95.

² См.: Буш Г. Я. Проблемные задачи и регулятивы поиска их решения : учеб. пособие / Г. Я. Буш. — М. : ВНИИПИ, 1989. — С. 67.

³ См.: Там же. — С. 70.

PECULIARITIES OF THE SYSTEM OF CRIMINALISTICS THEORY PRINCIPLES

Terehovich V. N., Nimande E. V.

Based on the foundations of scientific and technical creativity the article analyzes gnoseological foundations and gives a detailed definition of the criminalistics principle system that comprises principles in the subject matter and methodological parts of criminalistics theory. Principles of the subject matter part in criminalistics theory are prohibition principles, including: a criminal act is an event that took place in material reality; a criminal act is the result of an individual's activity whose features coincide with those of criminally punishable acts; the nature of investigating criminal acts corresponds to the peculiarities of criminal law enforcement in a particular country. The knowledge of methodological part of criminalistics theory is knowledge about peculiarities of scientific cognition of the very process of investigating criminal acts as part of objective reality. The principles in the methodological part of criminalistics theory are principles of permission where the modern idea of scientific cognition is formulated. The article demonstrates a link between criminalistics theory principles and the outer environment of criminalistics theory which is defined by the foundations of scientific cognition, criminal law theory, criminal procedure law theory and criminal law enforcement practice.

Keywords: scientific cognition theory, scientific and technical creativity, scientific cognition principles, criminalistics theory, regulative means of criminalistic cognition.

УДК 343.98

О. М. Моїсєєв, провідний науковий співробітник Донецького НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор

ПРОЦЕСУАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДОПИТУ ЕКСПЕРТА В РЕЖИМІ ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЇ

Досліджено питання ефективності дистанційної участі експерта в судовому засіданні. Доведено, що поняття процесуальної ефективності може бути застосоване для оцінювання результату участі експерта в судовому засіданні. Сформульовано критерій ефективності дистанційного допиту експерта як відповідність інформаційного забезпечення його показань принципу процесуальної економії.

Ключові слова: висновок експерта, допит, роз'яснення експерта, режим відеоконференції, процесуальна ефективність.

На цей час вітчизняне законодавство зазнає суттєвих змін, пов'язаних насамперед зі стрімким розвитком науки та техніки, а отже, і запровадженням новітніх технологій у всі сфери суспільного життя. Однією з таких змін стало проведення дистанційного розслідування, тобто здійснення певних слідчих (розшукових) дій у режимі відеоконференції. Такими діями згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) є проведення допиту та пред'явлення для впізнання. Зараз актуальною видається проб-

лема дистанційної участі судового експерта в кримінальному провадженні, а саме допиту експерта в режимі відеоконференції.

У науковій літературі багато уваги приділено проблемам проведення допиту. Цю тему відображено в розробках В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, В. К. Весельського, М. І. Єнікєєва, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. Г. Лукашевича, М. І. Порубова, В. Ю. Шепітька, М. П. Яблокова та ін. Свого часу дослідженню висновку експерта багато уваги приділили такі вчені як Л. Ю. Ароцкер, А. І. Вінберг, О. О. Ейсман, Н. І. Клименко, В. Я. Колдін, В. П. Колмаков, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, О. Р. Шляхов та ін. Однак проблему дистанційного допиту, у тому числі й судового експерта, донині ґрунтовно не досліджено.

Метою статті вважаємо дослідження процесуальної ефективності допиту експерта в режимі відеоконференції, розроблення критеріїв ухвалення рішення судом щодо такого допиту та надання рекомендацій відносно організації дистанційного допиту експерта.

Отже, якщо слідчий (суд) ухвалює рішення стосовно проведення слідчої дії в режимі відеоконференції, він повинен усвідомлювати, чи зумовить ця дія очікуваний результат, тобто чи буде вона процесуально ефективною. Уважаємо, що процесуальну ефективність такої слідчої дії необхідно визначати з урахуванням обсягу процесуальних витрат на її проведення, а також інформаційної складової її результату, яка набуває процесуальної значущості. Процесуальні витрати ми пов'язуємо з таким принципом кримінального процесу, як процесуальна економія, що може полягати, по-перше, у збереженні часу або швидкому проведенні процесуальної дії; по-друге, у полегшенні праці або нескладності виконання окремих операцій учасниками судочинства; по-третє, у зменшенні витрат або здешевленні провадження¹. Отже, процесуальна економія – це принцип кримінального процесу, згідно з яким забезпечується раціональний підхід до побудови та здійснення кримінального судочинства, що передбачає швидке й повне розкриття злочинів, викриття винних і притягнення їх до відповідальності з мінімальними витратами сил, засобів і часу учасників кримінально-процесуальної діяльності з одночасним забезпеченням адекватного застосування кримінально-процесуального законодавства².

Принцип процесуальної економії досліджували багато вчених. Результати цих досліджень відповідають певним критеріям, а саме: 1) досягнення максимального процесуального результату; 2) найбільша продуктивність праці; 3) раціональне використання процесуальних засобів; 4) раціональне регулювання порядку здійснення правосуддя; 5) розумне пом'якшення процесуальних формальностей; 6) прискорення провадження³.

¹ Див.: *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2003. — С. 95.

² Див.: *Сопронюк І. О.* Процесуальна економія як принцип кримінального судочинства України / І. О. Сопронюк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. — Львів, 2006. — Вип. 43. — С. 349.

³ Див.: *Короєд С. О.* Процесуальна економія як передумова ефективності цивільного судочинства / С. О. Короєд // Порівняльно-аналітичне право. — 2013. — № 3-1. — С. 129 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pap.in.ua/3-1_2013/3/Koroied%20S.%20O.pdf.

У науковій літературі допит визначено як процесуальну дію, що являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини в справі¹. Метою (завданням) допиту є отримання повних і достовірних (таких, що відповідають дійсності) відомостей про розслідувану подію та її окремі обставини. Усе, що з'ясовується під час допиту, становить його предмет². Практично, як зазначають науковці, предметом допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини в справі³. Під час допиту експерта така інформація стає додатковою до висновку, зробленого експертом раніше⁴. Предметом же експертного дослідження є досліджувані експертом сторони, властивості, відносини об'єктів (матеріальних та ідеальних) з метою розв'язання поставлених перед ним питань⁵.

Допит є одним із засобів пізнання слідчим (судом) подій, фактів і обставин, які він сприймав безпосередньо, шляхом отримання свідчень від осіб про ці факти, обставини, події. Основне в допиті – інформація, суттєві психологічні особливості опрацювання якої зводяться до такого: 1) під час допиту допитуваний розв'язує низку розумових завдань, постановлених слідчим (судом) і ним самим; 2) вербальне передавання інформації пов'язане з наявністю бажання, інтересу, потреби передати слідчому (суду) опис подій; 3) у процесі допиту допитуваний викладає не власне сприйняття, а лише свій спогад, враження про нього; 4) у пербігу допиту свідка, підозрюваного, обвинуваченого в усіх випадках із боку слідчого (суду) потрібна активна розумова діяльність; для забезпечення високої психічної активності допитуваного необхідно викликати й підтримувати в нього відповідний емоційний стан⁶. Інакше кажучи, показання як комплекс складних психологічних процесів формуються за активної участі особи допитуваного.

Уважаємо, що перш ніж допитати експерта, слідчий (суд) має скласти чітке уявлення про питання, котрі він передбачає розв'язати. Інакше це може

¹ Див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістика : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Ю. Шепітько. — К. : Ін Юре, 2010. — С. 224.

² Див.: *Криміналістика : навч. посібник / за ред. А. Ф. Волобуєва.* — К. : КНТ, 2011. — С. 209.

³ Див.: *Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.].* — 2-ге вид., переробл. та допов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — С. 105.

⁴ Див.: *Моїсєєв О. М.* Процесуальне значення допиту експерта / О. М. Моїсєєв // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць.* — Х.: Право, 2009. — Вип. 9. — С. 120.

⁵ Див.: *Комиссарова Я. В.* Концептуальные основы профессиональной деятельности эксперта в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. на соискание уч. степ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Криминалистика; судебная-экспертная деятельность; оперативно-розыскная деятельность»; 12.00.09 «Уголовный процесс» / Я. В. Комиссарова. — М., 2013. — С. 19.

⁶ Див.: *Коновалова В. Е.* Психология в расследовании преступлений / В. Е. Коновалова. — Х. : Вища шк., 1978. — С. 6.

призвести до поставлення питань, які можна вирішити лише шляхом додаткового дослідження. Експерт підлягає допиту після отримання від нього висновку або повідомлення про неможливість надати висновок. Слід зазначити, що структура допиту судового експерта складається з двох каналів передачі інформації: каналу передачі вербальної інформації, значення якого полягає у формулюванні логічної складової експертного висновку; і каналу передачі невербальної інформації, завдяки якому отримують уявлення про емоційну складову показань, тобто впевненість, достовірність, внутрішнє переконання, відвертість, компетентність, освіченість тощо. У науковій літературі висловлено слушну позицію щодо мінімізації емоційної складової висновку експерта, а також його роз'яснень і доповнень у судовому засіданні, позаяк емоційність може розосередити увагу суду, інших учасників кримінального процесу, які сприймають висновок експерта, відволікаючись від логічної й оцінної аргументації¹. Точніше кажучи, особисте ставлення експерта до отриманих результатів, що виявляється в його відвертості та переконливості, має бути відображене вербальними засобами. У психологічному сенсі поведінка експерта в судовому засіданні має бути стриманою, а ставлення до процесуальних суб'єктів – толерантним.

За нашим переконанням, дистанційний допит зводиться до інформаційного забезпечення показань судового експерта.

Інформація – це відомості про навколишній світ і процеси, що відбуваються в ньому та сприймаються людиною або спеціальним пристроєм². Знання властивостей інформації дозволяє на науковому рівні зрозуміти сутність інформаційних процесів, які відбуваються під час учинення злочину та його розслідування, і відповідно складати науково обґрунтовані методики й рекомендації³. Властивості інформації зумовлюють її цінність і значення, напрями використання, сукупність завдань, для розв'язання яких її застосовують. Специфіка інформації полягає в тому, що вона має властивості як матеріальних, так і нематеріальних об'єктів. Це відбивається у двох взаємопов'язаних категоріях – «інформація» та «носії інформації»⁴. Перенесення її на матеріальний носій (фіксація на папері, носіях інформації в комп'ютері тощо) не означає, що інформація матеріалізується. Матеріальним є лише носій інформації. Навіть знищення носія, на якому вона відображена, не означає утрату інформації – вона залишається у свідомості того, хто проводив пізнання об'єктів; того, хто опрацьовував її та фіксував; хто

¹ Див.: *Моїсєєв О. М.* Експертні технології: теорія формування і практика застосування : монографія / О. М. Моїсєєв. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2011. — С. 179.

² Див.: *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — 4-е изд., доп. — М. : ООО «ИТИ Технологии», 2007. — 944 с.

³ Див.: *Бірюков В. В.* Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В. В. Бірюков. — К., 2011. — 432 с.

⁴ Див.: *Карчевський М. В.* Кримінальна відповідальність за незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж : монографія / М. В. Карчевський. — Луганськ : РВВ ЛАВС, 2002. — С. 24.

ознайомлювався з повідомленням; вона міститься в інших документах. Саме цим зумовлені специфіка її властивостей, а також суттєва відмінність від матеріальних об'єктів. Властивості інформації складаються з властивостей первинних даних, що є результатом пізнання, які становлять її змістову частину, а також властивостей матеріальних об'єктів, методів, форм і носіїв, використовуваних для її фіксації, збереження й подання¹.

Будь-яка інформація має свої структурні компоненти, а саме: об'єктивність, достовірність, цінність, повноту, актуальність, зрозумілість і корисність. Усі вони є взаємопов'язаними.

У літературі наукового спрямування існує підхід, за яким властивості інформації розокремлено на атрибутивні й прагматичні². Атрибутивні властивості інформації – це ті, що відображають її власні, «внутрішні» властивості. До таких належать кумулятивність (накопичуваність), емерджентність, старіння, міжгалузевий характер, невичерпність, об'єктивність, достовірність, адекватність, доступність. Прагматичними є ті властивості інформації, що характеризують ступінь її корисності для того, хто нею володіє. До них належать новизна, повнота, актуальність, можливість її ефективного використання для вирішення конкретних завдань³. Ці властивості глибоко пов'язані між собою та взаємозумовлені. Тож, певною мірою розподіл на ці дві категорії є умовним. Усі властивості інформації прямо залежать від ситуації, яка склалася, тобто мають ситуативний характер. Тому важливими також є такі її властивості як своєчасність і актуальність.

Потреба в цінній, корисній інформації для розв'язання завдань, поставлених перед суб'єктами розслідування, не дозволяє обмежуватися джерелами та носіями суто криміналістичної інформації, а вимагає цілеспрямованого пошуку інформації в інших джерелах і носіях, а також в інформаційних системах.

Сучасні дослідження свідчать про те, що під час допиту судового експерта обстановка, у якій він опинився, характеризується більшою емоційною напруженістю та меншими можливостями для пристосування порівняно із ситуацією допиту, наприклад, свідка. Експерт, будучи обмеженим власними спеціальними знаннями, не завжди спроможний чітко й переконливо роз'яснювати спеціальні питання в таких умовах. До того ж, він психологічно не готовий до усної форми спілкування з учасниками судового процесу, позаяк його професія не належить до публічних. Особа, яку не задовольняють результати експертизи та котра намагається протидіяти судовому розгляду шляхом затягування судового слідства, своїми питаннями може ставити експерта у скрутне психологічне становище. Експерт в умовах навіювання від запитань такої особи часто вдається до висловлювань, які не відповідають його процесуальному статусу. Він відчуває невпевненість за напружених умов судового засідання через відсутність на поточний момент довідкових і методичних джерел, інших матеріалів для ефективного засто-

¹ Див.: Бірюков В. В. Указ. праця.

² Див.: Муранівський Т. В. Теоретические основы научно-технической информации / Т. В. Муранівский. — М. : МГАИ, 1982. — С. 16.

³ Див.: Бірюков В. В. Указ. праця.

сування ним професійних знань, оскільки він має надавати обґрунтовані та аргументовані відповіді зі спеціальних питань¹.

Із наведеного випливає, що ефективність допиту експерта забезпечує доступність його власної бази знань і можливість демонструвати суду її елементи, адже для того, аби надавати найбільш ґрунтовні відповіді, експерт повинен звертатися до різних джерел інформації, а саме методик, баз даних та інших носіїв інформації. Ф. Г. Амінев доцільно рекомендує для ефективної участі експерта в судовому засіданні надавати йому ноутбук з установленою базою даних у вигляді інформаційно-пошукових систем². Тобто, якщо під час допиту експерт матиме у своєму розпорядженні ноутбук із завантаженими базами знань і банками даних, він зможе й у судовому засіданні ефективно застосовувати свої спеціальні знання. Отже, із цієї точки зору фактично не має значення, де перебуває експерт – у залі суду чи на своєму робочому місці.

Однак не слід забувати про принцип процесуальної ефективності кримінального провадження, за яким можливість дистанційної участі експерта в допиті всебічно сприятиме економії робочого часу експерта, більш динамічному розгляду кримінального провадження, можливості для експерта перебувати в більш психологічно сприятливій для нього обстановці, зменшенню витрат на відрядження тощо. Зрештою, саме допит експерта в режимі відеоконференції дозволить досягти більш ефективних результатів розслідування й судового розгляду кримінального провадження. Це сприятиме процесуальній ефективності проведення такої слідчої дії. Науковцями висловлено слушну пропозицію відносно доцільності обладнання спеціальних кімнат для проведення відеоконференцій не тільки в судах, а й у судово-експертних установах, відповідальність за функціонування яких необхідно покласти на керівників цих установ для забезпечення можливості дистанційної участі судового експерта в досудовому та судовому провадженні³.

На нашу думку, ефективність дистанційної участі експерта в судовому засіданні забезпечуватиме застосування інформаційних технологій. Інформатизація відкриває можливості для створення автоматизованого робочого місця (АРМ) експерта. Організаційну базу такого АРМ утворюють комп'ютерні програми, які реалізують алгоритми експертних технологій; методичну – типові методики проведення судових експертиз; матеріально-технічну – комп'ютерна станція, інформаційні мережі, а також науково-дослідницьке та спеціальне технічне обладнання; інформаційну базу становлять банки даних криміналістичних і експертних обліків, бібліотека експертних методик, картотека законодавчих актів та інструктивних матеріалів, реєстр

¹ Див.: *Моїсєєв О. М.* Процесуальне значення допиту експерта. — С. 122.

² Див.: *Аминев Ф. Г.* О некоторых вопросах экспертно-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений / Ф. Г. Аминев // Криміналістика ХХІ століття : матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 листоп. 2010 р. — Х. : Право, 2010. — С. 575.

³ Див.: *Легостаєв О. А.* Допит експерта під час досудового та судового провадження з використанням відеоконференцз'язку / О. А. Легостаєв // Наше право. — 2013. — № 4. — С. 114–118.

атестованих судових експертів тощо. Застосування інформаційних мереж уможливило також створення умов для роботи комісії експертів у формі телекомунікаційної конференції¹. Сучасний стан інформаційного й комп'ютерно-технічного забезпечення відкриває перспективи створення АРМ керівника судово-експертної установи. Упровадження АРМ керівника судово-експертної установи робить реальними перспективи об'єднання інтелектуальних ресурсів усієї системи судово-експертних установ України шляхом, по-перше, універсалізації структури АРМ відповідно до експертних технологій розв'язання експертних завдань; по-друге – об'єднання інформаційної та методичної бази експертних технологій у загальнодержавну інформаційно-довідкову мережу. Усі підстави для цього – технічні, методичні, організаційні, кадрові – склалися наразі в системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України².

Отже, процесуальну ефективність допиту судового експерта в режимі відеоконференції можна визначити як відповідність інформаційного забезпечення показань експерта (доступність для нього під час допиту власної бази знань, а також можливість демонструвати суду її елементи) принципу процесуальної економії.

В аспекті наведених принципів процесуальної ефективності доцільно розглянути результативність дистанційної участі експерта в судовому засіданні. Можна впевнено стверджувати, що досягнення бажаного процесуального результату є визначеним максимальним обсягом отриманої судом корисної інформації. Тож, під час допиту експерта з його робочого місця така інформація набуває достовірності завдяки можливості використання експертом інформаційних джерел, а надто якщо експерт користується АРМ експерта. Використання експертом АРМ дозволяє суттєво підвищити результативність експертної діяльності³. За таких умов він може проводити в реальному часі на своєму робочому місці прості експерименти та вимірювання й демонструвати суду їх результати. Таким чином, цей критерій є забезпечуванним організацією робочого місця, з якого експерт має надавати пояснення. Щодо критерію продуктивності праці, то для суду й інших учасників судового провадження вона залишається незмінною у випадку дистанційної участі експерта в судовому засіданні. Експерту вдається уникнути втрат часу, пов'язаних із оформленням відрядження та прибуттям до судового засідання. Допит експерта в режимі відеоконференції також відповідає критерію раціонального використання процесуальних засобів. Так, усі учасники судового засідання можуть ретельно підготувати питання експерту та аналізувати його відповіді, оскільки відсутні обмеження в часі, пов'язані з тривалістю відрядження експерта. Зрештою, у разі дистанційної участі експерта в судовому засіданні забезпечується спокійна ділова обстановка за рахунок виключення

¹ Див.: *Моїсєєв О. М.* Взаємодія експертів при проведенні комісійних експертиз / *О. М. Моїсєєв* // Правничий часопис Донецьк. ун-ту. — 2009. — № 1(21)–2(22). — С. 151–156.

² Див.: *Моїсєєв О. М.* Експертні технології: теорія формування і практика застосування. — С. 85–86.

³ Там само. — С. 9–10.

емоційної складової із процесу взаємодії сторін з експертом. Критерій раціонального регулювання порядку здійснення правосуддя може бути задовольнений ним у разі усунення проблем, пов'язаних із попередженням експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві пояснення, а також проблем контролю за можливістю несанкціонованих впливів на експерта під час його дистанційного виступу. Такі перешкоди пропонуємо усунути шляхом включення керівника судово-експертної установи в процес дистанційного допиту експерта. Відсутність сторонніх впливів на експерта також може бути підтверджена спеціальним розміщенням камер у приміщенні, з якого відбувається трансляція пояснень експерта. Суд, інші учасники судового засідання в такий спосіб можуть контролювати поведінку експерта й інших присутніх осіб. Розумне пом'якшення процесуальних формальностей означає спрощення процедури отримання судом показань експерта. Експерт вважається попередженим про кримінальну відповідальність за статтями 384, 385 КК ще з моменту складання ним власного експертного висновку. Немає необхідності повторювати це в судовому засіданні. У дистанційному варіанті він тільки підтверджує на камеру усвідомлення цієї процедури. Керівник судово-експертної установи, користуючись можливостями власної АРМ, контролює технічні та організаційні умови дистанційного спілкування експерта з судом та іншими учасниками судового провадження, а також застосування спеціальних методик і дослідницьких процедур за експертними технологіями. Спрощення такої процесуальної дії відбувається, серед іншого, і за рахунок долучення до протоколу судового засідання повного відеозапису дій, що відбулися в судово-експертній установі під час дистанційного допиту експерта. Урешті-решт, прискорення провадження забезпечується, як на нас, економією часу на різного роду узгодження, пов'язані з фізичним прибуттям експерта в судові засідання.

Таким чином, критеріями прийняття рішення судом щодо можливості дистанційного допиту експерта вважаємо такі: по-перше, під час прийняття цього рішення слід спиратися на принцип процесуальної ефективності; по-друге, суд має усвідомити коло питань, передбачити обсяг інформації, яку він має отримати від експерта; по-третє, урахувати процесуальні витрати на час, організацію, узгодження часу та кандидатур учасників, матеріальні витрати на відрядження, оренду інформаційного каналу тощо. Зважаючи на це, підтримуємо рекомендацію щодо обладнання спеціальних кімнат у судово-експертних установах.

Викладене дає підстави для подальшого дослідження шляхів реалізації дистанційної участі судового експерта в досудовому розслідуванні й судовому розгляді кримінальних проваджень.

ПРОЦЕСУАЛЬНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДОПРОСА ЭКСПЕРТА В РЕЖИМЕ ВИДЕОКОНФЕРЕНЦИИ

Моисеев А. М.

Исследованы вопросы эффективности дистанционного участия эксперта в судебном заседании. Доказано, что понятие процессуальной эффективности

может быть применено для оценки результата участия эксперта в судебном заседании. Сформулирован критерий эффективности дистанционного допроса эксперта как соответствие информационного обеспечения его показаний принципу процессуальной экономии.

Ключевые слова: заключение эксперта, допрос эксперта, разъяснения эксперта, режим видеоконференции, процессуальная эффективность.

PROCEDURAL EFFECTIVENESS OF EXPERT QUESTIONING BY VIDEO CONFERENCE

Moisieiev O. M.

The article deals with the effectiveness issues of expert's remote participation in a trial, and focuses on the advisability of conducting an expert questioning by video conference. It establishes that the notion of procedural effectiveness can be applied to evaluate the results from an expert's participation in a trial. The article suggests optimizing the involvement of an expert in a trial with regard to the category of procedural economy, and formulates the information approach to defining the effectiveness of an expert participation in a trial. It also states that in an expert questioning the information component of his testimony should be considered as a procedurally significant result, and offers ways to minimize factors that create emotional tension during an expert questioning. The article concludes with formulating the effectiveness criterion for remote expert questioning as a compliance of his testimony's information provision (the access to his own database during questioning and the possibility to demonstrate its elements to the court) with the procedural economy principle.

Keywords: expert conclusion, expert questioning, expert's explanations, video conferencing, procedural effectiveness.

УДК 343.98

В. М. Шевчук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук

ПРОБЛЕМИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Досліджено проблеми формалізації процесу розслідування злочинів. Обґрунтовано, що виникнення ідеї формалізації, створення та запропонування відповідних шаблонів у вигляді програм і алгоритмів у жодному разі не повинні протиставлятися творчому підходу слідчого. Необхідність формалізації розслідування злочинів зумовлена в першу чергу потребами практики щодо оптимізації слідчої діяльності, підвищення рівня теоретичного забезпечення процесу розслідування та розкриття злочинів. Формалізація процесу розслідування злочинів передбачає виділення в цьому єдиному процесі чітких етапів послідовного розвитку діяльності слідчого, що визначаються тактичними завданнями.

Ключові слова: формалізація процесу розслідування злочинів, тактична операція, формалізація криміналістичних знань, криміналістичні програми та алгоритми.

Останнім часом у криміналістиці спостерігається досить чітка активізація не тільки розроблення й упровадження найефективніших тактичних засобів, прийомів і методів розслідування злочинів, а й формалізації криміналістичних знань і їх застосування в слідчій діяльності. У зв'язку з цим В. Ю. Шепітько слушно зазначає, що важливими завданнями криміналістики в нових умовах виступають: 1) *формалізація криміналістичних знань*; 2) уніфікація криміналістичних рекомендацій щодо прагматичних цілей; 3) виконання актуальних запитів практики й оперативне впровадження запропонованих наукою інноваційних розробок¹.

При цьому формалізація розглядається як спосіб підвищення об'єктивності діяльності слідчого², як засіб реалізації положень низки окремих криміналістичних теорій, як необхідна умова створення криміналістичних інформаційно-пошукових систем³. Вона допомагає глибше осмислити й зрозуміти процес розслідування, з'ясувати чинники, що зумовлюють його успіх і забезпечують опрацювання криміналістичних алгоритмів і програм розслідування⁴. Формалізація, органічно вплітаючись і доповнюючи існуючі методи криміналістики, становить одну з можливостей удосконалення пізнавальної діяльності. Розвиваючи наявну систему методів за рахунок формалізованих процедур, можна досягти значно більшої глибини пізнавання явищ і підвищити ефективність процедур розслідування, спрямувати криміналістичне знання в бік більшої систематизації та структурування, підвищуючи тим самим прогностичну функцію існуючих теоретичних побудов⁵.

Виокремлення й становлення проблеми формалізації криміналістичних знань як складової частини криміналістики можна вважати прикладом реалізації одного із законів розвитку цієї науки – закону зв'язку та спадкоємності між наявними криміналістичними концепціями⁶. Серед причин, що

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Криминалистика в системе научного знания: задачи и некоторые тенденции в современных условиях / В. Ю. Шепітько // Библиотека криминалиста. — 2012. — № 3(4). — С. 31.

² Див.: Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика / Н. С. Полевой. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — С. 172.

³ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3-х т. Т. 2. Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. — М. : Юрист, 1997. — С. 48.

⁴ Див.: Шаталов А. С. Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты : монография / А. С. Шаталов. — М. : Лига – Разум, 2000. — С. 109.

⁵ Див.: Шаров В. И. Формализация в криминалистике. Вопросы теории и методологии криминалистического исследования : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. И. Шаров. — Н. Новгород, 2003. — С. 21–22.

⁶ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. — 3-е изд. — М. : ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 169–170.

зумовлюють потребу формалізації розслідування злочинів і їх окремих елементів, слід виокремити в першу чергу вимоги практики щодо оптимізації слідчої та судової діяльності, підвищення рівня теоретичного забезпечення процесу розслідування й судового розгляду злочинів. Як слушно зауважує В. А. Журавель, проблеми оптимізації процесу розслідування стимулювали вчених і практиків звернутися до проблеми формалізації слідчої діяльності¹. У свою чергу О. С. Шаталов зазначає, що потреба у формалізації процесу розслідування злочинів виникла досить давно, але головним є те, що вона зберігається й зараз². І тому одним із завдань сьогодення є необхідність здійснення вагомого кроку щодо вдосконалення засобів і методів практики розслідування за рахунок формалізації як потужного інструменту наукового пізнання.

Ураховуючи важливість і актуальність зазначеної проблематики, слід звернути увагу на те, що в теорії криміналістики та слідчій практиці щодо можливостей її реалізації існує низка невирішених питань, які вимагають окремого самостійного дослідження й поглибленого осмислення. Як видається, головним недоліком упровадження формалізації в судово-слідчу практику можна вважати те, що ця процедура здійснюється без належного теоретичного обґрунтування. Як зауважує В. І. Шаров, наукові праці, присвячені дослідженню формалізації, мають здебільшого емпіричний характер, їм бракує розробок, що створюють методологічні підстави для наукових пошуків у цій галузі знань³. Ідеться про необхідність виокремлення об'єктів формалізації, визначення її принципів і меж реалізації, з'ясування співвідношення формалізації і творчих засад у діяльності слідчого, судді та ін. Зокрема, потребує більшої уваги вивчення тактичної операції як засобу формалізації процесу кримінального провадження.

Належне вирішення поставлених питань передбачає передусім необхідність з'ясування поняття «формалізація» та його ознак. У загальноживаному значенні термін «формалізація» тлумачиться як представлення якої-небудь змістовної галузі (знань) у вигляді формальної системи. Формалізований, тобто такий, що використовує лише форму та не приділяє значення змісту; формалізувати – робити формальним, надавати чому-небудь установленій, прийнятій форми, застосовувати формальний метод дослідження⁴. У філософському тлумаченні формалізація – це логістика, під якою розуміється сучасна форма логіки, котра відрізняється від старої, традиційної логіки перш за все своєю формалізованістю (тобто бере до уваги не змістовне значення окремих висловлювань, а лише їх синтаксичні категорії, структурні

¹ Див.: Журавель В. Формалізація розслідування: теоретичні основи і практичні можливості / В. Журавель // Правн. часопис Донец. ун-ту. — Донецьк, 2010. — № 1(23). — С. 100.

² Див.: Шаталов А. С. Указ. праця. — С. 145.

³ Див.: Шаров В. И. Формализация в криминалистике. Вопросы теории и методологии криминалистического исследования. — С. 14.

⁴ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 1544.

зв'язки) і тим, що її основним методом виступає логічне обчислення¹. У логіці це поняття означає шлях дослідження яких-небудь об'єктів, коли їх зміст пізнається за допомогою виявлених елементів його форми. Методи формалізації все ширше застосовуються в моделюванні розумових процесів². У кібернетиці під формалізацією розуміється як процес подання фактів, суджень, даних у вигляді, придатному для оброблення на електронно-обчислювальних машинах³. Отже, формалізацію потрібно розглядати як подання певних знань у вигляді формальної системи, у якій до уваги береться не змістовне їх значення, а лише формалізована форма. Іншими словами, це процес викладення професійних знань формальною або частково формальною мовою. При цьому до об'єктів вивчення передбачається застосовувати формальний метод дослідження.

У криміналістиці висловлювалися певні міркування стосовно поняття «формалізація». Зокрема, М. О. Селіванов наголошує, що особливо широкі можливості метод формалізації має при розробленні типових програм вирішення окремих завдань розслідування, які умовно можна назвати окремими програмами. Якщо загальні програми відбивають більш-менш повні методики розслідування певних видів злочинів, то окремі призначені для вирішення локальних слідчих завдань – побудови версій, встановлення способу вчинення або приховування злочину, причин і умов, які йому сприяли, розшуку злочинця або викрадених ним цінностей тощо⁴. В. І. Шаров стверджує, що формалізація виступає формою не тільки подання знань про об'єкт дослідження, а й формою вираження процедур і дій, їх логічної послідовності. Перше асоціюється з формальною системою як особливою формою подання знань, друге являє собою своєрідний алгоритм, певною мірою зумовлений тими засобами і способами дії, що використані⁵. О. С. Шаталов зауважує, що формалізація полягає у вираженні професійних знань формальним способом, спричиненим формальною мовою. При цьому суб'єкт формалізації повинен мати повне уявлення про те, яким чином у кожному окремому випадку необхідно формалізувати вирішення слідчого завдання⁶.

На нашу думку, формалізація – це процес відображення знань про певний об'єкт пізнання, що ґрунтується на формально-логічному підході й полягає в наданні абстрактним положенням конкретної форми шляхом використан-

¹ Див.: *Философский энциклопедический словарь*. — М. : ИНФРА-М., 2009. — С. 245–246.

² Див.: *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. — М. : Наука, 1975. — С. 646–648.

³ Див.: *Батороев К. Б.* Кибернетика и метод аналогий / К. Б. Батороев. — М. : Высш. шк., 1974. — С. 61.

⁴ Див.: *Селиванов Н. А.* Формализованные программы решения частных задач расследования / Н. А. Селиванов // *Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия* : межвуз. науч. сб. — Уфа : Башк. ун-т, 1989. — С. 62–63.

⁵ Див.: *Шаров В. И.* Формализация информационной структуры расследования преступлений / В. И. Шаров // *Рос. следователь*. — 2003. — № 7. — С. 13–21.

⁶ Див.: *Шаталов А. С.* Указ. праця. — С. 167.

ня формальної мови. Формалізація – особлива форма розумової діяльності, яка здійснюється за допомогою операцій зі знаками. Результатом формалізації є відтворення оригіналу в іншій формі за допомогою властивостей іншої системи. Влучною характеристикою цього процесу перетворення змісту на спеціальну (формальну) мову, символи-знаки, як уважає В. І. Шаров, виступають абстрагування й узагальнення, а засобом вираження – спеціальна система символів⁷.

У спеціальній літературі певна увага приділялася процесу формалізації розслідування злочинів⁸ як засобу оптимізації слідчої діяльності, підвищення ефективності останньої за рахунок об'єктивності зібраних доказів, скорочення строків, економії часу та інтелектуальних зусиль слідчого⁹. Методологія формалізованого опису інформаційної структури розслідування у вигляді ієрархічної конструкції взаємопов'язаних подій інтегрує в єдину систему діяльності як із розслідування злочинів, так і з підготування й учинення злочинів. У зв'язку з цим науковці стали висловлювати пропозиції щодо необхідності розроблення та впровадження в практику відповідних програм і алгоритмів дій слідчого (алгоритмічних схем), які за рахунок деталізації й раціоналізації слідчої діяльності здатні сприяти підвищенню ефективності збирання доказів¹⁰.

Завдання алгоритмізації полягає в тому, аби, використовуючи наукові рекомендації криміналістики, передовий досвід слідчої практики, полегшити працівникам слідчих органів приймати правильні й оптимальні рішення у найбільш складних ситуаціях. Крім того, як зазначає В. А. Журавель, криміналістичні програми й алгоритми треба вважати найпридатнішою формою адаптації методико-криміналістичних рекомендацій до умов розслідування конкретного злочину¹¹. Водночас активне втілення в життя програм розслідування й алгоритмічних схем дій слідчого передбачає важливість реалізації низки заходів з узгодження потреб практики та рівня відповідних

⁷ Див.: Шаров В. И. О понятии формализации / В. И. Шаров // Актуальные проблемы в области гуманитарных наук: от теории к практике. — Н. Новгород: НА МВД России, 2003. — Вып. 4. — С. 22–28.

⁸ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3-х т. Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 427; Зорин Г. А. Криминалистическая методология / Г. А. Зорин. — Мн. : Амалфея, 2000. — С. 438; Шаров В. И. Формализованное описание информационнои структуры расследования: цель и подходы / В. И. Шаров // Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики : матер. междунар. науч. конф. — М. : Акад. управления МВД РФ, 2002. — С. 186–190.

⁹ Див.: Шенітько В. Ю. Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності / В. Ю. Шенітько, Г. К. Авдеева // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. — Одеса : Юрид. літ., 2008. — Вип. 44. — С. 46–50; Журавель В. Проблеми алгоритмізації та програмування розслідування злочинів / В. Журавель // Вісн. Акад. правов. наук України. — Х. : Право, 2008. — Вип. 2(53). — С. 191–200.

¹⁰ Див.: Журавель В. Формалізація розслідування: теоретичні основи і практичні можливості. — С. 100.

¹¹ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. — С. 235–236.

наукових розробок. У зв'язку із цим О. С. Шаталов слушно стверджує, що в основі теоретичної концепції криміналістичної алгоритмізації й програмування розслідування лежить ідея формалізації пізнавальних процесів, яка дає змогу плідотно поєднувати притаманну їй суворість з індивідуальними інтелектуальними можливостями суб'єктів розслідування¹.

Не вдаючись до аналізування викладених позицій науковців, зауважимо, що до недавнього часу робота з формалізації виявлялася лише в розробленні алгоритмів і програм, які формалізують: 1) слідчу діяльність і розслідування окремих видів злочинів у цілому²; 2) судову діяльність та судовий розгляд окремих видів злочинів у цілому; 3) відповідні слідчі (розшукові), оперативно-розшукові, судові дії та ін.³; 4) реалізацію системи тактичних прийомів⁴; 5) слідчі ситуації⁵; 6) прийняття рішення⁶. При цьому різниця між алгоритмом і програмою полягає головним чином у ступені формалізованості, об'єктах і сфері реалізації. Так, на думку В. А. Журавля, криміналістичний алгоритм слід розглядати як науково обґрунтований припис щодо виконання лише в завданому порядку системи послідовних операцій, реко-

¹ Див.: Шаталов А. С. Указ. праця. — С. 110.

² Див.: Коновалова В. О. Ефективність реалізації алгоритмів у методиці розслідування злочинів / В. О. Коновалова // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матер. наук. конф., Харків, 15 трав. 2008 р. — Х.: Право, 2008. — С. 170–172; Бурданова В. С. Программа раскрытия убийств, совершенных по найму / В. С. Бурданова // Южно-Уральские криминалистические чтения. — Уфа : Башк. гос. ун-т, 1999. — Вып. 7. — С. 12–20.

³ Див.: Самыгин Л. Д. Опыт создания алгоритмов расследования преступлений / Л. Д. Самыгин, А. С. Форкер // Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 219–223; Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика: системно-структурний аналіз / В. Ю. Шепітько. — Х.: Харків юрид., 2007. — С. 245–286 та ін.

⁴ Див.: Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики / Р. С. Белкин. — Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. — С. 119; Коновалова В. Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. — К.: РИО МВД УССР, 1983. — С. 126; Шепітько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике : монография / В. Ю. Шепітько. — Х.: РИП Оригинал, 1995.

⁵ Див.: Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика. Судебная экспертиза» / Л. Я. Драпкин. — М., 1987; Святненко А. И. Тактическая операция как способ разрешения следственных ситуаций с высокой степенью информационной неопределенности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. И. Святненко. — Ставрополь, 2008 та ін.

⁶ Див.: Булукулов О. Ю. Методи прийняття тактичних рішень у криміналістиці / О. Ю. Булукулов // Криміналістика XXI століття : міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 лист. 2010 р. — Х.: Право, 2010. — С. 220–223; Цветков С. И. Отработка методики принятия тактических решений с использованием средств вычислительной техники / С. И. Цветков // Активные методы обучения и программирование: проблемы, возможности, перспективы : сб. науч. тр. — К.: Укр. акад. внут. дел, 1993. — С. 166–173.

мендованих слідчому для розв'язання завдань певного типу, що виникають під час розслідування. У свою чергу програма розслідування – це певна сукупність як приписів (криміналістичних алгоритмів), так і правил рекомендаційного характеру. У зв'язку з цим вона подана у відповідному схематичному вигляді, має більш узагальнену структуру порівняно з алгоритмом і за своїм змістом менш формалізована, ніж останній¹.

У сучасних умовах і реаліях боротьби зі злочинністю серед засобів формалізації особливого значення набувають тактичні операції, які за своєю природою розглядаються як зумовлені слідчою ситуацією системи слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів алгоритмічного характеру, об'єднаних єдиною метою для вирішення окремого тактичного завдання. Тобто, алгоритмічність є однією з істотних ознак тактичної операції, що зумовлює процес їх побудови та реалізації. На цю ознаку як відправну прямо вказують деякі науковці при визначенні поняття тактичної операції й з'ясуванні природи цього тактичного комплексу. Зокрема, А. В. Дулов переконаний, що тактична операція є засобом алгоритмізації процесу розслідування злочинів². В. І. Шиканов зазначав, що вирішення завдань тієї чи іншої тактичної операції в кожному випадку передбачає виконання відповідних приписів алгоритмічного типу (характеру)³. У свою чергу В. Ю. Шепітько наголошує, що типова тактична операція є алгоритмом, програмою дій слідчого, оперативного працівника, інших осіб щодо завдань, які виникають у слідчих ситуаціях⁴.

Як зазначає В. О. Коновалова, у методиці розслідування окремих видів злочинів доволі вагоме місце належить тактичним операціям, де вони мають значну ефективність, особливо в таких умовах розслідування, де необхідні організація й оперативність і де випадіння хоча б одного зі складників такої операції загрожує її провалом. Тому формулювання цих операцій було б доцільним у вигляді алгоритмів стосовно завдань, визначених слідчим у типових ситуаціях розслідування⁵. І. Ф. Герасимов також стверджував, що система різних дій алгоритмічного характеру, тобто структура тактичної операції, має розроблятися з урахуванням низки чинників, як-то: постановки завдання, складу учасників операції, ролі кожного з них, строків виконання тих чи інших дій, їх взаємозв'язку, аналізування й оцінювання резуль-

¹ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції. — С. 130–131.

² Див.: Дулов А. В. О разработке тактических операций при расследовании преступлений / А. В. Дулов // 50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. — Л.: Ин-т усоверш. след. работников прокуратуры и МВД, 1972. — С. 23–27.

³ Див.: Шиканов В. И. Теория тактических операций следователя (перспективы развития) / В. И. Шиканов // Алгоритмы и организация решений следственных задач: сб. науч. тр. — Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1982. — С. 64–66.

⁴ Див.: Шепітько В. Ю. Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства / В. Ю. Шепітько // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць. — Х.: Кроссрод, 2007. — Вип. 14. — С. 198.

⁵ Див.: Коновалова В. О. Ефективність реалізації алгоритмів у методиці розслідування злочинів. — С. 170–172.

татів, проміжного підбиття підсумків, завершення операції¹. Спираючись на це, деякі дослідники розробили типові тактичні операції стосовно конкретних видів злочинів.

Зазначимо, що останнім часом у криміналістиці розроблені й досліджені деякі напрямки, які стосуються тактичних операцій. Вони спираються на основні принципи формалізації, а саме: на методологічні підстави й особливості застосування програмно-цільового методу² та криміналістичного матрицювання³. У наукових криміналістичних джерелах теж зустрічається думка, за якою сутність і завдання типових тактичних операцій з урахуванням їх специфіки близькі до значення терміна «алгоритм». Такі операції становлять необхідні програми дій слідчого, виконують важливу методичну функцію й дозволяють обирати правильний напрямок у розслідуванні. На сучасному етапі спостерігається тенденція, пов'язана з переходом від розгляду окремих тактичних операцій до пропонування типових стосовно конкретних видів злочинів. При цьому типові тактичні операції розглядаються як структурний елемент самої програми розслідування, а їх успішна реалізація можлива за рахунок максимальної технологізації, тобто визначення жорсткої послідовності дій (кроків) із запровадження цих криміналістичних комплексів.

У свою чергу розгляд тактичної операції як засобу формалізації розслідування передбачає послідовне здійснення певних дій. Так, за результатами проведеного нами анкетування слідчих прокуратури, МВС і СБУ на запитання: «Які дії становлять основу розроблення та застосування тактичних операцій як засобів формалізації розслідування?» відповіли так: 1) типізація слідчих ситуацій відповідно до певних етапів розслідування окремих видів злочинів (на цей крок вказали 56,6 % опитаних респондентів); 2) визначення до кожної ситуації вичерпного переліку типових версій і завдань, які необхідно вирішити з метою перевірення цих версій і впливу на ситуації (61,4 %); 3) виокремлення в числа завдань таких, що мають чітко виражену тактичну спрямованість і розв'язання яких можливе лише за рахунок застосування тактичних операцій як своєрідного модуля (типової моделі) (74,6 %); 4) розроблення структури тактичної операції як комплексу впорядкованих дій і заходів (80,9 %); 5) формування складу учасників тактичної операції, розподіл їх функціональних обов'язків (65,7 %); 6) визначення

¹ Див.: Герасимов *И. Ф.* Тактические операции как форма взаимодействия органов предварительного следствия и дознания / *И. Ф. Герасимов* // Тактические операции и эффективность расследования : сб. науч. тр. — Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1986. — С. 4–6.

² Див.: Густов *Г. А.* Программно-целевой метод организации раскрытия убийств / *Г. А. Густов*. — СПб. : ИПК ПСР, 1993; Гаенко *В. І.* Про перспективи використання програмно-цільового методу в криміналістиці / *В. І. Гаенко, О. М. Литвинов* // Актуальні проблеми криміналістики : матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 вер. 2003 р. — *Х.* : Гриф, 2003. — С. 50–53 та ін.

³ Див.: Дулов *А. В.* Системный подход – методологическая основа криминалистики / *А. В. Дулов* // Актуальні проблеми криміналістики: матер. міжнар. наук.-практ. конф. — *Х.* : Гриф, 2003. — С. 9.

початку і завершення тактичної операції, а також строків виконання окремих слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів (42 %); 7) здійснення тактичної операції з урахуванням розробленої структури, складу учасників, наявних ресурсів, визначених строків (90,3 %); 8) підбиття проміжних підсумків і внесення, у разі необхідності, корективів щодо реалізації тактичної операції з метою отримання бажаного результату (35,1 %).

Отже, формалізація процесу розслідування злочинів передбачає виділення в цьому єдиному процесі чітких етапів послідовного розвитку діяльності слідчого, що визначаються загальними завданнями тактичного характеру, вирішення яких має постійно здійснюватися в ході цієї діяльності. Це створює умови для визначення сукупності тактичних засобів, які найдоцільніше використовувати при вирішенні кожного типового тактичного завдання. У цьому сенсі особливого значення набуває окремий криміналістичний комплекс – тактична операція. Ось чому прогресивна тенденція формалізації процесу розслідування злочинних діянь може бути реалізована за умов розроблення й упровадження в практику слідчої діяльності типових тактичних операцій.

Разом із тим запровадження ідеї формалізації, створення та пропонування відповідних шаблонів у вигляді програм і алгоритмів з метою оптимізації процесу кримінального провадження жодним чином не повинні протиставлятися творчому підходу та не позбавляти слідчого індивідуальності, професіоналізму мислення. Як зазначає В. А. Журавель, «криміналістичні алгоритми і програми розслідування мають бути розроблені у такий спосіб, аби вони стимулювали ділову активність слідчого, істотно полегшували його розумову діяльність, забезпечували швидкість прийняття ним рішень з урахуванням усіх без винятку рекомендацій криміналістики і вимог чинного законодавства»¹. «Хоч як би не розвивалося програмування розслідування, – наголошував І. Є. Биховський, – воно не повинно переслідувати мету створення слідчого-робота замість слідчого-дослідника»². У свою чергу Т. О. Седова переконана в тому, що використання типових програм не перешкоджає, а навпаки, створює більший простір для творчого процесу, оскільки звільняє розумову діяльність слідчого від рутинного, типового, повсякденного³.

Зазначене зайвий раз переконує, що індивідуальність і неповторність розслідування конкретного злочину, з одного боку, та неможливість типізації «без залишку» всіх можливих ситуацій, версій, завдань і пропонування до них відповідних програм, алгоритмів, типових операцій – з другого, не дозволяють говорити про повну «технологічність», тобто стовідсоткову

¹ Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції. — С. 249.

² Быховский И. Е. Типовые версии и программирование расследования: возможности и перспективы / И. Е. Быховский // Актуальные проблемы советской криминалистики (материалы для обсуждения на расширенном заседании ученого совета). — М. : ВНИИПРМП, 1979. — С. 58.

³ Див.: Седова Т. А. Проблемы алгоритмизации оценочной деятельности следователя / Т. А. Седова // Проблемы прогнозирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. — Уфа : Изд-во Башк. ун-та, 1989. — С. 61.

формалізацію розслідування в цілому та розв'язання тактичних завдань зокрема. У зв'язку з цим у слідчій діяльності вагомим залишається творчий підхід, де передусім виокремлюється вміння адаптувати типові рекомендації до умов конкретного процесу досудового розслідування та судового провадження.

Крім того, принципи й ідеї алгоритмізації та програмування набувають особливого значення ще й тому, що виникає об'єктивна можливість їх реалізації засобами комп'ютерної техніки. Серед напрямків комп'ютеризації тактичних операцій можна запропонувати розроблення модуля з умовною назвою «тактичні операції» в структурі автоматизованого робочого місця слідчого. Формування такого модуля та можливість звернення до нього як до своєрідного довідково-консультаційного посібника для практичних працівників могли б стати тим необхідним засобом оперативного одержання інформації, який реально сприятиме підвищенню рівня ефективності кримінального провадження.

Таким чином, розроблення й запровадження типових тактичних операцій як засобів формалізації процесу розслідування злочинів, акумуляторів узагальненого досвіду слідчої діяльності сприятимуть підвищенню її ефективності за рахунок упорядкованості дій при розв'язанні однотипних завдань кримінального провадження, створення відповідних умов для економії часу й зусиль слідчого.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМАЛИЗАЦИИ ПРОЦЕССА РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Шевчук В. М.

Исследованы проблемы формализации процесса расследования преступлений. Обосновано, что возникновение идеи формализации, создание и предложение соответствующих шаблонов в виде программ и алгоритмов ни в коей мере не должны противопоставляться творческому подходу следователя. Необходимость формализации расследования преступлений обусловлена в первую очередь потребностями практики по оптимизации следственной деятельности, повышению уровня теоретического обеспечения процесса расследования и раскрытия преступлений. Формализация процесса расследования преступлений предусматривает выделение в этом едином процессе четких этапов последовательного развития деятельности следователя, которые определяются тактическими задачами.

Ключевые слова: формализация процесса расследования преступлений, тактическая операция, формализация криминалистических знаний, криминалистические программы и алгоритмы.

FORMALIZATION PROBLEMS OF CRIME INVESTIGATION PROCESS

Shevchuk V. M.

Formalization should be considered as a means of raising the objective character of the investigator's activity, as a means of giving effect to the provision of specific criminalistic theories, as an integral condition for creating criminalistic information and search

systems. It gives a better understanding and comprehension of the investigation process, allows determining factors that condition its success and ensure the development of criminalistic algorithms and investigation programs. Formalizing the crime investigation process involves distinguishing in the single process a series of clearly consecutive stages in the investigator's activity, defined by tactical tasks that must be constantly resolved in the process of this activity. It creates conditions for defining the totality of tactical means advisable to apply in solving each typical tactical task. In this respect the notion of a tactical operation acquires a particular importance as one of the means to formalize the crime investigation process. That is why one of the most relevant tasks facing criminalistics at the present stage of its development is the need to optimize, improve the means and methods of investigation practices through formalization as an effective tool of scientific cognition.

Keywords: formalization of crime investigation process, tactical operation, criminalistic knowledge formalization, criminalistic programs and algorithms.

УДК 343.14

М. Г. Щербаковский, доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин Харьковского национального университета внутренних дел, кандидат юридических наук, доцент,

С. П. Лапта, заместитель начальника кафедры криминалистики, судебной медицины и психиатрии Харьковского национального университета внутренних дел, кандидат юридических наук, доцент

СОДЕРЖАНИЕ И ДОПУСТИМОСТЬ СВЕДЕНИЙ, ПОЛУЧЕННЫХ ПРИ ДОПРОСЕ СВЕДУЩИХ ЛИЦ

Рассмотрены проблемы получения сведений при допросе участников уголовного производства, обладающих специальными знаниями. Указаны содержание и условия допустимости показаний в качестве источников доказательств. Проведен сравнительный анализ решения рассматриваемых вопросов в уголовном процессе США, ФРГ и России.

Ключевые слова: специальные знания, сведущие лица, допрос, допустимость показаний, эксперт, специалист.

Действующий с 2012 г. Уголовный процессуальный кодекс Украины (далее – УПК) предусматривает получение устных сведений от различных участников уголовного производства, обладающих специальными знаниями. Сторона обвинения и суд получают в ходе допросов уголовно-релевантную информацию, однако ее содержание, допустимость и доказательственное значение во многом определяются процессуальным положением сведущего лица. К сведущим лицам, которые могут быть допрошены на досудебном следствии и в суде, относятся эксперт (статьи 69, 356 УПК), специалист

(статті 71, 360 УПК), а також підозреваний, обвиняемый, свідитель, потерпевший, якщо вони мають спеціальними знаннями (ст. 95 УПК).

Процесуальні, організаційні, тактичні проблеми допиту експерта, спеціаліста, свідущого свідателя неоднократно розглядалися в літературі. Їм присвячені роботи Л. Е. Ароцкера, В. Д. Арсєнєва, Т. В. Варфоломєєвої, В. Г. Гончаренко, Е. П. Гришиної, А. М. Зиніна, Н. І. Клименко, Ю. Г. Корухова, В. Н. Махова, А. М. Моїсєєва, Ю. К. Орлова, Б. В. Романюка, Е. Р. Россинської, Е. В. Сєліної, С. А. Шейфера, В. Ю. Шепитько і др. Разом з тим позиція законодавця, відображена в нормах нового УПК, вимагає як перегляду, так і доповнення висказаних ученими точок зору на зміст і допустимість в кримінальному виробстві свідчень, отриманих при допиті свідущих осіб. *Цілью статті* є розгляд питання сутності, доказового значення і умов допустимості свідчень, отриманих при допиті осіб, які мають спеціальними знаннями, згідно з нормами діючого кримінального судопроводства України.

Перед тим розглядати природу і значення інформації, отриманої в ході допиту свідущих осіб, позначимо два вихідні положення. По-перше, аналіз кримінально-процесуального закону дозволяє зробити висновок, що по ролях в доказуванні отримані при допиті свідчення розділяються на ті, які мають доказову цінність, і ті, які цим своїмством не володіють. До першої групи відносяться «показання», які дають свідки згідно зі ст. 84 УПК одним з джерел доказування, до другої – «пояснення» учасників кримінального процесу, які не мають доказової цінності (ч. 8 ст. 95 УПК). По-друге, не заглиблюючись в зміст поняття «спеціальні знання», будемо вважати, що всі зазначені учасники кримінального виробства, які підлягають допиту, мають такі знання в якій-небудь галузі науки, техніки і т. д. Для експерта і спеціаліста це положення обов'язково, а що стосується свідків, потерпевших, підозреваних і обвиняваних, то судово-слідчої практикою відомі випадки, коли зазначені учасники були висококваліфікованими спеціалістами (в широкому сенсі слова), які використовували свої професійні знання в цілях як захисту, так і обвинувачення.

Згідно з ч. 1 ст. 95 УПК «показання» – це свідчення, надані в усній або письмовій формі в час допиту підозреваним, обвиняваним, свідком, потерпевшим, експертом по відомим їм обставинах в кримінальному виробстві. Почнемо з показань експерта. Як позитивний факт відзначимо, що показання експерта, отримані при допиті, відрізняються від УПК 1960 г. віднесені до одного з видів доказування. Однак законодавець в відношенні допиту експерта не уникнув процесуальних пробілів. Якщо допит експерта в суді відокремлений як окреме судово-слідче дійство (ст. 356 УПК), то відповідна норма в розділі, присвяченому досудовому розслідуванню, відсутня. Крім того, мета допиту експерта, на наш погляд, визначена недостатньо чітко. Так, регламентується, що експерт зобов'язаний прийти до слідчого, прокурора, в суд і «дати відповіді на питання в час допиту» (ч. 5 ст. 69 УПК); експерт викликається

в суд «для допроса во время судебного разбирательства для разъяснения или дополнения его заключения» (ч. 7 ст. 101 УПК); и, наконец, он вызывается в суд для «разъяснения заключения» (ч. 1 ст. 356 УПК). Рассмотрим цель, содержание допроса эксперта и условия допустимости его показаний.

Из положений статей 101 и 356 УПК вытекает, что судебный эксперт допрашивается только после проведенного им экспертного исследования в отношении данного заключения. По мнению законодателя, допрос эксперта призван устранить все сомнения, возникшие в связи с производством судебной экспертизы, путем получения необходимых разъяснений и дополнений заключения. У следователя, прокурора, суда и участников процесса, не обладающих специальными знаниями, естественно могут возникнуть вопросы, требующие дополнительной аргументации эксперта. Тем не менее допрос эксперта – процедура необязательная, поскольку вопросы к эксперту могут и не возникнуть.

Содержание показаний эксперта непосредственно связано с предметом проведенной экспертизы, т. е. установленными в ходе исследования фактами¹. Показания эксперта включают «разъяснения» и «дополнения» данных, отраженных в его заключении. По нашему мнению, эти понятия необходимо различать². Под разъяснением следует понимать доведение экспертом до участников уголовного производства и суда смысла как отдельных положений, так и всего заключения в целом. Они могут касаться любых сторон экспертного исследования. Так, путем допроса эксперта могут быть получены разъяснения относительно положений науки и техники, ссылок на справочную литературу, обоснованности выбранной методики исследования, критериев оценки признаков, которых эксперт придерживался при вынесении промежуточных и конечных выводов, отдельных терминов, формулировок и т. д. Эксперт может более развернуто изложить процесс умозаключения, объяснить основания своего внутреннего убеждения, которые позволили сформулировать данные им выводы³. Дополнениями можно считать вытекающие из проведенных исследований выводы по обстоятельствам, не отраженным в самом заключении. Это сообщения о новых фактах в ответ на вопрос, не решавшийся в экспертизе, но доступный для решения экспертом в ходе допроса без проведения дополнительных исследований. Нередко дополнения касаются вопросов, поставленных экспертом по собственной инициативе.

Таким образом, разъяснения эксперта важны для более полной оценки данного им заключения, а дополнения имеют самостоятельное доказательственное значение. Условиями допустимости показаний эксперта как ис-

¹ См.: *Арсеньев В. Д.* Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблочкий. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. — С. 29.

² См.: *Щербаковский М. Г.* Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М. Г. Щербаковский, А. А. Кравченко. — Х. : Ун-т внутр. дел, 1999. — С. 42–43.

³ См.: *Моїсєєв О. М.* Роз'яснення висновку комплексної експертизи під час допиту експерта в суді / О. М. Моїсєєв // Форум права. — 2012. — № 2. — С. 473.

точника доказательств являются, на наш взгляд, следующие: сведения должны соотноситься с предметом проведенной экспертизы; сведения не могут выходить за пределы специальных знаний (компетенции) эксперта; сведения формулируются на основе полученных в проведенной экспертизе данных; отсутствует необходимость проведения дополнительных исследований.

Кроме эксперта, в ч. 7 ст. 95 УПК предусматривается возможность получения показаний на основе специальных знаний от подозреваемого, обвиняемого, свидетеля, потерпевшего. Следует отметить, что в литературе неоднократно рассматривались фигура «сведущего свидетеля», сущность и доказательственное значение его показаний. Впервые о таком участнике процесса упоминается в Уставе уголовного судопроизводства 1864 г. Статья 356.5 Устава предусматривала вызов в суд в качестве сведущих людей врачей, воспитателей, учителей, а также «спрошенных на предварительном следствии свидетелей»¹. Ученые выделяют две группы сведущих свидетелей². К первой относятся сведущие лица, случайно оказавшиеся очевидцами расследуемого события и более точно описывающие воспринятые ими факты, благодаря наличию у них специальных знаний (к ним могут быть отнесены, например, инженер по технике безопасности, врач, военнослужащий, водитель и т. д.). Показания таких свидетелей содержат сведения о фактах, но при этом они не делают каких-либо выводов. Такого участника процесса упоминал известный российский процессуалист И. Я. Фойницкий, который писал, что сведущие свидетели наиболее ценны, поскольку благодаря владению специальными знаниями они «имели возможность более правильно понять увиденное и обратить внимание на обстоятельства, которые являлись неважными для иных и потому незамеченными, а в действительности очень существенными»³. Вторую группу составляют свидетели, на основании своих специальных знаний делающие вывод об обстоятельствах, которых они непосредственно не воспринимали⁴. Например, при допросе в качестве сведущего свидетеля ревизора, который проводил документальную ревизию, он может сделать вывод о причинах выявленной им недостачи материальных средств. Основанием такой дифференциации свидетелей является известное из теории доказательств положение, согласно которому предметом показаний свидетеля, потерпевшего, подозреваемого, обвиняемого являются информация о воспринятых ими фактах, а также информация в виде объяснения этих фактов, предположения, доводы⁵. По нашему мнению, деление свидетелей

¹ Устав уголовного судопроизводства. — Пг., 1915. — С. 689.

² См.: Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших / М. Л. Якуб. — М. : Юрид. лит., 1968. — С. 94.

³ Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. — СПб., 1910. — Т. 2. — С. 271.

⁴ См.: Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика: монография / Е. П. Гришина. — М. : Юрлитинформ, 2012. — С. 227.

⁵ См.: Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. — К. : КНТ, 2006. — С. 156.

и иных отмеченных участников по указанному основанию страдает логической ошибкой. Не вызывает сомнения, что очевидцы и иные участники преступных действий, кроме сообщения о фактах, также могут формулировать умозаключения, вытекающие из обстоятельств преступления, на основе своих специальных знаний. Специфика показаний такого сведущего свидетеля-очевидца в том, что обстоятельства, материальная обстановка, которые он воспринимал, обычно требуют интерпретации с позиций соответствующих специальных знаний, поэтому в таких показаниях важны не только «голые» факты, но и их толкование специалистом¹. И напротив, свидетели-«неочевидцы» могут указывать на фактические данные без дополнения их какими-либо выводами. Например, при расследовании аварии на предприятии оператор технического оборудования не только лучше других очевидцев расскажет о положениях тумблеров и показаниях приборов на пульте управления, но и пояснит причину аварии на основании своих знаний и навыков. Его же непосредственный руководитель, отсутствовавший на месте аварии, может предоставить информацию о режимах технологического процесса без объяснения причин происшествия.

Таким образом, можно заключить, что выводы или мнения на основе своих специальных знаний может формулировать как свидетель-очевидец, так и любой иной свидетель. Все перечисленные положения справедливы по отношению к обвиняемым, подозреваемым, потерпевшим. Существенной чертой, влияющей на достоверность выводов и отличающей обвиняемого, подозреваемого и потерпевшего от свидетеля, является их заинтересованность в результатах расследования, поскольку они имеют в уголовном производстве процессуальный интерес. Это обстоятельство следует учитывать и при определении допустимости показаний обвиняемых, подозреваемых и потерпевших, данных на основе специальных знаний.

В показаниях потерпевшего, свидетеля, подозреваемого и обвиняемого, как уже отмечалось, можно выделить сведения о непосредственно воспринятых ими фактах, явлениях и выводы, данные на основе специальных знаний. Первый вид информации отличается объемом и детализацией от фактов, сообщенных обычным «несведущим» свидетелем, и не требует каких-либо дополнительных требований к признанию ее допустимой. Однако умозаключения сведущих лиц обычно нуждаются в интерпретации с позиций соответствующих специальных знаний, а для признания их доказательствами требуют особых условий допустимости. В структуре умозаключения сведущих лиц можно выделить три составляющие²:

— исходные данные (посылки), т. е. конкретные факты, обстоятельства преступления, которые непосредственно воспринимало лицо либо они сообщены ему сторонами уголовного производства или судом;

¹ См.: Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов. — М.: Ин-т повыш. квалиф. Рос. федеральн. центра судеб. экспертизы, 2005. — С. 52.

² См.: Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. — М.: Наука, 1975. — С. 623–624.

— положения на основе специальных знаний, из которых исходило сведущее лицо при даче вывода (обоснование). Ими являются общеизвестные среди специалистов определенного профиля положения, изложенные в научной литературе, нормативно-технических актах, должностных инструкциях и иных источниках¹;

— собственно вывод, т. е. умозаключение, представляющее собой логически выведенное новое «выводное» знание».

Добавим, что перечисленные составляющие объединены процедурой анализа исходных данных с использованием специальных знаний, результатом которого являются соответствующие выводы.

В связи с изложенным отметим, что в ч. 6 ст. 95 УПК говорится о «выводах» и «мнении» лиц, дающих показания на основе специальных знаний. Указание в одной норме двух терминов свидетельствует о том, что законодатель придает им различное значение. На наш взгляд, мнение не обладает признаками, присущими выводам, поскольку отсутствует анализ исходных данных на основе специальных знаний. Представляется, что если «вывод» сведущих лиц обосновывается фактическими и научными данными, то «мнение» является, по сути, справкой, которая базируется только на специальных знаниях и опыте в какой-либо отрасли науки, техники и т. д. В отличие от вывода мнение ограничивается лишь апелляцией к предыдущему опыту в аналогичной ситуации или по аналогичному вопросу. По своему содержанию «мнение» аналогично справочным данным, о которых пойдет речь ниже. Поэтому, если за «показаниями-выводами» можно признать доказательственное значение, то «показания-мнения», на наш взгляд, таковыми не являются.

Согласно ч. 2 ст. 89 УПК выводы, данные на основе специальных знаний, не являются доказательствами и не исследуются в случае их очевидной недопустимости. В связи с этим важное значение приобретает определение допустимости выводов, полученных при допросе сведущих лиц. По нашему мнению, условиями допустимости выводов, данных сведущими свидетелями, являются: наличие у лица специальных знаний; формулирование умозаключений в пределах компетенции; обоснование выводов установленными в уголовном производстве фактами и общеизвестными среди специалистов определенного профиля положениями; сопровождение выводов ссылками на литературные, служебные, нормативные и иные источники, содержащие специальные данные; отсутствие необходимости проведения экспертного исследования каких-либо объектов. Поскольку потерпевший, подозреваемый и обвиняемый являются заинтересованными в исходе дела лицами, то для допустимости их показаний необходимо добавить еще одно важное условие – при допросе в порядке ст. 71 УПК должен участвовать специалист той отрасли специальных знаний, которые используются допрашиваемыми для формулирования умозаключений. Задача специалиста состоит в контроле правильности применения допрашиваемым

¹ См.: Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина. — М. : Юрлитинформ, 2003. — С. 82.

лицом специальных знаний, достоверности используемых данных и источников, на которые он ссылается.

Еще одной разновидностью сведений, получаемых при допросе сведущих лиц, являются устные консультации или письменные разъяснения (по-яснения) специалиста, которые даются в порядке ст. 360 УПК. Консультация (от лат. *consultatio* – совещаться, советоваться) определяется как совет, разъяснение специалиста по какому-нибудь вопросу¹. Из смысла этой статьи следует, что письменные разъяснения представляют собой консультацию, данную в письменной форме. Специалистом в соответствии с ч. 1 ст. 71 УПК является лицо, обладающее специальными знаниями и навыками применения технических или других средств. Допрос специалиста предусмотрен в суде во время исследования доказательств и проводится по ходатайству участников уголовного процесса. Вновь с сожалением приходится констатировать пробел в законе, не регламентирующий использование подобной помощи специалиста на стадии досудебного расследования.

По содержанию сведения, которые сообщает специалист, можно разделить на две группы. Первую составляют консультации и разъяснения в отношении уже известных суду предметов, обстоятельств, документов, относительно технических правил и других доказательств, которые подвергаются исследованию. На наш взгляд, специалист вправе дать разъяснения в форме выводов, когда для ответа на поставленные судом вопросы не требуется специальных экспериментов и исследований, а достаточно ссылки на общие положения соответствующей отрасли науки, техники и логических приемов. Одной из целей дачи консультаций специалистом является оценка полученного судом заключения эксперта. Использование консультаций и разъяснений специалиста в определенной области знаний позволяет сторонам уголовного производства и суду компенсировать недостаток знаний и компетентности по вопросам, которые были поставлены на разрешение эксперту. Специалист такой же, как эксперт специализации способен оценить правильность примененных в экспертном исследовании методов и методик, состоятельность оценки выявленных у объектов признаков, научную обоснованность промежуточных и конечных выводов и др. Таким образом, результатом консультаций является установление научной обоснованности выводов и компетентности эксперта, проводившего экспертизу. Сведения консультационного характера могут быть получены как впервые привлеченным в процесс специалистом, так и уже участвовавшим в уголовном производстве. В последнем случае такой специалист может сообщить сторонам и суду обстоятельства своего участия в следственных (розыскных) действиях: вид и характеристики технических средств, примененных при поиске, фиксации, изъятии следов преступления; состояние и индивидуальные признаки объектов в момент их обнаружения; методы и результаты предварительных исследований и др. Разъяснения и консультации могут быть полу-

¹ См.: Юридичний словник / укладачі І. П. Бутко, Р. І. Гринчук ; за ред. Б. М. Бабія, Ф. Г. Бурчака, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. — Вид. 2-ге, переробл. та допов. — К. : Гол. ред. укр. рад. енцикл., 1983. — С. 367.

чены от переводчика, психолога, врача, судебно-медицинского эксперта по обстоятельствам их участия в следственных (розыскных) и иных процессуальных действиях. Отметим, что до принятия УПК 2012 г. таких специалистов рекомендовалось допрашивать как свидетелей¹.

Вторую группу консультаций составляют справочные сведения из области профессиональных знаний специалиста. Такие сведения не содержат выводы (умозаключения), а помогают суду лучше понять вопросы профессиональной деятельности, выбрать тактически правильные направления дальнейшего исследования доказательств. Если специалист допрашивается в суде по поводу решения вопроса о назначении экспертизы, то стороны или суд выясняют возможности какого-либо вида экспертизы, уточняют формулировки вопросов эксперту, объем и содержание исходных данных и материалов, необходимых для экспертизы, и т. п. Специалист может сообщить какой род или вид экспертизы должен быть назначен с учетом решаемых вопросов и особенностей объектов исследования, какому экспертному учреждению наиболее целесообразно поручить выполнение экспертизы и др.

Появление рассматриваемой новой формы применения специальных знаний в процессуальном законе дало основание некоторым авторам признать за консультациями и разъяснениями специалиста статус доказательств². С этим нельзя согласиться, поскольку консультации и разъяснения специалиста согласно ч. 2 ст. 84 и ч. 8 ст. 95 УПК не являются источниками доказательств, а поэтому они не учитываются для установления обстоятельств в ходе уголовного производства, а важны только при исследовании других доказательств³. Привлечение к судебному производству специалиста с целью дачи консультаций по вопросам, требующим специальных знаний, преследует тактические цели расследования, служит ориентиром для дальнейшего исследования доказательств, расширяет возможности суда в полной всесторонней и объективной оценке доказательств, позволяет сделать выводы правового характера и принять обоснованное процессуальное решение. Несмотря на то что консультации специалиста не являются источником доказательств, укажем условия их допустимости в уголовном производстве: предоставляемые сведения не должны выходить за пределы специальных знаний специалиста; выводы должны основываться на установленных в уголовном производстве обстоятельствах; предоставляемые сведения должны опираться на общеизвестные в определенной области знаний факты и не требовать проведения исследований материалов уголовного производства.

¹ См.: Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. В. В. Жогин. — М.: Юрид. лит., 1973. — С. 572.

² См.: Марчак В. Я. «Консультації та роз'яснення спеціаліста» як новела в кримінальному процесуальному законодавстві України / В. Я. Марчак. // Митна справа. — 2013. — № 2(86). — Ч. 2, кн. 1. — С. 104.

³ См.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / [Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.]. — Х.: Право, 2012. — Т. 2. — С. 110.

Отмеченные условия и сущность консультаций специалиста частично совпадают с уже рассмотренными показаниями сведущего свидетеля. Но между сведениями, полученными при допросе указанных лиц, имеются существенные различия. Во-первых, свидетель в отличие от специалиста незаменим, поскольку в некоторых случаях является очевидцем. Во-вторых, выводы сведущего свидетеля, если нет каких-либо препятствий, принимаются как доказательства, а консультации специалиста этим свойством не обладают.

Рассмотрим, как решается вопрос с показаниями сведущих лиц в уголовном процессе иных государств.

Согласно § 72 УПК ФРГ на эксперта распространяется действие норм о правовом положении и допросе свидетеля, если иное не предусмотрено законом¹. Как и свидетель, эксперт обязан явиться по вызову прокурора и суда, дать заключение по поставленным вопросам и ответить на вопросы при его допросе. В порядке § 246а УПК ФРГ в суде допрашивается в качестве эксперта врач о состоянии подсудимого и перспективах его лечения. Эксперту предоставлены определенные права. Так, согласно § 76 УПК ФРГ он имеет право на отказ от дачи заключения и показаний по тем же основаниям, что и свидетель, однако отсутствует такая причина отказа, как выход поставленных вопросов за пределы компетенции эксперта. В уголовном процессе Германии имеется фигура сведущего свидетеля. Согласно § 85 УПК ФРГ сведущим свидетелем является участник, способный сообщить информацию о фактах или состоянии лица, восприятие которой требует наличия специальных знаний. Сведения, сообщенные сведущим свидетелем, имеют такое же доказательственное значение, как показания обычного свидетеля. В отличие от эксперта сведущий свидетель незаменим, поскольку только он может сообщить о своих собственных наблюдениях. Указанный свидетель соответствует уже рассмотренному «свидетелю-очевидцу». Такой участник процесса, как «специалист» в уголовном судопроизводстве ФРГ не упоминается.

В США в соответствии с Правилем 702 Федеральных правил доказывания производство экспертизы в судебных, а при некоторых условиях и в досудебных стадиях уголовного процесса поручается так называемому сведущему свидетелю, который квалифицируется в качестве эксперта². Эксперт, благодаря наличию знаний, навыков, опыта, профессиональной подготовки или образования, может свидетельствовать в форме мнения или иным образом, если: а) научные, технические или другие специальные знания эксперта могут помочь в понимании доказательства или определении факта; б) свидетельство основывается на достаточных фактах или данных; в) свидетельство является производным надежных принципов и методов;

¹ См.: Уголовно-процессуальный кодекс ФРГ / пер. с нем. и предисл. Б. А. Филимонова. — М.: Манускрипт, 1994. — 204 с.

² См.: Federal Rules of Evidence [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.law.cornell.edu/rules/fre>. — 04.05.2014.

г) эксперт надлежащим образом применил принципы и методы к фактам дела. Под «мнением» понимаются выводы, которые основаны на данных, ставших эксперту известными из обстоятельств преступления, лично получены при исследовании и почерпнутых из конкретной области знания (Правило 703). В ходе допроса эксперт излагает выводы и в случае необходимости раскрывает их обоснование (Правило 705). Участник, аналогичный «специалисту» в отечественном судопроизводстве, в уголовном процессе США отсутствует.

Согласно уголовному законодательству Российской Федерации показания эксперта, специалиста, свидетеля являются источниками доказательств (ст. 74 УПК РФ)¹. Как и в отечественном законодательстве, цель допроса эксперта – разъяснение или уточнение данного им заключения (статьи 80, 205 УПК РФ). Процессуальный порядок допроса специалиста не регламентирован, однако содержанием его показаний являются консультации по вопросам сторон, требующих специальных познаний для своего разрешения, и разъяснения своего ранее данного заключения в ходе оказания помощи защитнику². Придание доказательственного значения показаниям и заключению специалиста с учетом отсутствия их ясной процессуальной регламентации породило в российской научной среде активную дискуссию о роли и допустимости этих видов доказательств, а в судебно-следственной практике – негативную тенденцию подмены заключения и показаний судебного эксперта соответствующими заключениями и показаниями специалиста³. Российскому уголовно-процессуальному законодательству неизвестно понятие «выводов и мнений, которые основываются на специальных знаниях», поэтому сведущего свидетеля предложено допрашивать либо как специалиста⁴, либо как свидетеля⁵. Возможность дачи показаний на основе специальных знаний потерпевшим, подозреваемым или обвиняемым не предусмотрена.

В заключение отметим, что украинское законодательство гармонично сочетает различные варианты получения сведений на основе специальных знаний сведущих лиц, однако требует дальнейшего совершенствования с целью устранения имеющихся пробелов и уточнения используемой терминологии.

¹ См.: Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации : Закон РФ от 18.12.2001 № 174-ФЗ (с измен. на 01.01.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.zakonprost.ru/upk>. — 04.05.2014.

² См.: *Зинин А. М.* Участие специалиста в процессуальных действиях / А. М. Зинин. — М. : Проспект, 2011. — С. 33.

³ См.: *Махов В. Н.* Становление заключения и показаний специалиста как доказательства в уголовном процессе Российской Федерации / В. Н. Махов. // Рос. следователь. — 2013. — № 9. — С. 8.

⁴ См.: *Шапиро Л. Г.* Специальные знания в уголовном судопроизводстве / Л. Г. Шапиро, В. В. Степанов. — М. : Юрлитинформ, 2008. — С. 35.

⁵ См.: *Орлов Ю. К.* Специалист – это сведущее лицо, не заинтересованное в исходе дела / Ю. К. Орлов // Рос. юстиция. — 2003. — № 4. — С. 37.

ЗМІСТ І ДОПУСТИМІСТЬ ВІДОМОСТЕЙ, ОТРИМАНИХ ПРИ ДОПИТІ ОБІЗНАНИХ ОСІБ

Щербаковський М. Г., Лапта С. П.

Розглянуто проблеми отримання відомостей при допиті учасників кримінального провадження, що володіють спеціальними знаннями. Указано зміст і умови допустимості показань як джерел доказів. Проведено порівняльний аналіз вирішення розглянутих питань у кримінальному процесі США, ФРН і Росії.

Ключові слова: спеціальні знання, обізнані особи, допит, допустимість показань, експерт, спеціаліст.

CONTENT AND ADMISSIBILITY OF DATA RECEIVED FROM QUESTIONING INFORMED PERSONS

Shcherbakovskyi M. G., Lapta S. P.

The suspect, the accused, a witness, the injured party, they have special knowledge, as well as a forensic expert and a specialist are informed persons who may be questioned at a pre-trial investigation or trial. Expert's testimony contains clarifications and additions of information contained in his conclusion. Clarifications are not evidence, they show the meaning of certain parts or the whole conclusion. Additions are evidence and constitute conclusions on the circumstances that have not been mentioned in the conclusion. Oral conclusions made by the accused, the suspect, the injured party or witnesses are evidence if they are based on the analysis of initial data with the use of special knowledge. The main conditions for the admissibility of conclusions include: the person should possess special knowledge; the conclusions should be formulated within the informed person's competence; the conclusions should be based on the facts discovered during the investigation; the drawing of the conclusions should not require an expert examination of any items. Specialist's consultations do not constitute evidence and contain two types of information: clarifications regarding the already known facts to be studies, as well as reference information from the area of the specialist's professional knowledge.

Keywords: special knowledge, informed persons, questioning, admissibility of testimony, expert, specialist.

УДК 343.98

О. Ю. Булулуков, доцент кафедры криминалистики Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, кандидат юридических наук

ТАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ В КРИМИНАЛИСТИКЕ: ОСНОВЫ КЛАССИФИКАЦИИ

Проанализировано понятие мыслительных задач следователя при расследовании преступлений. Раскрыто соотношение мыслительных задач и тактических решений, принимаемых для их реализации. Названы виды мыслительных задач, являющихся основой для классификации тактических решений в криминалистике.

Ключевые слова: криминалистика, тактические решения, расследование преступлений, мыслительные задачи следователя.

Принятие тактических решений в процессе расследования обусловлено необходимостью решения ряда задач, которые по своей сути являются частью процесса собирания доказательств следователем. По общему правилу, конечный этап получения доказательств – следственные действия. Однако для достижения положительного результата при их проведении часто возникает необходимость в решении промежуточных задач, имеющих тактическую направленность. Разделение задач, стоящих перед следователем в процессе расследования, на виды позволяет сформулировать основания, которые могут быть использованы при классификации тактических решений, принимаемых для их разрешения.

Актуальность исследования этой проблемы обусловлена необходимостью определить направления деятельности следователя и задачи, решаемые им в процессе расследования преступлений. Это имеет значение для принятия тактических решений.

Некоторые вопросы принятия тактических решений обсуждаются в работах таких ученых, как Р. С. Белкин, Л. Я. Драпкин, А. Я. Дубинский, А. В. Дулов, В. Е. Коновалова, Ю. И. Новик и другие, однако отдельные стороны этой проблемы до настоящего времени остались неисследованными. Так, неразработанность понятия основ классификации тактических решений вызывает необходимость рассмотреть их в этой статье.

Задачи, стоящие перед следователем в процессе расследования, направлены на установление лица, совершившего преступление, и доказательств его причастности. Общее, что присуще расследованию всех без исключения преступлений, и специфика расследования отдельно взятого вида преступления предполагают некую типичность задач, решаемых следователем. Совершенное преступление является продуктом человеческой деятельности, и такая деятельность познается путем постановки задач и нахождения путей их решения.

Специфическая форма познания совершенного преступления, которая осуществляется в рамках уголовно-процессуальной деятельности с использованием средств криминалистики, как известно, аналогична познанию фактов и событий в иных областях науки. Однако познание в расследовании обладает только ему присущими особенностями, которые состоят в формулировании задач расследования и использовании специальных знаний в установлении доказательственной информации.

Исследуя психологическую характеристику предварительного следствия, В. Л. Васильев констатирует, что деятельность следователя характеризует чрезвычайное разнообразие решаемых им задач, правильное решение которых требует применения разнообразных качеств, навыков и знаний. Это знания не только процессуального закона, но и ряда других специальных знаний в области медицины и педагогики, товароведения и бухгалтерии, транспорта и психологии и др.¹

¹ См.: Васильев В. Л. Юридическая психология : учеб. пособие / В. Л. Васильев. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. — С. 44.

Задачи, решаемые в процессе расследования, формулируются следователем, исходя из вида преступления и следственной ситуации, сложившейся в конкретный момент расследования. По своей сущности эти задачи являются мыслительными. Тактическое решение, будучи средством криминалистической тактики при его реализации, обусловлено мыслительной задачей полностью или какой-то ее частью. Из сказанного можно сделать вывод о том, что мыслительная задача в процессе расследования определяет вид тактического решения, т. е. является первоосновой его принятия.

В психологии существует мнение, согласно которому мыслительная задача – это цель, поставленная в определенных условиях, препятствующих ее непосредственному достижению. В соответствии с этим определением процесс решения задачи – достижение уже заданной, психологически очерченной цели¹. Приведенное определение мыслительной задачи и процесс ее решения дают представление об их внутренней связи. Решению задачи предшествует формулирование ее как в общем виде, так и с детализацией.

Для более глубокого исследования понятия «мыслительная задача», рассмотрим понятия «цель» и «задача» с точки зрения этимологии.

Так, цель – это то, к чему стремятся, что надо сделать², идеальный или реальный предмет сознательного или бессознательного стремления субъекта; конечный результат, на который преднамеренно направлен процесс³. Задача определяется как то, что требует исполнения, разрешения; упражнение, которое выполняется⁴. Приведенные определения дают представления о «цели» и «задаче» как конечном результате того, что требуется разрешить.

В криминалистической литературе некоторые авторы отождествляют понятия «выбор цели» и «определение подлежащей решению задачи» применительно к понятию тактического решения. Эти понятия в процессе расследования преступлений характеризуют отдельные стороны мыслительной деятельности следователя. Принимая решение о выборе цели, следователь одновременно определяет круг задач (задачу), которые (-ую) необходимо разрешить для достижения цели. И выбор цели, и определение задач, которые необходимо решить, суть разные понятия и они не могут быть тождественными.

В связи с этим представляют интерес суждения Р. С. Белкина о целях и задачах тактического решения. По его мнению, цели (задачи) тактического решения определяются как: 1) изменение следственной ситуации в благоприятную сторону; 2) максимально эффективное использование неблагоприятной следственной ситуации; 3) изменение отдельных компонентов следственной ситуации; 4) достижение превосходства в ранге рефлексии над

¹ См.: Спиридонов В. Ф. Психология мышления: решение задач и проблем : учеб. пособие / В. Ф. Спиридонов. — М. : Генезис, 2006. — С. 16.

² См.: Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — 19-е изд. — М. : Рус. яз., 1987. — С. 713.

³ См.: Доброхотов А. Л. Цель // Новая философская энциклопедия. — 2-е изд., испр. и допол. — М. : Мысль, 2010 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. — 14.07.2014.

⁴ См.: Ожегов С. И. Указ. работа. — С. 165.

противодействующей стороной; 5) использование фактора внезапности, особенно на начальном этапе расследования; 6) обеспечение методичности и наступательности расследования¹.

Эта классификация целей тактического решения представляется спорной. Например, цель «изменение следственной ситуации в благоприятную сторону» может быть целью тактического решения о производстве отдельного следственного действия или системы следственных действий, или иных действий, направленных на получение необходимой информации. Однако эта цель настолько общая, что не может быть достигнута принятием лишь одного тактического решения. Одновременно необходимо принимать решения относительно места, времени, подготовки и тактики одного или нескольких следственных действий, решения о взаимодействии с другими органами и др. Аналогичны также иные приведенные ранее цели тактических решений в расследовании.

Представляется, правильнее было бы рассматривать мыслительные задачи следователя и тактические решения, основанные на них. Смешение этих понятий не позволяет отделить цели мыслительной задачи от целей тактического решения. Из анализа цели классификации Р. С. Белкина вытекает, что *мыслительная задача* следователя по изменению следственной ситуации в благоприятную сторону, как цель тактического решения, совпадают. По нашему мнению, совпадение целей мыслительной задачи и тактического решения может иметь место в мыслительной деятельности следователя только на очень высоком уровне абстрагирования. На практике решение мыслительной задачи в ходе расследования, имеющего определенную цель, осуществляется путем принятия ряда тактических решений, каждое из которых имеет свою (промежуточную) цель.

Примером может служить мыслительная задача относительно получения доказательственной информации от подозреваемого при его допросе. Конечной целью допроса является получение доказательств. Однако для эффективного проведения допроса подозреваемого необходимо выполнить ряд тактических задач, направленных на подготовку к допросу, установление психологического контакта с допрашиваемым, определение линии построения хода допроса и др. Каждая из этих задач требует своего разрешения путем принятия тактических решений. Это утверждение позволяет сделать вывод о том, что по объему охватываемой информации мыслительная задача несколько шире тактического решения, и последнее принимается для ее исполнения.

Таким образом, анализ понятий «выбор цели» и «определение подлежащей решению задачи» позволяет сделать вывод о неправомерности их отождествления и соответственно сделанных суждений.

В юридической литературе достаточно широко рассмотрены классификации процессуальных решений, принимаемых следователем при расследо-

¹ См.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 111.

вании преступлений¹. Значение приведенных классификаций состоит в том, что в них отображены основания деления и виды решений, определено их место в структуре уголовно-процессуальной деятельности. Решения следователя, разделенные на виды, во многом зависят от: этапа расследования; объема имеющейся доказательственной информации; системы следственных и иных действий, избранных следователем; организации расследования. В связи с этим важным является рассмотрение соотношения решений процессуального и тактического, их совпадающих и несовпадающих признаков.

В криминалистической литературе высказаны различные точки зрения по этому вопросу. Так, рассматривая взаимосвязь и взаимообусловленность процессуальных и тактических решений следователя, И. В. Басистая высказывает мнение о том, что все решения следователя, принимаемые на стадии досудебного следствия, с позиции уголовной процессуальной формы являются процессуальными, поскольку принимаются в пределах действующего Уголовного процессуального кодекса Украины². Рассматривая этот вопрос в контексте вывода, сделанного И. В. Басистой, о процессуальном статусе тактического решения, следует отметить тот факт, что этот вывод базируется на результатах анкетирования следователей, которые отнесли тактическое решение к числу процессуальных.

Аналогичную точку зрения намного раньше высказал Р. С. Белкин, исследуя понятие тактического решения. Основным аргументом отнесения тактического решения к такому, которое имеет процессуальный характер, он назвал само понятие криминалистической тактики как системы научных положений и разрабатываемых на их основе рекомендаций по организации и планированию предварительного следствия, а также тактике проведения отдельных следственных действий. Р. С. Белкин отмечал, что вся тактика, все ее элементы, а, следовательно, и такой как тактическое решение, имеют процессуальный характер³.

На наш взгляд, эта позиция неоспорна. Уголовный процессуальный кодекс Украины, будучи одним из источников криминалистических рекомендаций, создает правовое поле для их применения и принятия тактических решений, однако это не означает, что тактические решения являются процессуальными по форме и содержанию. Подтверждение этому – отсутствие правовой регламентации тактических решений в законе и указания на них

¹ См.: *Лупинская П. А.* Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и формы / П. А. Лупинская. — М. : Юрид. лит., 1976; *Дубинский А. Я.* Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы : монография / А. Я. Дубинский. // *Вибрані праці* / [упорядники Л. Д. Удалова, О. І. Галаган, Д. П. Письменний та ін.]. — К. : Центр учбов. літ., 2014; *Басиста І. В.* Правові основи прийняття і використання рішень слідчого на стадії досудового розслідування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / І. В. Басиста. — Запоріжжя, 2014 и др.

² См.: *Басиста І. В.* Указ. работа. — С. 14.

³ См.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3 Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р. С. Белкин. — М. : Юрист, 1997. — С. 161–162.

в процессуальных документах следователя. Тактические решения относятся к организационной стороне деятельности следователя и поэтому не могут быть процессуальными.

Иным может быть ответ на вопрос: а является ли процессуальное решение тактическим? По нашему мнению, не всякое процессуальное решение следователя является тактическим, а лишь такое, которое направлено на получение доказательств по делу с использованием средств криминалистической тактики.

Также нельзя согласиться с мнением И. В. Басистой о том, что и процессуальное, и тактическое решение следователя в конечном результате должно воплощаться в принятии им процессуальных документов¹. Ошибочность такого утверждения очевидна. Примером тому может быть тактическое решение о проведении следственных действий на более позднем этапе расследования. В практике расследования таким решением было проведение обыска по делу о хищении на стадии завершения расследования, что было неожиданным для преступника и дало положительный результат. Данное решение способствовало эффективной организации расследования, однако утверждать, что положительный результат обыска – это «воплощение» тактического решения в протоколе обыска, неверно, поскольку результат мог быть и отрицательным, хотя решение следователя о перенесении времени производства обыска было тактическим. Последнее приводит к утверждению о том, что тактические решения не всегда связаны с составлением процессуальных документов.

Исследуя виды и специфику мыслительных задач в расследовании преступлений, В. Е. Коновалова выделяет среди них два наиболее значительных типа. Одним из них являются задачи, которые условно названы идеальными, другой тип – реальные или организационные мыслительные задачи². К идеальным мыслительным задачам автор относит задачи, связанные с мыслительными построениями, которые направлены на поиск объяснений произошедшего преступного события, т. е. мысленное познание преступления.

К мыслительным задачам второй группы автор относит задачи по: 1) определению источников информации; 2) организации следственных и оперативно-розыскных действий; 3) координации деятельности; 4) экономии процессуальных средств и определению сроков деятельности; 5) организации профилактических мероприятий³.

Эти два вида мыслительных задач охватывают основные общие и частные задачи, возникающие при расследовании преступлений. Их типичность проистекает из наличия объективных связей между следами исследуемого события, которое представляет собой комплекс взаимообусловленных действий, оставивших определенные следы⁴. Связи между следами преступле-

¹ См.: Басиста И. В. Указ. работа. — С. 14.

² См.: Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. — К. : РИО МВД УССР, 1973. — С. 51.

³ См.: Там же. — С. 52.

⁴ См.: Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 22.

ния влияют на формирование мыслительных задач следователя и принимаемые им тактические решения. Наличие такой взаимосвязи определяет содержание мыслительной деятельности следователя, ее характер и соответственно влияет на организацию его работы.

Возвращаясь к вопросу о мыслительных задачах, которые мы определили как основы классификации тактических решений, можно выделить их следующие виды: 1) задачи, связанные с мысленными построениями общих и частных версий; 2) задачи по определению источников информации; 3) задачи по изменению следственной ситуации; 4) задачи по организации следственных и оперативно-розыскных действий; 5) задачи, связанные с системой следственных действий и оперативно-розыскных мер, направленных на получение доказательственной информации; 6) задачи, связанные с избранием следственного действия либо оперативно-розыскного мероприятия, в процессе производства которого можно получить доказательственную информацию; 7) задачи, связанные со структурой организации самого следственного действия или оперативно-розыскного мероприятия в плане как его подготовки (планирования), так и осуществления¹; 8) задачи по координации деятельности; 9) задачи по определению вида и форм взаимодействия следователя и оперативно-розыскных органов; 10) задачи по экономии процессуальных средств и определению сроков деятельности.

Приведенный перечень мыслительных задач может быть рассмотрен как основа для классификации тактических решений в криминалистике. Однако он приближителен и включает только общие мыслительные задачи, которые могут быть конкретизированы, и из них выделены частные задачи применительно к ситуации расследования.

ТАКТИЧНІ РІШЕННЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ: ОСНОВИ КЛАСИФІКАЦІЇ

Булудуков О. Ю.

Проаналізовано поняття розумових завдань слідчого при розслідуванні злочинів. Розкрито співвідношення розумових завдань і тактичних рішень, прийнятих для їх реалізації. Названо види розумових завдань, що є основою для класифікації тактичних рішень у криміналістиці.

Ключові слова: криміналістика, тактичні рішення, розслідування злочинів, розумові завдання слідчого.

TACTICAL DECISIONS IN CRIMINALISTICS: CLASSIFICATION BASICS

Bululukov O. Y.

The article deals with the issues of defining the classification basics for the investigator's tactical decisions. It establishes that tactical decisions in the course of investigation are taken with regard to solving a series of tasks while collecting and examining evidence. The article shows that by distinguishing tasks that the investigator faces in the course of

¹ См.: Коновалова В. Е. Указ. работа. — С. 56.

crime investigation into types we will be able to formulate the basics for classifying tactical decisions in criminalistics. The author suggests treating separately the investigator's thinking tasks and tactical decisions taken to solve these tasks and explains the correlation between thinking tasks and tactical decisions taken to solve these tasks. The tactical decision in its implementation is conditioned by a thinking task completely or to some of its extent. The thinking task in the course of investigation determines the type of a tactical decision and constitutes the fundamental basis for its taking. The article enumerates general thinking tasks that can be specified, if necessary, in order to derive specific tasks applicable to particular investigation situations.

Keywords: criminalistics, tactical decisions, crime investigation, investigator's thinking tasks.

УДК 343.98

М. В. Капустіна, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Розглянуто та проаналізовано підходи до розуміння криміналістичного забезпечення досудового розслідування. Запропоновано авторське визначення цієї криміналістичної категорії з відповідною аргументацією. Визокремлено й розкрито вагомі ознаки, що становлять фундамент сформульованого поняття «криміналістичне забезпечення досудового розслідування».

Ключові слова: криміналістичне забезпечення, засоби криміналістичного забезпечення, протидія злочинам.

Реалії сьогодення свідчать про суттєві якісні та кількісні зміни стану злочинності. У зв'язку з цим виникає необхідність у прийнятті неординарних і кардинальних рішень для запровадження дієвого механізму протидії злочинним виявам. Досягнення зазначеної мети можливо за рахунок криміналістичного забезпечення досудового розслідування новітніми засобами, розроблення яких має ґрунтуватися на сучасних положеннях загальної теорії криміналістики, узагальненні та аналізуванні передової судово-слідчої практики, досягненнях науково-технічного прогресу.

Проблеми криміналістичного забезпечення досліджували такі вчені, як Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, В. В. Бірюков, Є. П. Іщенко, В. Г. Коломацький, В. П. Лавров, Є. Д. Лук'янчиков, В. В. Матвієнко, В. О. Образцов, Ж. В. Удовенко, К. О. Чаплинський та ін.¹

¹ Див.: Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов досудебного расследования / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, А. И. Бородин и др.] ; под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. — М. : Новый Юрист, 1997. — 399 с.; Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра

Вивчення й аналізування наукових праць зазначених дослідників надає підстави стверджувати, що на сьогодні немає єдності думок щодо поняття та змісту криміналістичного забезпечення. Так, В. Г. Коломацький, який першим серед науковців увів поняття «криміналістичне забезпечення», вважає, що його слід розглядати як систему впровадження в практичну діяльність посадових осіб, підрозділів, служб і органів внутрішніх справ з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю криміналістичних знань, що втілені в умінні працівників використовувати наукові, методичні й тактичні криміналістичні рекомендації, техніко-криміналістичні засоби та технології їх застосування¹. У свою чергу Т. В. Авер'янова й Р. С. Белкін наголошують, що криміналістичне забезпечення діяльності кримінальної міліції та органів досудового розслідування являє собою систему криміналістичних знань і заснованих на них навичок та вмінь їх співробітників використовувати наукові криміналістичні рекомендації, застосовувати криміналістичні засоби, методи й технології їх використання з метою попередження, виявлення, розкриття та розслідування злочинів². На думку В. П. Лаврова, криміналістичне забезпечення розкриття й розслідування злочинів – це діяльність, що здійснюється правоохоронними органами та спрямована на створення умов їх постійної готовності до застосування засобів, прийомів і методів криміналістики та реалізацію цих умов при попередженні, розкритті й розслідуванні злочинів³. Деяка схожість з позицією попереднього автора прослідковується у визначенні, запропонованому

юр. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. В. Бірюков. — К., 2011. — 31 с.; *Ищенко Е. П.* Информационное обеспечение следственной деятельности / под ред. Е. П. Ищенко. — М. : Юрилитформ, 2011. — 168 с.; *Коломацкий В. Г.* Криминалистическое обеспечение деятельности органов внутренних дел по расследованию преступлений // Криминалистика. — Т. 1. История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. — М. : Академия МВД РФ, 1995. — 264 с.; Криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования корыстно-насильственных преступлений. Спецкурс лекций : учеб. пособие для ВУЗов / под ред. В. П. Лаврова. — М. : Юнити-Дана; Закон и право, 2003. — 126 с.; *Лук'янчиков Є. Д.* Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів / Є. Д. Лук'янчиков. — К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. — 360 с.; Криминалистика / под ред. В. А. Образцова. — М. : Юрисп, 1997. — 744 с.; *Матвієнко В. В.* Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Матвієнко Володимир Васильович. — К., 1999. — 248 с.; *Удовенко Ж. В.* Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Удовенко Жанна Володимирівна. — К., 2004. — 205 с.; *Чаплинський К. О.* Тактичні основи забезпечення досудового розслідування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / К. О. Чаплинский. — Дніпропетровськ, 2011. — 36 с.

¹ Див.: *Коломацький В. Г.* Указ. праця.

² Див.: Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов досудебного расследования. — С. 98.

³ Див.: Там же. — С. 51.

Ж. В. Удовенко, яка вважає криміналістичне забезпечення самостійною, ефективною, специфічною діяльністю відповідних суб'єктів із створення необхідних умов при отриманні криміналістичної освіти, криміналістичних знань і використанні криміналістичної техніки в передбаченій законом діяльності суб'єктів процесу доказування на досудовому слідстві із збирання, дослідження, перевірки й оцінювання фактичних даних (доказів) і застосування їх з метою встановлення істини в кримінальній справі¹. В. О. Образцов вважає, що сутність криміналістичного забезпечення полягає в наданні посадовим особам правоохоронних органів, які професійно ведуть боротьбу зі злочинністю, наукової продукції, що розробляється в криміналістиці, освоєння й використання якої сприяє підвищенню ефективності вирішення завдань, що стоять перед користувачами такої продукції. У даному разі науковою продукцією, на думку цього вченого, є будь-які результати криміналістичних досліджень теоретичного та прикладного характеру: теорії, вчення, поняття, класифікації, типології, принципи, методи, прийоми, методики, технічні засоби, рекомендації з їх використання в кримінальному судочинстві². Подібність такого змістового наповнення визначення можна спостерігати в позиції В. В. Матвієнка, який зазначає, що криміналістичне забезпечення діяльності правоохоронних органів є іманентною суттєвою ознакою криміналістики й полягає у виявленні потреб слідчої практики та всебічному озброєнні працівників правоохоронних органів дієвими криміналістичними рекомендаціями, що забезпечують оптимізацію розслідування злочинів³.

Отже, із наведених визначень убачається наявність різних підходів до розуміння сутності криміналістичного забезпечення. Для одних науковців ключовою є діяльність із створення, надання, озброєння правозастосовної практики відповідною науковою продукцією, а для інших – це сама наукова продукція з рекомендаціями щодо її опанування й застосування.

Розмаїття поглядів на ту чи іншу криміналістичну категорію потребує узгоджених зусиль учених з розроблення уніфікованих підходів до її розуміння. Ефективними засобами досягнення такої уніфікації слід вважати: 1) уточнення терміна «забезпечення», оскільки його термінологічне розуміння та тлумачення мають фундаментальне значення для подальшого з'ясування сутності позначеного нами поняття «криміналістичне забезпечення»; 2) виокремлення найбільш вагомих ознак категорії «криміналістичне забезпечення», які розкривають її сутність і становлять основу сформульованого визначення її поняття.

Якщо звернутися до академічного тлумачного словника української мови, то термін «забезпечення» пояснюється через дієслово «забезпечувати», яке вживається в декількох значеннях: а) постачаючи щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах; б) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; в) захищати,

¹ Див.: Удовенко Ж. В. Указ. праця. — С. 113.

² Див.: Криминалістика / под ред. В. А. Образцова. — С. 25.

³ Див.: Матвієнко В. В. Указ. праця. — С. 53.

охороняти кого-, що-небудь від небезпеки¹. Згідно з тлумачним словником російської мови, автором якого є С. І. Ожегов, дієслово «забезпечувати» вживається ще й в інших значеннях, а саме: «надати достатні матеріальні засоби до життя» та «створити дійсним, реально можливим»². У словнику управління термін «забезпечення» тлумачиться у двох значеннях: 1) надання будь-чого в необхідній кількості; 2) створення необхідних умов для здійснення чого-небудь³. Аналізування зазначених тлумачень надає підстави під терміном «забезпечення» розуміти процес створення й надання засобів, які використовуються у певних умовах і сприяють (гарантують) вирішенню відповідних завдань.

Щодо вагомих ознак, які становлять фундамент поняття «криміналістичне забезпечення досудового розслідування», то, на нашу думку, до них можна віднести такі.

Упередмеченість – сутність якої полягає в тому, що в практичну діяльність слідчих органів мають бути введені засоби, які відповідають специфіці цієї діяльності та задовольняють її потреби. Відповідно до тлумачних словників засобом вважається: 1) прийом, спосіб для досягнення чого-небудь; 2) знаряддя (предмет, сукупність пристосувань, механізмів, пристроїв) для здійснення будь-якої діяльності⁴. Аналізування наданого тлумачення і юридичної літератури дозволяє погодитися з позицію Є. Д. Лук'яничкова, який розглядає засоби (але за колом своїх наукових інтересів – інформаційне забезпечення) у двох аспектах. По-перше, це передбачені законом дії, які здійснюються в кримінально-процесуальній або оперативно-розшуковій формі з метою встановлення інформації в процесі пізнавальної діяльності з розкриття злочину. По-друге, це знаряддя (інструментарій), які застосовуються в межах передбачених законом дій для підвищення їх ефективності й забезпечення результативності. У дану групу автор включає не тільки технічні пристосування, а також розроблені криміналістикою спеціальні методики, криміналістичні тактичні прийоми та різного спрямування методичні рекомендації⁵. Саме другий аспект розгляду зазначеного поняття надає можливість віднести результати певних наукових досліджень до засобів криміналістичного забезпечення й розподілити їх на такі види: а) *науково-технічні засоби* – прилади, пристосування, матеріали та прийоми, методи, способи їх застосування (гласні і таємні); б) *організаційно-тактичні засоби* – тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції; в) *методико-криміналістичні засоби* – рекомендації, програми розслідування, алгоритми

¹ Див.: Академічний тлумачний словник української мови. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/>. — 17.01.2014.

² Див.: Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. — 20-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 1989 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ozhegov.org>. — 17.01.2014.

³ Див.: Словарь управления [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://upravlenie.academic.ru>. — 17.08.2014.

⁴ Див.: Ожегов С. И. Словарь русского языка; Академічний тлумачний словник української мови.

⁵ Див.: Лук'яничков Є. Д. Указ. праця. — С. 119.

дій слідчого; г) *інформаційні засоби* – довідкові системи, аналітичні бази даних; д) *попереджувально-профілактичні засоби* – заходи профілактики, припинення та запобігання злочинів. Отже, упредмеченість як ознака криміналістичного забезпечення свідчить про пряме, безпосереднє відношення розроблених і запропонованих засобів специфіці слідчої діяльності, особливостям відкриття та здійснення кримінального провадження.

Науковість – яка підкреслює, що методологічну основу дослідження, результатом якого є розроблення криміналістичних засобів, складають методи діалектичної й формальної логіки, загальнонаукові методи та спеціальні методи криміналістики. Саме використання зазначених методів у процесі дослідження дозволяє отримати об'єктивні результати та обґрунтувати їх. Більш того ці методи надають можливість перевірити отримані результати з метою їх додаткового підтвердження або критичного оцінювання адекватності, оскільки саме вони забезпечують доступність інших учених до вихідних даних, методик і наданого висновку.

Апробованість – передбачає процедуру верифікації (перевірки) створених і наданих криміналістичних засобів практиці в реальних умовах шляхом установлення ступеня їх ефективності та продуктивності в протидії злочинним виявам.

Суб'єктність – реалізація засобів криміналістичного забезпечення певним колом учасників кримінального провадження. Ідеться передусім про працівників органів кримінальної юстиції. Так, згідно з Концепцією реформування кримінальної юстиції України до системи кримінальної юстиції належать кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство, а також органи й установи, що розглядають кримінальні справи (кримінальні провадження), інститут державних обвинувачів (прокуратура), органи, наділені повноваженнями проводити досудове розслідування, органи та установи виконання кримінальних покарань, адвокатура¹. Аналізування наданого законодавцем визначення надає підстави вважати працівниками органів кримінальної юстиції, які використовують засоби криміналістичного забезпечення: 1) слідчих органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів державного бюро розслідування; 2) працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України; 3) прокурорів, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням; 4) слідчих суддів, які здійснюють судовий контроль за додержанням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

¹ Див.: Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/208 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>. — 20.01.2014.

Кваліфікованість працівників органів кримінальної юстиції передбачає, що ефективне використання створених і наданих засобів криміналістичного забезпечення можливе тільки за наявності в осіб, які їх застосовують, відповідних знань та умінь. Отже, для використання засобів криміналістичного забезпечення необхідно володіти *знаннями* щодо змісту галузей криміналістичної техніки, загальних положень криміналістичної тактики та її окремих елементів, тактичних особливостей провадження слідчих (розшукових) дій, тактичних особливостей проведення негласних слідчих (розшукових) дій, специфіки розслідування окремих видів злочинів тощо й *уміннями* щодо правильного застосування науково-технічних засобів; виявлення, фіксації, вилучення та збереження доказів; використання тактичних прийомів, тактичних комбінацій при проведенні окремих слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій залежно від ситуації, тактичних операцій, які спрямовані на вирішення окремого тактичного завдання в ході досудового розслідування; застосування окремих криміналістичних методик та ін. Зазначені знання й уміння особи отримують під час навчання в юридичних навчальних закладах при опануванні дисципліни «Криміналістика», на курсах підвищення кваліфікації та завдяки особистому професійному досвіду.

Унормованість – відповідність загальним засадам і завданням кримінального провадження. До загальних засад кримінального провадження, якими необхідно керуватися при створенні та використанні криміналістичних засобів, належать: верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, повага до людської гідності, забезпечення права на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємниця спілкування, невтручання в приватне життя, недоторканність права власності, презумпція невинуватості й забезпечення доведеності вини, свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї, заборона двічі притягуватися до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення, забезпечення права на захист, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, змагальність сторін і свобода в поданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості, безпосередність дослідження показань, речей і документів, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, публічність, диспозитивність, гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами, розумність строків, мова, якою здійснюється кримінальне провадження (ст. 7 КПК)¹. Розроблення й використання криміналістичних засобів мають бути спрямовані на виконання таких завдань кримінального провадження: 1) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень; 2) охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження; 3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притяг-

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.]; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х. : Право, 2012. — Т. 1. — С. 16.

нутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК)¹.

Цілеспрямованість – передбачає використання криміналістичних засобів із метою протидії злочинам. Вивчення й аналізування різноманітної юридичної літератури за даною проблематикою, а саме: 1) нормативно-правових актів міжнародного характеру (конвенцій ООН, протоколів Генеральної Асамблеї, рекомендації ЄС, меморандумів, угод)²; 2) законодавства України (закони, інструкції, постанови, рішення, методичні рекомендації)³; 3) наукових праць таких учених, як А. І. Алексєєв, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, І. М. Даньшин, О. М. Джу́жа, С. М. Іншаков, А. Д. Краснов, О. П. Кузнецов, Т. В. Пінкевич, Ю. В. Трунцевський, Д. А. Шестаков та інші⁴ показує-

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. — Т. 1. — С. 6–7.

² Див., напр.: Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : Міжнародний документ від 15 листоп. 2000 р.; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин : Міжнародний документ від 20 груд. 1988 р.; Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : Міжнародний документ від 15 листоп. 2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>. — 23.01.2014.

³ Див., напр.: Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-ХІІ; Про затвердження інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю : наказ МВС України та Центрального управління СБУ від 10 черв. 2011 р. № 317/235; Про затвердження плану заходів на 2014 рік із запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму: постанова КМУ від 25 груд. 2013 р. № 971; Про боротьбу з контрабандою і порушенням митних правил, координацію діяльності у цій сфері : рішення РНБО від 31 жовт. 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/>. — 23.01.2014.

⁴ Див.: Алексєєв А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы : монография / А. И. Алексєєв, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев. — М. : НОРМА, 2001. — 496 с.; Криминологія : підручник / [І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.]; за заг. ред. В. В. Голіни. — 2-ге вид., перероб. і допов. — Х. : Право, 2009. — 288 с.; Давыденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы: монография / Л. М. Давыденко, А. М. Бандурка. — Х. : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. — 302 с.; Иванов Ю. Ф. Криминология : навч. посібник / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джу́жа. — К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. — 264 с.; Иншаков С. М. Системное воздействие на преступность в вооруженных силах России : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С. М. Иншаков. — М., 1997. — 40 с.; Краснов А. Д. Противодействие таможенным преступлениям: теоретико-прикладной анализ : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. Д. Краснов. — Н. Новгород, 2011. — 31 с.; Кузнецов А. П. Государственная политика противодействия налоговым преступлениям в Российской Федерации: проблемы форми-

ють, по-перше, що поняття протидія злочинам, як правило, розглядається у двох аспектах: кримінально-правовому та кримінологічному; по-друге, має загальносоціальний, соціально-кримінологічний та індивідуальні рівні, які складаються з системи відповідних заходів (соціально-економічних, організаційно-правових, попереджувально-профілактичних), спрямованих на виявлення, розкриття, розслідування, попередження злочинів, інформаційно-консультаційне забезпечення законопроектів з даної проблематики, судовий розгляд кримінальних проваджень і покарання винних, роботу з виправлення засуджених, нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі. Видається, що протидія злочинам як мета використання криміналістичних засобів включає дії та заходи з виявлення, розслідування, профілактики, припинення й запобігання злочинам.

Таким чином, аналізування термінологічного розуміння й тлумачення терміна «забезпечення», виокремлення ознак досліджуваної категорії та розкриття їх сутності надає підстави розглядати *криміналістичне забезпечення* як процес створення й надання наукових і апробованих судово-слідчою практикою засобів (техніко-криміналістичних, організаційно-тактичних, методико-криміналістичних, інформаційних, попереджувально-профілактичних), що використовуються працівниками органів кримінальної юстиції на основі отриманих ними знань і вмінь відповідно до загальних засад і завдань кримінального провадження з метою протидії злочинам.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ: ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ

Капустина М. В.

Рассмотрены и проанализированы различные подходы относительно понимания криминалистического обеспечения досудебного расследования. Предложено авторское определение этой криминалистической категории с соответствующей аргументацией. Выделены и исследованы существенные признаки, которые являются фундаментом сформулированного понятия «криминалистическое обеспечение досудебного расследования».

Ключевые слова: криминалистическое обеспечение, средства криминалистического обеспечения, противодействие преступлениям.

рования законодательной регламентации и практического осуществления : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. П. Кузнецов. — Н. Новгород, 2000. — 64 с.; *Пинкевич Т. В.* Криминологические и уголовно-правовые основы борьбы с экономической преступностью : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Т. В. Пинкевич. — М., 2002. — 54 с.; *Трунцевский Ю. В.* Интеллектуальное пиратство: гражданско-правовые и уголовно-правовые меры противодействия : монография / Ю. В. Трунцевский. — М. : Юрист, 2002. — 283 с.; *Шестаков Д. А.* Криминология: новые подходы к преступлению и преступности. Криминальные законы и криминологическое законодательство. Противодействие преступности в изменяющемся мире : учебник / Д. А. Шестаков. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. — 561 с.

CRIMINALISTIC PROVISION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION: NOTION AND FEATURES

Kapustina M. V.

The article deals with and analyzes various approaches to understanding criminalistic provision of pre-trial investigations. It suggests effective means to unify the analyzed approaches, in particular: to specify the term «provision» as its terminological understanding and interpretation are of fundamental importance for defining the content of the term «criminalistic provision» and determining the most meaningful features of the category being analyzed, the features which describe its essence and constitute the basis for the formulated definition of «criminalistic provision of pre-trial investigation». The author suggests her own definition of this criminalistic category: criminalistic provision is the process of creating and rendering scientific means and means that were applied in forensic and investigation practice (technical and criminalistic, organizational and tactical, methodological and criminalistic, informational, preventive and prophylactic), used by officers in criminal law enforcement based on the knowledge and skills under the general principles and tasks of the criminal proceeding in order to combat crime.

Keywords: criminalistic provision, means of criminalistic provisions, to combat crime.

УДК 343.98

Я. Е. Мышков, начальник отдела прокуратуры Харьковской области, кандидат юридических наук

МЕТОДИКА РАССЛЕДОВАНИЯ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА: ОПТИМАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Рассмотрены проблемы оптимальных систем следственных действий при расследовании взяточничества. Изложены основные теоретические предпосылки формирования систем и их оптимальности. Предложен перечень тактических операций и даны практические рекомендации о производстве следственных действий, обеспечивающих эффективность расследования в различных следственных ситуациях, которые проиллюстрированы примерами из следственной практики.

Ключевые слова: методика, взяточничество, следственные действия, тактические операции.

Методика расследования взяточничества на всех этапах развития теории криминалистики представляла особую сложность, определяемую малой информационной насыщенностью обнаруженных доказательств. Уголовно-правовые отношения субъектов этого преступления (взяточника и взяточдателя), взаимные сокрытия преступных намерений и связей создавали достаточно скрытую схему их заинтересованности. Именно поэтому один из главных элементов криминалистической характеристики преступного события – следовая картина – является наилучшим информационным полем, из которого можно извлечь те или иные доказательства. Обращение к этому

елементу открывало путь к познанию способа совершения преступления и выяснению данных о личности преступника.

Совокупность названных элементов криминалистической характеристики составляла их причинно-следственную связь и логическую схему расследуемого преступления.

Доказательственная информация могла быть получена при проведении отдельных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, которые определялись следственными ситуациями, возникающими при различных временных этапах расследования. Такая информация могла быть конкурирующей в том плане, что получение одной из них было наиболее весомым, другой – менее весомым либо не имеющим значения. При этом в методике расследования взяточничества нарушалась традиционная схема расследования, предполагающая определенную последовательность следственных действий, главным из которых являлся осмотр места происшествия как основной источник доказательств, имеющих значение для оптимального расследования. То обстоятельство, что расследование взяточничества в арсенале следственных действий не имеет осмотра места происшествия в криминалистическом смысле этого слова, позволяло искать новые, наиболее оптимальные следственные действия, которые как могли бы дать необходимый материал для выдвижения следственных версий о способах совершения преступления и личности преступника, так и определить наиболее оптимальные следственные действия, которые в совокупности могли бы составлять определенную систему.

В понимании «оптимальности» следственного действия предполагается «достижение наилучшего результата в данных условиях при минимальных затратах времени и усилий»¹, а также максимальное удовлетворение поставленным задачам. При этом мы исходим из латинского перевода этого слова (*optimus*) как «наилучший».

Приведенные наименования по отношению к той или иной следственной ситуации являются субъективными, однако в значительной мере отражающими объективную картину события преступления.

Обобщение следственной практики свидетельствует о том, что наиболее информативным следственным действием (дающим наиболее доказательственный материал) выступает обыск в его различных вариантах – обыск жилища, иного владения лица, служебных и производственных помещений предприятий, учреждений, организаций, местности, лица. Однако в отдельных ситуациях такое действие не всегда является первоначальным, поскольку может следовать, например, за допросом заявителя. Поэтому эффективность того или иного действия определяется его зависимостью от следственной ситуации и прогнозированием возможности его результатов.

Следственную ситуацию как совокупность следственной и оперативной информации на начальном этапе расследования можно подразделить на несколько видов. Наиболее типичными в методике расследования взяточничества являются следующие.

¹ Воронин А. С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике / А. С. Воронин. — Екатеринбург : ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2006. — С. 68.

Ситуация № 1 – задержание с поличным (в момент совершения преступления). Ее составляющими являются оперативная информация и наличие предмета взятки в момент задержания.

Ситуация № 2 – заявление взяточдателя. Ее составляющими выступают заявление и опрос, осмотр предмета взятки.

Ситуация № 3 – наличие оперативной информации. Ее составляющие – сведения из источников оперативной деятельности.

Ситуация № 4 – сведения из средств массовой информации. Ее составляющими являются данные масс-медиа, опросы лиц в окружении взяточника или взяточдателя, результаты негласного наблюдения за предполагаемым взяточником.

В соответствии с анализом каждой следственной ситуации могут быть построены системы, последовательность наиболее оптимальных следственных действий.

Каждая ситуация предполагает наличие определенных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, обеспечивающих эффективность расследования.

В этом отношении ситуация № 1 – «задержание с поличным» предполагает наиболее эффективными производство следующих действий: а) обыск взяточника, обыск помещения или местности; б) осмотр предмета взятки; в) допрос взяточника, допрос взяточдателя; г) одновременный допрос этих лиц (в случае отрицания одним из них участия в преступлении либо наличия противоречивых показаний относительно обстоятельств преступления); д) задержание лица.

Ситуация № 2 – «заявление взяточдателя» предполагает наиболее эффективной последовательность проведения таких следственных действий: а) допрос взяточдателя; б) имитирование обстановки преступления с использованием идентифицирующих (помеченных химическими реактивами) средств (предмета взятки) в целях последующего выявления как доказательства принадлежности предмета взятки взяточнику; в) обыск лица и места получения взятки; г) осмотр предмета взятки; д) допрос взяточника; е) одновременный допрос; ж) задержание лица; з) назначение судебно-химической экспертизы на предмет установления однородности химического состава, используемого для пометки денег в целях изобличения взяточника.

Так, в августе 2014 г. в УСБУ в Харьковской области обратился гражданин А., работающий главным специалистом – государственным инспектором по охране окружающей природной среды отдела экологического и радиологического контроля на таможенной территории Харьковской области, ответственный за организацию работы постов экологического контроля «Харьков» и «Песочин», с заявлением о том, что его руководитель – исполняющий обязанности начальника Государственной экологической инспекции в Харьковской области Б. потребовал взятку в размере 70 тыс. грн за дальнейшее пребывание на службе при возможности сокращения. После допроса А. были проведены негласные следственные (розыскные) действия, в их числе – контроль за совершением преступления (ст. 271 УПК Украины) в форме имитирования обстановки преступления. При проведении этого

негласного следственного (розыскного) действия на предмет взятки были нанесены химические реактивы, что позволило при проведении задержания обнаружить в ходе обыска денежные купюры, переданные заявителем взяточнику. Впоследствии при допросе Б. признал себя виновным, чему способствовали и результаты проведенной судебно-химической экспертизы¹.

Ситуация № 3 – «наличие оперативной информации» предполагает наиболее эффективными следующие следственные действия и их последовательность: а) допрос взяточника по обстоятельствам, имеющим место в оперативных материалах; б) производство личного обыска и обыска помещения или местности в соответствии с оперативными сведениями; в) допрос взяткодателя относительно обстоятельств, времени, способа, предмета и цели передачи взятки; г) задержание взяточника и взяткодателя (в случае, если оперативная информация будет подтверждена при обыске).

Так, в результате работы по оперативно-розыскному делу была получена информация о том, что начальник отдела государственного земельного агентства одного из районов Харьковской области А. систематически получает взятки. В результате проверки полученной информации в марте 2014 г. А. был задержан при получении очередной взятки в размере 120 тыс. грн за подготовку документации на аренду 43 земельных участков общей площадью 1000 га. Проведенными действиями (допросы, обыски, задержание) было получено достаточное число доказательств, позволяющих раскрыть длящееся преступление².

Ситуация № 4 – «сведения из средств массовой информации» предполагает наиболее эффективными производство следующих следственных действий: а) допрос свидетелей (лиц, получивших сведения о преступлении, сослуживцев лица, о котором имеется информация о получении взятки); б) наблюдение за лицом в целях поиска, фиксации и проверки полученной информации; в) задержание взяточника (при наличии достаточных сведений); г) обыск лица, обыск необходимых помещений или местности.

В криминалистической литературе, относящейся к проблемам методики расследования отдельных видов преступлений, содержится значительное количество рекомендаций относительно не только ситуационного подхода к расследованию³, но и применительно к частным методикам⁴.

Следует отметить, что разработка указаний относительно ситуаций и оптимальных систем следственных действий имеет не только важное теоретическое значение, но и практическое – как указывающее на оптимальность (условно) тех или иных систем применительно к конкретной методике. Особое значение в этой позиции имеет то, что такие рекомендации

¹ Из материалов следственной практики прокуратуры Харьковской области.

² Из материалов следственной практики прокуратуры Харьковской области.

³ См.: *Волчецкая Т. С.* Криминалистическая ситуалогия : монографія / Т. С. Волчецкая ; под ред. Н. П. Яблокова. — Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997. — 248 с.

⁴ См.: *Синчук В. Л.* Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення : монографія / В. Л. Синчук ; за ред. В. А. Журавля. — Х. : Харків юрид., 2005. — 288 с.

основаны на обобщении значительного практического потенциала (обобщение следственной практики), который позволяет довести их уровень до наиболее оптимального, исключая их примитивный характер (уровень практического пособия).

Теоретическая обоснованность оптимальных схем следственных действий не исключает их условного характера, поскольку они взаимосвязаны с ситуациями и в этом отношении должны быть такими же динамичными. Изменение ситуации как ее возможное дополнение либо исключение отдельных компонентов может иметь место в процессе расследования. В этом случае оперативные изменения схемы и последовательности следственных действий должны быть приняты как объективные.

Система следственных действий, избираемая следователем до ее осуществления, должна содержать мысленный анализ и построение модели ее возможного осуществления. Моделирование системы означает мысленное развитие значения отдельных следственных действий для решения поставленной задачи. Поэтому, рассуждая о возможной модели своих действий, следователь не должен исключать рефлексивного мышления, т. е. обязан продумывать возможные результаты применения системы – положительные или отрицательные и в зависимости от их превосходства принимать решения о стандартном применении системы (ее последовательности) либо ее вариантности, зависящей от ситуации. Принятие решения является сложным психологическим актом, требующим анализа составляющих предположений и выхода из них. Этот субъективный акт может дать различные результаты в зависимости от наличия объективных данных (доказательств информации) и их субъективной оценки. Этап принятия решения – предпосылка для деятельности следователя в выборе системы действий и поэтому является важным этапом мысленного моделирования предстоящих практических действий. Итогом этого этапа выступает начало действий, в процессе реализации которых следователь понимает, насколько они эффективны либо насколько его решение неправильно. Данный момент заставляет следователя мысленно перестроить свой план действий, а значит, и их систему. При этом мысленные решения поставленной задачи не должны заканчиваться таким первым процессом, они предполагают анализ и предстоящую схему иных действий, которые не всегда соответствуют первоначально избранной системе. Указанное обстоятельство показывает всю сложность избрания и осуществления таких следственных действий, которые могут изменять свою результативность и направленность в зависимости от их осуществления¹.

Система следственных действий получает свою наибольшую оптимальность тогда, когда в процессе расследования следователь включает тактические операции как систему организационных, следственных и оперативно-розыскных действий, направленных на решение поставленной задачи.

¹ См.: Булукуков О. Ю. Методи прийняття тактичних рішень у криміналістиці / О. Ю. Булукуков // Криміналістика ХХІ століття : матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 листоп. 2010 р. — Х. : Право, 2010. — С. 220–223.

Проблема тактических операций имеет не только свою предысторию¹, но и дальнейшее достаточно широкое развитие. Исследованию проблемы тактической операции посвящено много работ, касающихся тактики и методики расследования преступлений. К последним могут быть отнесены исследования Р. С. Белкина, Л. Я. Драпкина, В. А. Журавля, С. Ф. Здоровко, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепитько и др.²

Несмотря на многообразие подходов к определению этой научной идеи и выделение множества оснований для классификации последней, в качестве ее сущности можно назвать: а) включение в тактическую операцию организационных, следственных и оперативных действий; б) одновременность их осуществления на определенном этапе; в) наличие следственных действий, которым эти операции сопутствуют или вместо которых они осуществляются; г) выбор этапа расследования, в котором она реализуется.

Значимость любой тактической операции определяется ее многоплановостью и эффективностью. Тактическим операциям могут быть присущи некоторые особенности, к которым мы можем отнести: а) ситуационную зависимость; б) ограниченность четким комплексом оперативных действий; в) сопровождение того или иного следственного действия; г) включение в тактическую операцию отдельного следственного действия.

Рассматривая приведенные особенности, видим, что каждая тактическая операция, независимо от задачи, на которую будет направлено ее выполнение, всегда зависит от той следственной или криминальной ситуации, которая имеет место.

Ситуация при ее анализе подсказывает возможность применения тактической операции и предполагаемую эффективность и в этом плане является динамичной. Следовательно, предполагая ее возможные результаты, приходит к выводу о возможной эффективности и может отказаться от ее применения, исходя из того, что реализация повлечет за собой утрату той или иной информации. В случае же достаточной обоснованности прогноза следователя тактическая операция, несомненно, будет эффективной.

¹ См.: Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. — Мн.: Изд-во БГУ, 1979. — 128 с.

² См.: Белкин Р. С. Принципы формирования частных криминалистических методик / Р. С. Белкин // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. — М.: Новый Юрист, 1997. — С. 201–209; Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. — 168 с.; Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія / В. А. Журавель. — Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2012. — 304 с.; Здоровко С. Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами / С. Ф. Здоровко. — Х.: НЮАУ, 2002. — 48 с.; Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія / В. М. Шевчук. — Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2013; Шепитько В. Ю. Використання тактичних операцій у слідчій діяльності: теоретико-прикладні проблеми / В. Ю. Шепитько // Вибрані твори. — Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2010. — С. 289–296.

Тактическая операция при всей своей разноплановости может быть ограничена комплексом оперативных действий, направленных на получение информации, дающей основания для избрания отдельного следственного действия или их системы. Применительно к методике расследования взяточничества оперативными действиями могут быть получение информации от сослуживцев, друзей, конфликтующих лиц, применение оперативно-технических средств в рамках оперативно-розыскного дела. Такая информация сама по себе не имеет доказательственной ценности, однако создает необходимую основу для проведения следственных и негласных следственных (розыскных) действий.

Тактические операции могут осуществляться как самостоятельная форма проведения расследования, так и в качестве сопровождения того или иного следственного действия. Например, производство обыска, результатом которого является обнаружение предмета взятки, может повлечь за собой тактическую операцию по производству группового обыска у близких друзей или доверенных подчиненных взяточника и задержание лиц, причастных к сокрытию предмета взятки.

В теоретических исследованиях по определению комплекса организационных и следственных действий, оперативно-розыскных мер, именно следственные действия относятся к основным, определяющим не только характер операции, но и нередко ее наименование, например, операция «Документ» (в случаях, когда задачей является обнаружение документов, подтверждающих взятку), которая включает временный доступ и (или) изъятие необходимой документации, осмотр документов, осмотр, выемку и (или) наложение ареста на корреспонденцию, задержание.

Тактическая операция по своим особенностям может иметь и такую разновидность, как включение в ее состав отдельных следственных действий. Такими действиями применительно к расследованию взяточничества являются допрос взяточдателя, который может дать наиболее подробную информацию о предмете взятки, лице, ее получившем, других обстоятельствах; негласные следственные (розыскные) действия: аудио-, видеоконтроль лица или места, снятие информации с транспортных телекоммуникационных сетей, контроль за совершением преступления и др.

Приведенные виды тактических операций могут быть избраны следователем в соответствии со следственной ситуацией и соображениями о результативности ее применения.

Отметим, что организация следственной деятельности настоятельно требует повышения квалификации следователей как необходимой предпосылки эффективности расследования. Например, следственная практика Харьковской области показывает, что половина уголовных производств о взяточничестве прекращается. За 9 месяцев 2014 г. направлено в суд с обвинительным актом 67 уголовных производств о преступлениях, квалифицированных по статьям 368–370 УК Украины (за 9 месяцев 2013 г. – 51) и прекращено также 67 производств (за 9 месяцев 2013 г. – 71). Тем более, что статистические данные свидетельствуют о росте такого вида преступле-

ний, как взяточничество. Так, по Украине за 9 месяцев 2014 г. всеми правоохранительными органами направлено в суд 823 уголовных производства с обвинительным актом о преступлениях про взяточничество (статьи 368–370 УК), а за аналогичный период 2013 г. – 758¹. Полагаем целесообразным ввести вопрос о применении оптимальных систем следственных действий и тактических операций в практические семинары следственных работников при их подготовке, особенно по проблемам методики расследования взяточничества и других коррупционных преступлений. Такие семинары позволят повысить эффективность расследования и при этом играть роль профилактических мероприятий.

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА: ОПТИМАЛЬНІ СИСТЕМИ СЛІДЧИХ ДІЙ

Мишков Я. Є.

Розглянуто проблеми оптимальних систем слідчих дій при розслідуванні хабарництва. Викладено основні теоретичні передумови формування систем та їх оптимальності. Запропоновано перелік тактичних операцій і надано практичні рекомендації щодо провадження слідчих дій, які забезпечують ефективність розслідування в різних слідчих ситуаціях, котрі проілюстровано прикладами зі слідчої практики.

Ключові слова: методика, хабарництво, слідчі ситуації, тактичні операції.

METHODS OF INVESTIGATING BRIBERY: OPTIMAL SYSTEMS FOR INVESTIGATION ACTIONS

Myshkov Y. E.

The article deals with problems of the bribery investigation methods, namely: optimal systems of investigation actions ensuring investigation effectiveness. The investigation action system in question is defined by situations that are formed with regard to the body of evidence material. The article suggests investigation action systems applicable to every situation which determines their practical value. Along with this task the article suggests tactical operations as complexes of investigative, operative-investigative and organizational actions selected with regard to the situation. This is the first time in criminalistic publications when investigation action systems have been given with regard to particular investigation method. The conclusions and suggestions are based on statistical data that show the trend in growing number of crimes such as bribery. The article comprises illustrations from investigation practice. The use of the suggested recommendations when investigating bribery will increase the investigation effectiveness and prevent this type of crimes.

Keywords: methods, bribery, investigation actions, tactical operations.

¹ Статистические данные о работе органов досудебного расследования Харьковской области и Украины.

УДК 343.98.067

С. О. Книженко, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ

Розглянуто питання використання слідчим у ході розслідування документальних джерел інформації про злочини проти правосуддя. Розроблено криміналістичну класифікацію документів, які досліджує слідчий при розслідуванні зазначених злочинів.

Ключові слова: розслідування злочинів, криміналістична методика, злочини проти правосуддя, документи, джерела доказів.

Процес розслідування злочинів проти правосуддя пов'язаний з отриманням, аналізуванням і використанням різноманітного роду інформації, що міститься в документах. Використовувані при цьому документи відрізняються за своїм призначенням, формою, змістом. Так, одні документи регулюють питання, пов'язані з порядком здійснення кримінального судочинства чи порядком відбування покарання, інші – з процедурою виконання судових рішень тощо.

Отже, у кримінальних провадженнях стосовно злочинів проти правосуддя одним із доказів є фактичні дані, отримані з документів. Це спричиняє необхідність пошуку нових криміналістичних підходів до отримання, аналізування та використання документів у процесі доказування під час досудового розслідування зазначених злочинів, які ще не повно відображені в юридичній літературі.

Проблеми використання документів у кримінальному судочинстві були предметом дослідження в роботах В. П. Власова, В. В. Бірюкова, В. В. Коваленка, В. К. Лисиченка, М. В. Салтєвського, Я. М. Яковлєва та ін. Криміналісти в основному зосереджували свою увагу на понятті та видах документів у криміналістиці, їх криміналістичному дослідженні незалежно від видів злочинної діяльності.

Предметом дослідження були також проблеми засобів отримання документальних джерел і можливостей їх використання в процесі доказування, які розглядали Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, Л. В. Вороніна, В. М. Іщенко, М. С. Строгович, О. В. Ткачов, Н. П. Царьова та ін. Крім того, деякі аспекти використання документів у розслідуванні злочинів були предметом дослідження в окремих криміналістичних методиках, що розроблялися А. Ф. Волобуєвим, Д. Б. Ігнатєвим, В. П. Корж, В. В. Лисенком, Г. А. Матусовським, І. М. Осикою, В. П. Сабадаш, Р. Л. Степанюком, Н. Л. Швець та ін. Зазначені автори досліджували питання використання документальних джерел інформації при розслідуванні злочинів в економічній сфері.

У криміналістиці майже не досліджувалися проблеми розслідування злочинів проти правосуддя, у тому числі не були предметом наукового пошуку

проблеми отримання, оцінювання й використання документальних джерел інформації про ці злочини. Отже, визначення криміналістичних аспектів роботи з документальними джерелами інформації про злочини проти правосуддя є актуальними та потребують дослідження. Зазначена обставина зумовила поставлення перед криміналістами завдання щодо класифікації документальних джерел інформації про злочини проти правосуддя й розроблення правил роботи з ними.

Отже, за *метою дослідження обрано* розроблення криміналістичної класифікації документальних джерел інформації про злочини проти правосуддя.

Одним із процесуальних джерел доказів у кримінальних провадженнях, у тому числі й щодо злочинів проти правосуддя, є документи. У кримінальному судочинстві під документами розуміють спеціально створені з метою збереження інформації матеріальні об'єкти, що містять зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як докази фактів чи обставин, що встановлюються під час кримінальних проваджень¹.

Відзначимо, що документи можуть бути й речовими доказами, а тому в криміналістиці за кримінально-процесуальним значенням документи поділяють на дві групи. До першої групи відносять документи, які мають значення завдяки відомостям, що знаходяться в їх змістовній частині². До другої групи належать документи – речові докази, якими виступають документи, що були засобами вчинення злочину, предметом злочинного посягання, або несуть на собі сліди злочину³. Отже, критерієм розмежування зазначених груп документів є спосіб збереження та передавання відомостей про факти й обставини кримінального правопорушення. Так, у документах відомості про факти й обставини викладені у вигляді їх описування, а в документах – речових доказах, наявне безпосереднє відображення в документі як предметі матеріального світу певних об'єктів, явищ, процесів або їх ознак⁴.

Слід зазначити, що при розслідуванні злочинів проти правосуддя слідчий найчастіше має справу з документами, які містять відомості про час, місце,

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». — Х. : Одісей, 2012. — С. 53.

² Див.: Лисиченко В. К. Исправленному не верить / В. К. Лисиченко, В. В. Липовский. — К. : Лыбидь, 1990. — С. 4; Бирюков В. В. Криминалистическое исследование документов : монографія / В. В. Бирюков, В. В. Коваленко. — Луганск : РИО МВД, 1999. — С. 15; Прокофьев Ю. Н. Понятие и сущность документов как доказательств в советском уголовном процессе / Ю. Н. Прокофьев. — Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1978. — С. 18.

³ Див.: Яковлев Я. М. Понятие и классификация документов в советском праве / Я. М. Яковлев. — Сталинабад : Таджикский гос. ун-т им. В. И. Ленина, 1960. — С. 43; Салтевский М. В. Криминалистика: в современном изложении юристов : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтевский. — Х. : ИМП «Рубикон», 1997. — С. 336.

⁴ Див.: Кримінальний процес : підручник / [Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. — Х. : Право, 2013. — С. 220.

спосіб, обстановку вчинення злочинів та інші обставини, які підлягають доказуванню.

Особливістю розслідування злочинів проти правосуддя є те, що більшість документів витребується та отримується слідчим саме на початковій стадії розслідування кримінальних правопорушень (з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань до моменту повідомлення особі про підозру). Відзначимо, що більшість зазначених злочинів виявляються оперативними підрозділами органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів Державної пенітенціарної служби України; працівниками кримінально-виконавчої інспекції Державної пенітенціарної служби України; дільничними інспекторами міліції; працівниками органів Державної виконавчої служби Міністерства юстиції України; слідчими (суддями) під час розслідування (розгляду) кримінальних проваджень. Ця обставина зумовлює той факт, що повідомлення про вчинений злочин проти правосуддя, як правило, уже містить посилання на документи, що підтверджують факт його вчинення. Наприклад, кримінально-виконавча інспекція до органів внутрішніх справ надсилає подання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (ст. 389 КК), до якого додаються документи, що підтверджують факт ухилення.

Різноманітність документів, які слідчий отримує й досліджує при розслідуванні злочинів проти правосуддя, зумовлює їх класифікацію з метою підвищення ефективності його роботи. Слід погодитися з Б. В. Коробейниковим, який запропонував розглядати документи, де міститься важлива для розслідування злочинів інформація, як певну систему, що дозволяє розділити їх на декілька груп, групи – на підгрупи, визначити інформаційний зміст, місцезнаходження документів¹.

Ураховуючи викладене та результати аналізування матеріалів слідчої судової практики розслідування злочинів проти правосуддя, вважаємо за доцільне залежно від змісту документів визначити такі їх групи:

До першої групи слід віднести документи, у яких зафіксована інформація про факти порушення порядку відбування покарання. Серед них можна виділити такі підгрупи: 1) документи, що містять відомості про факти порушення вимог режиму відбування покарання, пов'язаного з позбавленням або обмеженням волі (розписки про ознайомлення засудженого з режимом відбування покарання, накази керівників установ виконання покарань про притягнення засудженого до дисциплінарної відповідальності, довідки про наявність стягнень і заохочень щодо засуджених, акти медичного обстеження про відсутність у засудженого протипоказань до виконання робіт, інші); 2) документи, у яких міститься інформація про факти порушення вимог режиму відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (направлення на громадські роботи, табелі виходу на роботу засудженого, розрахункові дані про відрахування із заробітку засудженого, облікові карточки про

¹ Див.: Коробейников Б. В. Вопросы криминалистического исследования содержания документов / Б. В. Коробейников // Вопр. борьбы с преступностью. — М., 1984. — Вып. 40. — С. 230.

кількість зарахованих годин виправних робіт, довідки про несплачені штрафи (як виду кримінального покарання), листи реєстрації явки засудженого до кримінально-виконавчої інспекції, акти перевірки інспекторами кримінально-виконавчої служби порядку виконання покарання, попередження про відповідальність за порушення порядку відбування покарання тощо); 3) документи, що містять відомості про факти порушення правил адміністративного нагляду (постанови суду про встановлення адміністративного нагляду, довідки про звільнення з місць позбавлення волі, розписки піднаглядного про ознайомлення його з обов'язком дотримуватись правил адміннагляду, підписки про невиїзд із місць проживання піднаглядного, постанови про визначення кількості разів і днів реєстрації піднаглядного, листи реєстрації явки піднаглядних до органів внутрішніх справ, акти перевірок піднаглядних за місцем їх проживання, рапорти дільничних інспекторів міліції про виявлені порушення правил адміністративного нагляду). Документи цієї групи слідчим залучаються як докази до кримінального провадження, як правило, шляхом витребування й отримання від кримінально-виконавчих інспекцій, установ виконання покарань, служб дільничних інспекторів міліції, підприємств, установ та організацій (де працює або куди направлений на громадській роботі засуджений).

Другу групу складають документи виконавчого провадження. До них належать виконавчі документи (виконавчі листи, судові накази, постанови державних виконавців про відкриття виконавчого провадження, акти перевірок, рішення про накладення стягнень тощо). Ці документи слідчий отримує шляхом витребування й одержання від органів Державної виконавчої служби відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК.

До третьої групи ми відносимо процесуальні документи кримінального, цивільного, адміністративного судочинства. Так, при розслідуванні фактів ухвалення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови слідчому необхідно отримати журнали судових засідань з кримінального, цивільного чи адміністративного провадження. Під час розслідування невиконання слідчим указівок прокурора особі, що проводить розслідування, необхідно витребувати вказівки прокурора, матеріали кримінального провадження, за яким не виконані такі вказівки. При розслідуванні завідомо неправдивих показань, завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину, відмови свідка від давання показань слідчому потрібно отримати протоколи допитів та інших слідчих дій, де зафіксовані неправдиві показання, тощо. На наш погляд, документи третьої групи можна поділити на такі підгрупи: 1) протоколи слідчих (розшукових) дій; 2) журнали судових засідань; 3) процесуальні документи, у яких зафіксовані рішення слідчого (прокурора, судді). До процесуальних рішень слідчого, прокурора, судді ми відносимо: рішення про вчинення заходів безпеки щодо осіб, узятих під захист; письмові вказівки прокурора; неправосудні вирoki суду тощо. Найчастіше документи цієї групи слідчий отримує шляхом витребування відповідно до ст. 93 КПК, але можуть виникати ситуації, коли слідчому доводиться проводити тимчасовий доступ до документів (статті 159–165 КПК) і навіть обшук (ст. 166 КПК).

Четверта група – це управлінські документи. У цій групі виділяємо дві підгрупи: 1) організаційні документи; 2) розпорядчі документи. До першої підгрупи належать посадові інструкції, функціональні обов'язки службових осіб. До другої підгрупи відносимо накази, розпорядження. Так, при розслідуванні завідомо незаконного затримання, приводу, домашнього арешту або тримання під вартою слідчий повинен витребувати наказ про призначення на посаду прокурора, слідчого (оперативного працівника), указ Президента України про призначення судді та його функціональні обов'язки, посадові інструкції. Такі документи слідчий витребує й отримує від відповідних органів, де працює (працювала) службова особа.

До п'ятої групи ми відносимо господарські документи. Серед них виділяємо такі підгрупи: 1) установчі документи; 2) бухгалтерські документи; 3) податкову документацію; 4) господарські договори. Наприклад, при розслідуванні незаконних дій щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації, слідчому доводиться вилучати договори купівлі-продажу, бухгалтерські документи. Слід зазначити, що документи цієї групи слідчий залежно від ситуацій розслідування отримує шляхом витребування, тимчасового доступу до документів чи обшуку.

Шосту групу складають документи, що характеризують особу підозрюваного (характеристики, атестаційні листи, довідки про наявність судимостей тощо).

До сьомої групи ми відносимо інші документи. Злочини проти правосуддя становлять широке коло протиправних діянь і при їх розслідуванні можуть знадобитися відомості від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб. Так, документи можуть містити інформацію про причини та умови вчинення злочинів проти правосуддя, наслідки злочинної діяльності, іншу інформацію, що має значення для розслідування. Документи цієї групи слідчий, як правило, витребує й отримує в результаті запитів до відповідних органів.

Загальними методами пізнання при дослідженні визначених груп документів є: вивчення, аналізування, порівняння, синтезування. Відзначимо, що основним методом оцінювання документальних джерел інформації про злочини проти правосуддя є синтезування результатів їх дослідження. Сутність визначеного загального методу дослідження документів полягає в тому, що в результаті його застосування узагальнюються відомості, отримані від вивчення декількох документів і зіставлені з іншими матеріалами кримінального провадження. Наслідком такого узагальнення є синтезування інформації, отриманої з різних джерел, формування якісно нової інформації, що відповідає поставленій перед слідчим меті й завданням, що з неї випливають. Вона допомагає слідчому зробити висновок про винність чи невинність певної особи у вчиненні злочину, обставини, спосіб, причини та умови його вчинення.

Таким чином, за підставу криміналістичної класифікації документальних джерел інформації про злочини проти правосуддя обрано змістовну частину

документів і визначено такі групи: 1) документи, у яких зафіксована інформація про факти порушення порядку відбування покарання; 2) документи виконавчого провадження; 3) процесуальні документи кримінального, цивільного, адміністративного судочинства; 4) управлінські документи; 5) подарські документи; 6) документи, що характеризують особу підозрюваного; 7) інші документи.

Розроблена криміналістична класифікація документів допоможе слідчому визначити суб'єктів, у яких необхідно витребувати або вилучати документи та обирати відповідні правила роботи з ними.

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ИНФОРМАЦИИ О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ ПРОТИВ ПРАВОСУДИЯ

Книженко С. А.

Рассмотрены вопросы использования следователем в ходе расследования документальных источников информации о преступлениях против правосудия. Разработано криминалистическую классификацию документов, которые исследует следователь в ходе расследования указанных преступлений.

Ключевые слова: расследование преступлений, криминалистическая методика, преступления против правосудия, документы, источники доказательств.

DOCUMENTARY INFORMATION SOURCES ABOUT CRIMES AGAINST JUSTICE

Knizhenko S. O.

The process of investigating crimes against justice involves the acquiring, analysis and use of various types of information contained in documents. This conditions the need to find new criminalistic approaches to acquiring, analyzing and using documents in the substantiation process of pre-trial investigation into such types of crimes. Based on scientific publications as well as the analysis of investigation practice in the area of crimes against justice, the article suggests a developed criminalistic classification of documentary information sources about such crimes. The basic criteria of this classification is the content of documents, and they are classified into following groups: 1) documents indicating information involving violation of serving penitentiary terms; 2) executory process documents; 3) procedural documents in criminal, civil and administrative proceedings; 4) management documents; 5) economic documents; 6) documents characterizing the person of the suspect; 7) other documents. The suggested criminalistic classification of documentary sources with information about crimes against justice allows the investigator to determine the subjects from whom the documents must be requested or seized and to choose the appropriate rules of working with them.

Keywords: crime investigation, criminalistic methods, crimes against justice, documents, sources of evidence.

УДК 343.98.067

Т. П. Матюшкова, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМИ ЗАВОЛОДІННЯМИ АВТОТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

Визначено криміналістичну класифікацію злочинів як одну з важливих наукових категорій криміналістичної методики їх розслідування. Розроблено криміналістичну класифікацію злочинів, пов'язаних із незаконними заволодіннями автотранспортними засобами, з метою вдосконалення методичних рекомендацій щодо їх розслідування.

Ключові слова: незаконні заволодіння автотранспортними засобами, криміналістична класифікація злочинів.

Незаконне заволодіння транспортними засобами (ст. 289 КК) є різновидом злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту. Відповідно до статистичних даних МВС України останніми роками спостерігається збільшення їх кількості, у тому числі саме щодо незаконного заволодіння автомобілями¹. Так, у 2010 р. зареєстровано 4278 злочинів, пов'язаних з незаконним заволодінням транспортними засобами, у 2011 – 4682, у 2012 – 5184, у 2013 р. – 6528. Невпинно зростає й кількість цих злочинів, учинена саме щодо автомобілів – з 3376 у 2010 р. до 3561 у 2013 р. Слідча практика переконливо свідчить про те, що переважна більшість незаконних заволодінь автотранспортними засобами являє собою множину діянь, що кваліфікуються в певних випадках за сукупністю транспортних та інших, суміжних чи пов'язаних з ними злочинів².

При розслідуванні незаконних заволодінь автотранспортними засобами, пов'язаних з іншими злочинами, слідчі стикаються із певними труднощами, що спричинені: 1) відносною легкістю й швидкоплинністю заволодіння автотранспортними засобами; 2) учиненням цих злочинів організованими групами осіб, які володіють навичками поведінки з автомобільною, комп'ютерною технікою, використовують найсучасніші технічні засоби зв'язку, нейтралізації сигналізації та інших захисних пристроїв, Інтернет, підроблюють документи й чітко розподіляють ролі між членами групи; 3) можливістю швидкого та митко безконтрольного переміщення викрадених автомобілів в інші регіони України чи за її межі; 4) відсутністю системи контролю за транспортними засобами, використання яких за належністю стало неможливим унаслідок їх пошкодження в результаті дорожньо-транспортних пригод, пожеж, підтоплень тощо.

¹ Див.: Офіційний сайт МВС України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/>.

² Див.: Ковальський В. Автовикрадення прирівняють до... вбивства? / В. Ковальський // Іменем закону. — 2014. — № 16(5922). — С. 14–15.

Це викликає необхідність криміналістичної класифікації незаконних заволодінь автотранспортними засобами з метою вдосконалення існуючих і розроблення нових криміналістичних методик розслідування зазначених видів злочинів, що не повністю відображено в юридичній літературі.

Останніми роками в Україні затверджено чимало тем дисертацій цього напрямку: методика розслідування крадіжок автотранспорту (Д. Ю. В'юнник, 2007; Д. О. Карабанов, 2008), учинених неповнолітніми (Д. А. Патрелюк, 2009); розслідування шахрайств у сфері обігу транспортних засобів (Т. О. Коник, 2006) та їх страхування (І. В. Іщук, 2008; А. І. Круглий, 2010); розслідування контрабанди автотранспортних засобів (Я. Ю. Бандуріна, 2009); особливості проведення слідчих дій при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним заволодінням транспортними засобами (Б. В. Вежनावець, 2006), використання автоматизованих інформаційно-пошукових систем у розшуку викрадених автотранспортних засобів (Л. В. Штельмах, 2008); організація і тактика попередження та розкриття злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням транспортними засобами (Б. О. Кравчук, 2009; Б. Ф. Мицак, 2009; О. М. Брисковська, 2009); у тому числі по «гарячих слідах» (Т. А. Микитенко, 2009; А. Ю. Бояренко, 2010) та ін.

У Російській Федерації також приділяють значну увагу проблемам криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування крадіжок автотранспорту (Ф. Х. Кульмашев, 2006; С. М. Скібін, 2007; А. М. Сретенцев, 2010), розслідуванню контрабанди автотранспортних засобів (С. А. Хазанова, 2009) та ін.

Не зупиняючись докладно на працях зазначених науковців, слід відзначити, що в них, так само як і в більшості робіт, присвячених розслідуванню злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, до яких належить і незаконне заволодіння транспортними засобами, питання криміналістичної класифікації злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням автотранспортними засобами, не досліджувалися¹. Тому завданням статті є розроблення криміналістичної класифікації злочинів, пов'язаних із незаконними заволодіннями автотранспортними засобами, з метою вдосконалення методичних рекомендацій щодо їх розслідування.

Криміналістична класифікація злочинів є однією з окремих наукових теорій у криміналістиці,² теоретичним фундаментальним положенням криміналістичної методики розслідування³ та має бути використана при роз-

¹ Див.: Климчук М. П. Розслідування злочинів про порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (криміналістичний та процесуальний аспекти) : монографія / М. П. Климчук. — Львів : Край, 2008. — 216 с.; Патрелюк Д. А. Розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми : монографія / Д. А. Патрелюк. — Дніпропетровськ : ФОП Лопатніков С. Г., 2012. — 221 с.

² Див.: Образцов В. А. Криминалистическая классификация преступлений / В. А. Образцов. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. — 176 с.

³ Див.: Гавло В. К. Общие положения криминалистической методики расследования отдельных видов преступлений / В. К. Гавло // Криминалистика : учебник / под ред. Е. П. Ищенко. — М. : Элит, 2008. — С. 416.

робленні методичних рекомендацій, що дозволяє виявити й дослідити особливості відповідної класифікаційної групи та створити методику певного рівня¹.

Питання криміналістичної класифікації злочинів досліджували українські та російські вчені: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, І. О. Возгрін, А. Ф. Волобуєв, В. К. Гавло, І. Ф. Герасимов, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесниченко, В. Г. Лукашевич, Г. А. Матусовський, В. А. Образцов, Р. Л. Степанюк, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько, А. В. Шмонін, Б. В. Щур, М. П. Яблоков та ін.

Під криміналістичною класифікацією злочинів розуміється їх диференціація (або систематизація) за криміналістично значущими підставами, що сприяє формуванню криміналістичних характеристик злочинів і розробленню окремих криміналістичних методик². Науковці правильно відзначають суттєву роль криміналістичної класифікації злочинів у диференціації криміналістичних методик³, відносять її до принципів формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів⁴.

Теоретичне значення криміналістичної класифікації злочинів полягає у тому, що вона є необхідною умовою їх пізнання, сприяє розробленню криміналістичної характеристики виділених категорій (груп, видів) злочинів, установленню відповідних критеріїв для диференціації окремих криміналістичних методик, їх систематизації, удосконаленню й розвитку. Практичне значення криміналістичної класифікації злочинів – це створення відповідного підґрунтя для вироблення цілеспрямованих наукових рекомендацій і розроблення окремих криміналістичних методик різного рівня (міжвидових, видових, групових тощо), що дозволить успішно їх застосовувати у відповідних слідчих ситуаціях⁵.

Аналізування наукової літератури дозволяє визначити, що деякі криміналісти до підстав криміналістичної класифікації злочинів відносять об'єкти та елементи їх кримінально-правової класифікації, яку визначають базовою. Разом із тим вони вважають, що розроблення криміналістичної класифікації злочинів передбачає й урахування їх криміналістично значущих ознак⁶.

¹ Див.: *Тищенко В. В.* Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В. В. Тищенко. — Одеса : Фенікс, 2007. — С. 119–120.

² Див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2010. — С. 324.

³ Див.: *Тищенко В. В.* Указ. праця. — С. 44; *Щур Б. В.* Криміналістична класифікація злочинів і її роль в диференціації криміналістичних методик / Б. В. Щур // Європ. перспективи. — 2011. — № 1, ч. 2. — С. 140–144.

⁴ Див.: *Герасимов И. Ф.* Методика расследования отдельных видов преступлений / И. Ф. Герасимов // Криминалистика : учебник для вузов / [И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.] ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. — М. : Высш. шк., 1994. — С. 325–327; *Журавель В. А.* Принципы формирования отдельных криминалистических методик расследования преступлений / В. А. Журавель // Вісн. Акад. правов. наук України. — 2011. — № 1(64). — С. 180.

⁵ Див.: *Тищенко В. В.* Указ. праця. — С. 44.

⁶ Див.: *Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти* / за ред. В. Ю. Шепітька. — 2-ге вид., переробл. та допов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре»,

У зв'язку з цим у криміналістичній літературі слушно відзначалося, що криміналістичні методики, побудовані тільки на основі кримінально-правової класифікації злочинів, мають здебільшого загальний характер¹. Погоджуюся з тим, що при вирішенні практичних завдань розслідування злочинів недостатньо користуватися кримінально-правовою класифікацією злочинів, оскільки в нормах матеріального права відображені лише ті ознаки та властивості, які є суттєвими з точки зору кримінального законодавства і його використання. У цих класифікаціях не враховується ситуаційний аспект злочинів, необхідний для наукового розроблення диференційованих методичних рекомендацій². Більш того, неможливо розв'язувати проблеми розроблення ефективних методик розслідування злочинів з використанням їх кримінально-правової чи кримінологічної класифікацій (чи в їх поєднанні). Необхідною стає побудова класифікаційних груп злочинів за криміналістичною ознакою³.

У зв'язку з цим криміналісти обґрунтовано відносять до підстав криміналістичної класифікації насамперед суттєві в криміналістичному сенсі риси відповідної злочинної діяльності, а саме: особливості механізму слідодутворення при вчиненні злочинів і суб'єктів злочину, способи вчинення й приховування злочинів, характер предмета посягання, обстановку, місце злочину, інші елементи криміналістичної характеристики злочинів тощо⁴. При цьому в науковій літературі слушно відзначено, що критеріїв криміналістичної класифікації більше, ніж кримінально-правових⁵.

Виходячи із завдань науки криміналістики, криміналістична класифікація злочинів повинна базуватися на такого роду критеріях, якими досягалося б ефективне використання засобів, методів і прийомів криміналістики при розслідуванні окремих видів злочинів⁶. Криміналістична класифікація злочинів зумовлює розроблення новітнього «продукту» криміналістики, адаптацію наукових криміналістичних рекомендацій до практики застосування, а отже, криміналістичного забезпечення відповідних органів правозастосування та оптимізації процесу розслідування злочинів. Таким чином, кримі-

2004. — С. 366; *Щур Б. В.* Криміналістична класифікація злочинів: співвідношення із суміжними поняттями / Б. В. Щур // *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ.* — 2010. — № 2. — С. 345.

¹ Див.: *Криміналістика: підручник* / за ред. В. Ю. Шепітька. — К., 2004. — С. 364.

² Див.: *Образцов В. А.* Указ. праця. — С. 15.

³ Див.: *Протидія економічній злочинності: монографія* / [П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.]. — Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. — С. 29–30.

⁴ Див.: Там само. — С. 30; *Степанюк Р. Л.* Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: монографія / Р. Л. Степанюк; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. — Х.: НікаНова, 2012. — С. 31; *Ищенко Е. П.* Криміналістика: учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков; под ред. Е. П. Ищенко. — [изд. 2-е, испр. и доп.]. — М.: Юрид. фирма «Контракт», Инфра-М, 2005. — С. 268.

⁵ Див.: *Степанюк Р. Л.* Указ. праця. — С. 31.

⁶ Див.: *Смелік В. Б.* Кореляційні зв'язки між окремими видами злочинів у сфері підприємництва (проблеми методики розслідування): дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Смелік Володимир Борисович. — Х., 2005. — С. 72.

налістична класифікація злочинів сприяє вирішенню завдань криміналістики, спрямованих на вдосконалення правозастосовної практики¹.

В. В. Тищенко в злочинній діяльності виділяє: 1) базові злочини, котрі визначають її основну спрямованість; 2) допоміжні, що спрямовані на забезпечення успішного безперешкодного здійснення такої діяльності; 3) споріднені – схожі за багатьма ознаками з базовими, але й мають деякі кримінально-правові та криміналістичні відмінності; 4) побічні – злочини, супутні базовим, що вчиняються одночасно з останніми під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників; 5) нетипові – окремі злочини, не пов'язані з основним напрямком злочинної діяльності, але які вчиняються в той самий період, що й базові².

Аналізування наукової літератури та матеріалів слідчої й судової практики розслідування незаконних заволодінь автотранспортними засобами показує, що типовим стає існування складних за своєю внутрішньою структурою та кримінально-правовими ознаками схем злочинної діяльності викрадачів автомобілів. Так, незаконне заволодіння автотранспортними засобами може бути поєднано з різними злочинами, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України (далі – КК), а саме: порушенням правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК); знищенням, підробою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (ст. 290 КК); фіктивним підприємництвом (ст. 205 КК); підробленням документів, печаток, штампів та бланків, збутом чи використанням підроблених документів, печаток, штампів (ст. 358 КК); незаконним придбанням, збутом або використанням спеціальних технічних засобів отримання інформації (ст. 359 КК); вбивством (ст. 115 КК); розбоєм (ст. 187 КК); вимаганням (ст. 189 КК); умисним знищенням або пошкодженням майна (ст. 194 КК); придбанням, отриманням, зберіганням чи збутом майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК); контрабандою (ст. 201 КК); легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК); порушенням порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК); створенням злочинної організації (ст. 255 КК); сприянням учасникам злочинних організацій та укріттю їх злочинної діяльності (ст. 256 КК); втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК); сприянням учасникам злочинних організацій та укріттю їх злочинної діяльності (ст. 256 КК); зловживанням владою або службовим становищем (ст. 364 КК); службовим підробленням (ст. 366 КК); хабарництвом (статті 368, 369 КК) та ін.

Таким чином, незаконне заволодіння автотранспортними засобами як базовий (або основний) злочин, що визначає основну спрямованість злочинної діяльності, поєднується із допоміжними (зокрема, незаконним придбанням, збутом або використанням спеціальних технічних засобів отримання інформації, створенням злочинної організації, утягненням неповнолітніх

¹ Див.: *Правова доктрина України* : у 5 т. Т. 5. Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / [В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батигарєєва та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. — Х. : Право, 2013. — С. 866.

² Див.: *Тищенко В. В.* Указ. праця. — С. 32–38.

у злочинну діяльність, фіктивним підприємництвом тощо), побічними (а саме вбивством чи умисним заподіянням тілесних ушкоджень, розбоєм) чи/і не-типовими (наприклад, хабарництвом). При цьому одні й ті самі злочини можуть мати різний характер залежно від конкретних обставин злочинної події та інших елементів механізму її вчинення. На нашу думку, саме зазначені особливості вчинення злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням автотранспортними засобами, зумовлюють підстави їх криміналістичної класифікації, які відображають насамперед криміналістично значущі риси даної злочинної діяльності – елементи механізму вчинення основного та пов'язаних з ним злочинів. Викладене свідчить про те, що розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням автотранспортними засобами, вимагає розроблення таких криміналістичних методик, які повинні враховувати зв'язок незаконних заволодінь автотранспортними засобами з іншими видами злочинної діяльності, що їх супроводжують. Отже, вважаємо за доцільне злочини, пов'язані із незаконним заволодінням автотранспортними засобами, класифікувати залежно від механізму їх учинення на три групи: 1) прості (або ситуативні); 2) заздалегідь підготовлені нескладні; 3) ретельно сплановані складні.

Перша група – прості (або ситуативні) злочини, пов'язані із незаконним заволодінням транспортними засобами. Злочини цієї групи являють собою сукупність діянь із незаконного заволодіння автотранспортними засобами, що може поєднуватися із втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК), учиненням дорожньо-транспортних пригод (ст. 286 КК), умисним знищенням або пошкодженням майна (ст. 194 КК).

Друга група – заздалегідь підготовлені нескладні злочини, пов'язані із незаконним заволодінням транспортними засобами. Злочини цієї групи являють собою сукупність діянь із незаконного заволодіння автотранспортними засобами, що може бути поєднано із підробленням документів (ст. 358 КК); незаконним придбанням, збутом або використанням спеціальних технічних засобів отримання інформації (ст. 359 КК); придбанням, отриманням, зберіганням чи збутом майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК); легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК) та ін.

Третю групу утворюють ретельно сплановані складні злочини, пов'язані із незаконним заволодінням транспортними засобами. Злочини цієї групи являють собою сукупність діянь із незаконного заволодіння автотранспортними засобами, що поєднуються зі: знищенням, підробкою або заміною номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (ст. 290 КК); фіктивним підприємництвом (ст. 205 КК); підробленням документів, печаток, штампів та бланків, збутом чи використанням підроблених документів, печаток, штампів (ст. 358 КК); незаконним придбанням, збутом або використанням спеціальних технічних засобів отримання інформації (ст. 359 КК); убивством або іншим злочином проти життя чи здоров'я особи; розбоєм (ст. 187 КК); вимаганням (ст. 189 КК); умисним знищенням або пошкодженням майна (ст. 194 КК); придбанням, отриманням, зберіганням чи збутом майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК); легалізацією (відмиванням) доходів,

одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК); створенням злочинної організації (ст. 255 КК); сприянням учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256 КК); зловживанням владою або службовим становищем (ст. 364 КК); службовим підробленням (ст. 366 КК); хабарництвом (статті 368, 369 КК) та ін.

Резюмуючи викладене, слід відзначити, що криміналістична класифікація злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням автотранспортними засобами, побудована на підставі значущих у криміналістичному сенсі загальних ознак механізму даної злочинної діяльності. Розроблена криміналістична класифікація досліджуваних злочинів сприятиме вдосконаленню теоретичних і практичних рекомендацій щодо виявлення, розслідування та запобігання злочинам у виділених класифікаційних групах шляхом розроблення їх криміналістичних характеристик, визначення типових слідчих ситуацій, версій, тактичних операцій, особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій тощо.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕЗАКОННЫМИ ЗАВЛАДЕНИЯМИ АВТОТРАНСПОРТНЫМИ СРЕДСТВАМИ

Матюшкова Т. П.

Определена криминалистическая классификация преступлений как одна из важных научных категорий криминалистической методики их расследования. Разработана криминалистическая классификация преступлений, связанных с незаконными завладениями автотранспортными средствами, с целью усовершенствования методических рекомендаций по их расследованию.

Ключевые слова: незаконные завладения автотранспортными средствами, криминалистическая классификация преступлений.

CRIMINALISTIC CLASSIFICATION OF CRIMES CONNECTED WITH ILLEGAL ACQUISITION OF VEHICLES

Matiushkova T. P.

Illegal acquisition of vehicles (Article 289 of the Criminal Code of Ukraine) constitutes a crime against traffic security and vehicular use. The number of these crimes is constantly growing in Ukraine and the mechanism of their commitment constitutes actions that are classified in combination with traffic and related crimes. Based on scientific publications as well as investigation materials and court practice, crimes connected with illegal acquisition of vehicles are classified into following groups: 1) simple (or situational); 2) premeditated, simple; 3) carefully planned, complicated. In the foundation for criminalistic classification of crimes connected with illegal acquisition of vehicles there were laid criminalistically meaningful features of this criminal activity – the elements of committing the underlying and related crimes. The suggested criminalistic classification of crimes connected with illegal acquisition of vehicles may be used to improve existing recommendations on the methods of their investigation.

Keywords: illegal acquisition of vehicles, criminalistic classification of crimes.

УДК 343.985

Л. С. Купріянова, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат медичних наук, доцент,

В. О. Гусєва, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук,

Т. І. Савчук, старший викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ ВИЯВЛЕННІ ТРУПА, ЩО ВИСИТЬ У ПЕТЛІ

Розглянуто особливості взаємодії слідчого із судово-медичним експертом і експертом-криміналістом під час огляду місця події при виявленні трупа, що висить у петлі. Наведено основні дані, які повинні бути зафіксовані в протоколі огляду місця події і враховуватимуться в подальшому слідчому для встановлення обставин злочину.

Ключові слова: огляд місця події, труп, що висить у петлі, взаємодія слідчого з судово-медичним експертом і експертом-криміналістом.

У час радикальних суспільно-політичних змін загострюються питання щодо протидії злочинам проти життя та здоров'я людини, особливо в тому випадку, коли вони ускладнені інсценуванням. Важливим засобом виявлення ознак інсценування є кваліфікований огляд місця події, який дає змогу виявити низку негативних обставин, що можуть допомогти у висуненні та перевірці версій стосовно вбивства. Одним із розповсюджених способів приховання вбивства є інсценування самогубства шляхом самоповішання. Тому під час огляду місця події у разі виявлення трупа в петлі необхідно звернути увагу на наявність на місці події та об'єктах, виявлених на ньому, ознак, що можуть указувати на вбивство. Слід зазначити, що вирішення цього завдання неможливе без використання спеціальних знань, і особливо в галузі судової медицини.

Деякі особливості огляду місця події при виявленні трупа, що висить у петлі, досліджено такими вченими як Г. Б. Дерягин, Ю. А. Молін, М. М. Тагаєв, З. І. Тараскіна та іншими під час проведення наукових пошуків щодо розв'язання загальних проблем огляду місця події. Незважаючи на ряд положень, сформульованих цими вченими, потребують додаткового розгляду окремі питання щодо особливостей взаємодії учасників огляду місця події,

а також огляду об'єктів, виявлених на місці події. Особлива актуальність зазначеного питання виявляється в реаліях реформування кримінального процесуального законодавства.

Загально відомо, що при надходженні заяви чи повідомлення про злочин, на місце події направляється чергова слідчо-оперативна група. Комплектування слідчо-оперативної групи залежить у першу чергу від виду злочину. При виявленні трупа до її складу має входити судово-медичний експерт або лікар. Навіть у разі надходження повідомлень про факт смерті людини за місцем її проживання без ознак насильницької смерті або підозри на таку працівники органів внутрішніх справ негайно виїжджають на місце події разом з лікарем або фельдшером, а за необхідності – з іншими спеціалістами. Ця вимога передбачена як нормами Кримінального процесуального кодексу України, так і відомчими нормативно-правовими актами.

Так, у ч. 1 ст. 238 КПК установлено, що під час огляду місця події за наявності трупа участь судово-медичного експерта або лікаря є обов'язковою. Отже, закон вимагає залучення судово-медичного експерта до огляду трупа, проте при неможливості його залучення запрошується лікар будь-якої спеціальності. І доцільніше за все було б залучати патологоанатома або хірурга¹. У цьому разі зазначені особи залучаються як спеціалісти і їх процесуальне становище визначається статтями 71 та 72 КПК.

Порядок дій відрізняється залежно від причини смерті. Так, у судовій медицині всі смерті поділяються на ненасильницьку та насильницьку. До ненасильницької смерті належать фізіологічна, тобто природна, і патологічна, тобто викликана якимись захворюваннями. Насильницька смерть розглядається з медичної та юридичної точок зору. Так, з медичної точки зору насильницька смерть – це передчасна смерть від впливу різних факторів зовнішнього середовища (фізичних, механічних, термічних, електричних, хімічних, бактеріологічних). З юридичного погляду насильницька смерть – це смерть, викликана нанесенням ушкоджень будь-ким із метою спричинення шкоди чийомусь здоров'ю, собі або внаслідок збігу обставин (убивство, самогубство, нещасний випадок)².

Алгоритм дій при виявленні трупа передбачено Порядком взаємодії між органами внутрішніх справ, закладами охорони здоров'я та прокуратури України при встановленні факту смерті людини³. Цей нормативний документ визначає порядок дій працівників закладів охорони здоров'я, бюро судово-медичної експертизи, органів внутрішніх справ і прокуратури.

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Наук.-практ. коментар : у 2 т. / [Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.]; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х. : Право, 2012. — Т. 1. — 768 с.

² Див.: Тагаєв Н. Н. Судебная медицина : учебник / Н. Н. Тагаєв ; под общ. ред. А. М. Бандурки. — Х. : Факт, 2003. — С. 1006–1007.

³ Див.: Про затвердження Порядку взаємодії між органами внутрішніх справ, закладами охорони здоров'я та прокуратури України при встановленні факту смерті людини : наказ МВС України, МОЗ України, Генеральної прокуратури України від 28.11.2012 № 1095/955/119 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z2106-12>.

У разі з'ясування відсутності ознак насильницької смерті чи підозри на таку працівником органу внутрішніх справ за результатами зовнішнього огляду трупа складається висновок щодо ненасильницької смерті людини за місцем проживання, до якого додаються фотознімки трупа та місця його виявлення.

При надходженні повідомлень про факт насильницької смерті людини чи підозри на таку або встановлення подібних фактів під час попереднього огляду трупа людини за місцем її проживання на місце події негайно виїжджає слідчо-оперативна група за участю судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта, а також інших необхідних спеціалістів. Крім того, про факт смерті людини негайно повідомляється прокурор. Слідчий і прокурор проводять огляд місця події та трупа в порядку, передбаченому статтями 237 і 238 КПК. Відомості, які містяться в повідомленнях про факти насильницької смерті, підлягають унесенню до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Особливого значення набуває взаємодія слідчого, прокурора із судово-медичним експертом чи лікарем під час огляду трупів, виявлених у петлі, оскільки встановлення факту самоповішання чи інсценування самогубства на стадії огляду місця події є достатньо складним. Остаточна причина смерті може бути підтверджена лише судово-медичною експертизою. Але для ймовірного встановлення причин смерті людини, виявленої в петлі, неабияке значення має якісно проведений огляд місця події.

Першочерговим завданням слідчого під час огляду місця події є інструктаж усіх учасників огляду та правильний розподіл обов'язків між ними.

Треба зауважити, що кількість осіб, які працюють на місці події, слід звести до їх дійсної необхідності. Необгрунтоване збільшення їх кількості є організаційною помилкою, головна небезпека якої полягає, насамперед, у знищенні слідів злочину й порушенні принципу єдиноначальності в ході огляду. Для того щоб учасники огляду місця події не заважали один одному, а спільно доповнювали індивідуальні можливості кожного, необхідним є розподіл праці, при якому кожен із членів слідчо-оперативної групи виконував би постійну, основну та звичну для нього функцію, що вимагає особливих навичок у конкретній галузі.

Тому під час огляду місця події за наявності трупа в петлі обов'язки доцільно розподілити таким чином:

- приміщення, обстановку на місці події, сліди повинен оглядати слідчий;
- огляд трупа та петлі входить до завдань судово-медичного експерта;
- огляд слідів, які потребують використання спеціальних криміналістичних засобів, має проводити експерт-криміналіст;
- свідки-очевидці опитуються оперативним працівником.

Так, після прибуття на місце події слідчий повинен у першу чергу, шляхом попереднього опитування осіб, які викликали міліцію, з'ясувати обставини події, можливість внесення змін в обстановку та розпочати безпосередній огляд.

Огляд трупа починається із фіксації часу початку огляду, температури навколишнього середовища і тіла трупа із указівкою тієї частини тіла, у якій здійснювалися вимірювання. Після цього має бути зафіксоване місцезнаходження й поза трупа. З цією метою необхідно сфотографувати місце події та труп. Під час огляду місця події при підвищенні необхідно звернути особливу увагу на положення тіла, позу трупа, взаєморозташування частин тіла й навколишніх предметів, наявність і розташування предметів і виступів, що могли бути використані як опора, підставка для ніг, їх висоту, сліди на них.

Обов'язковим є вимірювання відстаней: від місця прикріплення петлі до опори, від підшов ніг до підлоги (грунту), від місця кріплення петлі на опорі до вузла на шії, при повному висінні – від підшовної поверхні взуття або стоп до підлоги, від місця кріплення петлі до поверхні підлоги (землі); від підшов ніг до поверхні підставки (пень, стілець тощо); висоти підставки від поверхні підлоги (землі).

Особливе значення має бути надано вивченню оточуючих предметів і місця фіксації петлі. Описуючи підставку, вимірюють її висоту, звертаючи увагу на наявність або відсутність на ній якихось нашарувань і слідів підшов взуття. Їх наявність свідчить про те, що нею міг скористатися постраждалий для накладення петлі. Такі сліди фотографуються з метою подальшої ідентифікації. Відзначаються сліди, залишені підставкою на ґрунті. Перелічуються предмети, які оточують труп, і вимірюється їх відстань до трупа.

При підозрі на інсценування самоповішання відмічають розстановку меблів, сліди можливого безладу в оточуючих предметах, перебування іншої особи тощо. Обов'язковим є зняття на липку стрічку волокон з шії та пальців рук трупа.

Огляд і описування петлі та странгуляційної борозни проводять після зняття трупа шляхом перерізання кінця петлі вище вузла або іншого з'єднання, утримуючи труп таким чином, щоб уникнути його падіння.

На місці події не слід поспішати знімати з шії добре зафіксовану петлю, оскільки це може ускладнити подальше дослідження трупа в морзі. До того ж трапляються випадки втрат знятих петель, і при підозрі на кримінальний вплив у таких випадках не виявляється можливим вирішити низку питань щодо встановлення категорії смерті. Зняти петлю з шії трупа для уникнення її втрати можна лише при її слабкій фіксації. У такому разі необхідно все ж таки зберегти вузол, а саму петлю помістити в чистий паперовий пакет і потім передати її судово-медичному експерту¹. Якщо необхідно зняти петлю, її знімають, розрізавши в місці, протилежному вузлу, а потім розрізані кінці скріплюють нитками. Петля має бути опечатана й надана судово-медичному експерту для порівняння її структури зі структурою странгуляційної борозни на тілі трупа.

Якщо петлю виявлено окремо від трупа і є підозра на удавлення петлею, доцільно буде провести судово-цитологічне дослідження з метою виявлення на петлі епідермісу та крові покійного, а можливо й епідермісу сторон-

¹ Див.: Дерягин Г. Б. Осмотр трупа на месте его обнаружения : практ. пособие / Г. Б. Дерягин, З. И. Тараскина. — Архангельск, 1996. — С. 168.

ньої особи на вільних кінцях петлі. У будь-яких сумнівних випадках доцільно вилучити на прозору липку стрічку мікрочастинки зі шкіри шії трупа по ходу странгуляційної борозни та з долонь трупа. Особливо уважними треба бути при можливому розриві петлі через її недостатню міцність при виявленні трупа, що лежить або сидить на якій-небудь поверхні з петлею на шії, але ні до чого не закріпленою. У таких випадках необхідно вивчити вільний кінець петлі, чи має він витончення, кошлатість ниток, що знаходяться на різних рівнях, тощо, залежно від матеріалу петлі, або ж кінець має ознаки рівного перерізування його гострим предметом. Необхідно знайти другу частину вільного кінця петлі та де вона могла бути закріплена¹.

З боку судово-медичного експерта слідчому під час огляду місця події з трупом, що висить в петлі, надаються такі дані, які в подальшому можуть бути використані для встановлення категорії смерті². По-перше, під час огляду особливої увагу приділяють таким обставинам, як: 1) характер висіння тіла (повне, неповне з торканням підлоги або землі ногами); 2) наявність трупних плям на кистях, ногах, передпліччях; 3) наявність самовільних виділень (сечі, калу, сперми); 4) стан рук і підшов трупа (чисті, забруднені, характер забруднення); 5) наявність пошкоджень на одязі; 6) присутність слідів боротьби та самооборони³.

Після того як петлю сфотографовано, за допомогою судово-медичного експерта встановлюються й фіксуються в протоколі огляду місця події такі дані: 1) місце кріплення петлі; 2) матеріал петлі; 3) наявність і товщина вузлів, їх особливості; 4) довжина кола петлі; 5) тип петлі (змінна, нерухома); 6) характер і особливості решток петлі; 7) характер і особливості вузла, його місцерозташування стосовно шії потерпілого; 8) особливості кріплення петлі на опорі; 9) характер і розташування ворсинок на матеріалі петлі й опорі, до якої вона прив'язана; 10) особливості опори, до якої прив'язана петля (забрудненість, наявність удавлень від підтягування трупа, сторонніх речовин тощо)⁴.

Якщо петлю знято з шії на місці події, судово-медичний експерт докладно описує й фотографує странгуляційну борозну. При цьому в протоколі зазначаються такі дані: зовнішній вигляд (одиначна чи подвійна, замкнута або переривчаста); наявність відгалуження, слідів від вузла, відоб-

¹ Див.: Дерягин Г. Б. Указ. праця. — С. 169.

² Див.: Богомолов Д. В. Особенности танатогенеза при obturatorной асфиксии / Д. В. Богомолов, М. Я. Баранова, Г. Р. Семенов // Суд.-мед. экспертиза. — 2006. — № 3. — С. 30–31; Ботезату Г. А. Асфиксия / Г. А. Ботезату, Г. Л. Мутый. — Кишинев : Штиинца, 1983. — 96 с.

³ Див.: Хохлов В. В. Судебная медицина : руководство / В. В. Хохлов. — [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. — Смоленск : СГМА, 2003. — 699 с.

⁴ Див.: Определение механизма наступления смерти при странгуляционной механической асфиксии морфологическими методами / [А. В. Лузин, Д. В. Богомолов, И. Н. Богомолова и др.] // Суд.-мед. экспертиза. — 2005. — № 1. — С. 3–7; Молин Ю. А. Судебно-медицинская экспертиза повешения / Ю. А. Молин. — СПб. : НПО «Мир и семья», 1996. — 336 с.

раження матеріалів петлі; колір і щільність борозни; напрям борозни – висхідна або горизонтальна; наявність на странгуляційній борозні сторонніх речовин (наприклад, крові, ворсинок тощо)¹. Необхідно врахувати й те, що до моменту проведення судово-медичної експертизи трупа странгуляційна борозна в деяких випадках може зникнути. Тому її відображення в протоколі огляду й додатках має бути здійснене обов'язково з вичерпною повнотою².

Як уже зазначалося, за допомогою судово-медичного експерта під час огляду місця події слідчий може встановити категорію смерті. При цьому враховуватимуться ознаки, які характерні для удавлення петлею, кінцівками людини або удушення шляхом закриття дихальних шляхів сторонніми предметами.

Так, ознаками удавлення петлею при вбивстві є такі: странгуляційна борозна має горизонтальний напрям, вона безперервна, має однаковий ступінь виразності на всій протяжності; розташовується, як правило, нижче щитоподібного хряща. При самогубстві – странгуляційна борозна має косо-висхідний напрям, різний ступінь виразності, розташована вище щитоподібного хряща.

При удавленні руками на шиї можуть бути садна у вигляді півмісяця (сліди нігтів) і синці від тиску пальцями, ушкодження під'язикової кістки та щитоподібного хряща.

При задушенні шляхом закриття отворів носа, рота й дихальних шляхів різними предметами спостерігаються: синці й садна на слизовій оболонці губ і ясен; приплюсненість носа, зміна форми губ; наявність предмета, уведеного в рот або дихальні шляхи (кляп).

З огляду на викладене, можна зробити такі висновки. Для повного та об'єктивного огляду місця події при виявленні трупа, що висить у петлі, неабияке значення має чіткий розподіл обов'язків і, водночас, тісна взаємодія слідчого з судово-медичним експертом або лікарем, а також із експертом-криміналістом. Для кваліфікованого складання протоколу огляду місця події й фіксації в ньому тих чи інших особливостей об'єктів, які підлягають огляду, слідчий повинен повною мірою використовувати спеціальні знання зазначених осіб, тобто залучати спеціалістів у певній галузі. Це дасть змогу виявити всі сліди, які вказують на наявність ознак убивства чи іншого злочину, а також негативні обставини, котрі можуть свідчити про спробу інсценування (особливо важливо при виявленні трупа, що висить у петлі). Тим самим, зробити правильні висновки та спрямувати розслідування у вірному напрямку.

¹ Див.: Судебно-медицинская экспертиза механической асфиксии : руководство / под ред. А. А. Матышева и В. И. Витера. — Л. : Медицина, 1993. — 219 с.

² Див.: Томилин В. В. Медико-криминалистическая идентификация. Настольная книга судебно-медицинского эксперта / В. В. Томилин. — М. : Норма-Инфра, 2000. — 472 с.; Хохлов В. В. Указ. праця.

ОСОБЕННОСТИ ОСМОТРА МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ ПРИ ВЫЯВЛЕНИИ ТРУПА, ВИСЯЩЕГО В ПЕТЛЕ

Куприянова Л. С., Гусева В. А., Савчук Т. И.

Рассмотрены особенности взаимодействия следователя с судебно-медицинским экспертом и экспертом-криминалистом во время осмотра места происшествия при выявлении трупа, висящего в петле. Приведены основные данные, которые должны быть зафиксированы в протоколе осмотра места происшествия и будут учтены в дальнейшем следователем для установления обстоятельств преступления.

Ключевые слова: осмотр места происшествия, труп, висящий в петле, взаимодействие следователя с судебно-медицинским экспертом и экспертом-криминалистом.

PECULIARITIES OF EXAMINING THE ACCIDENT SCENE WHEN THERE WAS FOUND A CORPSE HANGING IN THE NOOSE

Kupriianova L. S., Husieva V. O., Savchuk T. I.

The investigation of felonies against the life and health of a person cannot be conducted without the use of special knowledge in the area of forensic medicine. That is why the interaction of investigation officers with medical expert institutions is of great importance. This aspect acquires special importance when there was a corpse discovered and the fact of death was established. In order to ensure a complete and objective examination the of accident scene when there was found a corpse hanging in the noose it is very important to have a clear distribution of duties along with the close interaction of the investigator with the forensic medical expert and doctor, as well as with the criminalist expert. In order to competently draw up a protocol of the accident scene examination and record various peculiarities of items to be examined the investigator has to make the fullest use of the knowledge these persons have using his own legal knowledge, so that while still examining the accident scene he would get the correct understanding of the case and take the right course in the investigation.

Keywords: accident scene examination, a corpse hanging in the noose, interactions of the investigator with the forensic medical expert and criminalist expert.

УДК 343.98:068

С. М. Лозова, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИХ ДІЯНЬ, УЧИНЕНИХ ОСОБАМИ З ПСИХІЧНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ АБО ТИМЧАСОВИМИ РОЗЛАДАМИ ПСИХІКИ

Висвітлено специфіку планування розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими

розладами психіки. Розглянуто тактичні особливості проведення допиту залежно від ситуації розслідування та процесуального статусу особи.

Ключові слова: психічні захворювання, тимчасові розлади психіки, неосудність, психічний стан особи, ситуації допиту.

Розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, вимагають від слідчого встановлювати низку обставин, пов'язаних із визнанням особи неосудною. Крім того, трапляються випадки, коли особа, яка вчинила злочин, симулює психічну хворобу, або навпаки, є психічно хворою й приховує цей факт (дисимуляція). Зазначені обставини зумовлюють специфіку планування розслідування таких злочинів. Це спричиняє необхідність пошуку нових криміналістичних підходів до отримання, аналізування та використання доказової інформації в процесі досудового розслідування цих злочинів, що ще не знайшло повного відображення в юридичній літературі.

Проблеми розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, були предметом дослідження в роботах Ю. М. Антоняна¹, А. І. Галагана², С. А. Копиткіна³, Р. В. Радаєва⁴ та ін. Але в криміналістиці майже не досліджувалися питання планування розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки. Не були предметом розгляду й тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту. Отже, питання криміналістичного забезпечення розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, є актуальними та потребують дослідження. Це зумовило поставлення перед криміналістами завдання щодо визначення специфіки планування розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, та розроблення тактичних прийомів проведення допиту.

Отже, метою статті є визначення специфіки планування розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, та розроблення тактичних прийомів проведення їх допиту.

Розслідування злочинів вимагає високої організації слідчої роботи, у здійсненні якої великого значення набуває планування розслідування.

¹ Див.: Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1987. — 208 с.

² Див.: Галаган А. И. Особенности расследования органами внутренних дел общественно опасных деяний лиц, признаваемых невменяемыми : учеб.-практ. пособие / А. И. Галаган ; отв. ред. А. Я. Дубинский — К. : НИИРПО КВШ МВД СССР, 1986. — 84 с.

³ Див.: Копыткин С. А. Криминалистическая характеристика преступлений, совершенных лицами, страдающими психическими расстройствами / С. А. Копыткин // Рос. следователь. — 2010. — № 16. — С. 23–26.

⁴ Див.: Радаев В. В. Расследование преступлений, совершенных лицами с психическими недостатками / В. В. Радаев. — Волгоград, 1987. — 220 с.

Планування є важливою передумовою, організаційною основою розслідування злочинів, засобом, що забезпечує впорядкованість розслідування, дією, спрямованою на забезпечення його успіху¹. Результати слідчо-судової практики, аналізування криміналістичної літератури показують, що планування розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами, які страждають на психічні захворювання або тимчасові розлади психіки, мають певні особливості. Так, на підставі зібраних даних можуть висуватися такі версії щодо психічного стану особи:

- суспільно небезпечне діяння вчинене особою в стані неосудності;
- психічна хвороба настала після вчинення злочину;
- суспільно небезпечне діяння вчинене особою в стані тимчасового психічного розладу;
- особа симулює психічну хворобу;
- особа є психічно хворою, але приховує це (дисимуляція).

Під час висунення версій щодо розслідування досліджуваних злочинів слід мати на увазі, що психічні захворювання (розлади) можуть використовувати зацікавлені особи (підбурювачі) з метою підштовхування хворих до вчинення певних злочинних дій, оскільки психічно хворі особи дуже схильні до навіювання (наприклад, при одній із форм олігофренії – дебільності).

У ході відпрацювання версії щодо психічної хвороби особи, крім звичайних завдань першочергового етапу розслідування, необхідним є збирання інформації стосовно психічного стану особи, яка підозрюється в учиненні суспільно небезпечних дій. Потрібна інформація може бути отримана під час огляду місця події, аналізування слідової обстановки якого дозволяє судити (з певною мірою ймовірності) про психічні особливості злочинця. Треба звернути увагу на таке: невмотивованість і невпорядкованість дій, явна алогічність поведінки на місці події (наприклад, розчленування трупа потерпілого без яких-небудь спроб приховати його частини; переміщення трупа з малоосвітленого місця на більш освітлене; заволодіння недорогими речами жертви й залишення без уваги коштовних речей при наявності можливості реального вибору; викрадення речей, що сприяють актуалізації сексуальних переживань (наприклад, предметів жіночої білизни); особлива жорстокість відносно жертви, вияви садизму, сексуальної патології; алогічність пошкоджень обстановки; деякі інші сліди аномальної активності, що виявляються ззовні.

Як зазначалося в криміналістичній літературі, слідчий перевіряє висунуті версії з кримінального провадження шляхом проведення слідчих (розшукових) дій². Проведення окремих слідчих дій під час розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, має свої тактико-психологічні особливості.

Особливого значення в кримінальному провадженні даної категорії злочинів набувають допити потерпілих, свідків, якими можуть бути родичі, колеги, знайомі підозрюваного.

¹ Див.: Криміналістика : підручник / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. — Х. : ХНУВС, 2011. — С. 385.

² Див.: Там само. — С. 49.

Допит – це слідча дія, яка полягає в одержанні у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку показань від осіб, які володіють відомостями, що мають значення для встановлення істини в кримінальному провадженні¹. На тактику допиту суттєво впливає процесуальний статус допитуваного. Залежно від процесуального статусу допитуваної особи допит поділяється на види: 1) допит свідка; 2) допит потерпілого; 3) допит підозрюваного; 4) допит експерта. Найбільш поширеними при розслідуванні даної категорії злочинів є допити потерпілих і свідків-очевидців.

Під час *допиту потерпілих і свідків-очевидців* при розслідуванні суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, з'ясовуються всі обставини вчиненого діяння. До них належать такі: що саме сталося; поведінка злочинця (порушника) до, у момент учинення та після діяння; можливі особливості поведінки порушника й у чому вони полягали; дії порушника щодо опору, який чинив потерпілий; певні особливості мовлення, міміки, рухів тіла. У ситуації, коли особа правопорушника відома потерпілому або свідкам, з'ясовується вся можлива інформація щодо його психічного стану. Коли особа невідома, однак допитувані висувають припущення щодо її психічної неповноцінності, то слідчому необхідно докладно з'ясувати, на підставі яких ознак зроблене таке припущення.

У ході допиту свідків із числа близьких родичів, знайомих, колег підозрюваного слід з'ясувати такі питання: на які хвороби страждала особа, як у дитинстві, так і дорослому віці; які травми отримувала; чи не перебувала особа на обліку (лікуванні) у психоневрологічному диспансері, а якщо так, то в якому саме, ступінь і характер захворювання, коли й з яким діагнозом була виписана; чи не вчиняв підозрюваний раніше суспільно небезпечних діянь, а якщо так, то які саме, з якими наслідками.

Як уже зазначалося, на обрання тактики допиту впливає низка чинників, серед яких одним з найбільш суттєвих є позиція допитуваної особи (ситуація допиту). Незалежно від процесуального статусу допитуваної особи її позиція може сприяти вирішенню завдань слідчого (безконфліктна ситуація), а може й заважати цьому (конфліктна ситуація). Загальні тактичні прийоми допиту, притаманні конфліктній і безконфліктній ситуаціям, достатньо розглядалися в криміналістичній літературі². Однак, ураховуючи ці тактичні прийоми й рекомендації, при розслідуванні суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, слід виокремити дві ситуації допиту залежно від стану особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння:

— коли психічний стан особи не виключає можливості проведення допиту;

¹ Див.: Криміналістика : підручник / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. — С. 290.

² Див., напр.: Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. — 4-е вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2008. — 464 с.; *Разумов Э. А.* Практическое руководство по криминалистике : учеб.-практ. пособие / Э. А. Разумов ; под ред. И. П. Красюка. — К. : Элит Принт, 2011. — 465 с.

— коли психічний стан особи категорично виключає можливість проведення допиту.

Коли психічний стан особи не виключає можливості проведення допиту, слідчий повинен ретельно підготуватися до нього: проаналізувати матеріали кримінального провадження (як докази, так і оперативні дані), зібрати максимально докладну інформацію щодо особистості допитуваного (допити свідків, матеріали медичних карток); сформулювати питання й продумати їх послідовність; підготувати спеціальні питання шляхом вивчення спеціальної психіатричної літератури або отримання консультації лікаря-психіатра щодо можливості й доцільності емоційного або логічного впливу на допитувану особу. Необхідність участі спеціаліста-психіатра в підготуванні до допиту підозрюваного та в проведенні цієї дії особливо підсилюється в тому разі, коли: а) у слідчого виникають обгрунтовані підозри в самообмові особи із психічними аномаліями або в обмові нею інших осіб; б) підслідний неодноразово й без видимих на те причин змінює свої показання, невмотивовано відмовляється від давання показань, повідомляє явно вигадані, абсурдні відомості, припускається кількаразових ефективних розрядок при контактах зі слідчим, а часом і з іншими особами (наприклад, зі співкамерниками, тюремною адміністрацією); в) слідчий має допитувати особу, яка страждає на глибокі аномалії психіки (шизофренію, епілепсію, маніакально-депресивний психоз).

У процесі спілкування зі спеціалістом слідчий може одержати консультації з різних питань у галузі психіатрії, відомості про відповідну спеціальну літературу, яку йому необхідно вивчити. Так, психіатр може надати допомогу слідчому з таких завдань розслідування: а) у визначенні кола осіб, на яких доцільно звернути увагу для встановлення особистості правопорушника; б) у визначенні особливостей поведінки тих або інших груп населення, що страждають на психічні захворювання; в) у встановленні шляхів і методів виявлення правопорушника, які заходи необхідно використовувати для викриття самообмови з боку психічно хворого; г) у прогнозуванні поведінки таких осіб після вчинення ними правопорушень. Допомога фахівця може знадобитися слідчому й при підготуванні матеріалів для призначення й проведення судово-психіатричної експертизи відносно особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, а також у разі ознайомлення з висновком експертизи обвинуваченого, який симулює психічне захворювання, у процесі діагностики симуляції.

Відзначимо, що матеріали слідчої практики свідчать про те, що в ході першого допиту особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, деякі слідчі практикують ставити допитуваному питання: чи не страждаєте Ви психічним захворюванням і чи не перебували Ви коли-небудь під спостереженням психіатра (редакція питання може бути дещо іншою)? На наш погляд, подібне питання може бути припустимим, а в деяких випадках досить корисним. Разом із тим слідчому треба пам'ятати, що допитуваний може сприйняти його негативно. Деякі особи обурюються самою підозрою на наявність у них психічного розладу, розцінюють це як приниження їх гідності, відмовляються відповідати. Тому при ставленні таких питань слідчий повинен бути так-

товним і обережним, урахувати особливості особистості допитуваного й ситуації, у якій доречно (або, навпаки, недоречно) ставити таке питання. Зазначимо, що іноді прямого ставлення такого питання слідчому вдається уникнути, спокійно й доброзичливо попросивши підозрюваного розповісти про себе, про проблеми, які його турбують, його взаємини з оточуючими особами, аби отримати загальне уявлення про його психічний стан.

Під час допиту, якщо в слідчого є обґрунтовані припущення стосовно психічної хвороби особи, яка не виключає осудності, слід з'ясувати такі питання:

— чи немає в допитуваної особи будь-яких хворобливих виявів, чи не вважає вона, що на щось хворіє, а якщо так, то на що саме, у чому полягає її захворювання;

— якщо особа заявляє про психічну хворобу, то треба запитати, як давно вона хворіє, де лікується, чи не перебуває на обліку й де саме;

— про подію злочину, її дії з підготування, можливих співучасників, осіб, яким вона розповідала про свої плани або осіб, які її підбурювали до вчинення злочину, хто саме, за яких обставин, чи пропонували їй винагороду;

— що вона відчувала після вчинення злочину; кому розповідала; чи не вчинювала вона чогось подібного раніше, а якщо так, то за яких обставин.

У другій ситуації, коли психічний стан особи категорично виключає можливість проведення допиту, слід звернути увагу на інші слідчі (розшукові) дії, де підозрюваному відводиться пасивна роль, наприклад, обшук, пред'явлення для впізнання, освідчування.

З огляду на викладене зазначимо, що для підвищення ефективності розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки, слід урахувати особливості планування розслідування злочинів цієї категорії (висування версій), типові ситуації розслідування, можливість симуляції та дисимуляції особами психічних розладів і залежно від цього тактико-психологічні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій. При проведенні допитів по злочинах досліджуваної категорії треба звернути особливу увагу на підготовчий етап, який характеризуватиметься ретельним збиранням і вивченням матеріалів щодо особистості допитуваної особи (допити свідків, матеріали медичних карт та ін.), використанням спеціальних знань (вивчення спеціальної літератури, консультації обізнаних осіб, залучення психіатра як спеціаліста під час допиту).

ОСОБЕННОСТИ РАССЛЕДОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННО ОПАСНЫХ ДЕЯНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ ЛИЦАМИ С ПСИХИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ ИЛИ ВРЕМЕННЫМИ РАСТРОЙСТВАМИ ПСИХИКИ

Лозовая С. Н.

Освещена специфика планирования расследования общественно опасных деяний, совершенных лицами с психическими заболеваниями или временными расстройствами психики. Рассмотрены тактические особенности проведения допроса в зависимости от ситуации расследования и процессуального статуса лица.

Ключевые слова: психические заболевания, временные расстройства психики, невменяемость, психическое состояние лица, ситуации допроса.

**PECULIARITIES OF INVESTIGATING SOCIALLY DANGEROUS ACTS,
COMMITTED BY PERSONS WITH MENTAL ILLNESSES
OR TEMPORARY MENTAL DISORDERS**

Lozova S. M.

In order to raise the effectiveness of investigating socially dangerous acts, committed by persons with mental illnesses or temporary mental disorders it is important to take into account the peculiarities of the planning stage in this types of cases, typical investigation situations, malingering or defensiveness of people with mental disorders as well as tactical and psychological peculiarities of conducting certain investigation acts. In criminal proceedings of this type of crimes an important role is played by interrogations of the injured parties, witnesses, who may be the suspect's relatives, colleagues, acquaintances. The choice of the interrogation tactics is conditioned by a number of factors with one of the most important factor – the position the interrogated person has taken (the interrogation situation). In the interrogation as part of investigating this type of crimes, it is of primary importance to pay attention to the preparatory stage with the thorough research and analysis of the acquired information regarding the character of the person being interrogated (witnesses' testimony, medical records, etc.), the use of special knowledge (study of specialized publications, consulting informed persons, involving a psychiatrist as an expert during interrogation).

Keywords: mental illnesses, temporary mental disorders, mental insanity, person's mental state, interrogation situation.

УДК 343.98

В. О. Яремчук, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

**ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ УЧАСТІ СПЕЦІАЛІСТА
ПРИ ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ**

Розглянуто процесуальне становище спеціаліста в кримінальному провадженні, визначене чинним КПК України та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють його діяльність. Проаналізовано деякі права та обов'язки спеціаліста, які вперше закріплені в кримінальному судочинстві. Визначено проблемні питання, пов'язані із взаємодією слідчого та спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій. Надано пропозиції щодо вдосконалення правової регламентації залучення спеціаліста під час здійснення таких дій.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, слідча (розшукова) дія, кримінальне провадження.

Розслідування злочинів у сучасних умовах неможливо без широкого використання спеціальних знань¹. Тому для слідчого важливого значення набуває допомога обізнаних осіб. Їх участь під час кримінального провадження оптимізує роботу слідчого щодо виявлення, фіксації та вилучення доказів, у такий спосіб прискорюючи процес розкриття й розслідування кримінальних правопорушень.

На сьогодні існують широкі можливості стосовно залучення спеціалістів до слідчих (розшукових) дій. Однак проблеми їх участі в кримінальному провадженні за чинним КПК України висвітлено недостатньо. Зокрема, у роботах Є. Є. Демидової², Л. І. Керик³, О. В. Одерія⁴, Н. В. Павлюк⁵, О. Перепічки⁶, М. В. Шепітька⁷ та інших науковців розглянуто деякі аспекти участі спеціалістів на досудовому розслідуванні. Проте не розкрито проблеми, пов'язані з правовою регламентацією їх залучення до слідчих (розшукових) дій. Тому потребують розгляду питання нормативно-правового регулювання участі спеціаліста на досудовому розслідуванні.

Нині в слідчого є багато можливостей при запрошенні спеціалістів різних галузей знань. Залежно від нормативно-правової регламентації пропонуються їх види: а) спеціалісти, участь яких у слідчих (розшукових) діях передбачена в КПК України із конкретизацією їх посади (кваліфікації, спеціалізації); б) спеціалісти, участь яких у слідчих (розшукових) діях передбачена в КПК України без конкретизації їх посади (кваліфікації, спеціалізації)⁸. Ми виділяємо такі види спеціалістів, які беруть участь у кримінальному провадженні: 1) працівники державних експертних установ України; 2) особи, які мають спеціальні знання, залучаються до слідчих (розшукових) дій як

¹ Див.: *Malevski H.* Teismo ekspertu ir specialistu rengimas lietuvoje: privalumai ir problemos / Н. Malevski, G. Juodkaite-Granskiene, G. Nedveckis // *Kriminalistika ir teismo ekspertize: mokslas, studijos, praktika IX.* — Vilnius; Charkovas, 2013. — Chapter 1. — С. 57.

² Див.: *Демидова Є. Є.* Тактика допиту обізнаних осіб : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Є. Є. Демидова. — Х., 2013. — 20 с.

³ Див.: *Керик Л. І.* Криміналістична характеристика та основи розслідування доведення до самогубства : монографія / Л. І. Керик. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2013. — С. 131.

⁴ Див.: *Одерій О. В.* Спеціальні знання у досудовому розслідуванні злочинів / О. В. Одерій // *Сучасні проблеми криміналістики : матер. міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 27–28 вер. 2013 р.* — Одеса : Юрид. літ., 2013. — С. 229–231.

⁵ Див.: *Павлюк Н. В.* Процес формування показань неповнолітніх : монографія / Н. В. Павлюк. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2013. — С. 154–161.

⁶ Див.: *Перепічка О.* Использование специальных знаний в состязательном уголовном судопроизводстве Украины / О. Перепічка // *Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика : зб. наук. праць у 2-х т.* — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2014. — Т. 2. — С. 165–174.

⁷ Див.: *Shepitko M.* Investigation of crimes against justice: special knowledge role / M. Shepitko // *Криміналіст першодрукований.* — 2013. — № 7. — С. 92–99.

⁸ Див.: *Демидова Є. Є.* Тактика допиту обізнаних осіб : монографія / Є. Є. Демидова. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2013. — С. 23.

спеціалісти, однак не працюють в експертних установах, – художники, скульптори, гончари, водолази та ін.; 3) перекладачі (ч. 3 ст. 224 КПК); 4) ревізори; 5) до окремої категорії належать слідчий-криміналіст; інспектор-кінолог, поліграфолог та інші, залучення яких має істотні відмінності; 6) працівники науково-дослідних інститутів різних галузей знань, викладачі вищих навчальних закладів; 7) спеціалісти суміжних з правом галузей знань – особи, що мають юридичні та економічні знання, правові й медичні тощо. Проте під час розслідування вони не повинні вирішувати питання правового характеру (наприклад, установлювати елементи складу злочину); 8) широке коло спеціалістів, яких залучають для надання «висновку спеціаліста» (з експертних або неекспертних, державних або недержавних установ, підприємств, організацій). Так, у Литовській Республіці поширеним є використання в кримінальному провадженні «висновків спеціалістів», що вважаються доказами¹. У Чеській Республіці використовуються «спеціальні заяви», що надаються, зокрема, лікарем стосовно поранення потерпілого². Дискусійною є позиція О. В. Одерія: «Сьогодні можливо призначати експертизу одразу після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а отже, немає потреби у "висновках", "довідках" спеціаліста»³. Ми не погоджуємося з таким категоричним твердженням. Отримання висновку спеціаліста – менш тривала за часом процедура порівняно з експертним дослідженням і тому використовується слідчими. Отже, не слід відмовлятися від «висновку спеціаліста».

Зважаючи на поширення практики застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні, зазначимо про недоцільність широкого тлумачення поняття «залучення спеціалістів до розслідування». Ідеться про випадки звернення за допомогою до антинаукових фахівців (астрологів, екстрасенсів тощо). Як пишуть О. М. Архипова та М. М. Китаєв, існують псевдонаукові рекомендації й навіть дослідницькі роботи, на які отримано патенти. Однак науково обґрунтованих результатів їх застосування немає⁴ (і не може бути). Таких «фахівців» у жодному разі не можна запрошувати під час розслідування.

Участь спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій передбачено в першу чергу нормами КПК України. Тому звернімося до аналізування окремих прав і обов'язків спеціаліста, окреслених у цьому документі, з метою надання рекомендацій із їх удосконалення. Згідно з п. 1 ч. 4 ст. 71 КПК спеціаліст вправі ставити запитання учасникам процесуальної дії

¹ Див.: Латаускене Э. Оценка результатов специальных познаний в судебном производстве / Э. Латаускене // Криміналіст першодрукований. — 2013. — № 7. — С. 124–127.

² Див.: Бартоникова Д. Судебная экспертиза в чешском уголовно-процессуальном действии / Д. Бартоникова, М. Фриштак // Криміналіст першодрукований. — 2014. — № 8. — С. 117–118.

³ Одерій О. В. Указ. праця. — С. 231.

⁴ Див.: Архипова А. Н. О подмене «нетрадиционных» приемов раскрытия преступлений лженаучными рекомендациями / А. Н. Архипова, Н. Н. Китаев // Вест. криминалистики. — М., 2011. — Вып. 1(37). — С. 18–23.

з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду. У статтях 128¹ і 168 КПК України 1960 р. передбачалося, що спеціаліст із дозволу слідчого мав право звертатись із запитаннями до осіб, які беруть участь у слідчій дії; якщо запитання не стосувалися сутності справи, слідчому надавалось право їх відхилити¹. Також чинна норма КПК України (2012 р.) містить дискусійне положення, за яким запитання спеціаліста мають бути лише технічного характеру та належати до процесуальної дії, у якій він бере участь². На наше переконання, слід закріпити право спеціаліста «ставити запитання» (не тільки технічного характеру) і не обмежувати обсяг його можливих запитань лише даною слідчою (розшуковою) дією.

Згідно з п. 3 ч. 4 ст. 71 КПК спеціаліст має право звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів. Якщо порівняти дане положення з КПК України 1960 р., то раніше це було обов'язком спеціаліста. На наш же погляд, слідчий із спеціалістом повинні спільно виявляти докази. Свого часу Г. Гросс наголошував на тому, що весь опис слідчої дії здійснюється не обізнаною особою, а слідчим³. Тому в чинному КПК України формулювання «має право» слід замінити на формулювання «спеціаліст повинен» звертати увагу сторони, яка його залучила, на характерні обставини вчинення кримінального правопорушення, а також на особливості речей і документів.

За п. 4 ч. 4 ст. 71 КПК спеціаліст вправі ознайомлюватися з протоколами процесуальних дій, у яких він брав участь і висловлювати до них свої зауваження. Крім того, цей пункт передбачає право на «зауваження» спеціаліста, а норми статей 236 (обшук) і 237 (огляд) – право на «заяви». Однак узагальнення нами матеріалів кримінальних проваджень про вбивства та крадіжки показало, що спеціаліст не користується правом вносити свої зауваження, заяви до протоколу.

У п. 6 ч. 4 ст. 71 КПК проголошено, що спеціаліст має право заявляти клопотання про забезпечення безпеки в передбачених законом випадках. У п. «є» ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь в кримінальному судочинстві» зазначено, що спеціаліст має право за наявності певних підстав на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів, передбачених статтями 1 і 7 цього Закону⁴. Також зауважимо, що в ст. 177 КПК закріплено: при обранні запобіжного заходу слідчому необхідно довести, що підозрювана особа може незаконно впливати не тільки на

¹ Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон від 28.12.1960 № 1001-05 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>. — 20.07.2014.

² Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х. : Право, 2012. — Т. 1. — С. 227.

³ Див.: Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс ; пер. с нем. Л. Дудкина, Б. Зиллера. — 4-е изд., доп. — СПб. : Типогр. М. Меркушева, 1908. — С. 236.

⁴ Див.: Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь в кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 № 3782-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>. — 20.07.2014.

потерпілу особу, свідка чи іншого підозрюваного, обвинуваченого, а й на експерта чи спеціаліста. Слідчому потрібно в стислі строки зібрати докази таких неправомірних дій підозрюваного для прийняття рішення слідчим суддею про обрання доцільного запобіжного заходу.

Відповідно до п. 1 ч. 5 ст. 71 КПК спеціаліст зобов'язаний прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду й мати при собі необхідне технічне обладнання, пристрої та прилади. У ст. 128¹ КПК України 1960 р. передбачалась дисциплінарна відповідальність спеціаліста¹. Чинний КПК України в ст. 72 встановлює, що тільки в разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні. Норми про відповідальність спеціаліста за неприбуття до слідчого в даній статті бракує. Натомість відповідно до п. 4.2 Положення про екзаменаційні комісії та порядок надання працівникам органів внутрішніх справ та їх позбавлення права участі як спеціалістів у проведенні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, позбавлення працівника органу внутрішніх справ права участі як спеціаліста в проведенні слідчих дій чи оперативно-розшукових заходів має місце в разі: а) визнання працівника таким, що не відповідає займаній посаді; б) учинення ним дисциплінарного проступку; в) допущення порушення встановленого законодавством порядку застосування спеціальних знань при проведенні слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, що призвело (чи могло призвести) до втрати криміналістично значущої слідчої інформації або інших наслідків, які негативно вплинули на результати розслідування злочинів². Тому існує певна неузгодженість між цими правовими актами. На наше переконання, брак у КПК України регламентації відповідальності спеціаліста за неналежне виконання ним своїх обов'язків і наявність такої відповідальності у відомчих нормативно-правових актах негативно впливає на організацію залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій. Тому пропонуємо встановити попередження спеціаліста щодо адміністративної або дисциплінарної відповідальності за невиконання, ухилення чи неналежне виконання обов'язків під час залучення до слідчих (розшукових) дій.

Якщо звернутися до обов'язків спеціаліста, закріплених у новому КПК України, то згідно з п. 2. ч. 5 ст. 71 спеціаліст зобов'язаний виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду й давати пояснення з поставлених запитань, що передбачено вперше. На думку В. Ю. Шепітька, демократизація кримінального судочинства пов'язується з намаганням трансформувати органи досудового розслідування та впровадити змагальність, обґрунтувати необхідність існування конфліктної соціаль-

¹ Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон від 28.12.1960 № 1001-05.

² Див.: Положення про екзаменаційні комісії та порядок надання працівникам органів внутрішніх справ та їх позбавлення права участі як спеціалістів у проведенні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів : наказ МВС України від 15.12.2011 № 925 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>. — 20.07.2014.

ної конструкції «обвинувачення – захист»¹. Уважаємо, що при проведенні слідчих (розшукових) дій керівником є слідчий. Відповідно всі учасники слідчої (розшукової) дії в першу чергу мають виконувати його вказівки.

Крім того, цей пункт КПК України для узгодження з нормою ч. 1 ст. 71 цього Кодексу можна доповнити словами «надання консультацій спеціалістом». Так, О. Перепічка вважає, що учасники кримінального провадження, які перед проведенням експертизи зверталися до спеціаліста, указали на ефективність і необхідність його консультацій. А експерти зазначили, що після таких консультацій проведення експертиз суттєво полегшується. Це пов'язано з правильним формулюванням питань експерту, правильним упакуванням предметів і правильним описом безпосередніх об'єктів дослідження². Нагадаємо, що в тлумачному словнику «консультація» розглядається як порада фахівця з якого-небудь питання, а «надання пояснення» автори словника розуміють як роз'яснення про що-небудь, для того щоб зробити його ясним і зрозумілим; з'ясування ситуації, розкриття причин дії, явища; розкриття особливостей речі, явища, указуючи на їх певні ознаки³. Отже, обидва терміни доцільно закріпити в п. 2. ч. 5 ст. 71 КПК.

Як видається, перелік обов'язків спеціаліста в ч. 5 ст. 71 КПК є неповним. Так, С. А. Карпова вказує на необхідність розширити перелік його обов'язків в ст. 71 КПК, а саме: 1) спеціаліст зобов'язаний надавати слідчому, прокурору чи суду документи, що підтверджують володіння спеціальними знаннями; 2) також спеціаліст має повідомити на вимогу сторін відомості про власний професійний досвід та стосунки з особами, які беруть участь у кримінальному провадженні, та ін.⁴

За КПК України участь спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій відбувається в процесі: допиту (ч. 3 ст. 224); пред'явлення особи для впізнання (ч. 8 ст. 228); обшуку (ч. 1 ст. 236); огляду місця події (ч. 3 ст. 237); слідчого експерименту (ч. 2 ст. 240), судово-медичного освідчення (ч. 2 ст. 241); отримання зразків для експертизи (ч. 1 ст. 245). Спеціаліста обов'язково залучають у випадках: допиту малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 226); проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 227); огляду трупа (ч. 1 ст. 238); огляду трупа, що пов'язано з ексгумацією (ч. 2 ст. 239). Зазначимо, що згідно з чинним КПК України значно розширено повноваження спеціаліста в кримінальному провадженні. Однак є певні неузгодженості стосовно окремих прав та обов'язків спеціаліста в статтях, які регламентують проведення

¹ Див.: Шепитько В. Ю. Система следственных действий в структуре уголовно-процессуального закона и криминалистической тактики / В. Ю. Шепитько // Теория та практика судовой экспертизы і криміналістики: зб. наук. праць. — Х. : Право, 2013. — Вип. 13. — С. 5–6.

² Див.: Перепічка О. Указ. праця. — С. 171.

³ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К., ВТФ «Перун», 2002. — С. 451, 916.

⁴ Див.: Карпова С. А. Процесуальний статус спеціаліста / С. А. Карпова // Сучасні проблеми криміналістики: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 27–28 вересня 2013 р. — Одеса : Юрид. літ., 2013. — С. 150.

окремих слідчих (розшукових) дій. Наприклад, у ст. 226 цього Кодексу закріплено можливість спеціалісту ставити запитання (будь-якого виду) при допиті малолітньої або неповнолітньої особи, а ст. 227, яка стосується участі законного представника, педагога, психолога або лікаря в слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи, передбачає, що спеціаліст може ставити тільки уточнюючі запитання.

Процесуальний статус спеціаліста визначено й у низці законів України. Так, у п. 10 ст. 10 Закону України «Про міліцію» передбачено обов'язок забезпечувати участь спеціалістів криміналістичної служби в слідчих діях¹. У п. 2в ст. 12 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» встановлено, що спеціальним підрозділам по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надаються повноваження залучати до проведення перевірок, ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контролюючих і фінансових органів².

Участь спеціаліста в кримінальному провадженні закріплено також у наказах МВС України від 15 грудня 2011 р. № 925, від 9 серпня 2012 р. № 686; від 9 серпня 2012 р. № 691, від 26 жовтня 2012 р. № 962, від 14 серпня 2012 р. № 700³, спільному наказі МВС України, МОЗ України, Генеральної прокуратури України від 28 листопада 2012 р. № 1095/955/119⁴, спільному наказі МВС України, МНС України від 30 листопада 2012 р. № 1106/1377⁵

¹ Див.: Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 № 565-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>. — 20.07.2014.

² Див.: Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 № 3341-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>. — 20.07.2014.

³ Див.: Положення про експертні комісії та порядок надання працівникам органів внутрішніх справ та їх позбавлення права участі як спеціалістів у проведенні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів : наказ МВС України від 15.12.2011 № 925 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>; Положення про органи досудового розслідування МВС України : наказ від 09.08.2012 № 686, Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 09.08.2012 № 691, Інструкція про участь працівників Експертної служби МВС України в кримінальному провадженні як спеціалістів : наказ МВС України від 26.10.2012 № 962 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>; Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14.08.2012 № 700 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/757119>. — 20.07.2014.

⁴ Див.: Порядок взаємодії між органами внутрішніх справ, закладами охорони здоров'я та прокуратури України при встановленні факту смерті людини : наказ МВС України, МОЗ України, Генеральної прокуратури від 28.11.2012 № 1095/955/119 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>. — 20.07.2014.

⁵ Див.: Порядок спільних дій органів внутрішніх справ, Державної інспекції техногенної безпеки України та Міністерства надзвичайних ситуацій України під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з пожежами: наказ від 30.11.2012

та ін. Так, у наказі Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5 визначено консультативну діяльність спеціаліста¹. Наказом МВС України від 14 серпня 2012 р. № 700 закріплено права й обов'язки спеціаліста-криміналіста органів внутрішніх справ України. Дискусійним є положення, за яким така особа несе персональну відповідальність за якісну фіксацію всієї слідової інформації, повноту відображених даних у протоколі огляду й схеми (плані) до нього².

При анкетуванні експертів Міністерства юстиції України, МВС України, МОЗ України на запитання «Чи вважаєте Ви достатніми процесуальні повноваження спеціаліста для ефективного виконання його функцій?» ми отримали відповіді: «так» – 91,1 %; «ні» – 8,9 %. Проте анкетування судових експертів МОЗ України показало, що 52,2 % з них вважають достатніми процесуальні повноваження спеціаліста для ефективного виконання функцій і 47,8 % – що процесуальних повноважень спеціалістові недостатньо. На думку експертів, слід розширити їх повноваження під час участі в окремих слідчих (розшукових) діях.

Отже, на сьогодні в слідчого є широкі можливості із залучення спеціалістів різноманітних галузей знань під час кримінального провадження. Їх участь у слідчих (розшукових) діях регламентовано в КПК України, законах України та інших нормативно-правових актах. Норми цих документів містять розбіжності у викладі прав і обов'язків спеціаліста. Запропоновано внести зміни до окремих положень статей КПК України, що регламентують діяльність обізнаних осіб. Крім того, потребує вдосконалення виклад прав і обов'язків спеціалістів у нормативно-правових актах, що буде об'єктом подальших наукових досліджень.

ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ УЧАСТИЯ СПЕЦИАЛИСТА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СЛЕДСТВЕННЫХ (РОЗЫСКНЫХ) ДЕЙСТВИЙ

Яремчук В. О.

Рассмотрен процессуальный статус специалиста в уголовном производстве согласно действующему УПК Украины и другим нормативно-правовым актам, регулирующим его деятельность. Проанализированы некоторые права и обязанности специалиста, впервые закрепленные в уголовном судопроизводстве. Обозначены проблемные вопросы, связанные с взаимодействием следователя и специалиста при проведении следственных (розыскных) действий. Даны предложения по усовершенствованию правового регулирования привлечения специалиста во время проведения таких действий.

№ 1106/1377 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>. — 20.07.2014.

¹ Див.: Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ МЮ України від 26.12.2012 № 1950/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>. — 20.07.2014.

² Див.: Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень: наказ МВС України від 14.08.2012 № 700.

Ключевые слова: специальные знания, специалист, следственное (розыскное) действие, уголовное производство.

LEGAL REGULATION OF SPECIALIST'S INVOLVEMENT IN THE INVESTIGATION (SEARCH) ACTIONS

Yuremchuk V. O.

Nowadays the effective investigation of criminal offenses is in many cases impossible without the appropriate use of special knowledge, one of the main sources of which is the involvement of specialists in criminal proceedings at the stage of investigation (search) actions. However, the law that governs the specialist's activity has certain differences as to his rights and obligations. That is why the aim of this article is to analyze normative and regulation acts determining the procedural status of a specialist at the stage of investigation (search) actions; it covers the norms of the current Criminal Procedure Code of Ukraine as well as other normative and regulation acts governing this area of the investigator's work. The article analyzes certain rights and responsibilities of the specialist that have been included in criminal proceedings for the first time. It also outlines problematic issues connected with the interactions between the investigator and the specialist when conducting investigation (search) actions. The article made suggestions on improving the legal regulation of involving a specialist in investigation (search) actions.

Keywords: special knowledge, specialist, investigation (search) action, criminal proceedings.

УДК 343.123.52

С. В. Міронов, здобувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Розглянуто проблеми типізації слідчих ситуацій в теорії криміналістики. Запропоновано авторський варіант формування типових слідчих ситуацій в методиці розслідування перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів. розроблено програми дій слідчого щодо їх вирішення.

Ключові слова: криміналістична методика, типові слідчі ситуації, типові версії, програми дій слідчого.

У структурі окремої криміналістичної методики самостійне місце посідають типові слідчі ситуації й зумовлені ними оптимальні програми організації розслідування. Дійсно, саме за рахунок визначення слідчих ситуацій, їх типізації, формулювання щодо них тактичних завдань і оптимальних засобів їх вирішення можна істотно підняти рівень наукових методико-кримі-

налістичних розробок. Слідчі ситуації постійно справляють певний управлінський вплив на організацію розслідування, тому при обранні стратегічних напрямків діяльності слідчого оцінювання ситуації, що склалася, посідає одне із центральних місць. Недарма в криміналістичній літературі відмічається, що «правильне оцінювання слідчих ситуацій та обрання на цій основі тактики розслідування є важливими умовами цілеспрямованості слідства, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного та техніко-криміналістичного характеру»¹.

У спеціальній літературі ситуація визначається як система зовнішніх відносно суб'єкта умов, що спонукають і опосередковують його активність². Слід зазначити, що в теорії криміналістики запропоновано різні підходи до визначення поняття слідчої ситуації. Учені-криміналісти розглядають слідчу ситуацію як сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування³; як сукупність обставин у справі, яка може бути сприятливою чи несприятливою для будь-яких висновків і дій слідчого⁴; як сукупність фактичних даних, що відображають істотні риси події⁵; як комплекс фактичних даних, які встановлені в ході розслідування та взяті до уваги разом із джерелами їх отримання⁶; як обстановку, у якій відбувається процес доказування⁷; як стан розслідування злочину, який визначається наявністю (відсутністю) доказової й оперативної інформації про обставини предмета доказування та компоненти криміналістичної характеристики, що зумовлює систему безпосередніх завдань і напрямків розслідування⁸; як ступінь інформаційної обізнаності про злочин, а також стан процесу розслідування на

¹ Криминалистика социалистических стран / под. ред. В. Я. Колдина. — М. : Юрид. лит., 1986. — С. 165.

² Див.: Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., исправ. и доп. — М. : Политиздат, 1990. — С. 364.

³ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 135; *Він же*. Криминалістика: проблеми, тенденції, перспективи. От теорії — к практиці. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 91–92; *Він же*. Очерки криминалистической тактики : учеб. пособие. — Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. — С. 67.

⁴ Див.: Герасимов И. Ф. Принципы построения методики раскрытия преступлений / И. Ф. Герасимов // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. — М. : Юриздат, 1973. — С. 82.

⁵ Див.: Гавло В. К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц / В. К. Гавло // Вопросы криминалистической методологии, тактики, методики расследования. — М. : Юриздат, 1973. — С. 90.

⁶ Див.: Селиванов Н. Типовые версии, следственные ситуации и их значение для расследования / Н. Селиванов // Соц. законность. — 1985. — № 7. — С. 52.

⁷ Див.: Образцов В. А. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации / В. А. Образцов, В. Г. Танасевич // Сов. государство и право. — 1979. — № 8. — С. 113–114.

⁸ Див.: Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. — Х. : Юрид. ин-т, 1985. — С. 64.

будь-який визначений момент часу, оцінювання якого дозволяє слідчому прийняти найбільш доцільні в справі рішення¹.

Усі науковці одностайні в думці, що слідча ситуація – це складне багатоаспектне утворення, яке об'єднує інформаційно-логічні, тактико-психологічні, управлінські, організаційно-технічні та матеріальні компоненти, а також відбиває своєрідність зв'язків і відносин між ними. Комплексне аналізування цих зв'язків і відносин є важливим для правильного визначення характеру слідчої ситуації, точного вибору засобів та способів тактичного впливу на неї, але особливо він необхідний для встановлення невідомих слідству елементів у змісті конкретної ситуації. Керуючись даними про який-небудь один із компонентів або групу компонентів ситуації в системі виявлення зв'язків і відношень між окремими її складовими, слідчий може прогнозувати (з різним ступенем імовірності) існування й зміст інших, дані про які поки що відсутні в матеріалах кримінальної справи².

При цьому слідчі ситуації доцільно впорядковувати на підставі ситуаційного моделювання, сутність якого полягає в тому, що велика кількість конкретних ситуацій, аналогічних у якому-небудь істотному відношенні, «зливається», поєднується в одну або декілька узагальнених ситуацій, для яких і розробляються оптимальні програми ухвалення рішення та проведення практичних дій³. «Ситуаційне моделювання, – зазначає Т. С. Волчецька, – передбачає впорядкування великої кількості слідчих ситуацій в однотипні класи. При цьому процес типізації ситуацій завжди потребує певного «усереднення», що відбувається за рахунок відволікання від подробиць, висування на перший план ознак групового характеру»⁴. З огляду на це вичерпний перелік усіх утворюючих слідчу ситуацію компонентів навряд чи може бути складено, тому доцільно вказати лише на їх певні групи. Такий підхід спрощує аналізування змісту ситуації та в той самий час дозволяє практичним працівникам розглянути всі значущі компоненти слідчої ситуації, визначити можливості їх оптимального використання для вирішення завдань розслідування.

Спираючись на висловлене, типізувати слідчі ситуації можна головним чином за одним із основних компонентів. Зазвичай як така умова обирається наявність інформації про подію злочину та його учасників. «За такого підходу, – підкреслює В. П. Бахін, – поняття слідчої ситуації наповнюється

¹ Див.: *Волчецькая Т. С.* Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецькая // под ред. Н. П. Яблокова. — Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997. — С. 46.

² Див.: *Чебуренков А. А.* Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики / А. А. Чебуренков. — М. : Юрлитинформ, 2008. — С. 179–183.

³ Див.: *Драпкин Л. Я.* Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования / Л. Я. Драпкин // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. — Уфа : Изд-во Башкир. ун-та, 1989. — С. 28–29.

⁴ *Волчецькая Т. С.* Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике : учеб. пособие / Т. С. Волчецькая. — Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997. — С. 38–42.

власне криміналістичним змістом, оскільки відображає тактико-криміналістичні передумови досягнення істини в справі без включення положень, які забезпечують організаційну сторону проведення розслідування»¹. «Безумовно, у понятті слідчої ситуації, – наголошує В. В. Тищенко, – головну роль відіграють його інформаційна основа: співвідношення між наявними та відсутніми відомостями про обставини розслідуваної події, особистість злочинця. Кількісно-якісна характеристика кримінально-релевантної інформації, що надійшла з різних джерел у розпорядження слідчого на певний момент розслідування, і обумовлює певну інформаційну модель стану розслідування»². На переконання В. Л. Синчука, навіть така «урізана типізація», заснована на використанні лише джерел інформаційного характеру, має свою практичну спрямованість щодо визначення оптимального напрямку розслідування, обрання найбільш ефективного комплексу слідчих дій і тому має право на існування»³.

На продовження висловлених науковцями думок В. А. Журавель зазначає, що інформаційною базою типових слідчих ситуацій є частота зустрічальності конкретних ситуацій, що зумовлює необхідність аналізування й оцінювання значного емпіричного матеріалу. При цьому, на його переконання, інформаційну структуру типових слідчих ситуацій становлять предмет доказування, окреслений ознаками складу злочину, який розслідується, і ст. 91 КПК, та відомості, що входять до його криміналістичної характеристики. А одним із істотних критеріїв віднесення конкретної ситуації до розряду типової слід уважати ступінь впливу останньої на процес формулювання стратегічних і тактичних завдань розслідування й визначення оптимальної послідовності проведення слідчих дій або тактичних операцій, що спрямовані на розв'язання цих завдань⁴.

Крім того, треба враховувати, що типізація слідчих ситуацій має певні умовності, її не можна абсолютизувати й уважати, що запропоновані нею ситуації є раз і назавжди стабільними та незмінними. На практиці слідчі ситуації, будучи динамічною категорією, під впливом багатьох чинників і перш за все дій учасників розслідування можуть змінюватись як від складної до простої, тобто як позитивно, так і негативно – від простої до складної. Зокрема, непрофесійні дії слідчого із зволікання затримання злочинця, що призвели до зникнення останнього, трансформують просту слідчу ситуацію в складну і навпаки. Тому слідчі ситуації типізуються головним чином

¹ Бахин В. П. Понятие и виды следственных ситуаций / В. П. Бахин // Сов. криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.]; под ред. В. К. Лисиченко. — К. : Выща шк., 1988. — С. 17.

² Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В. В. Тищенко. — Одеса : Фенікс, 2007. — С. 126–127.

³ Див.: Синчук В. Типові слідчі ситуації в методиці розслідування вбивств / В. Синчук // Вісн. Акад. правов. наук України. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2(29). — С. 183–184.

⁴ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. — С. 202.

з метою реалізації наукових досліджень і можливості надання практиці необхідних криміналістичних рекомендацій.

Таким чином, типові слідчі ситуації являють собою «результат наукового узагальнення слідчої практики», «найвищий ступінь наукової абстракції», «ситуацію, в інформаційній структурі якої переважають загальні риси, що часто повторюються»¹.

Беручи до уваги наведені аргументи, вважаємо за можливе на початковому етапі розслідування перевищення влади або службових повноважень, учинених співробітниками правоохоронних органів, до типових слідчих ситуацій віднести такі:

1) факт перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів встановлено із матеріалів затримання винних у порядку ст. 207 або ст. 208 КПК (ця ситуація зустрічалася в 0,58 % від загальної кількості узагальнених проваджень (кримінальних справ);

2) факт перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів встановлено на підставі заяви особи, що постраждала від неправомірних дій правоохоронців (потерпілого), або повідомлень від інших обізнаних осіб (заявників) (92,00 %);

3) про факт перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів встановлено із інформації, оприлюдненої в ЗМІ або документальних кіно- чи відеофільмах, Інтернеті (1,14 %);

4) про факт перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів стало відомо із матеріалів оперативних підрозділів, результатів прокурорської перевірки, преюдиціальних даних, що надійшли від слідчих, які розслідують інші кримінальні правопорушення (6,28 %).

Більшість із зазначених типових слідчих ситуацій є невизначеними, а тому несприятливими. Через це метою слідчого на цьому етапі досудового розслідування є встановлення таких ознак, що вказують на перевищення влади або службових повноважень з боку співробітників правоохоронних органів. До таких ознак можна віднести:

— факт надання протиправних наказів, розпоряджень, указівок, застосування зброї або спеціальних засобів;

— наявність у потерпілого тілесних ушкоджень, слідів катування, торгтур, побиття;

— наявність документів, що підтверджують факт затримання певної особи, її доставлення до правоохоронного органу, факт перебування в камерах-розподільниках та інших місцях утримання;

— факт проникнення співробітника правоохоронного органу на територію приміщення або іншого володіння особи без її згоди тощо.

Особливу увагу слідчий має приділяти висуненню й перевіркенню слідчих версій, що стосуються як події злочину в цілому, так і її окремих елементів. До загальних версій з перевищення влади або службових повноважень можна віднести такі:

¹ Див.: Васильев А. Н. Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — С. 139.

1) має місце перевищення влади або службових повноважень з боку співробітників правоохоронних органів;

2) має місце обмова з боку заявника співробітників правоохоронних органів у вчиненні ними дій з перевищення влади або службових повноважень;

3) має місце вчинення співробітниками правоохоронних органів іншого кримінального правопорушення, зокрема зловживання владою або службовим становищем.

Крім того, вагомого значення набувають і окремі версії, які висувуються передусім стосовно:

— місця, часу й способу перевищення влади або службових повноважень з боку співробітників правоохоронних органів;

— суб'єкта злочину, і в першу чергу щодо його службового становища, кола виконуваних функцій, наявності в його діях ознак злочину, передбаченого ст. 365 КК;

— наявності й форми вини, мотивів і мети вчиненого та ін. Ці й інші робочі версії підлягають обов'язковому перевірненню в ході провадження окремих слідчих (розшукових) дій, що здійснюються в оптимальній послідовності для досягнення поставленої мети.

Отже, між слідчою ситуацією та організацією розслідування існує глибокий генетичний зв'язок, який полягає в тому, що ухвалення рішення слідчим здійснюється в конкретній слідчій ситуації, залежать від неї як підбором засобів, так і їх змістом. На підтвердження наведеної тези А. І. Святненко зазначає, що на початку розслідування перед слідчим виникає не завдання, яке потребує вирішення, а ситуація з високим ступенем невизначеності. Це вимагає необхідності впливати на ситуацію, управляти нею з метою одержання іншої ситуації з більшим ступенем визначеності. Вплив може бути спрямовано на з'ясування якогось одного елемента злочину чи одного інформаційного компонента. Вплив може також виступати в іншому вигляді, бути спрямованим на вияснення відразу декількох ознак злочину, тобто мати характер тактичної операції¹.

При цьому необхідно виходити з того, що зв'язок «слідча ситуація – організація розслідування» є обоюстороннім і має двосторонній, багаторівневий і динамічний характер. Зокрема, рішення про обрання напрямків розслідування, слідчих версій і засобів їх перевірення ухвалюються з урахуванням специфіки слідчої ситуації, що склалася. У свою чергу наявність доказової інформації в розпорядженні слідчого напряму впливає на формування тієї чи іншої ситуації, створюючи для нього сприятливі чи несприятливі умови для діяльності.

«Стандартність», повторюваність слідчих ситуацій і відповідно шляхів їх вирішення створюють передумови для розроблення відповідних програм

¹ Див.: Святненко А. И. Тактическая операция как средство разрешения следственных ситуаций с высокой степенью информационной неопределенности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. И. Святненко. — Ставрополь, 2008. — С. 17.

дій слідчого, що мають рекомендаційний характер і можуть успішно використовуватися в ході організації конкретного розслідування. Програми наперед являють собою системи слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, які доцільно проводити в певних ситуаціях з метою оптимальної організації процесу досудового розслідування. Так, у ситуації затримання підозрюваного програма розслідування може включати такі елементи: огляд місця події; відкриття кримінального провадження й занесення відомостей до ЄРДР; допит потерпілого (або заявника та потерпілого); допит свідків-очевидців; допит свідків; повідомлення затриманій особі про підозру; допит підозрюваного; обрання запобіжного заходу; установлення додаткових свідків і їх допит; звернення до слідчого судді з поданням на отримання дозволу на здійснення тимчасового доступу до документів; отримання дозволу на проведення обшуку, проведення обшуку, звернення до слідчого судді про накладення арешту на те майно, яке вилучене в ході обшуку й не позначене в дозволі на його проведення; призначення судових експертиз (залучення експерта); проведення слідчого експерименту. При цьому необхідно наголосити на тому, що в зазначеній ситуації всі дії слідчого здійснюються в максимально стислих часових рамках. Зокрема, із запропонованих елементів програми за 24 години необхідно провести огляд місця події, відкрити кримінальне провадження й занести відомості до ЄРДР; допитати потерпілого (або заявника та потерпілого); допитати свідків; повідомити затриманій особі про підозру й допитати підозрюваного. Відверто кажучи, фізично встигнути здійснити це надто важко, а про якість цих заходів узагалі не йдеться. Такий стан речей навряд чи може задовольняти слідчих, а тому необхідно вносити корективи в чинне кримінальне процесуальне законодавство.

Щодо найбільш поширеної ситуації, яка формується на підставі заяви потерпілого або повідомлення іншої обізнаної особи стосовно перевищення повноважень з боку співробітників правоохоронних органів, то вона реалізується в значно більших часових рамках і взагалі до моменту повідомлення про підозру, з якого власне й починає спливати строк досудового розслідування, строки розслідування визначаються розумністю й доцільністю. У такій ситуації типова програма дій слідчого на початку досудового розслідування включає такі елементи: огляд місця події; відкриття кримінального провадження та занесення відомостей до ЄРДР; допит потерпілого (або заявника й потерпілого); допит свідків-очевидців; допит свідків; установлення додаткових свідків і їх допит; проведення пред'явлення для впізнання; звернення до слідчого судді з поданням на отримання дозволу на здійснення тимчасового доступу до документів; здійснення тимчасового доступу до документів; отримання дозволу на проведення обшуку, проведення обшуку, звернення до слідчого судді про накладення арешту на те майно, яке вилучене в ході обшуку й не позначене в дозволі на його проведення; відібрання зразків для експертизи; призначення судових експертиз (залучення експерта); проведення слідчих експериментів за участю як підозрюваного, так і потерпілого; повідомлення особі про підозру; допит підозрюваного; обрання запобіжного заходу.

У типовій слідчій ситуації, що формується на підставі оприлюдненої в ЗМІ або в документальних кіно- чи відеофільмах, Інтернеті інформації про факт перевищення влади чи службових повноважень співробітниками правоохоронних органів, на початку розслідування головна увага приділяється підтвердженню фактів, що стали підставою для відкриття провадження. Тому в рекомендованій програмі розслідування має бути відображена така послідовність дій: допит осіб, які мають відношення до зазначеного повідомлення (журналісти, фотокореспонденти, випускні редактори телевізійних програм, головні редактори телевізійних каналів, газет, журналів, Інтернет-порталів); установлення й допит свідків; звернення до слідчого судді з поданням на отримання дозволу на здійснення тимчасового доступу до документів; здійснення тимчасового доступу до документів; установлення й допит потерпілих; проведення пред'явлення для впізнання потерпілому підозрюваної особи; проведення освідчування; проведення слідчого експерименту; відібрання зразків для експертизи; призначення судових експертиз (залучення експерта); повідомлення особі про підозру; допит підозрюваного; обрання запобіжного заходу.

У ситуації, коли про факт перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів стало відомо із матеріалів оперативних підрозділів (передусім управління власної безпеки), результатів прокурорської перевірки, преюдиціальних даних, що надійшли від слідчих, які розслідують інші кримінальні правопорушення, програма має включати дії, спрямовані на підтвердження отриманих даних. До таких дій можна віднести: звернення до слідчого судді з поданням на отримання дозволу на здійснення тимчасового доступу до документів; здійснення тимчасового доступу до документів; огляд документів; установлення й допит потерпілих; проведення пред'явлення для впізнання потерпілому підозрюваної особи; проведення освідчування; установлення й допит свідків; проведення слідчого експерименту; відібрання зразків для експертизи; призначення судових експертиз (залучення експерта); повідомлення особі про підозру; допит підозрюваного; обрання запобіжного заходу.

Отже, типові слідчі ситуації на відповідному етапі розслідування зумовлюють зміст і спрямованість організації розслідування, що відображається у відповідних програмах як рекомендаціях для слідчого.

ТИПОВЫЕ СЛЕДСТВЕННЫЕ СИТУАЦИИ В МЕТОДИКЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕВЫШЕНИЯ ВЛАСТИ ИЛИ СЛУЖЕБНЫХ ПОЛНОМОЧИЙ СОТРУДНИКАМИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Миронов С. В.

Рассмотрены проблемы типизации следственных ситуаций в теории криминалистики. Предложен авторский вариант формирования типовых следственных ситуаций в методике расследования превышения власти или служебных полномочий сотрудниками правоохранных органов. Разработаны программы действий следователя по их решению.

Ключевые слова: криминалистическая методика, типовые следственные ситуации, типовые версии, программы действий следователя.

**GENERIC INVESTIGATION SITUATIONS IN THE METHODS
OF INVESTIGATING INTO ABUSE OF AUTHORITY
OR OFFICE BY LAW ENFORCEMENT OFFICERS**

Mironov S. V.

The articles deals with the issues of typization of investigation situations in the theory of criminalistics, analyzes various perspectives on this problem presented by researchers in criminalistics, suggests ideas on the criteria for investigation situation typization, defines conceptual approaches to their ordering. Based on the analysis of modern publications, generalized materials of court and investigation practice and with the use of situational modeling principle the author suggests his own variant of forming generic investigation situations in the methods of investigating into abuse of authority or office by law enforcement officers. The article explains the specific nature of modeled situation, shows its role in organizing and planning the investigation into the category of crimes in question. With respect to every generic situation there have been developed the investigator's action programs comprising a system of investigation (search) actions to verify the suggested investigation hypotheses and solve the tasks in the pre-trial investigation. The suggested programs are provided as guidelines for investigators to optimize their practical activity.

Keywords: criminalistic methods, generic investigation situations, generic versions, investigator's action programs.

УДК 343.98:343.1

К. О. Спасенко, аспірант кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

**ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
ЩОДО ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ
РОБІТ З ПІДВИЩЕНОЮ НЕБЕЗПЕКОЮ**

На основі даних узагальнення кримінальних справ (матеріалів кримінального провадження) досліджено особливості відкриття кримінального провадження як елемента методики розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпечністю.

Ключові слова: відкриття кримінального провадження, методика розслідування, порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпечністю.

На сьогодні у сфері промислової безпеки й охорони праці складається загрозна ситуація, про що свідчать статистичні показники Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки України (далі – Держгірпромнагляд України), згідно з якими за перші три місяці 2014 р. в Україні всього на підприємствах зареєстровано 1808 випадків травматизму, з яких

107 – із смертельними наслідками¹. Успішність розслідування зазначених порушень значною мірою залежить від своєчасного відкриття кримінального провадження, повного й об'єктивного дослідження вихідної інформації, проведення першочергових слідчих (розшукових) дій, а також установлення причин порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.

Вагомий внесок у розроблення проблеми структури криміналістичної методики, у тому числі й стосовно питань відкриття кримінального провадження, зробили такі вчені-криміналісти, як Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, І. О. Возгрін, В. А. Журавель, О. Н. Колесніченко, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько та ін. Крім того, проблематикою відкриття кримінального провадження щодо порушень правил безпеки займалися В. О. Образцов, М. О. Григор'єва, І. В. Кучерков, М. С. Браїнін, М. П. Яблоков та ін.

Разом із тим нині необхідність віднесення особливостей відкриття кримінального провадження до елементів криміналістичної методики залишається й досі дискусійною. Заперечуючи практику віднесення зазначеного елемента до структури методики, О. М. Васильєв писав, що розгляд первинних матеріалів і порушення кримінальної справи повинні відноситися до кримінального процесу, а не до методики розслідування й не до криміналістики взагалі. Завдання криміналістики – розробляти свою методику розслідування злочину².

На противагу цьому О. Н. Колесніченко відмічав, що вирішення цього питання має дві сторони, два аспекти. Дійсно, вирішення питання про достатність даних для відкриття провадження і їх перевірки належить до науки кримінального процесу. Однак вихідні дані, за якими відкрито провадження, є об'єктом специфічного криміналістичного оцінювання, що дозволяє взяти до уваги будь-яку з типових версій, характерних саме для цієї сукупності ознак злочину, за якими розпочато розслідування. У цьому разі розгляд питання про відкриття кримінального провадження є частиною методики розслідування злочину³.

Уважаємо, що наведені погляди потребують перегляду з урахуванням чинного законодавства. Зазначене ґрунтується на тому, що вже більше року діє новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), який повністю змінив процедуру відкриття кримінального провадження. Законодавець відмовився від процедури порушення кримінальної справи, де приводи та підстави слугували певним фільтром розмежування дій злочинного характеру від інших правопорушень. Так, згідно з ч. 1 ст. 214 КПК слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про

¹ Див. Статистичні дані про стан травматизму в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dnop.gov.ua/>.

² Див.: Васильєв А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Васильев. — М. : ЛексЭст, 2002. — С. 61.

³ Див.: Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Колесниченко. — Х. : Юрид. ин-т., 1976. — С. 21.

вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) і розпочати розслідування¹.

Зазначена новела щодо внесення до ЄРДР усіх заяв і повідомлень, у яких наявні лише загальні відомості, викладені в інтерпретації заявника, що вказують на ознаки вчиненого кримінального правопорушення (навіть не завжди персоніфіковані та без належного повідомлення заявника про кримінальну відповідальність), призвела до істотного збільшення кількості матеріалів, що знаходяться в провадженні слідчого. У свою чергу інтенсифікація праці слідчого, прокурора не сприяє об'єктивізації процесу дослідження інформації, яка надійшла через елементарне надмірне навантаження².

Крім того, непоодинокими випадками є й прийняття рішення про відмову у відкритті кримінального провадження шляхом надання відповідних повідомлень, незважаючи на наявну заборону в ч. 4 ст. 214 КПК, а саме: слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти й зареєструвати таку заяву чи повідомлення. Відмова в прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається.

Ураховуючи викладене, а також особливості нормативного регулювання так званого «відомчого» розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, вважаємо за доцільне виділити окремим елементом методики особливості відкриття кримінального провадження за ст. 272 КК.

Особливості відкриття кримінального провадження при порушенні правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою зумовлені специфікою нормативного регулювання. Зазначена специфіка виявляється в необхідності проведення розслідування нещасних випадків спеціальними органами або комісіями, що створюються на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності, на якому стався нещасний випадок до моменту відкриття кримінального провадження як такого.

З огляду на викладене, а також ураховуючи матеріали судово-слідчої практики, провадження щодо порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою може розпочинатися на підставі акта відомчої перевірки, а саме в 95,8 % кримінальних проваджень. Однак ця підстава має загальний характер і може бути класифікована на:

— повідомлення про наявність правопорушення в порядку проведення планової перевірки;

— повідомлення про наявність правопорушення в порядку розслідування нещасного випадку.

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4654-VI // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

² Див. Журавель В. А. Новый уголовный процессуальный кодекс Украины: взгляд криминалиста / В. А. Журавель // Криминалист первопечатный. — 2014. — № 8. — С. 57.

Отже, відкриття кримінального провадження можливе на підставі повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, що було встановлено під час проведення планової перевірки органами Держгірпромнагляду України. Зазначене ґрунтується на тому, що відповідно до указу Президента України від 6 квітня 2011 р. № 408/2011¹, а також наказу Міністерства надзвичайних ситуацій України від 11 серпня 2011 р. № 826², а саме п. 2.1, державний нагляд (контроль) здійснюється шляхом проведення посадовими особами Держгірпромнагляду України перевірок (обстежень) установ, підприємств, організацій, їх відокремлених підрозділів, філій, представництв, юридичних осіб, фізичних осіб, що використовують найману працю, у тому числі окремих виробничих об'єктів суб'єктів господарювання – виробничих цехів та дільниць, машин і механізмів, промислових майданчиків, інших відокремлених виробничих структурних підрозділів.

Згідно з п. 2.42 зазначеного Положення за результатами перевірки в разі виявлених значних або систематичних порушень вимог законодавства з охорони праці та промислової безпеки Держгірпромнагляд України і його територіальні органи мають право надсилати суб'єкту господарювання або вищій організації (центральному органу виконавчої влади), до сфери управління якої належить цей суб'єкт господарювання, подання щодо невідповідності посадових осіб займаній посаді або передавати відповідні матеріали органам прокуратури на посадових осіб, дії або бездіяльність яких призвели до порушень, що створили безпосередню загрозу життю працівників.

Слід урахувати, що повідомлення про наявне правопорушення надходить через певний проміжок часу, до того ж й сама перевірка є досить тривалою, адже під час її проведення встановлюються факти, які мали місце раніше. Як наслідок зазначене впливає на кількість, якість інформації, що збереглася, про подію злочину та в кінцевому результаті – на якість розслідування в цілому. М. П. Яблоков слушно зазначає, що це призводить і до зміни обстановки, у якій було вчинено злочин, і до втрати окремих доказів, неможливості встановлення окремих важливих обставин³. Цікавим фактом є й те, що, як показують матеріали судово-слідчої практики, відкриття кримінальних проваджень на підставі повідомлення Держгірпромнагляду України (у порядку проведення перевірки), як правило, притаманне східним областям України у сфері гірничо-видобувних робіт.

Що стосується питання відкриття кримінального провадження в порядку розслідування нещасного випадку, то згідно з положеннями постанови

¹ Див.: Про положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України : указ Президента України від 06.04.2011 № 408/2011 // Офіц. вісн. України. — 2011. — № 29. — Ст. 169.

² Див.: Про затвердження Положення про організацію та здійснення державного гірничого нагляду, державного нагляду (контролю) у сфері промислової безпеки та охорони праці в системі Держгірпромнагляду України та уніфікованої форми Акта перевірки суб'єкта господарювання (виробничого об'єкта) : наказ МНС України від 11.08.2011 № 826 // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 3. — Ст. 60.

³ Див.: Яблоков Н. П. Расследование и предупреждение преступных нарушений правил охраны труда и техники безопасности / Н. П. Яблоков, С. А. Квелидзе. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. — С. 64.

Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1232 в разі виникнення нещасного випадку, а саме обмеженої в часі події або раптового впливу на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, що сталися в процесі виконання ним трудових обов'язків, унаслідок яких зафіксовано шкоду здоров'ю, зокрема від одержання поранення, травми, у тому числі внаслідок тілесних ушкоджень, гострого професійного та інших отруєнь, одержання сонячного або теплового удару, опіку, обмороження, а також у разі утоплення, ураження електричним струмом, блискавкою та іонізуючим випромінюванням, одержання інших ушкоджень унаслідок аварії, пожежі, стихійного лиха (землетрусу, зсуву, повені, урагану тощо), контакту з представниками тваринного й рослинного світу, які призвели до втрати працівником працездатності на один робочий день чи більше або до необхідності переведення його на іншу (легшу) роботу не менш як на один робочий день, зникнення, а також настання смерті працівника під час виконання ним трудових (посадових) обов'язків на підприємстві створюється відповідна комісія, яка здійснює розслідування нещасного випадку, а також формує відповідну документацію, яка в подальшому може бути використана при розслідуванні кримінального правопорушення (акти Н-1, Н-5, Т-1 тощо)¹.

Наявна ситуація вказує на те, що до відкриття кримінального провадження за ст. 272 КК на підприємстві провадиться розслідування за участю спеціалістів, які фактично дають попередню кваліфікацію вчиненому. Крім того, документація, сформована в порядку зазначеного розслідування, має важливе значення для подальшого досудового розслідування.

З набранням чинності КПК 2012 р. існуючі наукові напрацювання щодо особливостей розслідування порушень правил техніки безпеки хоча й не охоплюють всієї специфіки сучасного процесу, проте висвітлюють окремі аспекти особливостей розслідування порушень правил техніки безпеки.

Так, В. О. Образцов указує на той факт, що коли відомче розслідування ще не розпочато або ще не закінчено, то це не є підставою для відкладення питання відкриття кримінального провадження до моменту надходження матеріалів розслідування до прокуратури. Якщо наявна інформація, яка вказує на ознаки злочину, вирішення зазначеного питання не терпить зволікання². Ця теза має велике значення в реаліях сьогодення, коли відкриття кримінального провадження повинно здійснюватися негайно після отримання інформації про вчинення порушення правил безпеки, а тому не поодинокими є випадки одночасного проведення відомчого та кримінального розслідування, хоча, як показує практика, прийняття остаточного рішення без документації, оформленої під час відомчого розслідування, неможливе.

¹ Див.: Деякі питання розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві: постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1232 // Офіц. вісн. України. — 2011. — № 94. — Ст. 64.

² Див.: Махов В. Н. Расследование преступных нарушений правил при производстве строительных работ / В. Н. Махов, В. А. Образцов, К. Т. Чернова. — М. : Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. — С. 23.

Рідше провадження щодо порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою розпочинається на підставі заяви потерпілого або його родичів (у 4,3 % проваджень). Як показують матеріали практики, зазначена підстава є винятком із загального правила, адже на всіх підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форми власності повинно проводитись розслідування, у порядку, визначеному зазначеною постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1232. Однак можливі випадки, коли фактично робітник виконував роботи з підвищеною небезпекою, однак із ним не був укладений трудовий договір, а отже, і не проводилося відомче розслідування. Цікавим видається той факт, що, як показує практика, кримінальне провадження в таких випадках характеризується попередньою кваліфікацією за сукупністю злочинів, а саме: порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК) та грубе порушення законодавства про працю (ст. 172 КК). Крім того, можливі випадки відкриття кримінального провадження на підставі повідомлення засобів масової інформації.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що відкриття кримінального провадження є обов'язковим елементом криміналістичної методики розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, що має свою, характерну тільки для цього складу злочину, процедуру розслідування, яка потребує подальшого більш поглибленого наукового дослідження.

ОСОБЕННОСТИ ОТКРЫТИЯ УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА ОТНОСИТЕЛЬНО НАРУШЕНИЙ ПРАВИЛ БЕЗОПАСНОСТИ ВО ВРЕМЯ ВЫПОЛНЕНИЯ РАБОТ С ПОВЫШЕННОЙ ОПАСНОСТЬЮ

Спасенко К. А.

На основании данных обобщения уголовных дел (материалов уголовного производства) исследованы особенности открытия уголовного производства как элемента методики расследования нарушений правил безопасности при выполнении работ с повышенной опасностью.

Ключевые слова: открытие уголовного производства, методика расследования, нарушение правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью.

FEATURES OF INITIATE CRIMINAL PROCEEDINGS OF VIOLATION OF SAFETY RULES DURING WORK WITH HIGH RISK

Spasenko K. O.

This article deals with the features of the opening of criminal proceedings as part of the methodology of investigation of violations of safety rules during the execution of works with high risk based on the generalization of criminal cases (materials of criminal proceedings). The relevance of this research is confirmed by statistical indicators of the State Service of Mining Supervision and Industrial Safety of Ukraine, according to which 1808 cases of injuries, of which 107 – fatal were registered for first three months of 2014 in

Ukraine total on enterprises. The proceedings by violation of safety rules during the execution of works with high risk can be started on the basis of departmental inspection act, namely 95.8 % of criminal proceedings. But this basis is general and we can be classified it into: 1) notice of the availability of the offense in the manner of a routine inspection; 2) notice of availability of the offense in order investigation the accident. Besides, chances of opening of criminal proceedings on other bases.

Keywords: opening of criminal proceedings, a methods of investigation, violation of safety rules during the execution of works with high risk.

УДК 343.985

О. О. Хань, здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташи-са НАПрН України

ТЕХНОЛОГІЇ ПРОГРАМУВАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Розглянуто підходи до розуміння технологій створення програм провадження окремих слідчих (розшукових) дій. Запропоновано процедуру їх застосування у вигляді послідовного здійснення визначених операцій.

Ключові слова: криміналістична тактика, слідчі (розшукові) дії, криміналістичне програмування, технології в криміналістиці.

Виникнення ідеї криміналістичного програмування провадження окремих слідчих (розшукових) дій пов'язано в першу чергу з пошуком нових методів передавання наукових знань у галузі криміналістичної тактики практиці боротьби зі злочинністю, таких, які б сприяли вдосконаленню слідчої діяльності стосовно оперативності, чіткості та організаційності дій слідчого з виконання поставлених завдань. Такого роду програми мають стати сполучною ланкою між науковим знанням і слідчою практикою. Їх розроблення у свою чергу являє собою складний процес. Дослідження ж основ програмування їх провадження також не може проходити повз визначення технології цієї діяльності, адже досягнення її цілей можливо лише в тому разі, коли процес програмування провадження окремих слідчих (розшукових) дій буде здійснено за суворо визначеною процедурою, яка призведе до кінцевого позитивного результату – побудови програм, що відповідатимуть потребам практики боротьби зі злочинністю. Для цього розробникам програм провадження слідчих (розшукових) дій потрібно уявити цей процес у розгорнутому вигляді, зазирнути в його сутність з аналізування усіх відповідних складових. Усі ці необхідні для програмування умови досягаються через дослідження його технологій. Отже, технології є безумовним атрибутом побудови програм провадження окремих слідчих (розшукових) дій. Цим і спричинена необхідність звернення до зазначеної проблематики.

Під категорією «технологія» розуміють сукупність методів і процесів, що застосовується в будь-якій справі, у виробництві чого-небудь, а також

наукове описання таких методів¹ або ж як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чогонебудь². У криміналістичній науці ця категорія зустрічається в таких інтерпретаціях, як «технологія злочинної діяльності»³, «експертна технологія»⁴, «слідча технологія»⁵ тощо.

Визначення технології програмування розслідування злочинів у цілому пропонується здебільшого у вигляді переліку етапів створення програм. Зокрема, Л. О. Соя-Серко виділяє три етапи: 1) відбирання криміналістичних приписів; 2) їх систематизацію; 3) формування програм⁶. На думку Г. А. Зорина, процес програмування має чотири стадії: 1) виявлення та інтерпретація проблеми, поставлення всіх варіантів питань; пошук і перебирання варіантів рішень проблем (комплексу питань), обумовлених кримінальною й слідчою ситуаціями; побудова моделей програм вирішення поставлених проблем; адаптація та оперативна корекція побудованих тактичних програм у процесі їх реалізації й аналізування⁷. М. О. Селіванов і О. О. Ейсман вважають, що головними структурними елементами загальної програми розслідування є: 1) визначення мети; 2) з'ясування переліку засобів досягнення цієї мети; 3) формування найкращої послідовності дій з досягнення мети⁸.

О. С. Шаталов пропонує в процесі складання алгоритмів і програм розслідування виділяти п'ять етапів: 1) ідентифікація; 2) концептуалізація; 3) формалізація; 4) апробація; 5) реалізація. Етап ідентифікації передбачає поставлення проблеми, формулювання завдань, вирішення яких послідовно веде до швидкого й повного розслідування злочину, викриття винних. Етап концептуалізації передбачає визначення сукупності практичних рекомендацій, механізму їх реалізації при вирішенні типових завдань розслідування. Формалізація полягає у вираженні професійних знань деяким формальним способом. Апробація включає оцінювання фактичної корисності створених криміналістичних алгоритмів і програм у розслідуванні злочинів. Найваж-

¹ Див.: Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. — М. : Эксмо, 2010. — С. 774.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. — С. 1245.

³ Див.: Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 34, 35.

⁴ Див.: Зинин А. М. Судебная экспертиза : учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. — М. : Право и закон, 2002. — 320 с.

⁵ Див.: Щур Б. В. Слідчі технології в криміналістиці: постановка проблеми // Криміналіст першодрукований. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. — С. 49.

⁶ Див.: Соя-Серко Л. А. Криминалистические проблемы организации труда следователя : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Л. А. Соя-Серко. — М., 1982. — С. 291–295.

⁷ Див.: Зорин Г. А. Криминалистическая эвристика : учеб. пособие по курсу «Криминалистика» / Г. А. Зорин. — Гродно : Изд-во ГрГУ, 1994. — Т. 2. — С. 127–137.

⁸ Див.: Селиванов Н. А. Проблемы программирования расследования и совершенствования криминалистических методов / Н. А. Селиванов, А. А. Эйсман // Вопр. борьбы с преступностью. — 1988. — Вып. 46. — С. 140.

ливішою метою етапу реалізації є перевірення адекватності рішень, пропонування слідчому¹.

У свою чергу В. Л. Синчук стверджує, що побудова програм розслідування та алгоритмів дій слідчого має включати такі головні напрямки: 1) типізація (за змістом) вихідної інформації про злочин, тобто визначення максимально вичерпного переліку кримінальних і слідчих ситуацій; 2) надання до кожної типізованої інформації типового переліку версій, тобто виокремлення до кожної типової слідчої ситуації певного етапу розслідування «свого» переліку типових версій; 3) визначення максимально вичерпного до кожної версії переліку завдань розслідування; 4) формування оптимальної системи дій слідчого як засобу перевірення версій і впливу на відповідну ситуацію².

Щодо технології програмування окремих слідчих (розшукових) дій, то до цієї проблематики науковці практично не зверталися, а тому розроблення в цій сфері тільки-но розпочинаються.

На наше переконання, під технологією програмування слід розуміти процедуру здійснення послідовних операцій із створення програм провадження окремих слідчих (розшукових) дій. Реалізація зазначених операцій має відбуватися за суворо визначеними етапами.

Першим етапом технології програмування провадження слідчих (розшукових) дій є виділення різноманітних типових ситуацій слідчої дії певного виду. Цей етап є досить важливим, адже саме типова ситуація окремої слідчої дії є критеріальним чинником програми та визначатиме, у яких випадках вона може бути застосована. Будь-яка типова ситуація окремої слідчої (розшукової) дії за джерелом походження є результатом узагальнення слідчої практики. Вона відображає закономірності, що виникають під час провадження слідчої (розшукової) дії певного виду, закономірності об'єктивних та суб'єктивних обставин її провадження. Проблема виділення цих закономірностей полягає передусім у складності структури самих специфічних ситуацій, аналізування яких і дозволяє досягнути мети типізації. Цьому сприяє різноманітність чинників, що впливають на їх формування. Тому поставлення мети щодо виділення абсолютно всіх можливих закономірностей ситуацій, на наш погляд, є нездійсненною, оскільки абсолютно всі елементи можуть і не знайти свого відображення в матеріалах кримінального провадження чи пам'яті слідчих (адже типізація ситуацій слідчих (розшукових) дій можлива лише шляхом аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ), анкетування та інтерв'ювання слідчих).

Другим, не менш важливим етапом є виділення типових тактичних завдань відповідно до типізованих ситуацій. Тактичне завдання відображає співвідношення між ситуацією й тактичною метою та визначає спосіб дії слідчого³. Саме в цьому й полягає їх значення для побудови програм про-

¹ Див.: Шаталов А. С. Проблемы алгоритмизации расследования преступлений: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / А. С. Шаталов. — М., 2000. — С. 226–231.

² Див.: Синчук В. Л. Алгоритмізація і творчий елемент у діяльності слідчого / В. Л. Синчук // Проблеми законності. — Х., 2002. — Вип. 57. — С. 182.

³ Див.: Корноухов В. Е. О соотношении понятий «тактическая задача», «ситуация расследования» и «тактическая операция» / В. Е. Корноухов // Проблемы дока-

вадження слідчих (розшукових) дій. Тому важливим і необхідним у технології створення програм слід уважати можливість виділення типових тактичних завдань, що виникають у тій чи іншій типовій ситуації слідчої (розшукової) дії. Серед типових тактичних завдань можуть бути виділені завдання психологічного, організаційного або технічного характеру. Перші мають місце тоді, коли ситуація детермінується поведінкою осіб, що беруть участь у провадженні слідчої дії, – потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого або свідка, мають психологічну природу. Типові тактико-організаційні завдання виникають тоді, коли важливим засобом розв'язання ситуації є належна організація провадження слідчої дії, розстановка сил і засобів; тактико-технічні завдання – із необхідності застосування техніко-криміналістичних засобів виявлення, фіксації, виїмки та дослідження слідів злочину або інших джерел криміналістично-релевантної інформації під час провадження окремих слідчих (розшукових) дій. А вже залежно від характеру типового завдання формуватиметься програма його розв'язання.

Як наступний етап технології програмування провадження слідчих (розшукових) дій слід розглядати побудову алгоритмічних засобів розв'язання типових тактичних завдань і управління типовими ситуаціями. У літературі питання можливостей побудови таких алгоритмів розглядається досить активно. Зокрема, Є. П. Іщенко та Н. Б. Водянова зазначають, що в цілому, стосовно не тільки алгоритмізації провадження окремих слідчих (розшукових) дій, а й усієї криміналістичної алгоритмізації, існують два варіанти створення алгоритмів. Перший: коли до уваги береться окрема слідча дія (тактичний прийом) – вона визначається у чистому вигляді, виділяється із загальної системи – і для неї формуються всі варіанти ситуацій, у яких вона застосовується, а потім ці ситуації надаються як набір критеріальних чинників. Другий варіант: до уваги береться окрема ситуація, що вичленовується в чистому вигляді зі слідчої, а потім підбираються дії для її оптимального вирішення¹. На думку Л. П. Ковтуненко, для цілей алгоритмізації провадження окремих слідчих (розшукових) дій доцільніше обирати другий варіант².

Алгоритм по суті складається із системи (підсистеми) тактичних прийомів, тому йому притаманні деякі ознаки останньої. Зокрема, при створенні алгоритм, як і система тактичних прийомів, має являти собою логічну послідовність елементів, які до нього входять і перебувають у причинно-наслідковому та субстанціональному зв'язках між собою³.

зательственной деятельности по уголовным делам : сб. науч. тр. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. — С. 37–46.

¹ Див.: *Ищенко Е. П.* Алгоритмизация следственной деятельности : монография / Е. П. Ищенко, Е. П. Водянова ; под ред. Е. П. Ищенко. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 252.

² Див.: *Ковтуненко Л. П.* Проблемы алгоритмизации деятельности следчого в ситуациях, что возникают у ходе проведения отдельной следственной дий / Л. П. Ковтуненко // *Питання боротьби зі злочинністю.* — Х. : Кроссруд, 2007. — Вип. 14. — С. 213.

³ Див.: *Богинский В. Е.* К вопросу о ситемах тактических приемов допроса подозреваемого / В. Е. Богинский // *Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства : крат. тез.* — Х. : Юрвуз, 1978. — С. 260.

Четвертим етапом технології програмування провадження окремих слідчих (розшукових) дій є створення рекомендаційного блоку, даними якого керуються дослідники та які враховуються при визначенні типових ситуацій і завдань, побудові алгоритмів та формулюванні пояснень до їх реалізації. Зокрема, до них можна віднести пояснення стосовно з'ясування ситуацій, вибору засобів розв'язання типових завдань, правил побудови самих алгоритмів.

Крім того, програмування окремих слідчих (розшукових) дій може здійснюватися у двох напрямках. Перший напрямок – універсальний, коли створюється загальна програма слідчої дії безвідносно виду злочину. Другий напрямок – цільовий, коли програма провадження слідчої (розшукової) дії створюється відповідно до програми розслідування злочину певного виду й розглядається як її складовий елемент.

Як видається, більш пріоритетним слід уважати другий напрямок, що дозволить наповнити програми розслідування злочинів і зробити їх більш адаптованими та затребуваними практикою. Більш конкретизованим стане й зміст програм провадження слідчих (розшукових) дій, адже ситуації та тактичні прийоми (їх системи) відповідатимуть конкретним обставинам, зумовленим видом злочину. Отже, слідчий отримує на озброєння повноцінні комплекти програм, що дозволить вивести практику боротьби зі злочинністю на якісно новий рівень.

Безумовно, сучасний розвиток науки й техніки, зокрема, інформаційних ІТ-технологій і їх пріоритет перед традиційними методами накопичення, перероблення й передавання інформації, зумовлює потребу в розробленні програм провадження окремих слідчих (розшукових) дій за їх допомогою. Адже, як відомо, продуктивність комп'ютера в 10^6 – 10^8 разів перевищує продуктивність людини. Таким чином, висока швидкодія, велика пам'ять дозволяють використовувати його для вирішення завдань з великим обсягом розрахунків, логічних дій і даних, що недосяжні для людини через часові обмеження¹. А це робить їх використання більш актуальним і у слідчій діяльності.

Для цього спеціалісти в галузі комп'ютерних технологій мають розробити відповідне програмне забезпечення, тобто комп'ютерні програми, за допомогою яких реалізовуватимуться розроблені в криміналістиці програми. Але це не означає, що програми створюватимуться виключно програмістами, що було б украй помилковим. Навпаки, першим кроком у такому разі є побудова програм криміналістами на паперовому носії в схематичному вигляді. Для початку вони можуть мати вигляд брошур або методичних посібників, а вже потім трансформуватися в розроблені фахівцями комп'ютерні програми, які мають відповідати всім без винятку принципам програмуван-

¹ Див.: Полежаев А. П. Новая информационная технология как средство активизации созидательных возможностей человека / А. П. Полежаев // Компьютерные технологии в правоохранительной сфере : труды Академии. — М. : Акад. МВД РФ, 1993. — С. 8.

ня, зокрема адаптованості¹. Тому першочерговим завданням на теперішній час є розроблення програм провадження окремих слідчих (розшукових) дій у п'єсовій формі, схематичному вигляді.

Отже, побудова програм провадження окремих слідчих (розшукових) дій є вельми складним творчим процесом, який включає оптимальну послідовність дій дослідників, що становлять технологію програмування. Дотримання запроваджених технологій є запорукою розроблення оптимальних, максимально наближених до потреб практики програм, спрямованих на збільшення ефективності діяльності слідчого в кримінальному провадженні.

ТЕХНОЛОГИИ ПРОГРАММИРОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВА ОТДЕЛЬНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ (РОЗЫСКНЫХ) ДЕЙСТВИЙ

Хань А. А.

Рассмотрены подходы к пониманию технологий создания программ производства отдельных следственных (розыскных) действий. Предложена процедура их реализации в виде последовательного осуществления определенных операций.

Ключевые слова: криминалистическая тактика, следственные (розыскные) действия, криминалистическое программирование, технологии в криминалистике.

PROGRAMMING TECHNOLOGIES IN CONDUCTING SPECIFIC INVESTIGATION (SEARCH) ACTIONS

Khan' O. O.

The article analyzes the notion of technology in criminalistics and considers approaches to understanding the technologies of creating programmes for specific investigation (search) actions. The article suggests a procedure for their implementation as a sequence of the following operations: 1) determining various typical situations of an investigation action of a particular type that serve as a programme's criterion factor and determine to what cases it may be applied; 2) determining typical tactical tasks that correspond to situations classified into types and show the correlation between the situation and the tactical task, and determine the investigator's course of action; 3) developing algorithm solutions for typical tactical tasks and typical situation management; 4) prescribing recommendation blocks to be consulted with in determining typical situations and tasks as well as developing algorithms and formulating explanations for their implementation. The article formulates two directions in the development of programmes for conducting specific investigation (search) actions: universal and targeted, with the latter having a priority status.

Keywords: criminalistic tactics, investigation (search) actions, criminalistic programming, technologies in criminalistics.

¹ Див.: Хань О. О. Принципи планування та програмування провадження окремих слідчих дій / О. О. Хань // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2012. — Вип. 23. — С. 288–295.

УДК 343.98

Д. Ю. Четвертак, ад'юнкт докторантури та ад'юнктури Харківського національного університету внутрішніх справ

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРИХОВУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто теоретичні й практичні аспекти взаємодії слідчого з оперативними підрозділами при розслідуванні приховування злочинів. На підставі правового аналізу та слідчої практики визначено основні форми взаємодії слідчого з цими підрозділами, розкрито їх зміст залежно від слідчих ситуацій. Визначено шляхи вдосконалення такої взаємодії.

Ключові слова: розслідування, приховування злочинів, взаємодія, форми взаємодії.

Удосконалення правових і організаційних основ протидії злочинності є однією з актуальних проблем правоохоронної діяльності держави. Сьогодні, в умовах фінансово-економічної кризи, в Україні відмічається динаміка зростання тяжких і особливо тяжких злочинів. При цьому кримінологи вказують на високий ступінь латентності таких суспільно-небезпечних діянь, як приховування злочинів (ст. 396 КК України). Слід зазначити, що латентність цих злочинів перешкоджає їх розслідуванню. Така ситуація вимагає розроблення криміналістичних заходів щодо підвищення ефективності координації діяльності правоохоронних органів, у тому числі слідчого з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ при розслідуванні приховування злочинів.

Безпосередньому дослідженню взаємодії слідчих з оперативними підрозділами приділяли увагу О. М. Бандурка, В. Д. Берназ, Р. С. Белкін, В. В. Бірюков, В. В. Гевко, І. Ф. Герасимов, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, Е. О. Дідоренко, А. В. Іщенко, А. М. Ларін, В. К. Лисиченко, М. Я. Сегай, С. В. Слінько, С. М. Стахівський, В. М. Тertiшник, А. А. Чувілев, В. Ю. Шепітько, Ю. І. Шостак, М. Є. Шумило, Л. І. Щербина та ін. Вони в основному зосереджували свою увагу на понятті, видах і формах взаємодії при розслідуванні злочинів незалежно від видів злочинної діяльності.

Окремі аспекти взаємодії слідчого з оперативними підрозділами при розслідуванні злочинів в економічній сфері досліджували А. Ф. Волобуєв, В. П. Корж, В. В. Лисенко, Г. А. Матусовський, Р. Л. Степанюк та ін. Предметом наукового пошуку були також проблеми взаємодії при розслідуванні окремих злочинів проти правосуддя, які досліджували А. С. Ямашкін, Р. М. Морозов, С. В. Пропастин. Ці автори зосереджувалися лише на аспектах взаємодії при розслідуванні втеч з місць позбавлення волі.

Незважаючи на численні дослідження, залишається невирішеною низка проблемних питань взаємодії в теоретичному та практичному аспектах, що пов'язано із розвитком вітчизняного законодавства, зміненням функцій вза-

ємодіючих суб'єктів і якісними показниками злочинності. На сьогодні в криміналістиці не проводилися дослідження питань щодо взаємодії слідчого із оперативними підрозділами органів внутрішніх справ (далі – ОВС) при розслідуванні приховування злочинів.

Отже, за мету дослідження обрано визначення основних форм взаємодії слідчого із оперативними підрозділами ОВС при розслідуванні приховування злочинів, розкриття їх змісту залежно від слідчих ситуацій.

Слід зазначити, що в криміналістів немає єдиної точки зору щодо поняття взаємодії, її змісту. Не вдаючись до дискусій, відзначимо, що, на наш погляд, найбільш повно поняття взаємодії визначив С. В. Слинько. Автор під взаємодією розуміє засновану на законі та відомих нормативних актах діяльність незалежних один від одного в адміністративному відношенні органів, яка спрямовується слідчим і здійснюється при комплексному поєднанні та ефективному використанні повноважень, методів і форм, що притаманні кожному з них, з метою розслідування злочинів, запобігання злочинній дії та встановлення обставин, які входять до предмета доказування в кримінальному провадженні¹.

Багатогранність аспектів взаємодії дає різні підстави до класифікації її форм. Так, деякі криміналісти виділяють форми взаємодії залежно від: 1) характеру дій, що виконуються органом дізнання за дорученням слідчого (провадження слідчих дій, розшукових дій, допомога в ході проведення слідчих дій); 2) проміжок часу, протягом якого здійснюється взаємодія (разова, періодична, постійно діюча)².

Найчастіше у науковій літературі зустрічається поділ форм взаємодії слідчого та оперативних підрозділів на процесуальні та непроцесуальні.

Так, М. С. Тюрін усі форми взаємодії, які передбачені законами та підзаконними нормативними актами, відносить до процесуальних³. Підтримуючи думку А. С. Омеляненка, вважаємо, що з такою точкою зору не можна погодитися, оскільки процесуальні форми взаємодії є діяльністю, заснованою на нормах закону, а не на положеннях інших нормативно-правових актів, що регламентують питання взаємодії слідчого з уповноваженими оперативними підрозділами, котрі повинні розглядатися як організаційні форми, що мають правову основу⁴.

¹ Див.: Слинько С. В. Сущность, формы и правовые основы взаимодействия следователя с органом дознания : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / С. В. Слинько. — Х., 1991. — С. 13.

² Див.: Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / [А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк та ін.]; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. — Х. : Курсор, 2009. — С. 22.

³ Див.: Тюрин Н. С. Формы оперативно-розыскной и следственной деятельности / Н. С. Тюрин // Правовые проблемы укрепления российской государственности. Ч. 10 Проблемы уголовного процесса в свете нового Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации : сб. статей / под ред. Ю. К. Якимовича. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2002. — С. 68.

⁴ Див.: Омеляненко А. С. Окремі аспекти взаємодії слідчого та оперативних підрозділів при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій / А. С. Омелянен-

До непроцесуальних форм взаємодії відносять: 1) організаційно-правові (передбачені законами або підзаконними нормативно-правовими актами); 2) суто організаційні (вироблені наукою та практикою, але ще не знайшли правового закріплення)¹.

Схожу класифікацію дають А. К. Звирибуль, Л. П. Макушненко й В. М. Петренко, які виокремлюють процесуальні та організаційно-службові форми взаємодії².

Аналізування криміналістичної літератури, матеріалів слідчо-судової практики до процесуальних форм взаємодії слідчого з оперативними підрозділами ОВС, які найчастіше використовуються при розслідуванні приховування злочинів, дозволяє віднести:

1) здійснення оперативними підрозділами слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого (статті 40, 41, 246 КПК);

2) здійснення розшуку підозрюваного оперативним підрозділом за дорученням слідчого (ст. 281 КПК);

3) здійснення приводу підозрюваного, свідка (ст. 140 КПК);

4) використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності (ч. 1 ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»).

Дослідження процесуальних форм взаємодії при розслідуванні приховування злочинів дає змогу стверджувати, що центральне місце тут посідає виконання оперативним підрозділом доручень слідчого. У ч. 2 ст. 41 КПК встановлено, що співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії в кримінальному провадженні за власною ініціативою. При цьому не допускається надання слідчим неконкретизованих доручень оперативному підрозділу та без встановленого строку їх виконання. Отже, у дорученні слідчий повинен чітко визначити конкретні гласні та негласні слідчі (розшукові) дії. Практика розслідування злочинів, у тому числі й приховування злочинів, свідчить про те, що слідчі при наданні таких доручень уживають неконкретні формулювання без уособлень за типом «встановити», «відпрацювати», «перевірити», «допитати» тощо, фактично діють згідно з КПК у редакції 1960 р. Такі ситуації є неприпустимими, оскільки це суперечить чинному кримінально-процесуальному законодавству.

Слід зазначити, що слідчі при розслідуванні приховування злочинів найчастіше доручають оперативним підрозділам ОВС проводити такі гласні слідчі (розшукові) дії, як допити свідків, огляди.

Особливу роль у виявленні латентних суспільно небезпечних діянь, до яких належать і приховування злочинів, відіграє проведення негласних

ко // Наук. вісник Міжнарод. гуманітарного ун-ту : зб. наук. праць. Сер. Юриспруденція. — Одеса : МГУ, 2013. — Вип. 5. — С. 289.

¹ Див.: Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів. — С. 24.

² Див.: Звирибуль А. К. Работа следователя МВД по выявлению и устранению причин и условий, способствующих совершению преступлений / А. К. Звирибуль, Л. П. Макушненко, В. М. Петренко. — М. : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1972. — С. 7–17.

слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, що неможливо без налагодженої взаємодії слідчого із оперативними підрозділами ОВС. Так, згідно зі ст. 246 КПК усі, визначені законом негласні слідчі (розшукові) дії можна проводити тільки в кримінальних провадженнях щодо тяжких і особливо тяжких злочинів. Злочин, передбачений ст. 396 КК (приховування злочину), є злочином середньої тяжкості.

Отже, обрання видів негласних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні приховування злочинів залежатиме від слідчих ситуацій. Аналізування матеріалів слідчо-судової практики дозволяє виділити такі типові слідчі ситуації при розслідуванні досліджуваних злочинів: 1) приховування злочину розслідується шляхом об'єднання в одне кримінальне провадження матеріалів досудових розслідувань приховання злочину й тяжкого або особливо тяжкого злочину, який був прихований; 2) приховування злочину розслідується окремо від тяжкого або особливо тяжкого злочину, який був прихований.

У першій ситуації відповідно до ст. 246 КПК можуть бути проведені всі, передбачені КПК негласні слідчі (розшукові) дії. У другій ситуації слідчий може проводити тільки такі негласні слідчі (розшукові) дії: 1) зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК); 2) обстеження приміщень, що призначені для утримання осіб, права яких обмежені відповідно до закону (ст. 267 КПК), 3) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК).

Відзначимо, що найчастіше при встановленні особи злочинця, який приховав злочин, проводиться така негласна слідча (розшукова) дія, як установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу зв'язку. За допомогою цієї процесуальної дії можна встановити місце, час входних і вихідних з'єднань абонента, дані абонента (прізвище, ім'я, по батькові), номер телефону, IMEI-код мобільного пристрою.

Уважаємо, що однією із процесуальних форм взаємодії при розслідуванні досліджуваних злочинів є використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності. Так, інформація про приховування злочину може бути отримана слідчим від співробітників оперативних підрозділів за результатами проведення заходів, спрямованих на виявлення кримінального правопорушення, що є приводом початку досудового розслідування (ст. 214 КПК).

Аналізування криміналістичної літератури, нормативної бази та матеріалів слідчо-судової практики до непроцесуальних форм взаємодії, які слідчий найчастіше використовує при розслідуванні приховування злочинів, дозволяє віднести такі:

1) створення слідчо-оперативних груп (СОГ);

2) обмін інформацією, проведення оперативних нарад, обговорення й оцінювання результатів діяльності кожного підрозділу, у тому числі спільне аналізування результатів оперативно-розшукової діяльності. В основному така діяльність відбувається в рамках діяльності СОГ. Своєчасний обмін інформацією між взаємодіючими суб'єктами суттєво підвищує ефективність діяльності СОГ і дозволяє слідчому: а) визначати напрямки пошуку доказової інформації; б) установити послідовність проведення процесуальних дій;

в) прогнозувати поведінку учасників процесу; г) здійснювати контроль та координацію взаємодіючих суб'єктів;

3) надання методичної та практичної допомоги суб'єктам взаємодії в проведенні слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій;

4) розроблення спільних планів проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій. Ця форма взаємодії здійснюється на підставі взаємного обміну інформації та висування версій. При цьому вирішується питання щодо черговості проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, розподілу обов'язків між учасниками взаємодії.

Відмітимо, що перелічені непроцесуальні форми взаємодії відображено в наказі МВС України від 14 серпня 2012 р. № 700 «Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень»¹.

Таким чином, зміст процесуальних і непроцесуальних форм взаємодії при розслідуванні приховування злочинів залежить не тільки від кримінально-правового характеру злочину, а й від слідчих ситуацій. Вивчення матеріалів слідчо-судової практики дозволило виділити дві групи типових слідчих ситуацій, що спостерігаються при розслідуванні досліджуваних злочинів: 1) приховування злочину розслідується шляхом об'єднання в одне кримінальне провадження матеріалів досудових розслідувань приховання злочину й тяжкого або особливо тяжкого злочину, який був прихований; 2) ці злочини розслідуються окремо.

Перспективами подальших досліджень є врахування стратегічних аспектів взаємодії слідчого з оперативними підрозділами ОВС при розслідуванні приховування злочинів залежно від слідчих ситуацій.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЛЕДОВАТЕЛЯ С ОПЕРАТИВНЫМИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ СОКРЫТИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Четвертак Д. Ю.

Рассмотрены теоретические и практические аспекты взаимодействия следователя с оперативными подразделениями при расследовании сокрытия преступлений. На основании правового анализа и следственной практики определены основные формы взаимодействия следователя с этими подразделениями, раскрыто их содержание в зависимости от следственных ситуаций. Определены пути совершенствования такого взаимодействия.

Ключевые слова: расследование, сокрытие преступлений, взаимодействие, формы взаимодействия.

¹ Див.: Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14 серпня 2012 р. № 700 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://document.ua/pro-organizaciyu-vzaimodiyi-organiv-dosudovogo-rozsliduvannj-doc119907.html>.

INTERACTIONS OF THE INVESTIGATOR WITH THE POLICE OPERATIVE TEAMS WHILE INVESTIGATING CRIME CONCEALMENT

Chetvertak D. Y.

Based on the analysis of criminalistic publications the investigator's interactions with the police operative teams are defined as an activity of two administratively independent bodies which is based on the law and regulations. It is guided by the investigator and carried out with the comprehensive cooperation and effective use of powers, methods and forms within the disposal of each party, in order to investigate crimes, prevent any criminal activity, and establish circumstances within the scope of prosecution in criminal proceedings. The article states that the interactions of the abovementioned participants are carried out in procedural and non-procedural forms. The interaction form character depends on investigation situations arising in investigating crime concealment. The analysis of investigation and court practice has allowed distinguishing two groups of typical investigation situations arising in investigating these crimes: 1) crime concealment is investigated by joining in once criminal case the pretrial investigation of the crime concealment and the felony or especially heinous concealed crime; 2) these crimes are investigated separately.

Keywords: investigation, crime concealment, interaction, interaction forms.

УДК 343.148(477)

О. С. Луньова, ад'юнкт докторантури
та ад'юнктури Харківського національ-
ного університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО З ПРАЦІВНИКАМИ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ УСТАНОВ В УМОВАХ ДІЇ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості взаємодії слідчого як представника з боку обвинувачення з іншими учасниками кримінального провадження, такими як експерт, спеціаліст та ін. Проаналізовано наукову літературу з цієї проблеми. Обґрунтовано, що на сьогодні законодавством неповністю врегульовані питання взаємодії слідчого з працівниками експертно-криміналістичних підрозділів. Запропоновано нові форми взаємодії.

Ключові слова: слідчий, повноваження, взаємодія, експерт, спеціаліст, учасники кримінального провадження.

Вивчення й належне правове регулювання діяльності органів досудового слідства, у тому числі їх взаємодії з іншими учасниками кримінального провадження, є одним із важливих питань законодавчої та правозастосовної діяльності. Забезпечення гарантій процесуальної незалежності слідчого щодо взаємодії з іншими учасниками кримінального провадження потребує додаткового правового регулювання. На сьогодні діяльність слідчого в ході проведення досудового розслідування і його взаємодія з експертними службами зазнала суттєвих змін.

Актуальність досліджуваних питань підтверджується тим, що взаємодія слідчого з іншими учасниками кримінального провадження під час проведення досудового розслідування раніше вивчалася в умовах дії Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. та так і залишилася дослідженою не в повному обсязі. Нині ж, після вступу в дію Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., також відсутні фундаментальні роботи, де б вивчалися зміни й особливості взаємодії слідчого з працівниками експертно-криміналістичних установ. Тому виникла необхідність дослідити це питання з точки зору сучасного національного законодавства.

Раніше деякі питання взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального провадження під час проведення досудового розслідування досліджувалися в роботах О. В. Бауліна, Р. С. Белкіна, Ф. Ю. Бердичевського, Ю. Н. Белозерова, О. М. Бандурки, О. І. Васильєва, Ю. М. Грошевого, Л. В. Головка, А. Я. Дубінського, В. С. Зеленецького, Л. М. Карнєєвої, О. М. Ларіна, Л. М. Лобойко, В. А. Линовського, И. И. Мартиновича, М. А. Погорєцького, И. Л. Петрухіна, М. Л. Полякова, М. С. Строговича, О. Ю. Татарова, С. А. Шейфера, О. О. Юхна та ін. Метою статті є дослідження особливостей взаємодії слідчого з працівниками експертно-криміналістичних підрозділів і спеціалістом; вивчення наукових поглядів з цього питання; розроблення основних положень взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального провадження.

На сьогодні в Україні проводиться подальше реформування державних органів, у тому числі органів внутрішніх справ. Процесуальне становище слідчого, його процесуальна самостійність і незалежність, взаємодія з іншими учасниками кримінального провадження завжди були дискусійними питаннями, а з прийняттям чинного КПК України 2012 р. вони набули ще більшої актуальності та гостроти. Слідчий є учасником кримінального провадження з боку обвинувачення й на нього покладено найважливіші завдання. Саме від слідчого залежать якісне проведення досудового розслідування та підготування матеріалів кримінального провадження. Законодавець наділив слідчого широким спектром повноважень, визначивши його як самостійну й незалежну службову особу, котра всебічно, повно та неупереджено досліджує всі обставини кримінального провадження. Але виконання покладених на слідчого обов'язків і здійснення ним прав неможливо без його взаємодії з іншими учасниками кримінального провадження. Тому важливе значення має не тільки реалізація слідчим його безпосередніх повноважень, а й його взаємодія з іншими органами та посадовими особами, значне місце серед яких посідають працівники експертно-криміналістичних установ і спеціалісти. Саме в такій взаємодії виявляються процесуальні самостійність та незалежність слідчого як особи, відповідальної за перебіг і результати проведення кримінального провадження. Уважаємо слушним твердження С. І. Піскуна про те, що слідчий є центральним суб'єктом управління кримінальним провадженням. Саме через це дуже важливо, аби слідчий володів елементами управлінських навичок, бо саме від організації розслідування залежить його якість¹.

¹ Див.: Пісун С. І. Окремі доручення слідчого / С. І. Пісун // Вісн. Запорізьк. юрид. ін-ту МВС України. — Запоріжжя, 1998. — С. 157.

Крім зазначеного, важливість дослідження взаємодії слідчого з працівниками експертно-криміналістичних установ полягає ще й у тому, що положеннями ст. 84 КПК до процесуальних джерел доказів віднесено показання, речові докази, документи та висновки експерта, тобто експерти та спеціалісти можуть бути залучені при збиранні будь-яких доказів. Наприклад, допит експерта як свідка є показаннями, а участь експерта в огляді речових доказів і вилученні й огляді документів – звичайною та важливою формою взаємодії з органами досудового слідства. Під взаємодією слідчого з експертом і спеціалістом слід розуміти будь-які дії, основані на процесуальному законі, підзаконних, відомих нормативно-правових актах, або такі, що не суперечать чинному законодавству, що характеризуються як допомога слідчому у вирішенні поставлених перед ним процесуальних завдань.

У чинному КПК експерт і спеціаліст визначені як учасники кримінального провадження. Відповідно до положень ст. 69 КПК експертом є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право згідно із законом на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів та дати висновок з питань, що виникають під час кримінального провадження. За положеннями ст. 71 КПК спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Але треба зауважити, що експерт і спеціаліст є самостійними учасниками кримінального провадження, які не належать ні до сторони обвинувачення, а ні до сторони захисту. Згідно з положеннями ст. 79 КПК вони не можуть бути заінтересовані в результатах кримінального провадження або проведених слідчих дій. Крім того, експерт і спеціаліст залучаються до кримінального провадження та відсторонюються виключно за ініціативою сторони захисту чи обвинувачення або суду. Експерт і спеціаліст, забезпечуючи сторонам обвинувачення та захисту можливість реалізації їх мети, завдань, прав і законних інтересів, виконують у кримінальному провадженні допоміжну функцію.

До того ж, завжди залишалося дискусійним питання щодо основної вимоги до експерта та спеціаліста, а саме – володіння ними «спеціальними знаннями». Погоджуємося з А. В. Коханом у тому, що в літературі й законодавстві поняття «спеціальні знання» розкрито неповно та суперечливо. Тому під спеціальними знаннями в кримінальному процесі слід розуміти знання, уміння й навички в певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, отримані в процесі спеціальної підготовки та професійного досвіду, що підтверджено в установленому законом порядку, використовуються з метою сприяння встановленню істини в кримінальному провадженні та забезпечення прав інших його учасників. Носіями «спеціальних знань» є учасники кримінального провадження, які не виступають сторонами провадження чи судом та не є зацікавленими в його результатах¹. На

¹ Див.: Кохан А. В. Взаимодействие следователя с «иными участниками уголовного судопроизводства»: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук :

нашу думку, необхідно доповнити КПК визначенням поняття «спеціальні знання».

Експерт і спеціаліст можуть бути залучені як особою, що проводить досудове розслідування, у тому числі за клопотанням сторони захисту чи обвинувачення, так і судом, чи стороною захисту на договірних умовах (ст. 243 КПК). При цьому як експерт, так і спеціаліст надають учасникам кримінального провадження допомогу з питань, що потребують спеціальних знань та навичок. Але при порівнянні прав і обов'язків експерта та спеціаліста суттєвою є така відмінність: експерт несе відповідальність за завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді, невиконання інших обов'язків, а на спеціаліста лише в разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні. І хоча на відміну від висновків експерта свідчення, що їх надає під час досудового провадження спеціаліст, не віднесені однозначно законодавцем до джерел доказів, на нашу думку, в КПК необхідно передбачити кримінальну відповідальність спеціаліста за надання завідомо неправдивих пояснень і умисне перешкоджання встановленню істини в кримінальному провадженні. Адже залучений учасниками кримінального провадження недобросовісний спеціаліст, який умисно даватиме неправдиві пояснення, може суттєво зашкодити проведенню досудового розслідування чи судовому розгляду кримінального провадження (наприклад, сприяння нераціональному призначенню експертних досліджень або необережне поводження з речовими доказами, що призведе до втрати слідів кримінального правопорушення).

Досліджуючи взаємодію слідчого з працівниками експертних установ, можна виділити деякі її форми: консультативну та довідкову допомогу, суспільне планування слідчих дій та участь у їх проведенні експертів, вилучення, попереднє дослідження експертних зразків і призначення експертиз, використання обліково-реєстраційних систем експертних підрозділів, проведення ревізій та перевірок, допит експерта тощо.

Найбільш суперечливим і гострим на сьогодні є питання призначення слідчим експертиз. Саме ця форма взаємодії викликає багато нарікань з боку як працівників експертно-криміналістичних підрозділів, так і працівників слідчих підрозділів. Ми частково згодні з Т. В. Демідовою, яка зауважила, що роль судової експертизи при розслідуванні правопорушень слідчими часто недооцінюється, унаслідок чого частина важливої інформації, що міститься в слідках та інших речових доказах на попередньому етапі розслідування, коли вона є найбільш важливою, залишається поза увагою слідчого. Для отримання найкращих результатів взаємодії слідчого з експертом ця інформація повинна бути на всіх етапах проведення експертизи: при її призначенні, у процесі проведення та при оцінюванні висновків експерта¹. Це

спец.12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. В. Кохан. — Воронеж, 2009. — С. 7.

¹ Див.: Демидова Т. В. Взаимодействие следователя с сотрудниками экспертно-криминалистических подразделений при расследовании дорожно-транспортных

дійсно ідеальна форма взаємодії, але на практиці ні в слідчого, ні в експерта немає можливості стільки часу приділяти проведенню окремої експертизи. Тому взаємодія слідчого та експерта під час призначення й проведення експертизи часто обмежується періодичним виданням експертними установами довідників для слідчих, у яких містяться переліки питань, що вирішуються експертами того чи іншого виду експертиз. Але саме питання, що ставляться слідчим експерту для вирішення, та доцільність проведення тієї чи іншої експертизи є найбільш гострими в їх взаємодії. Не можна не погодитися із зауваженням А. Устинова: «Судячи з матеріалів, що надходять на експертизу, слідчі скрупульозно переписують усе формулювання питання з довідника, не наповнюючи його ніяким своїм змістом, і ніяк не зв'язують із обставинами розслідування кримінальних справ. Відповідаючи на подібні питання, експерт витрачає час даремно, а не вирішує інші, більш неясні й дійсно потрібні питання»¹. Слідчі часто ставлять експерту на вирішення питання, відповіді на які є очевидними та не потребують додаткового уточнення, або призначають експертизи стосовно речей, які не мають значення для кримінального провадження. Крім того, нерідко постанови про призначення експертизи не містять чіткого викладення обставин події правопорушення й відомостей щодо предмета експертизи. Такі помилки слідчих призводять до перевантажень експертів зайвою роботою та неможливості виконання ними призначених експертиз у встановлені строки. Тому, на нашу думку, для слідчого важливо хоча б у телефонній розмові, повідомити експерту обставини події, у зв'язку з якою призначається експертиза, та додатково з'ясувати питання, які доречно поставити. Але, незважаючи на все викладене, слідчий повинен залишатися самостійним та незалежним і розуміти, що саме від його компетентності залежить правильне та якісне встановлення всіх обставин кримінального правопорушення.

Є обставини, коли правопорушення вчинене в умовах очевидності, а після проведення належних експертиз і отримання висновків експерта з'ясовуються нові, зовсім невідомі до цього обставини. З цього приводу А. Н. Литвинов зазначив: «Від того, як будуть у висновках відбиті й оцінені об'єктивні судово-медичні дані та дані слідства в судово-медичному аспекті, залежать розмежування провини учасників події та їх подальша доля»². Крім того, слідчі часто не читають описову частину, у зв'язку з чим не мають повного уявлення про те, що саме привело до конкретного висновку. З цього приводу повністю слушним є твердження І. Г. Вермеля, який зауважив, що «правильне осмислення фактів, добутих експертом і зафіксованих у до-

преступлений : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. В. Демидова. — М., 2010. — С. 20–21.

¹ Устинов А. Взаимопонимание следователя и эксперта / А. Устинов // Законность. — 2003. — № 2. — С. 32.

² Литвинов А. Н. Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки : учеб. пособие / А. Н. Литвинов, Н. Н. Тагаев, С. П. Лапта. — М. : ЮРКНИГА, 2005. — С. 3

слідницькій частині експертного дослідження, дозволить уникнути дефектних, часом зовсім безглузвих з погляду логіки експертних висновків»¹.

На теперішній час взаємодія слідчого та працівників експертно-криміналістичних підрозділів не дістала чіткої нормативної регламентації й має безліч суперечливих практичних питань. Але саме від того, наскільки оперативно, повно та якісно слідчий і експерт виконують свої обов'язки, об'єктивно вирішать всі питання, що виникають у ході досудового розслідування, залежить успішне встановлення істини в кримінальному провадженні, оскільки висновок експерта є одним із основних джерел доказів. Досягнення цієї мети неможливе без якісної, налагодженої, законодавчо врегульованої взаємодії всіх учасників кримінального провадження.

Таким чином, і на сьогодні питання вдосконалення взаємодії слідчого з працівниками експертно-криміналістичних установ є актуальним та науково не вирішеним, що вимагає окремого дослідження й наукового вивчення.

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ С РАБОТНИКАМИ
ЭКСПЕРТНО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ
В УСЛОВИЯХ ДЕЙСТВИЯ НОВОГО УГОЛОВНОГО
ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ**

Лунева О. С.

Рассмотрены особенности взаимодействия следователя как представителя со стороны обвинения с другими участниками уголовного производства, такими как эксперт, специалист и др. Проанализирована научная литература по этой проблеме. Обосновано, что на сегодня законодательством неполностью урегулированы вопросы взаимодействия следователя с сотрудниками экспертно-криминалистических подразделений. Предложены новые формы взаимодействия.

Ключевые слова: следователь, полномочия, взаимодействие, эксперт, специалист, участники уголовного производства.

**ON CERTAIN ISSUES OF IMPROVING THE INTERACTIONS BETWEEN
THE INVESTIGATOR AND THE EXPERT AND CRIMINALISTIC
INSTITUTION PERSONNEL UNDER THE NEW CRIMINAL PROCEDURE
CODE OF UKRAINE**

Luniova O. S.

The article deals with peculiarities of the investigator's interactions as the representative of the prosecution with other participants of the criminal proceedings, namely an expert and specialist. The article analyzes legal publications on the investigator's powers as an independent officer of law and his interactions with other parties to criminal proceedings. It proves that at present the legislation does not provide the comprehensive regulation of issues related to the investigator's interaction with the expert and criminalistic institution personnel. The article also brings focus to the changes in the national criminal

¹ Вермель И. Г. Вопросы логики в судебно-медицинских заключениях / И. Г. Вермель. — М., 1974. — С. 75.

procedure law that condition new approaches to analyzing the interactions between the investigator and the expert and criminalistic institution personnel while conducting pre-trial investigations. It provides for the necessity of the further study into scientifically reasoned ways for its improvement and development. The article suggests adding to the new Criminal Procedure Code of Ukraine a definition of the notion «special knowledge» and provide for criminal liability of an expert for intentionally giving false testimony and obstructing the establishment of truth in criminal proceedings.

Keywords: investigator, powers, interactions, expert, specialist, participants of the criminal proceedings.

УДК 343.98(477)

В. О. Приходько, викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ОБЛІКІВ: СУЧАСНИЙ СТАН

Досліджено сучасний стан правового забезпечення обліково-реєстраційної діяльності в правоохоронних органах з огляду на оновлені нормативно-правові акти, що її регулюють. Солідна правова база, яка склалася сьогодні, потребує уніфікації термінологічного апарату. Існує необхідність у створенні нормативного акта, який би регламентував основи обліково-реєстраційної діяльності всіх інформаційних систем, що існують в правоохоронних органах держави.

Ключові слова: криміналістичні обліки, інформаційно-довідкове забезпечення, правове регулювання, сучасний стан, шляхи вдосконалення.

Система криміналістичних обліків є складовою частиною інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів – учення, основи якого закладено в останню чверть ХХ ст. Криміналістичні обліки мають давні витоки, які з'явилися ще задовго до виникнення криміналістики як науки. Незважаючи на це, у правоохоронній практиці з певними організаційними, науковими та правовими проблемами формування й використання криміналістичних обліків інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів доводиться стикатися й дотепер. Учення про інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів як наукова основа функціонування криміналістичних обліків ще не можна вважати сформованим. Воно є одним із найскладніших у криміналістиці.

Слід зазначити, що з кінця ХІХ ст. й до наших днів дослідженню та розв'язанню проблем в інформаційно-довідковому забезпеченні розслідування злочинів присвячуються роботи вітчизняних і зарубіжних науковців та криміналістів-практиків, зокрема В. Д. Басая, В. В. Бірюкова, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, Г. Гроса, Є. І. Девікова, Є. П. Іщенко, Є. Д. Лук'янчикова, Д. П. Расейкіна, П. С. Семенівського, М. В. Терзієва, І. Н. Якімова, С. А. Ялишева та ін. Розглядаючи правові засади створення й функціонування кримі-

налістичних обліків, дослідники наводять перелік законів і відомчих нормативних актів, наголошують на потребі у відомчому нормативному акті, у якому б відбивалися загальні вимоги до створення та функціонування інформаційних систем у правоохоронних органах.

Певна низка проблем, пов'язаних із правовим регулюванням функціонування криміналістичних обліків, залишається нерозв'язаною. В. Ю. Владимиров слушно зауважує: «Являючи собою високоефективний засіб оперативно-розшукової й слідчої діяльності, криміналістичні обліки не мають ні єдиної структури, ні загальної законодавчої регламентації»¹. Оновлення нормативно-правової бази в останні декілька років спричинило дослідження й аналізування саме сучасного стану правового забезпечення обліково-реєстраційної діяльності правоохоронних органів.

Правовими засадами створення і функціонування криміналістичних обліків МВС України є закони України, постанови Кабінету Міністрів України, а також відомчі й міжвідомчі накази та інструкції.

Оскільки криміналістичні обліки органів внутрішніх справ являють собою інформаційні системи, то на них поширюється дія законів України «Про інформацію», «Про Національну програму інформатизації». Так, у ст. 3 Закону України «Про інформацію» серед основних напрямів державної інформаційної політики наводяться такі, як забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення інформаційних систем і мереж інформації². У ст. 5 Закону України «Про Національну програму інформатизації» зазначається, що головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення громадян і суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави³.

У законах України – «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про розвідувальні органи України», що безпосередньо регламентують діяльність з розслідування злочинів, ідеться про необхідність створення та функціонування різноманітних інформаційних систем у правоохоронних органах. Так, у ст. 11 Закону «Про міліцію» серед прав, наданих міліції для боротьби зі злочинністю, є: виявлення й ведення обліку осіб, які підлягають профілактичному впливу на підставі та в порядку, установлених законодавством; ведення оперативно-пошукових і криміналістичних обліків, обліку адміністративних правопорушень та профілактичного обліку правопорушників, документів, інших передбачених законодавством обліків; проведення фотографування, звукозапису, кіно- й відеозйомки, дактилоскопіювання осіб, яких затримано під підозрою у вчиненні злочину, які взяті під варту, підозрюю-

¹ Цитується за: Криміналістика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. — СПб. : Лань, 2001. — С. 397.

² Див.: Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

³ Див.: Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр>.

ються чи обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення, а також осіб, підданих адміністративному арешту¹. Стаття 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» закріплює за органами, що займаються оперативно-розшуковою діяльністю, право створювати та застосовувати автоматизовані інформаційні системи².

У ст. 5 Закону України «Про розвідувальні органи України» наголошується, що для виконання покладених на розвідувальні органи України завдань щодо отримання розвідувальної інформації, забезпечення безпеки розвідувальних заходів, захисту своїх сил, засобів та інформаційних систем і об'єктів, а також джерел розвідувальної інформації вони застосовують методи й засоби оперативно-розшукової діяльності³.

У постановах Кабінету Міністрів України також наголошується на необхідності створення інформаційних систем. Так, у Положенні про Державну автомобільну інспекцію Міністерства внутрішніх справ зазначено, що ці підрозділи ведуть автоматизований облік, накопичення, опрацювання й використання даних про транспортні засоби, які підлягають державній реєстрації органами Державтоінспекції, у тому числі відповідних даних про митне оформлення та нотаріальне засвідчення угод щодо них⁴.

Отже, можна стверджувати, що на рівні законів України і постанов Кабінету Міністрів України, у цих нормативних актах розглядаються питання про функціонування певної галузі чи відомства із зазначенням їх права чи обов'язків щодо створення й функціонування інформаційних систем із метою забезпечення виконання своїх завдань.

Нормативні акти нижчого рівня – накази та інструкції безпосередньо видаються для організації й регулювання облікової діяльності. Саме вони докладно регламентують функціонування певного виду обліку. Згідно з Інструкцією з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України всі криміналістичні обліки поділяються на оперативно-пошукові обліки та інформаційно-довідкові колекції⁵.

Відповідно до Положення про Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України однією з функцій Департаменту є ведення й ви-

¹ Див.: Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.

² Див.: Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

³ Див.: Про розвідувальні органи України: Закон України від 22.03.2001 № 2331-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2331-14>.

⁴ Див.: Про Положення про Державну автомобільну інспекцію Міністерства внутрішніх справ : постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 341 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/341-97-п>.

⁵ Див.: Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС : наказ МВС України від 10.09.2009 № 390 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09>.

користання оперативно-розшукових, криміналістичних і профілактичних обліків, обліків адміністративних правопорушень (п. 3.1). Проте далі по тексту Положення (п. 3.10) уживаються інші терміни – «...забезпечення ОВС інформаційно-аналітичною інформацією на основі оперативно-розшукових, персонально-довідкових, статистичних та інших обліків, що ведуться в Департаменті»¹.

У Положенні про Експертну службу МВС України (п. 4.3) одним із завдань експертної служби визначається формування довідково-інформаційних фондів, ведення криміналістичних обліків².

Інструкція з обліку адміністративних правопорушень (п. 2.1) передбачає формування інформаційних обліків про адміністративні правопорушення³.

Інструкцією про порядок функціонування в органах внутрішніх справ та органах охорони державного кордону України обліку осіб, затриманих за порушення законодавства України про державний кордон та правовий статус іноземців (п. 2.1), передбачено порядок функціонування оперативно-довідкових і дактилоскопічних картотек⁴.

Аналізування Закону України «Про міліцію», відомчих, а також міжвідомчих нормативно-правових актів МВС України, які регулюють обліково-реєстраційну діяльність, дозволяє дійти висновку про те, що для позначення одних і тих самих видів обліків уживаються різні терміни, унаслідок чого змішуються поняття при класифікації криміналістичних обліків. Усе це ускладнює сприйняття правових норм, що в них викладені, призводить до помилкового розуміння зазначених термінів.

Наведений перелік відомчих нормативних актів наглядно свідчить про їх взаємну неузгодженість у частині переліку обліків, які використовуються в різних службах МВС України, що є недопустимим для кінцевого споживача правових норм.

Оцінюючи правове забезпечення функціонування криміналістичних обліків, можна констатувати, що на сьогодні склалася солідна правова база, яка регламентує обліково-реєстраційну діяльність. На думку В. В. Бірюкова,

¹ Про затвердження Положення про Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України : наказ МВС України від 5 листопада 2012 р. № 1010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS408.html.

² Див.: Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 9.08.2012 № 691 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1541-12>.

³ Див.: Про затвердження Інструкції з обліку адміністративних правопорушень : наказ МВС України від 7.11.2012 № 1017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z2021-12>.

⁴ Див.: Про затвердження Інструкції про порядок функціонування в органах внутрішніх справ та органах охорони державного кордону України обліку осіб, затриманих за порушення законодавства України про державний кордон та про правовий статус іноземців : наказ МВС України від 29.07.2002 № 723/435 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0819-02>.

«саме за такою детальною регламентацією кожного виду обліку створюються умови достовірності, відносності, можливості перевіряти інформацію, яка вміщується до певної інформаційної системи»¹.

На наш погляд, нормативно-правове регулювання формування й використання обліків потребує вдосконалення шляхом приведення до одноманітного вживання, уніфікації термінологічного апарату в законах, відомчих і міжвідомчих наказах та інструкціях, що безпосередньо регулюють функціонування криміналістичних обліків. Таке впорядкування полегшить професійну діяльність працівників правоохоронних органів при роботі із криміналістичними обліками, відповідно, підвищить ефективність їх використання та в цілому позитивно позначиться на розслідуванні злочинів.

Також підтримуємо думки авторитетних учених про створення нормативного акта, який би регламентував основи обліково-реєстраційної діяльності всіх інформаційних систем, що існують на сьогодні в правоохоронних органах України. Видається, що такий крок урегулює не тільки зазначені недоліки правового забезпечення, а й організаційні.

Крім того, досконале правове забезпечення функціонування криміналістичних обліків буде запорукою дотримання таких основних принципів інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів, як законність, ефективність і безперервність інформаційного забезпечення, своєчасність забезпечення інформацією, а також захищеність інформації².

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ УЧЕТОВ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Приходько В. А.

Исследовано современное состояние правового обеспечения учетно-регистрационной деятельности в правоохранительных органах с учетом обновленных нормативно-правовых актов, которые ее регулируют. Солидная правовая база, которая сложилась на сегодня, нуждается в унификации терминологического аппарата. Существует необходимость в создании нормативного акта, который бы регламентировал основы учетно-регистрационной деятельности всех информационных систем, существующих в правоохранительных органах государства.

Ключевые слова: криминалистические учеты, информационно-справочное обеспечение, правовое регулирование, современное состояние, пути усовершенствования.

¹ Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія / В. В. Бірюков. — Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. — С. 548.

² Див.: Белов О. А. Принципы информационного обеспечения раскрытия и расследования преступлений / О. А. Белов // Вестник криминалистики. — 2006. — Вып. 3(19). — С. 98–100.

**LEGAL FOUNDATIONS OF CRIMINALISTIC
RECORD FUNCTIONING: PRESENT-DAY STATE**

Prikhodko V. O.

The system of criminalistic records is a component of the study on information and reference provision for crime investigation. It still cannot be considered as a completely formed scientific basis of criminalistic record functioning. Nowadays there still remain unregulated a series of legal areas of criminalistic record functioning. The article studies the present-day state of legal regulation of record keeping and registration activity in law enforcement bodies with regard to the amended normative and legal acts regulating it. The solid legal basis that has been formed as of today requires unification of its terminological apparatus. There is a need to introduce a normative act to regulate the principles of record keeping and registration activity in all information systems that are run in all state law enforcement bodies. The abovementioned areas in record keeping and registration activity improvement will allow resolving not only existing deficiencies in legal provision, but organizational ones as well. The improved legal regulation of criminalistic record functioning will facilitate the work of law enforcement officers while working with them, thus contributing to crime investigation effectiveness.

Keywords: criminalistic records, information and reference provision, legal regulation, present-day state, ways of improvement.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.98

А. І. Лозовий, директор Харківського НДІСЕ,

Е. Б. Сімакова-Єфремян, заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Розглянуто підстави, що спонукають до реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності, однією із яких є необхідність приведення норм базового закону у відповідність до чинного законодавства з питань призначення та проведення судової експертизи в усіх видах судочинства. Друга загальна проблема, яка потребує свого вирішення, – необхідність закріплення в базовому законі про судово-експертну діяльність норм щодо матеріально-соціального забезпечення судового експерта. Крім того, удосконалення закону має бути пов'язаним із необхідністю гармонізації законодавства України з європейським. Проаналізовано деякі пропозиції й зауваження, що висловлювалися в порядку громадського обговорення проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні». Надано конкретні пропозиції щодо усунення прогалин і протиріч у чинному законодавстві, які регулюють питання судової експертизи, а також з тлумачення термінів, що вживаються в проекті цього закону.

Ключові слова: судова експертиза, судово-експертна діяльність, реформування, судовий експерт, спеціальні знання.

Після прийняття Закону України «Про судову експертизу» пройшло більше 20 років. За цей час набрали чинності нові закони та підзаконні нормативно-правові акти, положення яких регулюють відповідні питання судово-експертної діяльності в Україні. Саме з метою приведення у відповідність із чинним законодавством Закон України «Про судову експертизу» зазнав у 2004 р. значних змін. Серед найсуттєвіших із них – ліквідація положення чинної до того часу норми про здійснення судово-експертної діяльності на підприємницьких засадах. Це було виважене та правильне рішення законодавця, оскільки підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності в порядку, установленому законодавством. Натомість судово-експертна діяльність не має на меті отримання прибутку, не здійснюється на власний ризик, а її «головним»

суб'єктом є процесуальна особа – судовий експерт. Метою судово-експертної діяльності є забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки й техніки.

Отже, з одного боку, практика застосування чинного Закону підтвердила його необхідність як базового правового регулятора правовідносин у сфері судово-експертної діяльності та певні його положення не втратили своєї актуальності, але з другого – переважна більшість норм цього Закону потребує системного вдосконалення й уточнення. Це в першу чергу стосується необхідності вдосконалення термінологічного апарату, який практично в чинному Законі не розроблений. Так, у ст. 1 Закону надано тлумачення лише терміна «судова експертиза», яке не зовсім точно відображає сутність поняття та потребує уточнення в аспекті предмета судової експертизи, її об'єкта й осіб (органів), що можуть призначати судову експертизу (залучати експерта). Крім того, у базовому законі необхідно чітко визначити поняття судово-експертної діяльності, предмета, об'єкта, суб'єктів судово-експертної діяльності, методики проведення судової експертизи, експертної ініціативи, спеціальних знань тощо.

Слід зазначити, що чинний Закон не врегульовує суперечностей і не заповнює прогалин, які існують у різних видах судочинства України стосовно питань призначення й проведення судової експертизи (залучення експерта). Виходячи з узагальнення положень, висвітлених у наукових монографіях, статтях, тезах виступів учасників конференцій, семінарів і враховуючи власний досвід у цій галузі, можна виділити такі, на наш погляд, найбільш актуальні з них: статус спеціаліста в судочинстві, повноваження керівника експертної установи, обов'язкове призначення експертизи, надання зразків для експертного дослідження, підстави для кримінальної відповідальності експерта, залучення експерта в кримінальному провадженні самостійно потерпілим, процесуальні та методичні питання комплексної, комісійної, додаткової, повторної експертизи, «експертиза установи», співвідношення принципу незалежності експерта з існуванням спеціалізованих установ, підпорядкованих міністерствам і відомствам, при яких функціонують органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органи досудового розслідування (суду), та ін.¹

¹ Див., напр.: Матеріали науково-практичної конференції «Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні». — Симферополь, 2000. — 149 с.; *Шепитько В. Ю.* Развитие судебно-экспертной деятельности в Украине: проблемы и перспективы / В. Ю. Шепитько, М. Л. Цымбал // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 18–19; *Красюк І. П.* Повноваження керівника експертної установи під час проведення судово-експертного дослідження / І. П. Красюк, Є. Ю. Свобода // Там само. — С. 73–75; *Красюк І. П.* До питання позавідомчої судової експертизи / І. П. Красюк // Актуальні проблеми криміналістики : матер. міжнарод. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 вер. 2003 р. — Х. : Гриф, 2003. — С. 236; *Хотенець В. М.* Врегулювання підстав, порядку та форм використання спеціальних знань експерта за останнім проектом кримінального процесуального кодексу України / В. М. Хотенець, В. А. Ревака // Там само. — С. 246–247; *Заєць А. П.* Процесуальні проблеми експертного забезпечення

Так, при визначенні головної риси комплексної експертизи йдеться про те, що в процесі її проведення вирішується спільне (інтеграційне) завдання на основі застосування різних спеціальних знань, а це означає, що таке завдання можна вирішити тільки на основі інтеграції різних знань, тобто висновки комплексної експертизи можливо зробити тільки на основі спільного аналізування результатів комплексу досліджень і його мають здійснити та відповідно підписати всі експерти, що виконували комплексну експертизу. Одним із найважливіших чинників для отримання уявлення про сутність комплексної експертизи є сукупне оцінювання фахівцями в різних галузях знань усіх установлених властивостей і ознак об'єкта з метою формування загального висновку. Якщо це не буде зроблено, то не може йтися про його обґрунтованість і вирішення остаточного завдання, що потребує інтеграції спеціальних знань.

Процесуальні та методичні проблеми з вироблення й законодавчого закріплення чітких підстав для визначення комплексної експертизи як нами, так і багатьма іншими авторами підіймалися вже неодноразово. Наша думка щодо проблем комплексної експертизи зводиться до наступного: у разі, коли для вирішення питання потрібні спеціальні знання в різних галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо або різних напрямків у межах однієї галузі знань, призначається комплексна експертиза, яка може бути доручена як комісії експертів, компетентних в оцінюванні отриманих результатів і формулюванні спільного висновку, так і одному експерту, який володіє знаннями у відповідних галузях. Комісія експертів різних спеціальностей проводить дослідження виходячи з компетенції кожного із її членів. У висновку експертів зазначається, які дослідження провів кожний експерт, які факти він установив. Комісія експертів формулює загальний висновок, котрий підписується всіма експертами. Кожен із членів комісії несе відповідальність за висновок у тій частині результатів досліджень, що проводилися ним безпосередньо. Наведені положення, на наш погляд, більш оптимально вирішують питання законодавчого закріплення комплексної експертизи. Крім того, у чинних Цивільному процесуальному кодексі України та Кодексі адміністративного судочинства України наводяться поняття додаткової, повторної, комісійної експертизи тощо, які неточно відображають їх сутність, а в Кримінальному процесуальному кодексі України взагалі такі поняття не зазначені. Наведене демонструє необхідність внесення відповідних змін до законодавства на основі поглибленого аналізу проблем нормативно-правового регулювання питань судової експертизи в базовому законі «Про судово-

правосуддя в світлі судово-правової реформи в Україні / Засць А. П. // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х. : Право, 2003. — Вип. 3. — С. 5–10; Селиванов А. О. Проблеми запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного та обґрунтованого судового рішення / А. О. Селиванов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Вип. 2. — Х. : Право, 2002. — С. 167–170; Він же. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи // Право України. — 2002. — № 8. — С. 32–34; Він же. Судова правова експертиза – шлях до істини в правосудді // Бюл. М-ва юстиції України. — 2003. — № 4. — С. 13–20 та ін.

експертну діяльність в Україні», проект якого в серпні 2013 р. було подано на громадське обговорення.

Саме базовий закон у новій редакції спрямований на те, аби правильно й одноманітно регулювати зазначені та інші питання. Уважаємо, що в процесуальному законодавстві мають міститися посилання на нього, як це передбачено в Прикінцевих положеннях проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність».

Нарешті головне, що стало причиною підготовки проекту нового закону, – це питання врегулювання оплати праці та соціальних гарантій судового експерта, його робочого часу, часу відпочинку та відпусток, тобто соціального захисту судового експерта. Підставами застосування окремих і особливих норм соціального захисту судового експерта є такі специфічні риси та умови судово-експертної діяльності:

- складний науковий характер, інтенсивність інтелектуальної праці, її нерегульована тривалість за умов виконання невідкладних і особливо важливих завдань з експертного забезпечення правосуддя;

- суспільно впливова за наслідками значення робота, висока соціальна відповідальність за свою працю та її результати;

- постійні морально-психологічне навантаження й напруженість, виконання службових обов'язків під час здійснення судово-експертної діяльності в стресових ситуаціях;

- систематичне перебування у відрядженнях, включаючи відрядження до місць учинення злочинів під час виконання функцій судового експерта, службових обов'язків із ризиком для здоров'я й життя;

- вияви морально-психологічного тиску, погрози та безпосередні загрозливі дії проти судового експерта у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків.

Закон України «Про судову експертизу» передбачає, що на працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз поширюються особливості матеріального та соціально-побутового забезпечення, передбачені Законом України «Про державну службу». Оскільки з 1 січня 2015 р. має набрати чинності новий Закон України «Про державну службу в Україні», який обмежує поширення своїх норм на працівників державних установ, а отже, і на судових експертів, то встановлення соціальних гарантій для судового експерта в базовому Законі України «Про судово-експертну діяльність» є вкрай важливим.

Установлення цих соціальних гарантій у новому законі не потребує додаткових асигнувань з державного бюджету, оскільки вони існують на теперішній час, однак судові експерти можуть їх позбавитися.

Аналізування пропозицій і зауважень центральних органів виконавчої влади (та суб'єктів обов'язкового погодження відповідно до регламенту Кабінету Міністрів України) до проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність» показує, що частиною цих суб'єктів проект погоджено без зауважень, частиною – надано зауваження щодо доопрацювання, а Державною службою України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва взагалі відмовлено в погодженні. У ряді зауважень останнім

зазначеним органом запропоновано, наприклад, передбачити в цьому Законі можливість проводити науково-методичні розробки з питань організації та проведення судових експертиз також суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності України, що не є державними спеціалізованими експертними установами. Із зазначеною пропозицією не можна погодитися, оскільки, стаття, яку критикує згадувана служба, стосується порядку фінансування наукової діяльності судово-експертних установ. Крім того, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 830 «Про затвердження Типового положення з планування, обліку і калькулювання собівартості науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт» будь-яка наукова установа або науковець у разі, якщо йому є що розробляти в тематиці спеціалізованих судово-експертних установ, може взяти участь у цих наукових розробках, оскільки на це передбачено відповідне фінансування як для робіт, що виконуються сторонніми організаціями.

Окремого обговорення потребують зауваження щодо заборони виконувати судово-медичні, судово-психіатричні та криміналістичні експертизи експертами, які не працюють у державних спеціалізованих установах. Ця норма не є новелою проекту Закону, а перейшла із чинного. З цією позицією повинні визначатися державні органи виконавчої влади. На нашу думку, стосовно судово-медичних і судово-психіатричних експертиз має визначатися Міністерство охорони здоров'я України.

Відносно криміналістичних експертиз вважаємо, що існуюча прерогатива на їх проведення виключно державними спеціалізованими установами дійсно передбачає певну «дискримінацію» приватних експертів. Так, чому вчений-криміналіст, який працює на відповідній кафедрі чи в лабораторії та розробляє засоби криміналістичної техніки й викладає предмет криміналістики у вищому навчальному закладі, не може виконувати криміналістичні експертизи? Адже він є фахівцем високої кваліфікації в цій галузі, спроможний на високому рівні виконувати такі дослідження.

Інша річ, що для виконання криміналістичних експертиз будь-який фахівець має бути забезпеченим відповідними приміщеннями, криміналістичним обладнанням, отримати відповідні дозволи тощо. Реалізація цієї пропозиції потребує запровадження окремої процедури набуття права таких установ на здійснення судово-експертної діяльності. Можливим є запровадження такої процедури, як сертифікація (атестація) робочого місця після отримання фахівцем свідоцтва про присвоєння йому кваліфікації судового експерта. Вимоги щодо робочого місця приватного судового експерта можуть установлюватися відповідними нормативно-правовими актами міністерств і відомств, до сфери управління яких входять державні спеціалізовані експертні установи, де виконуються відповідні види експертиз, або на підставі їх та інших пропозицій може бути розроблена відповідна постанова Кабінету Міністрів України.

У зв'язку з наведеним пропонуємо передбачити в законопроекті повноваження Міністерства юстиції України щодо встановлення особливих умов здійснення «приватної» судово-експертної діяльності, порядку зупинення й

припинення такої діяльності, анулювання сертифікату (атестату) про право на зайняття судово-експертною діяльністю; здійснення контролю за організацією судово-експертної діяльності шляхом проведення перевірок суб'єктів «приватної» судово-експертної діяльності тощо. При цьому слід наголосити на тому, що вимоги до суб'єктів судово-експертної діяльності – юридичних осіб як публічного, так і приватного права мають бути єдиними.

Так, Харківський НДІСЕ для здійснення досліджень отримав свідоцтво, яке засвідчує, що установа, як вимірювальна лабораторія, відповідає критеріям атестації й атестована на проведення вимірювань у сфері поширення державного метрологічного нагляду згідно з відповідними галузями атестації. На виконання вимог Закону України від 11 лютого 1998 р. № 113/98-ВР «Про метрологію та метрологічну діяльність» засоби вимірювальної техніки (ЗВТ) піддаються державній метрологічній атестації та періодичним повіркам, які здійснюють метрологічні центри та територіальні органи центрального органу виконавчої влади у сфері метрології через установлені міжповірочні інтервали. За результатами проведених державних метрологічних атестацій і повірок на кожне ЗВТ видається відповідне свідоцтво, яке підтверджує його метрологічні характеристики та встановлює придатність цих засобів до застосування на підставі результатів контролю їх метрологічних характеристик.

Крім того, у відповідних лабораторіях науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, що здійснюють криміналістичні дослідження, є необхідні приміщення й умови для забезпечення конфіденційності, якості та строків виконуваних робіт. Приміщення лабораторій за розмірами виробничих площ, станом довкілля й умовами праці відповідають вимогам експертних методик, санітарних норм, безпеки та охорони довкілля. Також приміщення лабораторій, призначених для зберігання об'єктів експертизи, контролюються та в них підтримуються умови, що виключають їх утрату, псування або забруднення (наявність відповідних сейфів, шаф, холодильного обладнання тощо). Доступ на робочі площі лабораторій НДУСЕ контролюється й обмежений (охорона забезпечується підрозділом судової міліції «Грифон» МВС України). Місця зберігання речових доказів добре охороняються для запобігання підміни або іншого несанкціонованого впливу.

Для проведення криміналістичних досліджень матеріалів, речовин і виробів функціонують спеціально обладнані (системою водопостачання, каналізації, примусовою витяжною системою, холодильним обладнанням та ін.) приміщення, які відповідають санітарно-епідеміологічним нормам, нормам охорони праці та безпеки життєдіяльності.

Майже всі криміналістичні дослідження матеріалів документів, речовин і виробів потребують використання ацетону, толуолу, діетилового ефіру, соляної, сірчанної кислот тощо, які належать до прекурсорів. Для роботи з наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами Харківський НДІСЕ отримав ліцензію Державної служби України з контролю за наркотиками. Щоб отримати цю ліцензію, необхідне узгодження з територіальним управлінням Державного комітету України з промислової

безпеки, охорони праці та гірничого нагляду (Держгірпромнагляд); територіальним управлінням Державного пожежного нагляду України; територіальним Державним управлінням охорони навколишнього природного середовища Міністерства охорони навколишнього природного середовища України; територіальним управлінням по боротьбі з незаконним обігом наркотиків МВС України; Державною санітарно-епідеміологічною службою Міністерства охорони здоров'я України.

Специфіка проведення криміналістичних досліджень вимагає значної кількості високотехнологічного обладнання, а також наявності спеціалізованих обладнаних приміщень для проведення досліджень. Так, у Харківському НДІСЕ при проведенні балістичних досліджень для визначення початкових швидкостей уражаючих елементів використовуються оптоелектронний вимірювальний комплекс, балістична траса, кулеуловлювачі, високотехнологічні мікроскопи порівняння, обладнання для здійснення дистанційного спуску тощо. Крім того, експерти, які проводять балістичні та вибухотехнічні експертизи, експертизи наркотичних засобів або використовують прекурсори, періодично проходять медичні огляди в нарколога та психіатра для отримання відповідних сертифікатів, мають спеціальні допуски до джерел з грифом ДСК тощо.

Ключова пропозиція, яка висловлювалася в порядку громадського обговорення проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність», стосується доповнення переліку суб'єктів судово-експертної діяльності юридичними особами, не заснованими на державній чи комунальній формі власності, оскільки існує практика залучення органами досудового розслідування чи судами саме атестованих судових експертів, які працюють у складі таких юридичних осіб. Питання визначення в законопроекті кола суб'єктів судово-експертної діяльності потребує докладного обговорення. При цьому слід зазначити, що суб'єкт правовідносин має визначатися за основною, а не за допоміжними чи забезпечувальними функціями. Треба також ураховувати, що положеннями процесуального законодавства України, зокрема КПК (ст. 244), ЦПК (ст. 143), КАСУ (ст. 81), ГПК (ст. 41), передбачено призначення експертизи експерту, експертній установі, а також повноваження керівника експертної установи. Це свідчить про необхідність обговорення цього питання в контексті норм проекту базового закону про судово-експертну діяльність.

12 вересня 2014 р. відбулося засідання Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, створеної для розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер. До порядку денного засідання включено розгляд питання щодо пропозицій і зауважень центральних органів виконавчої влади до проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність». На підставі обговорення цього питання Координаційна рада ухвалила рішення про створення робочої групи та проведення її засідань з метою доопрацювання зазначеного проекту Закону. На реалізацію цього рішення до складу робочої групи включено представників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, Державного науково-дослідного експерт-

но-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України, Головного бюро судово-медичної експертизи, Українського науково-дослідного інституту соціальної та судової психіатрії та наркології Міністерства охорони здоров'я та інших зацікавлених міністерств і відомств, у тому числі представників вузівської науки.

Так, членами робочої групи від Харківського НДІСЕ (авторами цієї публікації) та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого – завідувачем кафедри криміналістики, професором, доктором юридичних наук В. Ю. Шепітьком для розгляду на засіданні робочої групи надано такі пропозиції щодо тлумачення основних термінів, які застосовуються в проекті Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні»:

- виключити із тезауруса Закону тлумачення понять «державний судовий експерт», «приватний судовий експерт», оскільки форма власності, на якій засновано установу, де працює судовий експерт, не впливає на сутність самого поняття та процесуальні функції (права й обов'язки) судового експерта;

- експертна спеціальність – окремий напрямок спеціальних знань, що визначає компетенцію судового експерта з проведення певного виду судових експертиз, за яким присвоюється кваліфікація судового експерта;

- експертне дослідження – процес пізнавальної діяльності судового експерта;

- зразки для експертного дослідження – об'єкти матеріального світу (їх фрагменти, частки, відбитки, інші відображення), що відтворюють властивості живої людини, трупа, тварини, рослини, речовини, предмета, будівлі, споруди, ділянки місцевості тощо, одержані в установленому законом порядку;

- кваліфікація судового експерта – обсяг знань, умінь і навичок особи, необхідних для самостійного проведення експертизи за відповідною експертною спеціальністю, що встановлюється шляхом атестації судового експерта в порядку, визначеному цим Законом;

- методика експертного дослідження – система методів, які застосовуються в процесі послідовних дій судового експерта з метою вирішення певного завдання;

- об'єкти судової експертизи – матеріальні та матеріалізовані носії інформації, що досліджуються судовим експертом на підставі застосування спеціальних знань у межах предмета експертного дослідження: речовий доказ, похідне речового доказу, зразок, документ, тіло живої людини, стан її психіки, труп людини (його частки), тварина (її труп або частки), рослина (її частки), речовина, предмет, будівля, споруда, ділянка місцевості тощо, а також відомості, зафіксовані в матеріалах справи (провадження) та інших носіях інформації;

— предмет судової експертизи – фактичні дані (факти) і обставини, що мають значення для кримінального провадження, вирішення справи про адміністративне правопорушення, цивільної, господарської, адміністративної справи або виконання рішень суду, які встановлюються на підставі застосування спеціальних знань судового експерта та визначаються завданнями (питаннями), поставленими перед судовим експертом, або в порядку експертної ініціативи;

— спеціальні знання – знання у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, набуті особою під час навчання та практичної діяльності;

— спеціалізована судово-експертна установа – установа, створена в установленому законом порядку для здійснення судово-експертної й наукової діяльності в галузі криміналістики та судової експертизи;

— судова експертиза – дослідження судовим експертом на основі його спеціальних знань матеріальних (матеріалізованих) об'єктів, які містять інформацію про фактичні дані (факти) і обставини справи (провадження);

— судовий експерт – суб'єкт судово-експертної діяльності, фізична особа, яка володіє спеціальними знаннями та має право відповідно до цього Закону на проведення судової експертизи в порядку, установленому законодавством України;

— судово-експертна діяльність – вид діяльності, пов'язаної з організацією та проведенням судових експертиз;

— уповноважена особа (орган) – особа (орган), яка в порядку, передбаченому законодавством України, наділена правом призначати судову експертизу (залучати експерта).

Уважаємо, що обговорення цих та інших пропозицій науковою громадськістю й участь у роботі робочої групи представників вузівської науки позитивно позначиться на процесах доопрацювання проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні», уведення в дію якого є вкрай необхідним.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ

Лозовой А. И., Симакова-Ефремян Э. Б.

Рассмотрены основания, побуждающие реформировать законодательство в области судебно-экспертной деятельности, одним из которых является необходимость приведения положений базового закона в соответствие с действующим законодательством о назначении и производстве судебной экспертизы во всех видах судопроизводства в Украине. Другая насущная проблема, требующая решения, связана с необходимостью закрепления в базовом законе о судебно-экспертной деятельности норм, касающихся материально-социального обеспечения судебного эксперта. Кроме того, усовершенствование закона связывается с необходимостью гармонизации законодательства Украины с европейским. Проанализированы некоторые предложения и замечания, высказанные в ходе общественного обсуждения проекта Закона Украины «О судебно-экспертной деятельности». Приведены конкретные предложения по устранению пробелов и противоречий в действующем

законодательстве, регулирующем вопросы судебной экспертизы, а также по толкованию терминов, которые используются в проекте этого закона.

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебно-экспертная деятельность, реформирование, судебный эксперт, специальные знания.

ON THE PROBLEMS OF REFORMING THE LEGISLATION IN FORENSIC EXPERT ACTIVITY IN UKRAINE

Lozovoj A. I., Simakova-Yefremian E. B.

The article deals with the grounds for reforming the legislation in forensic expert activity, one of them is the necessity to make the provisions of the basic law compliant with the current laws on ordering and conducting forensic examinations in all areas of legal proceedings in Ukraine. Another relevant and urgent problem to be addressed is connected with the need to introduce into the basic law on forensic expert activity some norms of material and welfare provision of a forensic expert. In addition, the improvement of the law is connected with the need to harmonize Ukrainian legislation with the European legislation. The article analyzes certain suggestions and remarks made during public discussions on the draft law of Ukraine «On forensic expert activity in Ukraine». The article provides concrete suggestions to eliminate the gaps and inconsistencies in the current legislation governing the issues of forensic examinations, as well as on the interpretation of terms used in this draft law.

Keywords: forensic examination, forensic expert activity, reform, forensic expert, special knowledge.

УДК 640.6:658.562

С. Н. Нефедов, заведующий НИЛ методического сопровождения СЭД НПЦ Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь, кандидат технических наук, доцент

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ОЦЕНИВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ МЕЖЛАБОРАТОРНЫХ СЛИЧЕНИЙ В СФЕРЕ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Проанализированы особенности оценивания результатов межлабораторных сличений для лабораторий судебной экспертизы. Предложен подход, позволяющий повысить эффективность программ профессионального тестирования для качественных результатов (с бинарным откликом) испытаний.

Ключевые слова: судебная экспертиза, лаборатория, стандарт ISO/IEC 17025, компетентность, межлабораторные сличения, провайдер, программа профессионального тестирования, испытания с бинарным откликом.

В последние годы большинство судебно-экспертных учреждений (СЭУ) в мире используют в своей деятельности (либо планируют использовать) международный стандарт ISO/IEC 17025 «Общие требования к компетент-

ности испытательных и калибровочных лабораторий», одним из требований которого по обеспечению качества испытаний (п. 5.9 стандарта) является участие лабораторий в программах межлабораторных сличений (МЛС)¹.

Межлабораторные сличения могут проводиться для различных целей:

- оценивания способности отдельных лабораторий проводить специальные испытания или измерения;
- выявления различий между лабораториями и инициирования корректирующих мероприятий по улучшению работы;
- установления эффективности и сравнимости новых методов и определения их характеристик;
- определения приписываемых значений эталонным (референсным) стандартным образцам и др.

Одним из основных применений МЛС является оценивание компетентности лаборатории в проведении испытаний или измерений². Такие МЛС называют проверкой квалификации, либо профессиональным тестированием (ПТ)³.

Порядок организации и проведения МЛС регламентируется стандартом ISO 17043:2010 «Оценка соответствия. Основные требования к проведению проверки квалификации»⁴. Существуют несколько типов программ, в большинстве из них используется такой подход, как сличение результатов испытаний, полученных двумя или более участниками МЛС. Лаборатории проводят испытания одного и того же объекта (либо идентичных объектов) и представляют свои результаты организатору МЛС – провайдеру.

Формы представления результатов МЛС могут быть различными, они охватывают широкий диапазон типов данных, могут характеризоваться различными статистическими распределениями.

При обработке результатов МЛС выполняют следующее:

- находят приписанное значение – обычно среднее значение результатов испытаний всех участников МЛС (при проведении ПТ приписанное значение, как правило, заранее известно провайдеру – результат испытания эталонной лаборатории или др.);
- рассчитывают показатель, характеризующий качество работы лаборатории (характеристику функционирования) – это некоторый количественный параметр, который показывает степень близости результата конкретной лаборатории к приписанному значению (абсолютная разность, относитель-

¹ Аналогичные требования содержатся в руководстве для СЭУ Международной кооперации по аккредитации лабораторий – ILAC-G19:2002 «Guidelines for Forensic Science Laboratories», а также в руководстве Управления Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности (UNODC) – «Руководство по применению системы управления качеством в лабораториях экспертизы наркотиков». — Вена, 2009 (официальный документ UNODC на русском языке).

² Далее будем использовать только термин «испытание».

³ На английском языке эта процедура называется proficiency testing.

⁴ ISO/IEC 17043:2010 «Conformity assessment. General requirements for proficiency testing». Этот стандарт заменяет две части Руководства ISO Guide 43-1(-2):1997 «Proficiency testing by inter-laboratory comparisons», которыми ранее руководствовались при проведении МЛС.

ная или процентная разность, количественный показатель, нормированный относительно стандартного отклонения всех участников либо неопределенности результата и др.);

— оценивают характеристику функционирования лаборатории – по значению показателя качества участника можно судить о его квалификации (профессиональной компетентности, речь идет о компетентности всей лаборатории в смысле понятий ISO/IEC 17025).

Эти данные представляются всем участникам ПТ, причем каждая лаборатория получает информацию только о своей работе. Лаборатория использует эти данные по своему усмотрению, прежде всего для улучшения качества своей работы. Данные о результатах работы всех лабораторий являются конфиденциальной информацией.

В стандарте ISO 17043 рассматривается три основных типа лабораторных исследований: количественный, качественный и интерпретационный.

Результаты *количественных* испытаний являются численными (представляются по шкале интервалов или отношений), в этом случае применяют статистические методы обработки. Такой подход позволяет найти однозначные значения показателей качества для каждой лаборатории и применить объективные критерии их оценивания. Например, для характеристики качества работы лаборатории участника ПТ может использоваться показатель z , который рассчитывается по формуле

$$z = (x - X)/\sigma, \quad (1)$$

где x – результат испытания участника; X – приписанное значение; σ – оценка стандартного отклонения всех участников.

При оценке результатов ПТ полагают, что показатель z распределен по стандартному нормальному закону, тогда считают:

— при $|z| < 2,0$ – результат работы удовлетворительный и не требуется принятия мер по улучшению;

— при $|z| < 3,0$ – результат работы приемлемый, однако требуется принять меры по улучшению;

— при $|z| > 3,0$ – результат работы неудовлетворительный, требуется принять меры по улучшению.

Кроме того, по значению неопределенности измерения и близости результата испытаний лаборатории к предписываемому значению, можно сравнивать лаборатории между собой. Подробно статистические методы обработки результатов ПТ, в том числе графические способы их интерпретации, приведены в стандарте ISO 13528¹.

Результаты *качественных* испытаний являются описательными и представляются по номинальной или порядковой шкале. Это может быть задача идентификации (например, идентифицировать микроорганизмы), определение присутствия заданного вещества (например, наличие наркотика), или классификация свойства объекта испытания. Качественные данные иногда называют «номинальными», или «категоричными» (для номинальной шка-

¹ ISO 13528:2005 «Statistical methods for use in proficiency testing by inter-laboratory comparisons».

лы), или «полуколичественными» (semi-quantitative values), или «порядковыми» (для порядковой шкалы).

Для интерпретационных исследований результатом испытаний может быть определенный вывод (например, формулировка описательной морфологии), набор данных (например, чтобы определить некоторую характеристику) или другой набор информации относительно интерпретируемого признака, находящегося в компетенции участника МЛС (например, исследование определенной проблемы).

Для качественных и интерпретационных результатов невозможно использовать общепринятые методы статистического анализа, поскольку для них неприменимы арифметические операции.

Полуколичественные результаты часто представляются в виде чисел: баллы экспертных, либо органолептических оценок, сила химической реакции (например, 1+, 2+, 3+ и т. д.) и др. Однако в этом случае также нельзя использовать обычные статистические методы, ибо арифметические операции с такими числами некорректны. Например, разность между 1 и 2 может быть не эквивалентной разности между 3 и 4.

При определении приписанного значения для таких данных стандартом ISO 17043 рекомендуется использовать экспертное оценивание или процедуру изготовления объекта испытания. Рассчитать характеристику функционирования, аналогичную (1), не представляется возможным.

При оценивании характеристик функционирования рекомендуется сравнивать результаты с приписанным значением. Если они идентичны, то испытание выполнено на приемлемом уровне, если – нет, то рекомендуется использовать экспертную оценку для определения степени приемлемости результатов испытаний, а следовательно, и квалификации (компетентности) лаборатории.

При таком подходе к оцениванию компетентности лаборатории достаточно сложно выявить проблемы, которые могут быть в лабораториях участников ПТ. Кроме того, результаты испытаний могут принимать только два значения (результаты идентичны или нет), поэтому невозможно сравнивать уровень квалификации различных лабораторий, за исключением мнения эксперта, который анализировал результаты ПТ, но такие оценки имеют субъективный характер.

Европейская сеть судебно-экспертных учреждений (ENFSI)¹ рекомендует всем членам сети участвовать в программах МЛС и ПТ в соответствии с областью своей деятельности. Политика и руководство по проведению таких работ в рамках ENFSI регламентированы специальными документами Постоянного комитета по контролю качества и компетентности (Standing committee for quality and competence – QCC)².

Руководство QCC-PT-001 по проведению МЛС и ПТ в рамках ENFSI основывается на соответствующих документах общего применения (это

¹ European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI) – Европейская сеть судебно-экспертных учреждений.

² См.: «Policy on Proficiency Tests and Collaborative Exercises within ENFSI». QCC-PTCE-002. 2010, «Guidance on the conduct of Proficiency Tests and Collaborative Exercises within ENFSI». QCC-PT-001. 2005.

прежде всего ISO Guide 43¹ и стандарт ISO 13528). В нем реализованы рассмотренные выше подходы с учетом специфики судебной экспертизы. Отчеты о проведенных ПТ публикуются на сайте и доступны членам ENFSI, при этом сохраняется анонимность участников.

Подобные работы проводятся в рамках сотрудничества Совета Министров юстиции государств-членов ЕврАзЭС². В мае 2011 г. был утвержден «Регламент по проведению межлабораторного профессионального тестирования в государственных судебно-экспертных учреждениях». Он также основывается на тех же документах общего применения и учитывает опыт ENFSI.

В период с 2011 по 2013 г. были проведены первые профессиональные тесты в рамках ЕврАзЭС: по компьютерно-технической и судебно-почерковедческой экспертизе (2011), по судебно-технической экспертизе документов (2012) и по криминалистической экспертизе волокнистых материалов (2013), в которых принимали участие лаборатории ГУ «Центр судебных экспертиз и криминалистики Министерства юстиции Республики Беларусь».

Следует отметить, что документы ENFSI и ЕврАзЭС по проведению ПТ и МЛС содержат очень краткие рекомендации по обработке результатов. Поэтому следует руководствоваться стандартами ISO 17043 и ISO 13528, а также аналогичными документами общего применения, которые в основном ориентированы на количественные результаты.

Однако результаты судебных экспертиз (по классификации ISO 17043) в большинстве случаев являются качественными или интерпретационными. Поэтому проблемными вопросами при оценивании результатов ПТ для СЭУ являются выявление различий между лабораториями и выработка рекомендаций по корректирующим мероприятиям, направленным на улучшение качества работы.

При разработке программ ПТ Руководство QCC-PT-001 рекомендует, чтобы испытания были не слишком простыми и не чрезмерно амбициозными. Если испытания будут очень сложными, то многие участники ПТ могут дать неправильные результаты либо откажутся от участия в ПТ (не представляется возможным дать заключение – НПВ). Если испытания будут очень простыми, то участники с невысокой квалификацией могут быть оценены так же, как самые компетентные лаборатории. Самое главное – не будут выявлены реально существующие проблемные вопросы лаборатории.

Одним из возможных путей решения отмеченных проблемных вопросов является использование количественных показателей достоверности³ при разработке программ и последующей обработке результатов ПТ.

¹ Документ был разработан до принятия стандарта ISO 17043.

² См.: Омелянюк Г. Г. Методические подходы к проведению оценки компетентности судебно-экспертных лабораторий посредством межлабораторного профессионального тестирования / Г. Г. Омелянюк, Г. И. Бебешко, С. Г. Король // Теория и практика судебных экспертиз. — М. : Наука, 2011. — № 4(24). — С. 52–62.

³ См.: Нефедов С. Н. Показатели достоверности методик судебной экспертизы и их использование в судебно-экспертной деятельности / С. Н. Нефедов, А. В. Кадышев // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы : сб. науч. тр. — Мн. : Право и экономика, 2013. — Вып. 1/33. — С. 121–129.

Качественные, либо интерпретационные, испытания будем называть «испытания с бинарным откликом», поскольку результат может принимать одно из двух альтернативных значений. В качестве показателей достоверности таких испытаний обычно используют вероятности ошибок I-го и II-го рода. Под ошибкой I-го рода будем понимать ошибочное отклонение объективно правильного решения, а под ошибкой II-го рода – ошибочное принятие объективно неправильного решения.

Однако более удобно использовать другой подход, основанный на изучении зависимости вероятности принятия положительного решения P от значения некоторого количественного параметра S . Эти зависимости обычно называют *кривыми эффективности*¹ (рис. 1).

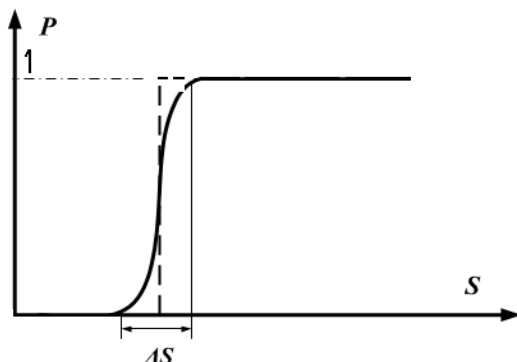

Рис. 1. Кривая эффективности для испытания с бинарным откликом

Такой подход иногда используют в химическом анализе (качественный анализ)², в качестве параметра S , например, может быть принято изменение цвета лакмусовой бумаги. В судебной экспертизе решение обычно принимается по совокупности нескольких признаков или свойств, поэтому под S следует понимать некоторый латентный параметр, характеризующий внутреннее убеждение эксперта, на основе которого он делает окончательный категорический вывод.

Очевидно, что вероятности ошибок I-го (α) и II-го (β) родов равны:

$$\alpha = 1 - P(S); \beta = P(S). \quad (2)$$

Вычисления по формулам (2) не проводят, ибо реальная кривая эффективности обычно неизвестна, однако они показывают взаимосвязь различных показателей достоверности. Оценки α и β можно найти путем статистической

¹ В англоязычной литературе такие зависимости называют: performance characteristic curve, probability graph или sensitivity curve.

² См.: Метрологические характеристики методик анализа с бинарным откликом / [Ю. В. Холин, Н. А. Никитина, А. В. Пантелеймонов и др.]. — Х. : Тимченко, 2008. — 128 с.

обработки результатов испытаний (вычисляют относительные частоты ошибочных решений), но для получения достоверных оценок необходим достаточно большой объем результатов, что на практике обычно сложно реализовать.

В идеальном случае кривая эффективности представляет собой единичную смещенную функцию Хевисайда:

$$P(c) = \begin{cases} 0, & S < S^*; \\ 1, & S > S^*, \end{cases} \quad (3)$$

где S^* – некоторое критическое значение параметра.

На рис. 1 такая характеристика показана штриховой линией.

В этом случае, методика с бинарным откликом всегда приводит к принятию положительного решения при $S > S^*$ и его отклонению при $S < S^*$ (при нулевых вероятностях ошибок I-го и II-го родов). Неоднозначной является ситуация при $S = S^*$, но это идеализированный случай. На практике пороговое значение размывается в *интервал ненадежности* (ΔS).

Интервал ненадежности – интервал значений параметра, в котором для некоторого количества идентичных объектов приходят к принятию положительного решения, а для части – к его отклонению. В судебно-экспертной практике будет сделан вероятный вывод либо эксперт откажется от принятия решения по объективным причинам.

При таком подходе ширина интервала ненадежности ΔS может характеризовать уровень квалификации СЭУ: чем меньше ΔS , тем выше квалификация.

В большинстве случаев рассчитать S невозможно, поскольку параметр S латентный¹, поэтому анализ на основе кривой эффективности следует рассматривать как наглядную интерпретацию ситуации. Значение параметра S характеризует степень сложности решаемых экспертных задач. Чем сложнее задача, тем ближе значение параметра S к критическому значению S^* .

При планировании программы ПТ СЭУ необходимо, чтобы программа обязательно включала решение экспертных задач различной сложности, причем обязательно с положительным и отрицательным правильным результатом. В зависимости от степени сложности экспертной задачи и квалификации лаборатории результаты испытаний будут характеризоваться различными значениями вероятностей ошибок I-го и II-го родов.

На рис. 2 поясняется принцип организации программы такого ПТ. Для примера приведены кривые эффективности двух СЭУ – СЭУ₁ (штриховая линия) имеет более высокую квалификацию, чем СЭУ₂ (сплошная линия), $\Delta S_1 < \Delta S_2$. Цифрами в квадратах обозначены экспертные задачи, причем стрелка указывает значение параметра S , характеризующее уровень сложности задачи. Ожидаемыми результатами такой программы ПТ будут следующие:

— по задачам 1 и 5: СЭУ₁ и СЭУ₂ сделают правильные заключения (наиболее простые экспертные задачи);

¹ Задача нахождения количественного значения S может быть решена с использованием методов квалитметрии и репрезентативной теории измерений.

— по задачам 2 и 4: СЭУ₁ делает правильные заключения, СЭУ₂ – неправильные заключения, либо НПВ;

— по задаче 3: СЭУ₁ и СЭУ₂ делают неправильные заключения, либо НПВ (наиболее сложная экспертная задача).

Если до начала ПТ вероятности ошибок неизвестны (в большинстве практических случаев будет так), то их оценку провайдер может найти после получения результатов от участников ПТ по количеству ошибочных решений или НПВ.

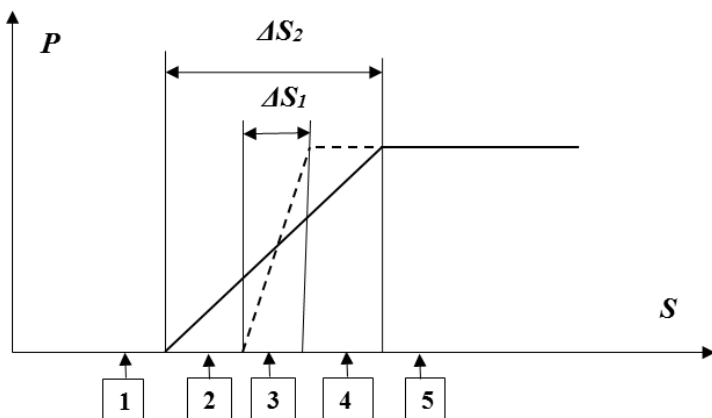

Рис. 2. Пояснение принципа программы ПТ с экспертными задачами различного уровня сложности

Вероятности ошибок могут не рассчитываться, а с помощью предложенного подхода можно классифицировать экспертные задачи по уровню сложности. Тогда квалификация СЭУ будет характеризоваться способностью решать экспертные задачи соответствующего уровня сложности.

Использование такого подхода, по нашему мнению, позволит более эффективно проводить ПТ СЭУ и получать более объективную информацию о квалификации участников.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ МІЖЛАБОРАТОРНИХ ЗВІРЕНЬ У СФЕРІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Нефьодов С. М.

Проаналізовано особливості оцінювання результатів міжлабораторних звірень для лабораторій судової експертизи. Запропоновано підхід, що дозволяє підвищити ефективність програм професійного тестування для якісних результатів (з бінарним відгуком) випробувань.

Ключові слова: *судова експертиза, лабораторія, стандарт ISO/IEC 17025, компетентність, міжлабораторні звірення, провайдер, програма професійного тестування, випробування з бінарним відгуком.*

ON THE PROBLEMS OF EVALUATING RESULTS OF INTERLABORATORY COLLATION IN FORENSIC EXPERT ACTIVITY

Nefiodov S. N.

ISO/IEC 17025 standards are widely used by forensic and expert institutions in their activity to ensure the high quality of conducted examinations. One of the standard's requirements is the involvement of forensic and expert institutions in the professional testing programs conducted to test identical items and give their results to the provider for their assessment. ENFSI documents contain concise recommendations on processing professional testing results while similar documents of general application are oriented on quantitative test results. However, most forensic examination results are qualitative (with binary response). The article suggests organizing professional testing programs for binary response tests, where the programs must contain expert tasks of various complexity with positive and negative objectively correct results. Depending on the complexity degree of an expert task and laboratory qualification test results will be characterized by different values in probable mistakes. Such professional testing program results can be easily interpreted with the help of effectiveness curves. Qualification of forensic and expert institutions can be characterized by the capacity to solve expert tasks with the respective degree of complexity in order to receive objective information about professional testing participants' competence.

Keywords: *forensic examination, laboratory, ISO/IEC 17025 standards, competence, interlaboratory collations, provider, professional testing program, tests with binary response.*

УДК 340.68

Л. Г. Бордюгов, заступитель директора
по научной работе Донецкого НИИСЭ,
кандидат юридических наук

ПРИМЕНЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ

С принятием нового Уголовного процессуального кодекса Украины возник ряд вопросов не только теоретического, но и практического характера, в частности вопрос, касающийся применения и использования специальных знаний. Предложено разделить субъектов специальных знаний на субъектов использования специальных знаний и субъектов применения специальных знаний. С учетом новейших теоретических разработок судебной экспертологии дано авторское определение специальных знаний.

Ключевые слова: *процессуальное законодательство, судебная экспертиза, специальные знания, субъекты специальных знаний, судебный эксперт, специалист.*

Анализ статей в периодических и научных изданиях, на сайтах Интернет показывает, что принятие 13 апреля 2012 г. Верховной Радой Украины нового Уголовного процессуального кодекса Украины (далее – УПК) было воспринято юридической общественностью, если не с опасением, то с остротой. И это неудивительно, поскольку большинство новаций, появившихся в этом кодексе, породили ряд проблем не только теоретического, но и практического характера. Новации УПК не могли не коснуться и такого важного института, как институт судебной экспертизы. Однако, по нашему мнению, вопросы, касающиеся определения термина «специальные знания», остались нерешенными, хотя в последнее время роль специальных знаний в расследовании преступлений возрастает. В первую очередь это связано с развитием и совершенствованием различного рода технологий, что позволяет преступникам совершать «традиционные» правонарушения новыми способами. Результаты бурного развития науки и техники широко используются как в процессе совершения преступлений, так и при их сокрытии. Тенденция повышения «технологичности» расследования типична для многих стран. При этом усиление роли научно-технических методов в расследовании является залогом повышения его качества и сокращения продолжительности¹. Важную роль в этом играет судебная экспертиза, которая как сфера практической деятельности представляет собой реализацию специальных знаний в судопроизводстве.

Закон Украины «О судебной экспертизе» определяет судебную экспертизу как исследование экспертом на основе специальных знаний материальных объектов, явлений и процессов, содержащих информацию об обстоятельствах дела, находящегося в производстве органов досудебного расследования или суда². В соответствии со ст. 69 УПК экспертом в уголовном производстве является лицо, которое владеет научными, техническими или другими специальными знаниями, имеет право в соответствии с Законом Украины «О судебной экспертизе» на проведение экспертизы и которому поручено провести исследование объектов, явлений и процессов, содержащих сведения об обстоятельствах совершения уголовного правонарушения, и дать заключение по вопросам, возникающим во время уголовного производства и касающихся сферы его знаний. В соответствии со ст. 71 УПК специалистом в уголовном производстве является лицо, владеющее специальными знаниями и навыками использования технических или иных средств. Как видно, УПК более детально характеризует специальные знания, относя к ним научные, технические и др.

Вместе с тем в уголовном процессуальном законодательстве Украины нет исчерпывающего ответа на вопрос, какие же знания можно отнести

¹ См.: *Телегина Т. Д.* Использование специальных знаний в современной практике расследования преступности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. Д. Телегина. — М., 2008. — С. 3.

² См.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

к специальным знаниям, поскольку под «другими» можно подразумевать самые различные знания. И действительно, следователю и судье в процессе своей деятельности могут потребоваться сведения и умения, относящиеся не только к науке, технике, искусству и ремеслу, но и ко многим другим ненаучным отраслям знаний, например, к коллекционированию, физической культуре и т. д.

По этому поводу уместно вспомнить слова Р. С. Белкина, который отмечал, что термин «специальные знания» приобрел такое обыденное звучание, что и в теории, и в практике стал употребляться автоматически, аксиоматично, как нечто само собой разумеющееся. Между тем далеко не все бесспорно и ясно и в содержании этого понятия, и в практике его применения как критерия при решении вопроса о привлечении к участию в фиксации доказательств специалиста или необходимости назначения судебной экспертизы¹.

В связи с этим В. Ю. Шепитько правильно отмечает, что «отдельные вопросы применения специальных знаний требуют дополнительной правовой регламентации, определения порядка, функций, а также установления компетенции сведущих лиц»².

Следует отметить, что этот вопрос не решен и в других видах судопроизводства. В частности, в ст. 81 Кодекса административного судопроизводства Украины указано, что для выяснения обстоятельств, имеющих значение для дела и требующих специальных знаний в области науки, искусства, техники, ремесла и т. п., суд может назначить экспертизу.

Таким образом, уголовно-процессуальное законодательство Украины, допуская возможность применения специальных знаний, не раскрывает их понятие и сущность, не определяет их характер и объем, т. е. нормы уголовно-процессуального законодательства, регламентирующие деятельность, связанную с применением специальных знаний в судопроизводстве, не раскрывают сущность понятия «специальные знания». Прав А. М. Зинин, утверждая, «что при рассмотрении понятия и сущности специальных знаний должны возникать два вопроса: кто же является носителем специальных знаний и кто использует специальные знания?»³. Поиск ответов на эти вопросы необходим как для судебно-следственной практики, призванной содействовать решению задач судопроизводства на единых правовых началах, так и для теории, особенно из-за существующих в специальной литературе размежеваний взглядов на характеристику понятия «специальных знаний» и конкретных

¹ См.: Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : в 3 т. Т. 2. Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. — М. : Акад. МВД СССР, 1978. — С. 128.

² Шепитько В. Ю. Проблемы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В. Ю. Шепитько // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матер. засід. «круглого столу», присвяч. 10-річчю створення Севастоп. відділення Харків. наук.-дослід. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, Севастополь, 10–11 черв. 2010 р. — Х. : ХНДІСЕ, 2010. — С. 8.

³ Зинин А. М. О разграничении понятий субъектов использования и применения специальных знаний в уголовном процессе / А. М. Зинин // Эксперт-криминалист. — 2010. — № 2. — С. 9.

субъектов специальных знаний в уголовном судопроизводстве. Дискуссии по этим вопросам среди ученых-криминалистов длятся на протяжении многих лет.

Советский криминалист И. Н. Якимов еще в 30-е годы прошлого столетия при разработке руководства по уголовной технике и тактике писал, что эксперт разрешает вопросы «на основании данных какой-нибудь науки»¹.

Позже этот вопрос рассматривался в работах А. И. Винберга², И. Л. Петрухина³, Н. С. Романова⁴, А. Р. Шляхова⁵, А. А. Эйсмана⁶, Т. В. Аверьяновой⁷, Н. И. Клименко⁸, Ю. Г. Корухова⁹, Ю. К. Орлова¹⁰, Е. Р. Россинской¹¹, В. Ю. Шепитько¹² и др.

Не вдаваясь в подробности этих дискуссий, отметим, что большинство ученых признают, что основными носителями специальных знаний в судопроизводстве являются эксперт и специалист. Необходимо все же сказать, что одним из основных вопросов указанных дискуссий является вопрос о том, относятся ли юридические (правовые) знания к специальным знаниям в судопроизводстве.

По нашему мнению, юридические (правовые) знания не относятся к специальным знаниям, а сотрудники судебно-следственных органов не являются носителями специальных знаний в судопроизводстве, хотя субъек-

¹ Якимов И. Н. Криминалістика. Руководство по уголовной технике и тактике. Новое издание, перепечатанное с издания 1925 г. / И. Н. Якимов. — М. : ЛексЭст, 2003. — С. 342.

² См.: Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А. И. Винберг. — М. : Госюриздат, 1956. — 220 с.

³ См.: Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И. Л. Петрухин. — М. : Юрид. лит., 1964. — 266 с.

⁴ См.: Романов Н. С. Теоретические и доказательственные вопросы судебной автотехнической экспертизы / Н. С. Романов. — К. : РИО МВД УССР, 1975. — 154 с.

⁵ См.: Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / А. Р. Шляхов. — М. : Юрид. лит., 1979. — 168 с.

⁶ См.: Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование / А. А. Эйсман. — М. : Юрид. лит., 1967. — 152 с.

⁷ См.: Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. — М. : Норма, 2006. — 480 с.

⁸ См.: Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посібник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н. І. Клименко. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 528 с.

⁹ См.: Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / Ю. Г. Корухов. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — 288 с.

¹⁰ См.: Орлов Ю. К. Заключение эксперта и его оценка (по уголовным делам) : учеб. пособие / Ю. К. Орлов. — М. : Юристъ, 1995. — 64 с.

¹¹ См.: Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — М. : Норма, 2005. — 656 с.

¹² См.: Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. — 4-е вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2008. — 464 с.

тами использования таких знаний они могут быть. При решении этой проблемы необходимо исходить из того, что носителем специальных знаний является субъект, к которому обращаются для реализации этих знаний. Это эксперт и специалист. «Именно они применяют свои специальные знания, решая поставленные перед ними следствием и судом задачи. Субъекты, осуществляющие правоприменительную деятельность, лишь используют результаты деятельности специалиста и эксперта»¹.

Действительно, следователь или судья может иметь специальный диплом (не юридический) в какой-либо области науки, техники, искусства. Так, практике известны случаи, когда следователи до того, как стать таковыми, работали судебными экспертами, т. е. имели не только диплом по соответствующей технической или медицинской специальности, но и специальную экспертную подготовку. Но, несмотря на это, в случае, если для решения определенных вопросов при производстве по делу необходимы научные, технические или другие специальные знания, должна назначаться экспертиза. Естественно, что при оценке заключения эксперта, знания (не правовые), которыми владеет следователь или судья, помогают ему лучше осознать те или иные вопросы проведенного экспертом исследования, но ссылаться на свои научные или технические знания он не имеет права, поскольку доказательства оцениваются по «внутреннему убеждению, основанному на всестороннем, полном и беспристрастном исследовании всех обстоятельств уголовного производства, руководствуясь законом» (ст. 94 УПК).

По этому поводу Ю. К. Орлов пишет: «Действительно, следователи и судьи обладают различными специальными познаниями (криминалистическими, бухгалтерскими и пр.), полученными в ходе их профессиональной подготовки. ... Например, следователь в принципе может и сам идентифицировать отпечаток пальца (в некоторых случаях это несложно). Высококвалифицированные следователи, специализирующиеся на хозяйственных преступлениях, достаточно глубоко разбираются в экономике и бухгалтерии. Но могут ли их выводы по такого рода вопросам иметь какое-либо доказательственное значение? Очевидно, что нет»².

Таким образом, следователь и судья могут применять специальные знания только в непроцессуальной форме. Применять же их в процессуальной форме они не могут не потому, что не владеют ими, а «в силу общего построения ... уголовного процесса. Общепризнано, что одно и то же лицо не может сообщать сведения о фактах и оценивать эти сообщения, их достоверность»³. При производстве по делу следователь и суд руководствуются исключительно правовыми знаниями, ставить же правовые вопросы на разрешение эксперта они не вправе. В постановлении Пленума Верховного Суда Украины от 30 мая 1997 г. № 8 «О судебной экспертизе по уголовным и гражданским делам» судам указывается на недопустимость назначе-

¹ Зинин А. М. Указ. работа. — С. 10.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов. — М. : Ин-т повыш. квалиф. Рос. федерал. центра судеб. экспертизы, 2005. — С. 14.

³ Эйсмэн А. А. Указ. работа. — С. 91.

ния экспертизы в случаях, когда выяснение определенных обстоятельств не требует специальных знаний, а также постановки перед экспертом правовых вопросов, решение которых отнесено законом к компетенции суда¹.

Исходя из приведенного, можно согласиться с высказанной по этому вопросу позицией Т. Д. Телегиной, предлагающей дифференцировать субъекты специальных знаний на субъекты применения специальных знаний (к которым она относит эксперта и специалиста) и субъекты использования специальных знаний (к которым она относит следователя и судью)². Однако с учетом новаций УПК круг субъектов использования специальных знаний должен быть расширен, поскольку согласно ст. 243 УПК экспертиза может назначаться как стороной обвинения, так и стороной защиты. Лица, которые относятся к стороне обвинения и стороне защиты, указаны в п. 19 ч. 1 ст. 3 УПК, в частности: стороны уголовного производства – со стороны обвинения: следователь, руководитель органа досудебного расследования, прокурор, а также потерпевший, его представитель и законный представитель в случаях, установленных настоящим Кодексом; со стороны защиты: подозреваемый, обвиняемый (подсудимый), осужденный, оправданный, лицо, в отношении которого предполагается применение принудительных мер медицинского либо воспитательного характера или решался вопрос об их применении, их защитники и законные представители. Кроме того, появилась такая новая процессуальная фигура, как следственный судья (п. 18. ч. 1. ст. 3 УПК).

Применение специальных знаний для решения вопросов, возникающих в процессе уголовного производства, обуславливает появление различного рода информации: ориентирующей, консультативной при работе специалиста или же доказательственной – при проведении судебной экспертизы. Следует отметить, что обстоятельства, которые устанавливаются с помощью специальных знаний, могут и не иметь самостоятельного юридического значения. В этом случае они могут быть полезными для констатации доказательственных фактов в уголовном производстве, которые находятся с этими обстоятельствами в различных взаимосвязях.

Специальные знания, являясь важным процессуальным институтом, определяют основания и условия участия сведущих лиц в уголовном производстве. Уголовный процессуальный кодекс детально регламентирует деятельность эксперта и специалиста как носителей специальных знаний, при этом использование этих знаний регламентируется в двух процессуальных формах:

— использование специальных знаний лица, которое привлекается как эксперт для проведения экспертизы по обращению стороны уголовного производства или по поручению следственного судьи или суда (статьи 69, 242 УПК);

¹ См.: Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 (із змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 1998 р. № 15) // Судово-експертна діяльність. Довідник для суддів. — 2-ге вид., переробл. та допов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2001. — С. 365.

² См.: Телегина Т. Д. Указ. работа. — С. 16.

— использование специальных знаний лица, которое привлекается для дачи консультаций и предоставления непосредственной технической помощи как специалист сторонами уголовного производства во время досудебного расследования и судом во время судебного разбирательства (ст. 71 УПК).

Отметим, что новое уголовно-процессуальное законодательство Украины дает более четкое определение таких понятий, как «эксперт» и «специалист», а также четко размежевывает их функции. Анализ этих понятий показывает, что существуют как сходные черты процессуального статуса эксперта и специалиста, так и различные, касающиеся в основном процессуального закрепления результатов их работы.

Однако, несмотря на детальную регламентацию деятельности эксперта и специалиста, многие вопросы остаются нерешенными.

В частности, в ст. 242 УПК указано, что экспертиза проводится экспертом по поручению стороны уголовного производства или по поручению следственного судьи либо суда, если для установления обстоятельств, имеющих значение для уголовного производства, необходимы специальные знания. Очевидно, что документом, который составляется следственным судьей или судом, является определение, стороной обвинения (прокурором, следователем) – постановление о назначении судебной экспертизы (привлечении эксперта).

Вместе с тем, согласно ст. 243 УПК сторона защиты (к которой в соответствии со статьями 42 и 44 УПК относятся подозреваемый, обвиняемый и их представители, в соответствии со ст. 43 УПК – оправданный, осужденный, в соответствии со ст. 45 УПК – защитник) имеет право самостоятельно привлекать экспертов на договорных условиях для проведения экспертизы, в том числе обязательной. Однако документ, являющийся основанием для проведения экспертизы при назначении ее стороной защиты, УПК не указывает. Очевидно, что на этот вопрос ответ должна дать практика.

Таким образом, главной общей чертой эксперта и специалиста в уголовном производстве является наличие специальных знаний, однако, как уже указывалось, процессуальное законодательство не дает определения понятия «специальные знания».

Возникают и иные вопросы по рассматриваемой проблеме, в частности: «относятся ли знания, которые использует переводчик в уголовном судопроизводстве, к специальным и возможно ли считать переводчика специалистом?»¹. Разрешение этого вопроса связано с уяснением ответа на вопрос о том, распространяется ли на переводчика статус специалиста.

По данному вопросу в специальной литературе также имеются различные мнения.

Так, по мнению Г. Я. Имамудиновой, «участие переводчика в производстве по уголовному делу является одной из форм применения специальных знаний»; лицо, свободно владеющее языками, знание которых необхо-

¹ Земцова С. И. К вопросу о дифференциации субъектов специальных знаний в уголовном судопроизводстве / С. И. Земцова, В. В. Зырянов // Вестн. криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. — М. : Спарк, 2012. — Вып. 2(42). — С. 15.

димо для перевода, «может вступать в производство по уголовному делу в процессуальном статусе переводчика или специалиста»¹. Е. А. Зайцева считает, что «наряду с экспертом в числе лиц, обладающих специальными познаниями, по действующему законодательству можно указать специалистов (в том числе и ... переводчиков...)»².

Мы согласны с мнением Т. Д. Телегиной, которая утверждает, что знания переводчика «являются качественно иными, чем те, которые применяют в уголовном процессе специалист и эксперт. Благодаря деятельности переводчика переводимая им информация становится доступной всем участникам уголовного процесса, но она не генерируется переводчиком и существует независимо от применения им знаний иностранного языка или языка глухонемых. Переводчик не выявляет скрытых свойств и взаимосвязей объектов в тексте перевода, используя знания языка, он не создает новой информации, а потому его знания не являются специальными в уголовно-процессуальном смысле»³.

Следует указать, что законодатель, говоря о научных, технических и других специальных знаниях, которые используются в уголовном производстве, на наш взгляд, отмежевывает их от правовых знаний, носителями которых являются субъекты, осуществляющие правоприменительную деятельность в уголовном производстве, а также отмечает специальный способ получения доказательств. С учетом сказанного необходимо дать не только общее понятие «специальные знания», но и определить его функциональную, процессуальную значимость в уголовном производстве через определение его конкретных носителей.

В связи с этим с учетом новейших теоретических разработок судебной экспертологии и новаций УПК предлагаем следующее определение: специальные знания – это общеизвестные для судопроизводства научные и практические знания, которые применяются сведущими лицами – экспертом или специалистом (согласно их компетенции) для дачи заключения, а также для консультаций и оказания непосредственной технической помощи во время досудебного расследования и судебного разбирательства в целях установления обстоятельств, подлежащих доказыванию по конкретному делу.

Таким образом, факторами, определяющими сущность специальных знаний в уголовном производстве, должны быть признаны:

- а) их общеизвестность для судопроизводства;
- б) наличие у их носителя процессуального статуса «эксперта» или «специалиста»;

¹ Имамутдинова Г. Я. Актуальные вопросы участия переводчика в уголовном процессе России : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Г. Я. Имамутдинова. — Челябинск, 2011. — С. 18.

² Зайцева Е. А. Реализация состязательных начал при применении специальных познаний в уголовном судопроизводстве : монография / Е. А. Зайцева. — Волгоград: ВА МВД России, 2006. — С. 89.

³ См.: Телегина Т. Д. Указ. работа. — С. 16–17.

в) целевое предназначение применения специальных знаний¹, т. е. согласно компетенции их носителей для дачи заключения по вопросам, возникающим во время уголовного производства (эксперт), а также для дачи консультаций и оказания непосредственной технической помощи во время досудебного расследования и судебного разбирательства (специалист).

Хочется верить, что все вопросы, касающиеся проблем применения и использования специальных знаний в судопроизводстве Украины, в том числе в уголовном производстве, будут учтены в процессе подготовки и принятия Закона Украины «О судебно-экспертной деятельности», который станет базовым законом, регулирующим судебно-экспертную деятельность, а в дальнейшем также процессуальных кодексах Украины, что обеспечит надлежащий уровень нормативно-правовой регламентации института судебной экспертизы в Украине.

ЗАСТОСУВАННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Бордюгов Л. Г.

З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України виникла низка питань не лише теоретичного, а й практичного характеру, зокрема питання, що стосується застосування та використання спеціальних знань. Запропоновано розділити суб'єктів спеціальних знань на суб'єктів використання спеціальних знань і суб'єктів застосування спеціальних знань. З урахуванням новітніх теоретичних розробок судової експертології надано авторське визначення спеціальних знань.

Ключові слова: процесуальне законодавство, судова експертиза, спеціальні знання, суб'єкти спеціальних знань, судовий експерт, спеціаліст.

SPECIAL KNOWLEDGE APPLICATION AND USE IN THE CRIMINAL PROCESS IN UKRAINE

Bordiugov L. G.

The adoption of the new Criminal Procedure Code of Ukraine gave rise to a series of questions which have not only theoretical but practical character as well, questions involving special knowledge application and use. Researchers have been arguing for many years as to the character of the notion of «special knowledge» and specific subjects of special knowledge in criminal proceedings. The article suggests distinguishing them into subjects using special knowledge and subjects applying special knowledge. Subjects applying special knowledge include informed persons (forensic expert, specialist), who are carriers of special knowledge in legal proceedings and they play an important role in the administration of justice. Under the novelties in the Criminal Procedure Code of Ukraine the circle of subjects using special knowledge (investigator; judge) must be extended, as an examination can be ordered by both the prosecution and the defense. Using the newest

¹ См.: Шакиров К. Н. Проблемы теории судебной экспертизы: методологические аспекты : дис ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / Шакиров Каримжан Нурумович. — Алматы, 2003. — С. 23.

theoretical findings in forensic expertology the author provides his own definition of special knowledge.

Keywords: procedure law, forensic examination, special knowledge, subjects of special knowledge, forensic expert, specialist.

УДК 343.98

В. А. Фастовець, заступник завідувача кафедри криміналістики Національної академії СБ України, кандидат юридичних наук

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто проблемні питання правової регламентації судово-експертної діяльності в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України. Зокрема, досліджено правову природу висновків фахівця, які видаються на стадіях, котрі передують досудовому розслідуванню, що і є, як правило, підставою для початку кримінального провадження. З урахуванням відсутності правової регламентації цієї діяльності обговорено особливості правового статусу суб'єктів здійснення таких експертних досліджень, використання експертних методик при їх проведенні, структуру й обов'язкові реквізити висновків фахівців. Як розв'язання виявлених проблем запропоновано зміни до окремих статей Кодексу.

Ключові слова: Кримінальний процесуальний кодекс України, судово-експертна діяльність, кримінальне провадження, спеціальні знання, експерт, спеціаліст.

Результатом проведення реформи вітчизняного кримінально-процесуального законодавства стало прийняття Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. Кримінального процесуального кодексу України¹ (далі – КПК), який набрав чинності 20 листопада 2012 р. Цим нормативно-правовим актом досить суттєво було змінено систему інститутів вітчизняного кримінального процесу, процедуру кримінального провадження та процесуальний статус його окремих суб'єктів. У зв'язку з цим у вітчизняному кримінальному процесі з'явилися такі нові терміни, як «кримінальне провадження», «слідчий суддя», «обвинувальний акт», «кримінальне правопорушення», «кримінальний проступок», «заходи забезпечення кримінального провадження». Водночас відбулися зміни в процесуальному статусі таких суб'єктів кримінального процесу, як «експерт» і «спеціаліст», зокрема порядок їх залучення до участі в проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, обсяг наданих їм прав і обов'язків, особливості проведення ними експертних досліджень тощо.

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. — К. : Центр учбов. літ., 2012. — 254 с.

Слід зауважити, що правова регламентація новим КПК деяких аспектів залучення експерта або спеціаліста на стадії досудового розслідування не є однозначною та повною, що у свою чергу викликає багато запитань з боку як учених-науковців, так і практичних співробітників експертних, слідчих і оперативних підрозділів, а також судових органів.

Отже, мета статті – розгляд проблемних питань правової регламентації судово-експертної діяльності, а також формулювання власних пропозицій щодо вирішення виявлених проблемних питань.

Розробленням окремих теоретичних і практичних аспектів використання спеціальних знань під час досудового розслідування займалися такі провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя, як Т. В. Авер'янова, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, Ю. М. Грошевий, В. К. Лисиченко, Г. А. Матусовський, О. Р. Россинська, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило та ін. Деякі питання залучення спеціаліста до участі в проведенні слідчих дій розглядали В. В. Коваленко, М. А. Мамошин, Б. В. Романюк, І. В. Пиріг¹ та ін. Однак, достатньо проблемних аспектів залучення експерта або спеціаліста на стадії досудового розслідування залишилися недослідженими.

Багато проблемних питань виникає в слідчих під час здійснення ними досудового розслідування через невдачу редакцію деяких положень КПК, що регламентують можливість участі експерта або спеціаліста в кримінальному провадженні. Так, відповідно до ч. 2 ст. 69 КПК спеціаліст або експерт не мають права брати участь у кримінальному провадженні, якщо вони проводили ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються в цьому провадженні. Проте залишається незрозумілим, у яких випадках експерт узагалі може проводити ревізію або перевірку. Так, ст. 12 Закону України «Про судову експертизу»² визначено обов'язки судового експерта, а саме:

1) провести повне дослідження й дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;

2) на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;

3) заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

Водночас у ст. 13 цього Закону визначено права судового експерта, зокрема:

¹ Див.: Коваленко В. В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Коваленко Володимир Вікторович. — К., 2004; Мамошин М. А. Консультационно-справочная деятельность специалиста в расследовании преступлений / М. А. Мамошин // Рос. следователь. — 2010. — № 13. — С. 6–9; Пиріг І. В. Процесуальний статус спеціаліста і можливості залучення працівників експертної служби МВС до проведення слідчих дій / І. В. Пиріг // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. — 2010. — № 2. — С. 193–200; Романюк Б. В. Участь спеціаліста на стадії досудового слідства : навч. посібник / Б. В. Романюк. — К. : Аванпост-Прим, 2010. — 303 с.

² Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

1) ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи, і подавати клопотання про надання додаткових матеріалів;

2) указувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи та з приводу яких йому не були поставлені питання;

3) з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;

4) подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

5) одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;

6) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Разом із тим у статтях 12, 13 зазначеного Закону визначено, що будь-які інші права та обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством. Подальше аналізування положень чинного КПК дає підстави зробити висновок щодо відсутності в судового експерта повноважень здійснювати особисто чи брати участь у проведенні перевірок або ревізій. Отже, доцільність закріплення законодавцем цього положення в чинному КПК викликає сумнів.

Що стосується спеціаліста як особи, що володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів, то відповідно до ст. 71 КПК він може брати участь у кримінальному провадженні у двох формах:

а) надання консультацій під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок;

б) надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо).

Вивчення зазначених форм участі спеціаліста не дозволяє зрозуміти логіку законодавця, який установив зазначене обмеження участі спеціаліста в кримінальному провадженні. На нашу думку, така заборона є нелогічною та може викликати багато проблем, зокрема, у тих випадках, коли в тому чи іншому регіоні є тільки один спеціаліст з певної галузі знань (наприклад, працівник контрольно-ревізійної інспекції), який постійно залучається до проведення ревізій або перевірок. До того ж слід урахувати той факт, що наскільки би докладним не був акт ревізії або перевірки, особа, яка провела таку ревізію або перевірку, завжди може надати додаткову інформацію у вигляді консультацій, що не відображено в цьому акті в силу тих чи інших причин. При цьому причини, через які зазначеним особам заборонено надавати технічну допомогу або консультації стосовно особливостей проведення ними такої перевірки чи ревізії, залишаються незрозумілими. Аргументація щодо можливої необ'єктивності експерта або спеціаліста у разі проведення

ними ревізії чи перевірки, матеріали яких використовуються в цьому провадженні, не витримує критики, оскільки будь-які висновки таких перевірок або ревізій мають бути документально підтверджені. З урахуванням викладеного, на нашу думку, зазначене положення потребує скасування.

Інше положення КПК, передбачене ч. 2 ст. 69 КПК, також може створювати труднощі в роботі як органів досудового розслідування, так і експертних підрозділів. Відповідно до цієї статті не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження чи потерпілого. Це положення використовується деякими представниками сторони захисту в тих кримінальних провадженнях, у яких досудове розслідування та проведення судових експертиз здійснювалося співробітниками одного відомства, зокрема Міністерства внутрішніх справ України або Служби безпеки України. Так, на їх думку, існує певна залежність судових експертів від керівників відповідних органів Міністерства внутрішніх справ України або Служби безпеки України. Як аргумент вони використовують той факт, що керівники регіональних органів Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України є зацікавленими в позитивних результатах оперативно-розшукової й слідчої діяльності цих підрозділів. Водночас саме від зазначених керівників залежать питання преміювання, заохочення та накладання стягнень, надання службового житла тощо судовим експертам відповідних регіональних підрозділів, що у свою чергу може ставити під сумнів дотримання ними принципів законності й об'єктивності під час проведення експертних досліджень.

При виникненні такої проблемної ситуації необхідно виходити з того, що в ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» передбачено: судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ. У свою чергу криміналістичні, судово-медичні та судово-психіатричні експертизи проводяться виключно державними спеціалізованими установами, до яких належать науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; а також експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Водночас слід зауважити, що при визначенні кола суб'єктів кримінального провадження, що належать до сторони обвинувачення, законодавець не дотримується єдиного підходу. Так, згідно з п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК до сторони обвинувачення належать слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник і законний представник у випадках, установлених цим Кодексом. Однак у параграфі 2 глави 3 КПК, який одержав назву «сторона обвинувачення», регламентується діяльність таких суб'єктів кримінального провадження, як прокурор, орган досудового розслідування, керівник органу досудового розслідування та оперативні підрозділи. Отже, у самому КПК закладена суперечність, яка не дозволяє чітко виокремити суб'єктів сторони обвинувачення. Але в будь-

якому разі до сторони обвинувачення не належать керівники регіональних органів (управлінь) правоохоронних органів, що знімає питання стосовно існування службової або іншої залежності судових експертів від сторони кримінального провадження в розглянутих випадках.

Проте як додатковий аргумент, що має ставити під сумнів об'єктивність проведення експертиз у зазначених випадках, наводяться також положення ч. 1 ст. 79 КПК, згідно з якими спеціаліст, перекладач, експерт, секретар судового засідання не мають права брати участь у кримінальному провадженні та відводяться за підставами, передбаченими ч. 1 ст. 77 цього Кодексу, зокрема, у разі особистої зацікавленості цих осіб, їх близьких родичів або членів їх сім'ї в результатах кримінального провадження, а також у випадку існування інших обставин, які викликають обґрунтовані сумніви в їх неупередженості. Таким чином, на сьогодні вирішення питання щодо існування або відсутності обставин, які викликають обґрунтовані сумніви в неупередженості «відомчих» судових експертів, залежить від суб'єктивної точки зору судді, а отже, за певних обставин може бути причиною визнання в судовому розгляді висновку експерта неналежним.

Ще одним питанням, яке часто викликає проблемні ситуації, є відсутність правової регламентації використання «висновків спеціалістів», які надаються відповідними фахівцями (як правило, судовими експертами) за межами кримінального провадження. Треба зауважити, що в діяльності оперативних підрозділів досить часто трапляються випадки, коли від результатів проведення експертного дослідження залежить вирішення питання щодо наявності чи відсутності події кримінального правопорушення, а отже, і приводу до початку кримінального провадження. Так, у разі виявлення в особи під час перетинання нею митного кордону України подрібненої речовини рослинного походження без проведення відповідного експертного дослідження неможливо визначити, чи є ця речовина наркотичним засобом і чи має місце вчинення злочину, а саме контрабанди наркотичних засобів. Аналогічно досить складно дати правову кваліфікацію факту втрати службовою особою документів без висновку експерта стосовно наявності чи відсутності в цих документах секретної інформації, що містить державну таємницю.

Вивчення матеріалів кримінальних справ, які порушувалися та розслідувалися на підставі Кримінально-процесуального кодексу України 1961 р.¹, а також матеріалів кримінальних проваджень, які відкривалися після набрання чинності новим КПК, дає підстави констатувати, що подібні питання вирішувалися та вирішуються шляхом одержання оперативними підрозділами письмових висновків спеціалістів. Разом із цим правова регламентація надання таких висновків у вітчизняному законодавстві на сьогодні відсутня, у зв'язку з чим на практиці виникають проблемні питання як щодо процедури одержання таких висновків спеціалістів, так і їх процесуального значення.

Зокрема, можливість одержання висновків спеціаліста в ході проведення досудового розслідування не передбачено чинним КПК, що є цілком

¹ Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України. — К.: Атіка, 2010. — 208 с.

логічним, оскільки в разі необхідності одержати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження та потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань, слідчому більш доцільно проводити експертизу, адже згідно з ч. 2 ст. 84 КПК висновок експерта, на відміну від висновку спеціаліста, є процесуальним джерелом доказів. Однак у разі проведення такого експертного дослідження за межами кримінального провадження відсутнім також є й такий суб'єкт кримінального провадження, як «спеціаліст», а отже, виникають питання щодо правового статусу особи, яка надає «висновок спеціаліста», та правової регламентації такого виду діяльності.

Так, докладне аналізування положень законів України «Про судову експертизу», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України», «Про міліцію», «Про боротьбу з тероризмом», «Про контррозвідувальну діяльність» та інших свідчить про відсутність згадувань про особу спеціаліста й можливості оперативних підрозділів одержувати висновки спеціалістів до початку кримінального провадження. Отже, багато запитань, пов'язаних із наданням спеціалістами висновків, залишаються без відповіді. Зокрема: хто саме має право давати правоохоронним органам висновок спеціаліста до моменту відкриття кримінального провадження? Чи мають такі спеціалісти при цьому відповідати вимогам, сформульованим у ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», а саме: бути фахівцями, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти відповідну підготовку та отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності?

Також поза увагою законодавця залишилися питання стосовно методичного забезпечення проведення таких досліджень спеціалістами. Зокрема, чи мають такі дослідження здійснюватися відповідно до методик проведення судових експертиз; чи поширюються на спеціалістів вимоги щодо максимального збереження об'єктів дослідження; наскільки обґрунтованими мають бути висновки спеціаліста; яка має бути структура таких висновків; їх обов'язкові реквізити (у тому числі – особливості їх посвідчення)?

На нашу думку, особами, які залучаються як спеціалісти до початку досудового розслідування, мають бути виключно суб'єкти судово-експертної діяльності, визначені Законом України «Про судову експертизу». Однак такого підходу на практиці не завжди дотримуються, у зв'язку з чим в окремих випадках висновки дають спеціалісти, які не мають чіткого та повного уявлення про порядок і особливості проведення відповідних експертних досліджень.

Окремою проблемою є вирішення питання щодо доцільності встановлення в чинному кримінальному законодавстві відповідальності за надання спеціалістом завідомо неправдивого висновку, з урахуванням того, що в багатьох випадках висновок спеціаліста є необхідним приводом до початку досудового розслідування, а відсутність такої відповідальності може бути використана недобросовісними зацікавленими суб'єктами кримінального провадження у своїх цілях.

Окреслюючи наведені проблеми, необхідно також зазначити, що головні відмінності проведення дослідження експертом об'єктів, явищ і процесів, які містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, від досліджень спеціаліста полягають у тому, що останні мають більш загальний і поверховий характер. Однак, як свідчить практика, у переважній більшості випадків висновки спеціаліста та подальше проведення експертизи здійснюють ті самі особи. При цьому, будучи залученими ще як спеціалісти, вони намагаються здійснити відповідне дослідження на рівні майбутньої експертизи, а багато положень висновку спеціаліста дублюються у висновку експерта. Водночас, як слушно зауважують практичні співробітники правоохоронних органів, одержання спочатку висновку спеціаліста та подальше проведення експертизи після відкриття кримінального провадження у свою чергу потребують удвічі більше часу, а також подвійного відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням відповідних експертних досліджень.

Таким чином, з урахуванням викладеного можна зробити висновок щодо необхідності внесення змін до чинного процесуального законодавства.

Так, на нашу думку, з метою усунення проблем, які виникають під час досудового розслідування та експертної діяльності, потребує скасування ч. 2 ст. 69 КПК щодо неможливості участі в кримінальному провадженні спеціаліста та експерта в разі проведення ними ревізії, перевірок тощо, матеріали яких використовуються в цьому провадженні.

Щодо проблеми правової регламентації надання висновків спеціаліста за межами кримінального провадження ми вбачаємо два шляхи її розв'язання. Зокрема, з метою уникнення подвійного дублювання в частині одержання висновку спеціаліста й подальшого проведення експертизи, а також з метою економії часу та зменшення витрат на проведення експертних досліджень, на нашу думку, доцільно внести зміни до чинного КПК і закріпити можливість одержання слідчим висновків експерта до моменту внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і відкриття кримінального провадження. Безумовними перевагами цього варіанта є те, що для його реалізації не потрібне внесення додаткових коригувань до методик проведення експертиз – на сьогодні в суб'єктів судово-експертної діяльності є необхідне методичне забезпечення для проведення відповідних експертних досліджень, у зв'язку з чим їх діяльність не потребуватиме внесення організаційних, методичних або правових змін. Крім того, на відміну від спеціаліста судовий експерт несе кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку експерта, а його діяльність докладно регламентована, що є як додатковою гарантією від можливих зловживань з боку експерта, так і підґрунтям для проведення більш якісних (порівняно зі спеціалістом) експертних досліджень.

Як другий варіант розв'язання проблеми відсутності правової регламентації надання висновків спеціалістів пропонуємо внести зміни до Закону України «Про судову експертизу» щодо визначення додаткової правової

регламентації здійснення такої діяльності суб'єктами судово-експертної діяльності до моменту відкриття кримінального провадження. Водночас з урахуванням більш поверхового та загального характеру проведення експертних досліджень спеціалістом необхідно додатково розробити відповідне науково-методичне забезпечення, провести його атестацію та державну реєстрацію у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Фастовец В. А.

Рассмотрены проблемные вопросы правовой регламентации судебно-экспертной деятельности в условиях действия нового Уголовного процессуального кодекса Украины. В частности, исследована правовая природа заключений специалиста, которые даются на стадиях, предшествующих досудебному расследованию, и являются, как правило, основанием для начала уголовного производства. С учетом отсутствия правовой регламентации этой деятельности обсуждены особенности статуса субъектов осуществления таких экспертных исследований, использование экспертных методик при их проведении, структура и обязательные реквизиты заключений специалистов. Как решение выявленных проблем предложены изменения в отдельные статьи Кодекса.

Ключевые слова: Уголовный процессуальный кодекс Украины, судебно-экспертная деятельность, уголовное производство, специальные знания, эксперт, специалист.

ON CERTAIN PROBLEMS IN LEGAL REGULATION OF FORENSIC AND EXPERT ACTIVITY

Fastovets V. A.

The article deals with the problems in legal regulation of forensic and expert activity under the new Criminal Procedure Code of Ukraine. In particular it analyzes the faults in the provisions of this normative and legal act governing the procedure of expert and specialist challenging. The article also analyzes those articles of the Code which limit these subjects' capacity to participate in the criminal process. The article also describes the legal nature of the specialist's conclusions, drawn up at the stages preceding the pre-trial investigation and constitutes, as a rule, the grounds for criminal proceedings initiation. Taking into account the absence of legal regulation in this area by the Criminal Procedure Code of Ukraine, other laws of Ukraine and other subordinate legislation, the article discusses the legal status peculiarities of the subjects who conduct these expert studies, the use of expert methods in conducting them, the structure and mandatory entries of specialists' conclusions. With the purpose of solving the revealed problems the article suggests amending certain provisions of the Code.

Keywords: Criminal Procedure Code of Ukraine, forensic and expert activity, criminal proceedings, special knowledge, expert, specialist.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ОЦІНЮВАННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ ВИМІРЮВАНЬ ПРИ ВАЛІДАЦІЇ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК

Розглянуто загальні положення та принципи оцінювання невизначеності результатів вимірювань при валідації (оцінюванні придатності) судово-експертних методик. Визначено цілі та способи валідації. Наведено основні джерела та класифікацію невизначеності за способом оцінювання (стандартні невизначеності типів А і В), джерелами виникнення (методична, інструментальна й суб'єктивна складові) тощо.

Ключові слова: валідація, методика вимірювання, стандартна, сумарна та розширена невизначеності, похибка округлення.

Відповідно до вимоги ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 акредитовані судово-експертні лабораторії повинні оцінювати придатність методів до застосування їх у своїй роботі.

Оцінювання придатності методик є важливою частиною системи забезпечення та контролю якості результатів. Необхідною умовою відповідності методики є обґрунтована впевненість у тому, що одержувані в галузі її застосування результати достовірні, тобто такі, характеристики якості яких відповідають установленим вимогам. Це передбачає експериментальне або теоретичне підтвердження як окремих операцій та правил, що становлять сутність методики, так і визначення її характеристик. Якщо оцінені характеристики методики відповідають висунутим до них вимогам, то вона вважається такою, що придатна до застосування в лабораторії за призначенням¹. Тільки після цього методика може бути використана в судово-експертній практиці.

Практика валідації судово-експертних методик існує в усьому світі. Так, аналізування європейської практики в галузі організації судово-експертної діяльності показало, що оцінювання на придатність експертних методик є однією з основоположних умов ефективної діяльності судово-експертних установ, які входять до складу Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI)². Ці лабораторії у своїй діяльності використовують Керівництво з валідації та впровадження (нових) методів (QCC-VAL-001 Validation and implementation of (new) methods).

Цілями валідації експертних методик у судово-експертних установах є:

— установлення придатності методик для судово-експертної діяльності відповідно до вимог міжнародних стандартів;

¹ Див.: Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оцінювання придатності нестандартизованих методик випробувань у сфері пожежної безпеки : наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 23 червня 2011 р. № 648. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua/files/2011/6/24/648.pdf>.

² European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI) – Європейська мережа судово-експертних установ.

— забезпечення єдності оцінювання криміналістично значущих ознак у різних судово-експертних установах при вирішенні типових експертних завдань;

— визначення характеристик (властивостей) методики та метрологічних показників при використанні в конкретній організації.

Валідації підлягають:

— діючі експертні методики;

— раніше валідовані методики після внесення до них змін, що стосуються сфери їх застосування, умов проведення, заміни застосовуваних у них засобів вимірювань, матеріалів і реактивів;

— нові методики, результати застосування яких будуть використані в судово-експертної діяльності¹.

Якщо експерт застосовує національні, міжнародні, галузеві стандарти, які атестовані, описані та опубліковані, і при цьому не змінює їх меж дії, завданням валідації є підтвердження правильності використання стандартів у цій лабораторії. Для цього достатньо проаналізувати сертифіковані зразки порівняння або стандартні зразки без аналізування реальних проб. Методика вимірювання (далі – МВ) вважається придатною для використання, якщо похибка визначення контрольованого показника в стандартному зразку знаходиться всередині довірчих меж похибки Δp , що вказуються у МВ. Аналогічним чином демонструється придатність рідко застосовуваних методик, якщо оцінювання їх придатності було проведено раніше й робочі характеристики МВ відомі. Така обмежена валідація, за якої всі процедури спрямовані на підтвердження опублікованих установлених характеристик, називається верифікацією.

У разі, коли експерт змушений внести зміни до стандартизованої МВ, що стосується меж застосування, умов проведення вимірювання, заміни застосовуваних засобів вимірювань, матеріалів і реактивів, необхідна валідація в тій частині, у якій МВ була змінена або модифікована. При використанні змінених МВ їх придатність демонструється результатами атестації змінених параметрів валідації та знову виконуваним оцінюванням показників якості МВ.

Якщо експерт використовує нову МВ, розроблену в лабораторії для власного використання, валідація полягає в складанні специфікації вимог і визначенні характеристик, відповідних цим вимогам. У цьому разі процедура валідації збігається з процедурою атестації, яка проводиться з обов'язковим оцінюванням невизначеності вимірювань.

Валідацію будь-якої методики проводять із застосуванням обладнання й засобів вимірювання, атестованих і внесених до Державного реєстру засобів вимірювальної техніки або тих, що мають сертифікат калібрування. На засоби вимірювання мають бути документи, що підтверджують їх повірку або калібрування².

¹ Див.: *Омельянюк Г. Г.* К вопросу о валидации судебно-экспертных методик / Г. Г. Омельянюк // Теория и практика судебной экспертизы. — М., 2010. — № 2(18). — С. 64–68.

² Див.: *Смирнова С. А.* Методические подходы к проведению валидации судебно-экспертных методик, включающих методики измерений / С. А. Смирнова, Г. Г. Оме-

Для валідації методики в судово-експертної діяльності можна використовувати декілька способів:

- аналізування сертифікованих зразків порівняння або стандартних зразків;
- зіставлення результатів аналізування з результатами, отриманими іншими методами;
- міжлабораторні порівняльні випробування;
- зіставлення оцінювання невизначеності результатів аналізу на основі теоретичних уявлень і практичних даних.

Невизначеність результату вимірювання не слід інтерпретувати як уявлення похибки, а також як похибку, що залишається після введення поправок. Знання невизначеності припускає збільшення ступеня достовірності результату вимірювання¹.

Основними джерелами невизначеності можуть бути:

- процедура відбору проб (зразків) або фіксація слідів;
- підготування проб або зразків;
- властивості, стан і склад проби (зразка);
- застосовувані методи та обладнання;
- довкілля;
- оператор;
- стандартні зразки, чисті речовини, зразки порівняльних колекцій.

Невизначеність результатів вимірювання (аналізування) важливо знати як у самій лабораторії, так і її замовникам. У судочинстві такими «замовниками» є всі суб'єкти судово-експертної діяльності та перш за все орган або особа, що призначила судову експертизу. Аби замовник мав чітке уявлення про невизначеність результатів, у протоколі випробувань повинні бути вказані як характеристика методики – оцінка невизначеності, отримана при її валідації, так і практична оцінка невизначеності результатів даного конкретного аналізування. Щоб отримати практичну оцінку невизначеності, рекомендується за можливості використовувати статистичні методи. Для більш детальної інформації стандарт ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 відсилає до Керівництва щодо невизначеності вимірювань².

Існує певна класифікація невизначеностей.

1. За способом оцінювання розрізняють:

— стандартну невизначеність, u – невизначеність результату вимірювання, оцінена за середньоквадратичним відхиленням;

а) стандартну невизначеність типу A , u_A – невизначеність, зумовлена дисперсією результатів вимірювання й може бути оцінена статистичними методами;

б) стандартну невизначеність типу B , u_B – невизначеність, зумовлена різноманітними впливовими факторами й може бути оцінена ймовірнісними

Лянюк, Г. И. Бебешко // Теория и практика судебной экспертизы. — М., 2012. — № 1(25). — С. 50–62.

¹ Див.: Смирнова С. А. Указ. праця.

² Руководство ЕВРАХИМ/СИТАК «Количественное описание неопределенности в аналитических измерениях» / пер. с англ. ; под ред. Л. А. Конопелько. — 2-е изд. — СПб. : ВНИИМ им. Д. И. Менделеева, 2002. — 141 с.

методами;

- сумарну невизначеність – імовірнісну суму стандартних невизначеностей;

- розширену невизначеність – інтервал навколо результату вимірювання, у межах якого ймовірно розташована більшість значень розподілу, які з достатнім обґрунтуванням можуть бути приписані вимірюваній величині.

2. За джерелом виникнення невизначеність може бути методичною, інструментальною й суб'єктивною.

Причинами та джерелами *методичної складової невизначеності* результатів випробовування (вимірювання) є:

- неточності визначення умов випробувального середовища;
- неточності відтворення умов випробовування;
- недосконале врахування впливу зовнішніх факторів, їх неадекватне оцінювання;
- недосконале визначення об'єкта випробовування (вимірювання), його властивостей, неповна ідентифікація вимірювальної величини;
- недосконала реалізація методики випробовування;
- будь-які припущення, нехтування, апроксимація;
- похибки характеристик засобів вимірювальної техніки (ЗВТ);
- взаємодія ЗВТ із об'єктом випробовування (вимірювання);
- неточності перевідних коефіцієнтів, констант тощо;
- неточні значення величин, що приписані робочим еталонам, стандартним зразкам;
- невідповідність фізичного об'єкта його математичній моделі (порогова невідповідність);
- невиключені систематичні похибки;
- похибки введених поправок¹.

Причинами й джерелами *інструментальної складової невизначеності* результатів випробовування (вимірювання) є: основна похибка ЗВТ (похибка за нормальних умов експлуатації); додаткова похибка ЗВТ (унаслідок впливу зовнішніх факторів за межами нормальних значень); похибка, спричинена варіацією показів ЗВТ; похибка ЗВТ унаслідок тимчасової нестабільності.

Причинами та джерелами *суб'єктивної складової невизначеності* результатів випробовування (вимірювання) є: вплив оператора на ЗВТ і об'єкт випробовування (вимірювання); похибка зчитування даних зі шкали аналогового ЗВТ; похибка округлення отриманих значень величин; неточності реалізації процедур випробовування (вимірювання); порушення інструкції з експлуатації ЗВТ; помилки під час оброблення діаграм, таблиць, побудови графіків; помилки під час пересилання (перенесення) даних.

Оцінюють невизначеність як методів випробовування (вимірювання), так і конкретних результатів вимірювання. Оцінка невизначеності, яка ха-

¹ Теорія невизначеності передбачає усунення всіх факторів, які можуть зумовити систематичну похибку результату до початку вимірювання або, якщо фізично усунути впливові фактори неможливо, їх усувають математично, за допомогою поправок з обов'язковим урахуванням невизначеності введених поправок.

рактизує точність методу випробовування (вимірювання), називається апіорною, її визначають: під час розроблення методики випробовування (вимірювання) з метою регламентування встановленого значення невизначеності в усіх передбачених методикою умовах випробовування; за відсутності методики або встановленого значення невизначеності – перед випробовуванням (вимірюванням), для оцінювання найбільшої можливої невизначеності. Актуальним є завдання автоматизації процесу визначення оцінок невизначеності вимірювання¹.

На підставі всієї наявної інформації про причини й джерела невизначеності обчислюють окремі невизначеності за типом В, сумарну стандартну невизначеність і розширену невизначеність. Основою апіорного оцінювання невизначеності є теорія ймовірності, яка дозволяє досліджувати й описувати закони розподілу випадкових величин.

Оцінка невизначеності для конкретних результатів вимірювання є апостеріорною, її визначають безпосередньо після випробовування (вимірювання) за конкретних умов за визначеною методикою із застосуванням конкретних ЗВТ².

Оцінювання невизначеності за типом А.

1. Якщо кількість дослідів $n < 10$, u_A не оцінюють. Для $10 \leq n < 20$ – якщо закон розподілу ймовірностей невідомий, для оцінювання u_A приймають рівномірний закон. Якщо $n \geq 20$, закон розподілу ймовірностей визначають апроксимацією експериментальних даних.

2. Для прямого вимірювання результат визначають як середнє арифметичне отриманих значень, тоді невизначеність за типом А обчислюють за формулою

$$u_A = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n(n-1)}}, \quad (1)$$

де x_i – отриманий результат вимірювання; $\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$ – середнє арифметичне

результатів вимірювання; n – кількість проведених вимірювань.

3. Для опосередкованого вимірювання результат визначають за оцінками декількох величин, тоді невизначеність за типом А обчислюють для кожної вихідної величини:

— якщо значення величини розподілені за рівномірним законом, за формулою

¹ Див.: Новиков В. В. Автоматизация процесса вычисления оценок неопределенности вычислений / В. В. Новиков, А. Н. Коцюба // Системы обработки информации. — Х., 2006. — Вип. 7(56). — С. 59–61.

² Апіорно оцінена невизначеність – найбільша за найгіршого збігу обставин випробовування, апостеріорна невизначеність результатів конкретного випробовування може бути на порядок меншою.

$$u_A = \frac{b}{\sqrt{3}}, \quad (2)$$

де b – півширина інтервалу, для несиметричного закону розподілу $b = (b+) + (b-)/2$;

— якщо значення величини розподілені за нормальним законом, невизначеність обчислюють як середньоквадратичне відхилення за формулою

$$u_A = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{(n-1)}}. \quad (3)$$

У разі коли дисперсія результатів урахована в невизначеності, то додатково похибку ЗВТ ураховувати непотрібно – вона відображена в дисперсії.

Оцінювання невизначеності за типом В.

1. Ґрунтуючись на рівнянні залежності вимірюваної величини від вихідних величин, складають переліки: вимірюваних вихідних величин; невимірюваних впливових вихідних величин; введених поправок на відомі систематичні похибки; коефіцієнтів і констант; додаткових похибок тощо.

2. Невизначеності усіх вхідних величин оцінюють інтервалами і перетворюють їх на середньоквадратичне відхилення, при цьому закон розподілу їх імовірностей, якщо він невідомий, приймають рівномірним. Формула перерахування інтервальної оцінки в середньоквадратичне відхилення така:

$$\sigma = b/t, \quad (4)$$

де σ – середньоквадратичне відхилення; b – півширина інтервалу; t – значення функції Лапласа для нормального закону розподілу ймовірностей (або аналог значення функції Лапласа для іншого закону).

Окремі випадки оцінювання невизначеності.

1. Невизначеність констант, коефіцієнтів і поправок для констант, коефіцієнтів, а також поправок інтервалами розсіювання є одиниця найменшого розряду їх числових значень. Тоді невизначеність обчислюють за формулою

$$u_B = \frac{q}{\sqrt{3}}, \quad (5)$$

де q – одиниця найменшого розряду числового значення.

2. Невизначеність зчитування показів з аналогової шкали приладу. Для оцінювання невизначеності зчитування показів з аналогової шкали приймають рівномірний закон розподілу:

$$u_B = \frac{\left(x + \frac{q}{4}\right) - \left(x - \frac{q}{4}\right)}{2\sqrt{3}} = \frac{q}{4\sqrt{3}}, \quad (6)$$

де x – виміряне значення величини; q – ціна поділки шкали приладу.

Якщо шкала нерівномірна, невизначеність оцінюють окремо для кожного діапазону, для якого визначена ціна поділки.

Похибка округлення. Невизначеність округлення залежить від кількості значущих цифр, які залишають.

Сумарна стандартна невизначеність. Якщо величини, що входять у рівняння, мають різні одиниці вимірювання, то безпосередньо підсумувати інтервальні оцінки невизначеності не можна, їх необхідно звести до безрозмірних величин – середньоквадратичних відхилень згідно з формулою (4), за однакових рівнів довіри $P(\delta)$.

Якщо закон розподілу невідомий, то при перерахунку інтервальної оцінки в середньоквадратичне відхилення приймають рівномірний закон, а при зворотному процесі – нормальний закон, тобто значення функції Лапласа t або його аналогу обирають таким, аби забезпечити «запас» невизначеності. Якщо закон розподілу відомий, то коефіцієнт для перерахунку приймають згідно з цим законом.

Розширена невизначеність. Її визначають за формулою

$$U = k \cdot u_C, \quad (7)$$

де k – коефіцієнт охоплення, який залежить від заданого рівня довіри $P(\delta)$ і ефективного числа ступенів свободи. Порядок визначення ефективного числа ступенів свободи викладено в ДСТУ-Н РМГ 43-2006¹, Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement² та Настанові з оцінювання невизначеності вимірювання результатів кількісних випробувань³.

Для рівня довіри $P(\delta) = 0,95$ за нормального закону розподілу ймовірностей коефіцієнт охоплення $k = 1,96$, за рівномірного закону розподілу – $k = 1,65$.

Отже, через оцінену невизначеність вирішуються питання достовірності результатів досліджень при оцінюванні придатності (валідації) судово-експертних методик.

ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОЦЕНИВАНИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ РЕЗУЛЬТАТОВ ИЗМЕРЕНИЙ ПРИ ВАЛИДАЦИИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ МЕТОДИК

Хоша В. В.

Рассмотрены общие положения и принципы оценивания неопределенности результатов измерений при валидации (оценке пригодности) судебно-экспертных

¹ Див.: Метрологія. Застосування «Настанови з оцінювання невизначеності у вимірюваннях»: ДСТУ-Н РМГ 43-2006. — [Чинний від 2007-01-01]. — К.: Держспоживстандарт України, 2006. — 28 с.

² Див.: Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement. — First edition. — Switzerland, 1993. — 101 p.

³ Див.: Настанова з оцінювання невизначеності вимірювання результатів кількісних випробувань: технічний звіт EUROLAB № 1, 2006; пер. з англ. та наук.-техн. ред. А. В. Абрамова, А. М. Коцюби, В. М. Новікова. — К.: Євролаб-Україна, 2008. — 51 с.

методик. Определены цели и способы валидации. Приведены основные источники и классификация неопределенности по способу оценивания (стандартные неопределенности типов А и В), источникам возникновения (методическая, инструментальная, субъективная составляющие) и др.

Ключевые слова: валидация, методика измерения, стандартная, суммарная и расширенная неопределенности, погрешность округления.

GENERAL PROVISIONS FOR ASSESSING MEASUREMENT RESULT INDETERMINACY FOR FORENSIC AND EXPERT METHOD VALIDATION

Khosha V. V.

Under SSTU ISO/IEC 17025:2006 requirements accredited forensic and expert laboratories are to assess the applicability of methods to be used in their work. The article deals with general provisions and principles of assessing measurement result indeterminacy for forensic and expert method validation (applicability assessment). The regulation requires validation of existing expert methods; already validated but later amended methods as to the area of their application, conditions of conducting, change in measurement tools, materials and reagents applied in them; new methods whose results will be used in forensic and expert activity. The article establishes aims (to identify applicability of methods in forensic and expert activity in accordance with international standard requirements; to ensure the unified assessment of criminalistically meaningful features in various forensic and expert institutions when solving generic expert tasks; to determine the characteristics (properties) of methods and metrological values used in a particular institution) and ways of validation. The article provides main sources of indeterminacy and its classification by means of assessment (type A and B standard uncertainties), by sources of origin (methodical, instrumental, subjective component), etc.

Keywords: validation, measurement methods, standard, total and extended indeterminacy, rounding error.

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПИСУ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.98

Н. Я. Дідушок, судовий експерт Харківського НДІСЕ

О. С. Дробишева, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У МЕЖАХ ЕКСПЕРТИЗИ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

Розглянуто основні аспекти призначення та проведення лінгвістичних досліджень у межах експертизи писемного мовлення. Відповідно до статей Кримінального та Цивільного кодексів України, а також згідно з компетенцією експертів-авторознавців наведено приблизний перелік питань, які можуть ними вирішуватися за цим напрямком досліджень.

Ключові слова: лінгвістичні дослідження, компетенція експерта, заклик, інформація, оцінювання, погроза.

Останнім часом, зважаючи на складну політичну ситуацію в Україні, значної актуальності здобули лінгвістичні дослідження, які в державних експертних установах проводяться в межах авторознавчої експертизи фахівцями за спеціальністю 1.2. «Дослідження писемного мовлення». Оскільки цей вид досліджень є відносно новим, виникає низка непорозумінь щодо особливостей їх призначення й проведення. Тож, автори статті мають на меті усунути ці недоліки та полегшити співпрацю органів, що призначають експертизи, і спеціалістів, які їх виконують.

Головними аспектами в процесі призначення експертизи є правильне підготування матеріалів для дослідження та чітка постановка питань, які має вирішувати експерт.

Що стосується особливостей проведення аналізованого виду досліджень, то головним тут є визначення меж компетенції експерта.

Матеріали, які надаються для дослідження, являють собою як друковані тексти, так і тексти усного мовлення, записані на цифрових носіях (компакт-дисках, флеш-картках, жорстких дисках комп'ютерів). В останньому випадку разом з експертизою писемного мовлення слід призначати експертизу відео-, звукозапису, аби отримати необхідну інформацію з цифрових носіїв.

У разі, коли досліджуваний текст надруковано в періодичному виданні (газеті або журналі), а також у книзі, на дослідження необхідно надати повний примірник цього видання чи його повну якісну копію, завірену слідчим або суддею. Якщо текст з'явився в мережі Інтернет, на дослідження треба надати або повну цифрову копію сторінки (сторінок) із текстом, який необхідно дослідити, включаючи ілюстрації (за їх наявності), або роздруковку цієї сторінки (сторінок), завірені слідчим або суддею із зазначенням моменту, коли проводилося вилучення.

Лінгвістичному дослідженню можуть також підлягати тексти усного мовлення (виступи на мітингах, конференціях, інтерв'ю, промови тощо). Їх слід надавати записаними на цифрові носії, але в такому разі необхідно призначати комплексну судову криміналістичну експертизу відео-, звукозапису та судово-авторознавчу експертизу. Експерт у галузі досліджень відео-, звукозаписів зробить стенограми досліджуваних текстів, а спеціаліст у галузі досліджень писемного мовлення вирішуватиме власне лінгвістичні завдання.

Іноді слідчі цитують текст, який необхідно дослідити, у самих питаннях. Такий варіант можливий і, з одного боку, полегшує експертам завдання. З другого боку, текст, відірваний від контекстуального оточення, може втрачати низку сенсів.

Треба пам'ятати, що найкращих результатів від проведеної експертизи слід очікувати за умови, якщо правильно та чітко сформульоване експертне завдання. Тому в питаннях необхідно докладно вказувати об'єкт дослідження (якщо це стаття в пресі – вказувати її назву, автора, з яких слів починається і якими закінчується; якщо це усне мовлення – вказувати мовця як особу, яку представляють (або яка представляється) як, наприклад, *Сидоренко*, або як особу, схожу на *Сидоренка*). Зауважимо, що в разі, якщо слідство цікавить не весь текст, а конкретні фрази (речення, словосполучення) в ньому, тоді в питаннях необхідно вказувати, які саме фрази в тексті потрібно дослідити лінгвісту. Це значно спростить експертне завдання й дозволить скоротити час проведення експертизи.

Практика проведення лінгвістичних досліджень показує, що найскладнішим і найважливішим є усвідомлення органами, які призначають експертизи, і самими експертами того, на які питання може відповісти експерт. Це пояснюється тим, що лінгвістичні дослідження в Україні знаходяться на стадії формування й у методичних рекомендаціях до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями), відсутній повний перелік питань, які вирішуються в рамках саме лінгвістичних досліджень. Тому нашим завданням буде формулювання питань, виходячи з мети дослідження.

Нині експертизи в галузі досліджень писемного мовлення найчастіше призначаються за матеріалами кримінальних проваджень, порушених за ч. 2

або ч. 3 ст. 109, ст. 110 та ст. 295 КК. У диспозиціях статей, що містяться в Особливій частині КК України, наведено перелік діянь, які є злочинами. Допомога спеціалістів у галузі писемного мовлення необхідна при розкритті злочинів, пов'язаних саме із мовленнєвою діяльністю людини. У зазначених статтях такими забороненими діяннями є «заклики до повалення конституційного ладу» або «заклики до захоплення державної влади», «заклики до зміни меж території або державного кордону України», «заклики до погромів, підпалів, знищення майна...» тощо.

Правильність сформульованих питань значною мірою залежить від поняття «компетенція експерта». Компетенція експерта – це коло питань, які він має право вирішувати на основі своїх спеціальних знань. Інакше кажучи, це обсяг спеціальних знань, достатній для вирішення певного кола завдань, що складає зміст даного роду, виду (підвиду) судової експертизи. Ця сукупність наукових знань передбачена стандартами, на основі яких кваліфікаційна комісія екзаменує й присвоює експерту кваліфікацію за конкретним видом судової експертизи¹. На вирішення експертизи необхідно ставити такі питання, які не виходять за межі компетенції експерта.

Найголовніше, про що слід пам'ятати як слідчим, так і експертам, це те, що відповідно до ст. 242 КПК та п. 2.3. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень експерт не має права вирішувати питання, які стосуються тлумачення норм права. Крім того, виходячи зі змісту поняття «компетенція експерта», експерт не може вирішувати питання, які виходять за межі його спеціальних знань і належать до галузі інших сфер науки або техніки.

Таким чином, експерт не має права встановлювати, чи є в певному тексті (усному чи письмовому) «заклики до повалення конституційного ладу» або «заклики до захоплення державної влади», «заклики до зміни меж території або державного кордону України» тощо, оскільки останні є юридичними ознаками складу злочину, установлення яких належить виключно до компетенції органів слідства та суду.

Експерт у галузі досліджень писемного мовлення може встановлювати власне лінгвістичні категорії, що лежать в основі наведених понять. У даному разі завданням експерта-лінгвіста є з'ясування того, чи виражена наявна в тексті інформація саме у формі заклику. Крім того, експерт може вказати висловлювання (фрагмент тексту або цілий текст), виражені у формі заклику, розтлумачити ключові слова, визначити характер (публічний/непублічний), форму вираження (пряма/непряма), тип (інклюзивний/ексклюзивний) і жанрову форму (заклик-гасло, заклики-звернення, заклики-дозва тощо).

Отже, питання, поставлені на вирішення експерту-лінгвісту, можуть бути такими:

¹ Див.: Тапалова Р. Б. О содержании понятия «компетенция судебного эксперта» / Р. Б. Тапалова // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : матер. 4-й междунар. науч.-практ. конф., Москва, 30–31 янв. 2013 г. — М. : Проспект, 2013. — С. 291.

— Чи містяться в наданому на дослідження тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання, виражені у формі закликів до будь-яких дій?

— Якщо так, то в яких саме реченнях (фразах) містяться такі заклики, до яких саме дій вони спонукають? Якими лексичними засобами виражаються?

— Який характер і форми мають такі заклики?

Лінгвістичні експертизи також призначаються за ст. 161 і ч. 2 ст. 110 КК, в основі диспозицій яких лежать розпалювання ворожнечі та ненависті за різними ознаками: національними, соціальними, релігійними; приниження національної честі та гідності; образа почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями; установлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Поняття «розпалювання національної та релігійної ворожнечі» з лінгвістичної точки зору включає повідомлення негативного характеру відносно певної соціальної групи, яка визначається за ознаками національності та релігійних переконань; критичні висловлювання про таку групу або окремих її представників, які містять негативну оцінку, підкреслюють протистояння між соціальними шарами суспільства, розпалюючи ненависть і ворожнечу¹.

Отже, виходячи зі змісту статей та із зазначеного, наведемо приблизний перелік питань, які можуть ставитися перед експертами-лінгвістами за ст. 161 і ч. 2 ст. 110 КК:

— Чи є в тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання, які містять негативну інформацію (негативну оцінку) про певну соціальну групу громадян, об'єднаних спільною національністю, релігією, етнічним походженням, соціальним станом, статтю тощо? Якщо так, то в яких саме реченнях (словосполученнях, фразах), якими лексичними засобами виражена така інформація, якої конкретно соціальної групи вона стосується?

— Чи наявні в тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання, які містять зневажливу (інвективну, лайливу) лексику, що вживається (описує, характеризує) відносно певної групи людей, об'єднаних спільною національністю? Якщо так, то в яких саме реченнях (словосполученнях) наявна така лексика?

— Чи наявні в тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання про природні переваги певної соціальної групи? Якщо

¹ Див.: Яковлева С. В. Психолого-лингвистический анализ структуры деструктивного воздействия текстов в комплексных экспертизах при расследовании преступлений, связанных с экстремистской деятельностью / С. В. Яковлева // Актуальные вопросы комплексной судебной психолого-лингвистической экспертизы : матер. междунар. науч.-практ. конф. «Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе», Калининград, 5–7 мая 2009 г. — Калининград, 2009. — С. 106.

так, то в яких саме реченнях (фразах, словосполученнях) і якими лексичними засобами передається ця інформація?

— Чи наявні в досліджуваному тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) висловлювання про неповноцінність певної соціальної групи? Якщо так, то в яких саме реченнях (фразах, словосполученнях) і якими лексичними засобами передається ця інформація?

Якщо в КК України об'єктом злочинної діяльності постає соціальна група – певне коло громадян, об'єднаних за певними ознаками, то в ЦК України об'єктом правопорушення є фізична або юридична особа, а спори, для вирішення яких найчастіше призначаються експертизи в галузі досліджень писемного мовлення, стосуються питань захисту честі, гідності й ділової репутації (ч. 1 ст. 94, ст. 297 ЦК України).

Зважаючи на те, що поняття «честь», «гідність» і «ділова репутація» належать до юридичних категорій, експерт-лінгвіст може відповідати на такі питання за вказаними статтями:

— Чи наявні в наданому на дослідження тексті (навести текст, слова його початку та закінчення) висловлювання, які містять негативні відомості або різку негативну оцінку певної (фізичної чи юридичної) особи або її діяльності? Якщо так, то в яких саме реченнях (фразах, словосполученнях) і якими лексичними засобами передається дана інформація?

— Чи містяться в наданому на дослідження тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) негативні характеристики певної особи (юридичної чи фізичної) або її діяльності, виражені за допомогою нецензурної (лайливої, інвективної) лексики?

— Чи міститься в наданому на дослідження тексті інформація щодо певної особи (юридичної чи фізичної) або щодо діяльності цієї особи? Якщо так, то в яких саме реченнях (фразах, словосполученнях), який характер і форми вираження цієї інформації?

Слід зауважити, що з'ясування правдивості наявної в досліджуваному тексті інформації, так само як і встановлення того, чи принижують честь, гідність і ділову репутацію особи викладені в досліджуваному тексті відомості, виходить за межі компетенції експерта-лінгвіста і є прерогативою суду¹.

Останню категорію, яку б нам хотілося розглянути та стосовно якої часто призначаються експертизи в галузі досліджень писемного мовлення, є категорія «погроза». Кримінальні провадження в такому разі порушуються за ч. 2 ст. 161 та ч. 3 ст. 342 КК.

Експерт-лінгвіст не може встановити, чи виявлена в досліджуваному тексті погроза буде реалізована, так само як і не може з'ясувати того, як ця

¹ Див.: Полкунова Е. В. Особенности проведения судебной психолого-лингвистической экспертизы / Е. В. Полкунова // Актуальные вопросы комплексной судебной психолого-лингвистической экспертизы : матер. междунар. науч.-практ. конф. «Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе», Калининград, 5–7 мая 2009 г. — Калининград, 2009. — С. 91.

погроза вплинула на адресата (того, кому погрожують). Натомість до компетенції експерта в галузі досліджень писемного мовлення належить з'ясування самого факту наявності в тексті висловлювань (речень), виражених у формі погрози.

Таким чином, питання для вирішення експертизи писемного мовлення за справами, порушеними за ч. 2 ст. 161 та ч. 3 ст. 342 КК, мають бути такими:

— Чи містяться в наданому на дослідження тексті (навести текст, слова його початку та закінчення тощо) речення, виражені у формі погрози? Якщо так, то в яких саме реченнях (висловлюваннях, фразах), якими лексичними засобами вона виражена?

— Чи є це погроза насильством?

Розглянувши найпоширеніші випадки призначення експертиз у галузі досліджень писемного мовлення, звернувши увагу на особливості оформлення матеріалів і постановку питань, виходячи із компетенції експерта-лінгвіста, ми сподіваємося на полегшення співпраці між експертами та органами слідства й суду.

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В РАМКАХ ЭКСПЕРТИЗЫ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Дидушок Н. Я., Дробышева Е. С.

Рассмотрены основные аспекты назначения и проведения лингвистических исследований в пределах экспертизы письменной речи. Согласно статьям Уголовного и Гражданского кодексов Украины, а также в соответствии с компетенцией экспертов-автороведов приведен приблизительный перечень вопросов, которые могут ими решаться по этому направлению исследований.

Ключевые слова: лингвистические исследования, компетенция эксперта, призыв, информация, оценка, угроза.

FEATURES OF ORDERING AND CONDUCTING LINGUISTIC STUDIES WITHIN WRITTEN LANGUAGE EXAMINATION

Didushok N. Y., Drobysheva O. S.

The expert practice shows that the last year saw an increase in ordering linguistic studies conducted by state expert institutions within authorship examination, namely by experts with signature rights in speciality 1.2. «Written language examination». Because of the relatively new nature of this kind of studies there arise certain difficulties connected with the features of ordering and conducting such examinations. Under the articles of Criminal and Civil Codes of Ukraine and with the competence of authorship experts the article gives an approximate list of matters that can be solved by them in this field of study. The matters to be decided by the examination must specifically indicate the object of study (the article title, pages, the words in the opening and closing). In addition, these matters may not be outside the expert's competence, namely: involve the legal norm interpretation and be in areas outside the expert linguist's special knowledge.

Keywords: linguistic study, expert's competence, appeal, information, assessment, threat.

УДК 343.98

О. І. Брендель, завідувач сектору Харківського НДІСЕ,
А. І. Роман, судовий експерт Харківського НДІСЕ,
Л. Ю. Фатєєва, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЦИФРОВИХ ВІДЕОЗОБРАЖЕНЬ З МЕТОЮ ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗАФІКСОВАНІ НА НИХ ОБСТАВИНИ ПОДІЙ

Розглянуто низку питань, які повинні вирішуватися комплексно, за участю відповідних фахівців – експертів у галузі дослідження відео-, звукозапису та портретної, інженерно-транспортної експертиз тощо. Наведено особливості проведення досліджень цифрових відеозображень з метою отримання інформації про зафіксовані на них обставини подій.

Ключові слова: відеофонограми, відеодані, цифрові відеореєстратори, відеоспостереження, фільтри, рендеринг.

Професійна діяльність судових експертів-фоноскопистів пов'язана з проведенням досліджень в основному з метою ідентифікації та визначення діагностичних властивостей особи за голосом і мовленням, виявлення монтажу та інших змін, унесених у фонограму, установлення оригінальності, умов, обставин, засобів запису, а також вирішення інших завдань, пов'язаних з використанням спеціальних знань у галузі фоноскопії.

Останніми роками кількість і різноманітність пристроїв фіксації відеоданих значно збільшилися. Значного поширення набули відеореєстратори та камери відеоспостереження, які встановлюються в транспортних засобах, установах, магазинах, банках, банкоматах, на вулицях, для фіксації подій, що відбуваються поруч. На експертизу відео-, звукозапису надходять відеофонограми (як зафіксовані при проведенні оперативно-розшукових заходів за допомогою спеціальних технічних засобів, так і отримані з використанням побутових відеореєстраторів і камер відеоспостереження), які містять важливу інформацію щодо обставин, учасників та послідовності злочинних дій, зафіксованих на них. Питання постанов про призначення таких експертиз стосуються безпосередньо зображень на відеокадрах цих відеофонограм і відповідають наступним завданням: поліпшення якості зображення, вилучення інформації, що міститься на зображенні, але недоступна для спостереження без додаткового цифрового оброблення, визначення реальних розмірів об'єктів, зафіксованих на зображенні.

Актуальність даної проблеми полягає в стрімкому зростанні кількості відеофонограм, які надходять на дослідження, і недостатності теоретичної та інструментальної бази для проведення судових експертиз і експертних досліджень зі встановлення інформації за цифровими зображеннями; виділенні та визначенні відеоданих як об'єкта дослідження (через те, що на теперішній час в експертизі відео-, звукозапису головними об'єктами до-

слідження є звукові сигнали, носії та засоби їх запису), а також у принципово нових підходах, методах і програмних засобах дослідження відеоданих, зафіксованих на відеофонограмах та цифрових фотографіях.

Основні завдання експертизи відео-, звукозапису при дослідженні цифрових відеофонограм можуть стосуватися:

- установлення факту внесення змін у зображення (монтаж) з визначенням їх виду та характеру (додавання, видалення, переміщення й накладення елементів зображення на відеокадрах);

- розрахунку розмірів і фактичних відстаней між об'єктами, зображеними на відеокадрах, із урахуванням спотворень і перспективи;

- установлення характеристик об'єктів, відображених на відеокадрах (колір, форма, характер і швидкість їх руху тощо);

- визначення якості зображень відеокадрів і встановлення їх придатності для вирішення поставлених питань;

- установлення умов і подій, супутніх відеозапису;

- виділення й поліпшення якості слабопомітних об'єктів і деталей на досліджуваних зображеннях відеокадрів відеофонограм (збільшення контрастності, різкості, яскравості, роздільної здатності);

- реставрації цифрових відеозображень (видалення спотворень зображень об'єктів, що виникли в результаті фіксації їх у русі, при недостатньому або надлишковому освітленні, унаслідок спотворень перспективи та ракурсу зйомки).

Експертна практика показує, що при розкритті злочинів в оперативно-слідчих органів виникає необхідність вирішувати низку питань, які повинні розв'язуватися комплексно, за участю відповідних фахівців (портретної, інженерно-транспортної експертиз тощо), що володіють спеціальними методами, технічними та програмними засобами досліджень цифрових зображень, які дозволять максимально поліпшити зображення відеокадрів цифрових відеозаписів, виділити та збільшити певний елемент зображення на відеокадрі, максимально повно вилучати з відеофонограм інформацію щодо обставин злочину. Якість зображень на відеокадрах відеофонограм (як і на цифрових фотографіях), що надходять на дослідження, як правило, не дозволяє експертам цих галузей судової експертизи одразу надати висновки з поставлених питань, а потребує попереднього додаткового оброблення цифрових зображень з метою виявлення, вилучення та деталізації елементів зображення, підвищення їх чіткості та розбірливості. Участь таких фахівців необхідна при обчисленні значень таких характеристик об'єктів, як швидкість руху, розміри слідів і об'єктів тощо.

Вирішення завдань із дослідження відеозображень безпосередньо пов'язане із сучасними можливостями комп'ютерної техніки, оскільки вони повністю базуються на використанні спеціальних програмно-технічних засобів. Сучасні комп'ютерні технології дають змогу отримувати із відеозаписів зображення окремих кадрів, з використанням певних методів досліджувати інформацію, яка відображена на цих кадрах.

Сучасні програмні засоби корекції якості зображень (наприклад, Amped Five) не вносять змін у зафіксовані на відеофонограмі об'єкти. Усі операції

виконуються шляхом накладення фільтрів (які корегують світлові потоки, не змінюючи по суті самі зображувані об'єкти), тому до вихідних даних стосовно досліджуваних об'єктів не вносяться ніякі зміни й модифікації, що важливо з точки зору судової експертизи. Більшість фільтрів використовуються практично миттєво з можливістю змінювати їх налаштування й порядок застосування.

До основних можливостей програмних продуктів (у дослідженнях із поліпшення зображень, їх якості) можна віднести такі:

- імпорт будь-яких відеозаписів, зображень або послідовності зображень;
- оброблення й аналізування окремих відеозаписів, зображень, послідовності зображень;
- широкі можливості з поліпшення якості відеозаписів і зображень, у тому числі підвищення чіткості, зміна перспективи, збільшення розмірів, розширення, кадрування, зменшення шумів, корекція зображення тощо;
- стабілізація відеозображення;
- аналізування метаданих файлів;
- вимірювання розмірів об'єктів;
- перегляд вихідного матеріалу та результату оброблення в одному вікні;
- управління швидкістю відтворення відеозапису.

При вимірюванні розмірів об'єктів необхідно враховувати той факт, що навколишній світ має 3D-структуру. Крім того, вимірювання розмірів об'єктів ускладнюються тим, що процес побудови зображення в 3D-просторі проектується на площинне зображення з деякими неминучими втратами інформації. За допомогою сучасних програмних засобів аспекти геометрії 3D-сцени вимірюються з однієї точки зору зображення за допомогою спеціальних Measure 3D-фільтрів.

При застосуванні цих фільтрів важливою є можливість замірів зображень (вимірювання об'єктів, таких як меблі, двері, вікна тощо). Вони використовуються для розрахунку відстаней на зображеннях плоских поверхонь. У криміналістиці такі фільтри застосовуються для вимірювання метричних розмірів об'єктів і осіб на зображеннях, отриманих за допомогою камер відеоспостереження. Через незадовільну якість зображення з дешевих камер відеоспостереження зазвичай не уявляється можливим визначити особу підозрюваного чи окремі компоненти його одягу. Тому вимірювання зросту особи стає надзвичайно корисним елементом ідентифікації.

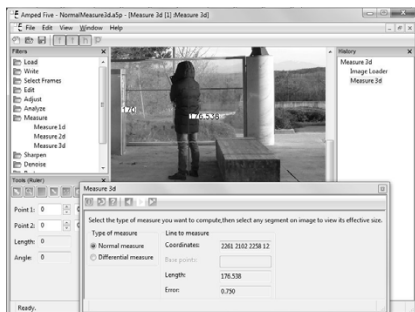
За допомогою фільтра Differential Measure можна виміряти відстані між двома точками в певному напрямку, коли базові точки вимірюваної та довідкової лінії (відрізок прямої лінії, розміри якого відомі або їх можна отримати шляхом вимірювання на місцевості) лежать у паралельних площинах. Приклад такого вимірювання зросту особи за допомогою фільтра Differential Measure програмного продукту Amped Five наведено на рисунку.

Особа, зріст якої необхідно встановити експертним шляхом, знаходиться на паралельній площині із автоматом, висота якого відома (або її можна виміряти на місцевості). За допомогою можливостей програмного продукту

Amped Five розраховано, що зріст невідомої особи 176,538 мм. При цьому, вікно Eггог показує ненульове значення, рівне 0,750 см. Це свідчить, що виміряна висота може бути оцінена з точністю $\pm 7,5$ мм.

а

б

Рисунок. Вирахування зросту особи

(а – досліджуваний кадр, б – інтерфейс програмного продукту Amped Five з результатом розрахунку зросту людини)

Правоохоронці, судді, прокурори, адвокати можуть відчувати слабкість доказів і виключити їх, якщо з ними були здійснені будь-які маніпуляції – змінення при проведенні експертних досліджень. Нинішня тенденція в оцінюванні достовірності цифрових даних показує, що без підтвердження про відсутність внесених у результаті експертних досліджень змін у цифрові файли вони можуть бути виключені із числа доказів.

Якщо все, що робиться із цифровим файлом, здійснюється шляхом простого застосування фільтра, це означає, що ні рендеринга¹, ні змін оригінальних вихідних даних не відбувається. Це дуже ефективний процес, особливо при розв'язанні складних проблем і використанні довгих ланцюгів фільтрів. Для кожного наступного кроку під час корекції кожен фільтр приймає як вхідне зображення (або відеозапис) результат попереднього процесу фільтрації та після його оброблення надає результат свого вихідного фільтра.

Експериментуючи з різними фільтрами й налаштуваннями, експертним шляхом вдається знайти групу прямих фільтрів, налаштувань або їх комбінацію, зробити необхідні кроки, які нададуть можливість поліпшити зображення (експертом у галузі дослідження відео-, звукозапису) для вирішення питань за участю відповідних фахівців (портретної, інженерно-транспортної експертизи та ін.), що володіють спеціальними методами у своїх галузях знань.

Таким чином, деякі питання, поставлені на експертне дослідження, повинні вирішуватися комплексно, за участю експертів відповідних галузей знань, як засоби, котрі доповнюють один одного, що в сукупності створює єдиний, найбільш ефективний механізм отримання інформації, необхідної

¹ Рендеринг (англ. rendering – візуалізація) – термін у комп'ютерній графіці, що означає процес отримання зображення моделі за допомогою комп'ютерної програми.

для розкриття, розслідування або попередження злочинних виявів. Метою будь-якого розслідування є всебічне, повне та об'єктивне дослідження всіх обставин справи. При цьому кожен з експертів (у галузі дослідження відео-, звукозапису, портретної, інженерно-транспортної експертиз тощо), виконуючи своє фахове призначення, забезпечує необхідну повноту та всебічність дослідження цифрового відеозображення з метою отримання інформації про певні події, що у свою чергу дасть змогу оптимізувати процес розслідування.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦИФРОВЫХ ВИДЕОИЗОБРАЖЕНИЙ С ЦЕЛЬЮ ПОЛУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ О ЗАФИКСИРОВАННЫХ НА НИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ СОБЫТИЙ

Брендель О. И., Роман А. И., Фатеева Л. Ю.

Рассмотрен ряд вопросов, которые должны решаться комплексно, при участии соответствующих специалистов – экспертов в области исследования видео-, звукозаписи и портретной, инженерно-транспортной экспертиз и др. Приведены особенности проведения исследований цифровых видеоизображений с целью получения информации о зафиксированных на них обстоятельства события.

Ключевые слова: видеофонограммы, видеоданные, цифровые видеорегистраторы, видеонаблюдение, фильтры, рендеринг.

FEATURES PECULIAR TO CONDUCTING STUDIES OF DIGITAL VIDEO FOOTAGES FOR OBTAINING INFORMATION ABOUT ACCIDENT EVENTS RECORDED ON THEM

Brendel O. I., Roman A. I., Fatieieva L. Y.

Expert practice shows that operative and search bodies while investigating crimes may face the necessity of solving certain issues that require the involvement of relevant specialists (phonoscopic, portrait, photo-technical, engineering and transportation examinations and others) to calculation such characteristics of the object as movement speed, dimensions of traces and objects, recorded on the video footage, identification of license plates, car model, etc. The quality of images in video-phonograms (as well as in digital photos) to examined usually does not allow the experts in these expert fields give immediate answers to the pertinent questions, but requires additional special processing of digital images in order to determine, specify image elements, increase their definition and legibility. That is why certain questions to be decided by the examination must be solved with a comprehensive approach by experts in various fields of knowledge as means complementing one another, while combined they will form a unified, most effective mechanism of obtaining information necessary to solve, investigate or prevent criminal activities.

Keywords: video-phonograms, video data, digital video recorders, video surveillance, filters, rendering.

СУДОВІ БАЛІСТИЧНА ТА ТРАСОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.98:681.5

О. В. Коломійцев, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук,

В. В. Сапелкін, завідувач відділу комісійних судово-медичних експертиз Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи

АНАЛІЗУВАННЯ БАЛІСТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК УРАЖАЮЧИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПАТРОНІВ ТРАВМАТИЧНОЇ ДІЇ «ТЕРЕН-12П» І «ТЕРЕН-12К», ВІДСТРІЛЯНИХ ІЗ ПОМПОВОЇ РУШНИЦІ «ФОРТ-500А»

Наведено результати експериментальних досліджень балістичних характеристик еластичних куль і картечі патронів травматичної (несмертельної) дії 12-го калібру «Терен-12П» та «Терен-12К», відстріляних із службової гладкоствольної помпової рушниці «Форт-500А». На основі цих даних визначено характер розсіяння кінетичної енергії уражаючих елементів на траєкторії, а також відстані ефективної стрільби.

Ключові слова: балістичні характеристики, уражаючі елементи, патрони травматичної (несмертельної) дії 12-го калібру, гладкоствольна помпова рушниця «Форт-500А».

Застосування співробітниками правоохоронних органів МВС України при прискіканні протиправних дій під час масових заворушень таких зразків службової зброї, як гладкоствольні помпові рушниці «Форт-500А» 12-го калібру (рис. 1, а, б), а також деяких інших моделей цієї рушниці, призвело до необхідності визначення реальних балістичних характеристик відстріляних з неї еластичних уражаючих елементів, а також безпечних відстаней стрільби ними.

Для стрільби з означеної зброї використовувалися патрони травматичної (несмертельної) дії вітчизняного виробництва «Терен-12П» і «Терен-12К», які відповідно споряджаються кулею та картечцю (рис. 2). Параметри траєкторії їх уражаючих елементів визначалися комбінованим методом шляхом розрахунків на основі результатів експериментальної стрільби. Це зумовлено тим, що для спроможності встановлення балістичних характеристик уражаючих елементів на різних відстанях від дульного зрізу зброї необхідні значення їх балістичних коефіцієнтів, які можуть бути достовірно визначені лише під час стрільб в умовах обладнаної балістичної траси.

а

б

Рис. 1. Вид з правого (а) та лівого боків (б) гладкоствольної помпової рушниці «Форт-500А»

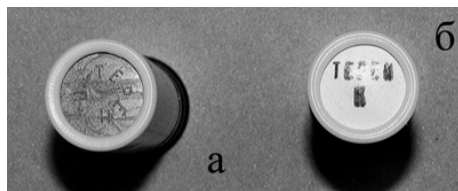
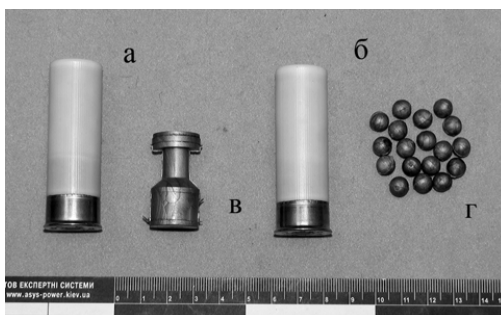

Рис. 2. Загальний вигляд зразків патронів травматичної (несмертельної) дії 12-го калібру вітчизняного виробництва, а також їх уражаючих елементів і відмінних маркувальних позначень (а – патрон «Терен-12П»; б – патрон «Терен-12К»; в – уражаючий елемент (куля) патрона «Терен-12П»; г – уражаючі елементи (картечі) патрона «Терен-12К»)

Для цього за допомогою двох оптоелектронних комплексів ИБХ-731 на різних відстанях від дульного зрізу зброї (гладкоствольної помпової рушниці «Форт-500А») у межах балістичної траси вимірювалися значення швидкостей польоту вистріляних куль і картечі.

У ході експериментальних стрільб із застосуванням патронів «Терен-12П» було встановлено значення початкової швидкості польоту куль (на відстані 1 м від дульного зрізу ствола) та дані щодо швидкостей куль на відстанях 3,5, 5,0, 10,0, 15,0 та 20 м. Стрільба здійснювалася серіями по п'ять пострілів для кожної відстані. Дистанції стрільби обрано з урахуванням рекомендацій щодо умов застосування патронів травматичної (несмертельної) дії «Терен-12П», установлених виробником патронів, а також визначених ним початкових значень швидкостей куль.

Відповідно до рекомендацій виробника патронів ТОВ НВП «Еколог» ефективна дальність стрільби патронами «Терен-12П» становить від 20 до 35 м. Означеними патронами заборонена стрільба на відстанях до 20 м. Швидкість куль на відстані 3,5 м від дульного зрізу ствола становить 140 ± 20 м/с ($120\text{--}160$ м/с)¹. Результати експериментальних досліджень наведено в табл. 1.

Таблиця 1

**Значення швидкостей куль патронів «Терен-12П»
на різних відстанях стрільби, установлені в ході експериментів**

№ пострілу	Дистанція стрільби, м					
	1,0	3,5	5,0	10,0	15,0	20,0
1	2	3	4	5	6	7
1	114	110	—	—	—	—
2	182	176	—	—	—	—
3	134	128	—	—	—	—
4	144	139	—	—	—	—
5	150	145	—	—	—	—
6	155	—	146	—	—	—
7	197	—	187	—	—	—
8	153	—	146	—	—	—
9	199	—	188	—	—	—
10	151	—	141	—	—	—
11	132	—	—	110	—	—

¹ Див.: Патрони травматичної (несмертельної) дії 12 калібру «Терен-12П» і «Терен-12К» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.teren.net.ua/ru/products/details/7/index.html>.

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
12	146	—	—	130	—	—
13	134	—	—	120	—	—
14	178	—	—	155	—	—
15	142	—	—	121	—	—
16	209	—	—	—	161	—
17	182	—	—	—	147	—
18	128	—	—	—	100	—
19	176	—	—	—	134	—
20	144	—	—	—	116	—
21	150	—	—	—	—	112
22	134	—	—	—	—	98
23	190	—	—	—	—	137
24	158	—	—	—	—	121
25	170	—	—	—	—	125

На основі цих даних було встановлено, що розрахункове значення балістичного коефіцієнта еластичної кулі патрона травматичної (несмертельної) дії 12-го калібру «Терен-12П» становить 47,3 кг/м². Це дозволило розрахувати параметри траєкторії означеної кулі на різних відстанях стрільби та встановити максимальну дальність її польоту з урахуванням діапазону визначених початкових швидкостей. Результати розрахунків наведено в табл. 2.

Таблиця 2

**Значення параметрів траєкторії куль патронів «Терен-12П»,
розраховані на основі балістичного коефіцієнта
в межах визначеного діапазону початкових швидкостей**

Дистанція стрільби, м	Швидкість кулі, м/с		Кінетична енергія кулі, Дж		Питома кінетична енергія кулі, Дж/мм ²	
	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}
1	2	3	4	5	6	7
1	114,00	209,00	54,97	184,77	0,2113	0,7102
3,5	109,65	201,03	50,86	170,94	0,1955	0,6571

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7
5	107,12	196,39	48,54	163,14	0,1866	0,6271
10	99,10	181,69	41,54	139,63	0,1597	0,5367
15	91,68	168,09	35,56	119,51	0,1367	0,4594
20	84,82	155,50	30,43	102,29	0,1170	0,3932
25	78,47	143,86	26,05	87,55	0,1001	0,3365
30	72,60	133,09	22,29	74,93	0,0857	0,2880
35	67,16	123,13	19,08	64,13	0,0733	0,2465
40	62,13	113,91	16,33	54,89	0,0628	0,2110
45	57,48	105,38	13,98	46,98	0,0537	0,1806
50	53,18	97,50	11,96	40,21	0,0460	0,1546

Прийняті в таблиці позначення:

V_{min} – мінімальне встановлене значення початкової швидкості кулі;

V_{max} – максимальне встановлене значення початкової швидкості кулі.

Аналізування даних таблиць 1 і 2 свідчить про те, що погрішність визначення швидкостей розрахунковим способом не перевищує 6 %, що є цілком достатнім для досліджень. Визначення максимальної дальності стрільби залежить від кута кидання кулі в момент пострілу. Як правило, максимальна дальність стрільби із стрілецької зброї відповідає кутам кидання до 45 °, але при таких значеннях кута після пострілу куля буде не в змозі уразити ціль на близьких відстанях, бо одразу вийде за межі її розмірів (зокрема, за межі росту людини). Отже визначення максимальної відстані стрільби при означеному куті кидання має виключно теоретичне значення. Аналізування дій співробітників правоохоронних органів показує, що в більшості випадків стрільба здійснювалася із положення «стоячи» і при кутах кидання близьких до 0 ° або взагалі при негативних кутах кидання (у напрямку «згори донизу»), що робить розрахунки максимальної дальності польоту кулі при куті кидання 0 ° більш практично значущими. На основі балістичного коефіцієнта за допомогою теоретичних розрахунків з урахуванням експериментально встановленого діапазону початкових швидкостей було визначено максимальні відстані стрільби, а також відстані, на яких кулі зберігають свої відповідні уражаючі властивості. Вивчення отриманих результатів досліджень і розрахунків свідчить про таке:

— максимальна дальність стрільби еластичною кулею патрона «Терен-12П» при стрільбі із положення «стоячи» та куті кидання 0 ° у межах діапазону початкових швидкостей 114–209 м/с становить 48,3–74,1 м;

— максимальна дальність стрільби еластичною кулею патрона «Терен-12П» при стрільбі із положення «стоячи» та куті кидання 45° у межах діапазону початкових швидкостей 114–209 м/с становить 148,6–194,9 м;

— відповідно до енергетичної концепції ураження цілі еластичні кулі патронів травматичної (несмертельної) дії 12-го калібру «Терен-12П» спроможні спричинити проникаючі поранення тільки тоді, якщо їх початкова швидкість перевищуватиме 175 м/с; при початкових швидкостях від 176 до 209 м/с відстані, на яких куля буде спроможна спричинити проникаючі поранення в одну із порожнин тіла людини, становлять від 1 до 12,2 м; при швидкостях до 175 м/с кулі означених патронів не спроможні спричинити проникаючі поранення.

Для визначення параметрів траєкторії польоту куль патронів «Терен-12П» при швидкостях у встановленому виробником патронів діапазоні (від 120 до 160 м/с) на дистанції 3,5 м проводилися теоретичні розрахунки на основі їх балістичного коефіцієнта. Результати розрахунків наведено в табл. 3.

Таблиця 3

**Значення параметрів траєкторії куль патронів «Терен-12П»,
розраховані на основі балістичного коефіцієнта
в межах визначеного діапазону швидкостей на дистанції 3,5 м**

Дистанція стрільби, м	Швидкість кулі, м/с		Кінетична енергія кулі, Дж		Питома кінетична енергія кулі, Дж/мм ²	
	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}
3,5	120,00	160,00	60,91	108,29	0,2341	0,4162
5	117,23	156,31	58,13	103,35	0,2235	0,3973
10	108,46	144,61	49,76	88,46	0,1913	0,3400
15	100,34	133,78	42,59	75,71	0,1637	0,2910
20	92,83	123,77	36,45	64,80	0,1401	0,2491
25	85,88	114,50	31,20	55,46	0,1199	0,2132
30	79,45	105,93	26,70	47,47	0,1026	0,1825
35	73,50	98,00	22,85	40,63	0,0878	0,1562
40	68,00	90,67	19,56	34,77	0,0752	0,1337
45	62,91	83,88	16,74	29,76	0,0643	0,1144
50	58,20	77,60	14,33	25,47	0,0551	0,0979

Значення небезпечних відстаней стрільби патронами «Терен-12П» при встановлених експериментально початкових швидкостях, що перевищують граничне значення 176 м/с, наведено в табл. 4.

Таблиця 4

**Значення небезпечних відстаней стрільби патронами
травматичної дії «Терен-12П» при встановлених
експериментально початкових швидкостях відстріляних куль**

$V_{\text{поч.}}, \text{ м/с}$	175*	176	178	182	197	199	209
$L_{\text{неб.}}, \text{ м}$	1,0*	1,2	1,9	3,4	8,5	9,1	12,2

Прийняті в таблиці позначення:

$V_{\text{поч.}}$ – початкові швидкості куль, установлені експериментально;

$L_{\text{неб.}}$ – небезпечні відстані стрільби, у межах яких куля спроможна причинити проникаюче поранення;

* – граничні значення.

Для визначення параметрів траєкторії картечі також необхідне значення її балістичного коефіцієнта, яке можна визначити на основі даних експериментальної стрільби. Для цього за допомогою двох оптоелектронних комплексів ИБХ-731 на відстані 1,0 м від дульного зрізу ствола зброї та на відстанях 3,5 і 5,0 м було визначено швидкості польоту картечі. Дистанції стрільби обрано з урахуванням рекомендацій щодо умов застосування патронів травматичної (несмертельної) дії «Терен-12К», установлених виробником патронів, а також визначених ним початкових значень швидкостей куль. Результати досліджень наведено в табл. 5.

Таблиця 5

**Значення швидкостей картечі патронів «Терен-12К»
на різних відстанях стрільби, установлені в ході експериментів**

№ пострілу	Дистанція стрільби, м		
	1,0	3,5	5,0
1	2	3	4
1	326	281	–
2	346	300	–
3	335	287	–
4	321	276	–
5	276	246	–
6	349	297	–
7	336	292	–

Закінчення табл. 5

1	2	3	4
8	261	233	–
9	285	251	–
10	329	292	–
11	313	–	246
12	320	–	248
13	298	–	233
14	301	–	238
15	281	–	217
16	323	–	253
17	339	–	261
18	269	–	211
19	275	–	215
20	295	–	233

На основі цих даних було встановлено, що розрахункове значення балістичного коефіцієнта окремого еластичного уражаючого елемента (картечі) патрона травматичної (несмертельної) дії 12-го калібру «Терен-12К» становить 169,43 кг/м². Це дозволило розрахувати параметри траєкторії означеної картечі на різних відстанях стрільби та встановити максимальну дальність її польоту з урахуванням діапазону визначених початкових швидкостей. Результати експериментальних досліджень, а також розрахунків наведено в табл. 6.

Таблиця 6

**Значення параметрів траєкторії картечі патронів «Терен-12К»,
розраховані на основі балістичного коефіцієнта
в межах визначеного діапазону початкових швидкостей**

Дистанція стрільби, м	Швидкість кулі, м/с		Кінетична енергія кулі, Дж		Питома кінетична енергія кулі, Дж/мм ²	
	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}
1	2	3	4	5	6	7
1	261,00	346,00	8,86	15,56	0,2175	0,3822
3,5	227,05	300,99	6,70	11,78	0,1646	0,2893

Закінчення табл. 6

1	2	3	4	5	6	7
5	208,84	276,85	5,67	9,96	0,1393	0,2447
10	158,04	209,51	3,25	5,71	0,0797	0,1401
15	119,60	158,55	1,86	3,27	0,0457	0,0803
20	90,51	119,98	1,06	1,87	0,0262	0,0460
25	68,49	90,80	0,61	1,07	0,0150	0,0263
30	51,83	68,71	0,35	0,61	0,0086	0,0151
35	39,22	51,99	0,20	0,35	0,0049	0,0086
40	29,68	39,35	0,11	0,20	0,0028	0,0049
45	22,46	29,78	0,07	0,12	0,0016	0,0028
50	16,99	22,54	0,04	0,07	0,0009	0,0016

Відповідно до рекомендацій виробника патронів ТОВ НВП «Еколог», ефективна дальність стрільби патронами «Терен-12К» становить від 5 до 15 м. Такими патронами заборонена стрільба на відстанях до 5 м. Швидкість картечі на відстані 3,5 м від дульного зрізу ствола становить 280 ± 20 м/с (260–300 м/с)¹.

Для визначення параметрів траєкторії польоту картечі патронів «Терен-12К» при швидкостях у встановленому виробником патронів діапазоні (від 260 до 300 м/с) на дистанції 3,5 м проводилися теоретичні розрахунки на основі їх балістичного коефіцієнта. Результати розрахунків наведено в табл. 7.

Дані таблиць 6 і 7 показують, що еластична картеч не спроможна спричинити проникаючих поранень на всіх відстанях стрільби. Відповідно до енергетичної концепції ураження цілі значення її питомої кінетичної енергії менше за граничне ($0,5$ Дж/мм²). На основі балістичного коефіцієнта за допомогою теоретичних розрахунків з урахуванням експериментально встановленого діапазону початкових швидкостей було визначено максимальні відстані стрільби, а також відстані, на яких картеч зберігає свої відповідні уражаючі властивості. Аналізування отриманих результатів досліджень і розрахунків свідчать про таке:

¹ Див.: Патрони травматичної (несмертельної) дії 12 калібру «Терен-12П» і «Терен-12К» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.teren.net.ua/ru/products/details/7/index.html>.

— максимальна дальність стрільби еластичною картечною патроном «Терен-12К» при стрільбі із положення «стоячи» та куті кидання 0° у межах діапазону початкових швидкостей 261–346 м/с становить 44,1–49,1 м;

— максимальна дальність стрільби еластичною картечною патроном «Терен-12К» при стрільбі із положення «стоячи» та куті кидання 45° у межах діапазону початкових швидкостей 261–346 м/с становить 72,4–78,1 м.

Для встановлення характеру ушкоджень біологічного об'єкта (людини), спричинених наданими на дослідження патронами травматичної дії «Терен-12П» і «Терен-12К», проводилися експериментальні стрільби із помпової рушниць «Форт-500А» по блоку балістичного пластиліну марки Beschussmasse 6287156 (виробник – фірма Carl Weible KG, Німеччина). Результати досліджень наведено на рисунках 3–6.

Таблиця 7

**Значення параметрів траєкторії картечі патронів «Терен-12К»,
розраховані на основі балістичного коефіцієнта
в межах визначеного діапазону швидкостей на дистанції 3,5 м**

Дистанція стрільби, м	Швидкість кулі, м/с		Кінетична енергія кулі, Дж		Питома кінетична енергія кулі, Дж/мм ²	
	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}	V_{min}	V_{max}
3,5	260,00	300,00	8,79	11,70	0,2158	0,2874
5	254,00	293,08	8,39	11,17	0,2060	0,2743
10	234,99	271,14	7,18	9,56	0,1763	0,2347
15	217,40	250,84	6,14	8,18	0,1509	0,2009
20	201,12	232,06	5,26	7,01	0,1292	0,1720
25	186,07	214,69	4,50	5,99	0,1105	0,1472
30	172,14	198,62	3,85	5,13	0,0946	0,1260
35	159,25	183,75	3,30	4,39	0,0810	0,1078
40	147,33	170,00	2,82	3,76	0,0693	0,0923
45	136,30	157,27	2,42	3,22	0,0593	0,0790
50	126,10	145,50	2,07	2,75	0,0508	0,0676

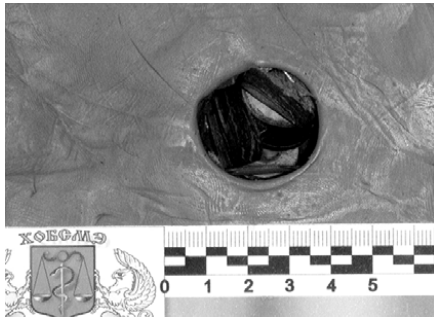

Рис. 3. Загальний вигляд вхідного отвору пошкодження блока балістичного пластиліну при стрільбі із помпової рушниці «Форт-500А» патроном травматичної дії «Терен-12П» з відстані 3,5 м

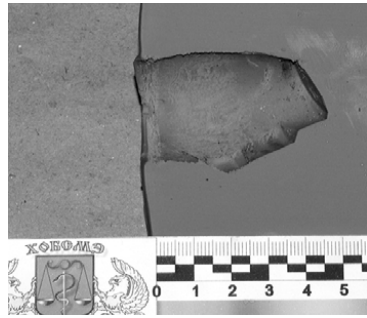

Рис. 4. Поперечний переріз пошкодження блока балістичного пластиліну (характер тимчасово пульсуючої порожнини), спричиненого еластичною кулею

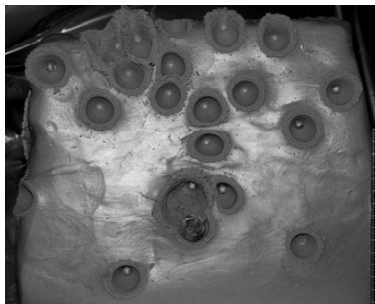

Рис. 5. Загальний вигляд пошкоджень блока балістичного пластиліну при стрільбі із помпової рушниці «Форт-500А» патроном травматичної дії «Терен-12К» з відстані 3,5 м

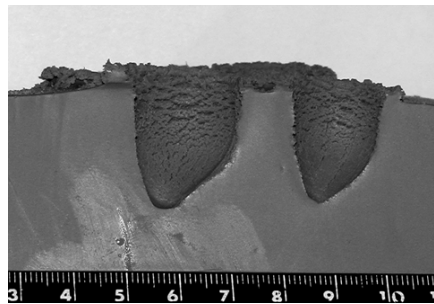

Рис. 6. Поперечний переріз пошкоджень блока балістичного пластиліну (характер множених тимчасово пульсуючих порожнин), спричинених еластичною картечкою

На основі даних, наведених у таблицях 1–7, та з урахуванням критерію енергетичної концепції ураження цілі можна спрогнозувати ступінь тяжкості спричинених ушкоджень, а також відстань, на якій імовірно їх спричинення. Для цього необхідно провести порівняльний аналіз значень питомої кінетичної енергії уражаючих елементів із відповідними характеристиками ушкоджень. Дані щодо залежності характеру ушкодження від величини питомої кінетичної енергії, які ґрунтуються на положеннях енергетичної концепції ураження біологічного об'єкта (людини), наведено в табл. 8.

Таблиця 8

**Характер ушкоджень і відповідні ним
значення питомої кінетичної енергії**

Характер спричинених ушкоджень	Значення питомої кінетичної енергії, Дж/мм ²
Садна	0,06–0,08
Поверхневі поранення	0,14–0,17
Непроникаючі поранення грудної клітини з переломами груднини	0,32–0,36
Спроможність нанесення проникаючого поранення в одну із порожнин тіла людини (граничне значення)	0,50
Проникаючі поранення грудної клітини	0,54–0,60
Проникаючі поранення грудної клітини з ушкодженням її задньої стінки	1,35–1,45

При оцінюванні енергетичних параметрів куль патронів травматичної (несмертельної) дії «Терен-12П» щодо їх спроможності до спричинення тих чи інших ушкоджень можна керуватися такими даними¹:

— садна шкіри голови можуть бути утворені при питомій енергії уражаючого елемента 0,022–0,0312 Дж/мм². Рани на шкірі голови можуть бути утворені при значенні питомої кінетичної енергії 0,074 Дж/мм²;

— садна на шкірі стегна можуть бути утворені при питомій енергії уражаючого елемента 0,14 Дж/мм². Рани на шкірі стегна та в підшкірній клітковині можуть бути утворені при 0,228 Дж/мм²;

— садна на шкірі груднини можуть бути утворені при питомій енергії уражаючого елемента 0,075 Дж/мм²; рани на шкірі груднини та в підшкірній клітковині можуть бути утворені при 0,193 Дж/мм².

Стосовно впливу величини кінетичної енергії на характер ушкодження приймається, що очне яблуко руйнується при значенні кінетичної енергії понад 3,9 Дж; ушкодження кісток черепа – при значенні кінетичної енергії понад 80 Дж; ушкодження ребер – при значенні питомої кінетичної енергії понад 0,24 Дж/мм². Проникнення уражаючого елемента крізь шкіряний покрив тіла із імовірністю 50 % відбувається при значенні питомої кінетичної енергії понад 0,239 Дж/мм². Стосовно значень параметрів удару кулі, при яких виникають больові відчуття відповідної інтенсивності, слід відмітити, що «слабкий» біль відчувається при питомій кінетичній

¹ Див.: Повреждения, наносимые боевыми морскими животными / [Н. В. Рухляда, И. П. Миннуллин, М. В. Тюрин, С. М. Напханюк]. — СПб. : Морсар АВ, 2007. — 144 с.

енергії понад 0,0215 Дж/мм²; «сильний» біль – при питомій кінетичній енергії понад 0,036 Дж/мм²; «дуже сильний» біль – при питомій кінетичній енергії понад 0,06 Дж/мм²¹. На основі цих даних можна зробити висновки щодо прогнозування характеру спричиненого ушкодження з урахуванням балістичних характеристик кулі патрона травматичної (несмертельної) дії «Терен-12П».

Результати експериментальних досліджень дозволили досить повно визначити можливості комплексу «зброя (гладкоствольна помпова рушниця «Форт-500А») + патрон (патрон травматичної (несмертельної) дії 12-го калібру «Терен-12П» та «Терен-12К»))» і зробити певні висновки щодо ефективної та безпечної відстаней стрільби. Однак наведені дані можна використовувати лише в першому наближенні, бо застосування для оцінювання травматичної дії куль і картечі енергетичної концепції ураження цілі має певні обмеження, які зумовлені неоднозначністю щодо спроможності спричинення ними проникаючих поранень в одну із порожнин тіла людини в межах транзитної зони граничного параметра. Крім того, енергетична концепція оцінювання уражаючих властивостей кінетичних снарядів травматичної (несмертельної) дії не враховує їх деформацію в момент улучення в ціль, що призводить до збільшення зони контакту та відповідно до зменшення реальних показників порівняно із розрахунковими, що зменшує ступінь достовірності отриманих результатів досліджень.

**АНАЛИЗ БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК
ПОРАЖАЮЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ ПАТРОНОВ
ТРАВМАТИЧЕСКОГО ДЕЙСТВИЯ «ТЕРЕН-12П» И «ТЕРЕН-12К»,
ОТСТРЕЛЕННЫХ ИЗ ПОМПОВОГО РУЖЬЯ «ФОРТ-500А»**

Коломийцев А. В., Сапелкин В. В.

Приведены результаты экспериментальных исследований баллистических характеристик эластичных пуль и картечи патронов травматического (несмертельного) действия 12-го калибра «Терн-12П» и «Терн-12К», отстрелянных из служебного гладкоствольного помпового ружья «Форт-500А». На основе этих данных установлен характер рассеяния кинетической энергии поражающих элементов на траектории, а также расстояния эффективной стрельбы.

Ключевые слова: баллистические характеристики, поражающие элементы, патроны травматического (несмертельного) действия 12-го калибра, гладкоствольное помповое ружье «Форт-500А».

¹ Див.: Sturdivan L. M. Analysis of Injury Criteria to Assess Chest and Abdominal Injury Risks in Blunt and Ballistic Impacts / L. M. Sturdivan, D. C. Viano, H. R. Champion // Journal of trauma. — 2004. — Vol. 56. — # 3. — P. 651–663.

BALLISTIC CHARACTERISTICS ANALYSIS OF SUBMUNITION OF TRAUMATIC TERE-12P AND TERE-12K AMMUNITION FIRED FROM FORT-500A PUMP-ACTION SHOTGUN

Kolomiitsev O. V., Sapielkin V. V.

The article provides results of experimental studies into ballistic characteristics of elastic bullets and case-shot in 12-caliber Teren-12P and Teren-12K traumatic (non-lethal) ammunition fired from Fort-500A service smoothbore pump-action shotgun. Based on the analysis of these data the article determines the character of submunition kinetic energy dispersion on the trajectory as well as the effective firing distances. The article establishes the maximum firing distance for elastic bullet of Teren-12P ammunition when firing from standing position and 45 ° angle of throw within the initial speed range of 114–209 m/s is 148,6–194,9 m. With initial speed from 176 to 209 m/s the distance within which the ammunition is capable of causing a penetrating injury is from 1 to 12,2 m. The maximum firing distance with elastic case shot of Teren-12K ammunition when firing from standing position and 45 ° angle of throw within the initial speed range of 261–346 m/s is 72,4–78,1 m. Elastic case shot cannot cause a penetrating injury at any range of firing.

Keywords: ballistic characteristics, submunition, 12-caliber traumatic (non-lethal) ammunition, Fort-500A smoothbore pump-action shotgun.

УДК 343.977

О. М. Заковирко, завідувач сектору
Дніпропетровського НДІСЕ,
Н. А. Тумоян, судовий експерт Дніпро-
петровського НДІСЕ

ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК РОЗКРИТТЯ ТА ПОВТОРНОГО НАВИШУВАННЯ СУЧАСНИХ ЗАПІРНО-ПЛОМБУВАЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ ЯКІРНОГО ТИПУ

Досліджено конструктивні особливості сучасних запірно-пломбувальних пристроїв якірного типу. Викладено рекомендації з їх експертного дослідження. Розглянуто основні способи їх розкриття.

Ключові слова: запірно-пломбувальні пристрої якірного типу, максимальна індикаторність, наскрізна нумерація, передвстановлений стан, двовимірний штрих-код.

Сучасні запірно-пломбувальні пристрої (ЗПП) використовують для запобігання несанкціонованому втручанню в роботу контрольно-вимірювальних приладів, а також для контролю доступу до товарно-матеріальних цінностей, грошових знаків, документів тощо. Як показує експертна практика, ЗПП дедалі частіше стають об'єктами криміналістичного дослідження, їх конструкції постійно вдосконалюються, а ступені захисту підвищуються. Але, незважаючи на це, одночасно з підвищенням ступенів захисту plomb способи несанкціонованого розкриття й повторного навішування також удосконалюються.

У наш час значного поширення в експертній практиці набуває дослідження ЗПП якірного типу, що до навішування знаходилися в передустановлювальному стані. Серед зазначених пристроїв найчастіше до Дніпропетровського НДІ судових експертиз на дослідження надходять одноразові охоронні пломби «Карат», «Фаворит» і «Граніт».

Конструкція пломб складається з корпусу та фіксуєного елемента – якоря, які можуть бути з'єднані між собою гнучкими перемичками. На внутрішній поверхні корпусу пломб, залежно від конструктивних особливостей, розміщено по декілька фіксуєючих виступів. Якір пломб складається з кришки та остова (основи), від якого в нижній або середній частині відходять по декілька лапок. Відповідно до технічних характеристик охоронних пломб уся їх конструкція виготовлена з полімеру типу полікарбонат, що є негорючим, самозгасаєючим, стійким до впливу вологи (води), сонячних променів і розмерзання, хімічно стійким, не дає можливості проводити термостабілізаційні маніпуляції без пошкодження елементів і є придатним для встановлення ззовні приміщень.

Розглянемо докладніше конструктивні особливості цих пломб на прикладі охоронної пломби «Граніт» (рис. 1), яка складається із прозорого корпусу 1 та якоря 2. Корпус пломби за формою фігурний висотою 22,0 мм, шириною 22,0 мм і товщиною 6,0 мм. На одному боці корпусу нанесено восьмизначний заводський номер та логотип 3. На стінках корпусу пломби, у центральній частині технологічно виготовлено по два наскрізні отвори прямокутної форми 4 для пломбування розмірами 1,8×0,8 мм. У середині корпусу праворуч і ліворуч технологічно виготовлені по два фіксуєючі виступи 5.

Рис. 1. Загальний вигляд охоронної пломби «Граніт», де 1 – корпус; 2 – якір; 3 – нанесені восьмизначний номер і логотип на корпусі пломби; 4 – отвори для протягування пломбувального тросу; 5 – фіксуєючі виступи; 6 – лапки якоря; 7 – дубльований восьмизначний номер на остові якоря; 8 – кришка якоря

Якір пломби конструктивно складається з основи (остова), від якої в нижній частині праворуч і ліворуч відходять по дві пружні лапки 6 (на основах якорів ЗПП типу «Карат» і «Фаворит» технологічно виготовлені спеціальні прорізи, через які під час навішування протягується пломбувальний трос). Пружні лапки якоря з фіксуючими виступами корпусу в закритому положенні утворюють подвійний замок (запірний механізм). На основі якоря дублюється восьмизначний заводський номер пломби 7. На двох протилежно паралельних поверхнях основи містяться по два повздовжніх канали. Верхня частина якірного механізму замикання пломби (кришка якоря 8) має розміри 21×8 мм.

На другому боці корпусу пломби міститься напис «GRANIT» (рис. 2).

Рис. 2. Зображення фрагмента сторони охоронної пломби з написом «GRANIT»

Перед навішуванням пломба знаходиться в передустановлювальному стані (рис. 1), замок утворюють лише нижні лапки якоря з верхніми фіксуючими виступами, а верхні лапки якоря розміщені над верхніми фіксуючими виступами. Кришка якоря розташована на відстані 5,0 мм від верхньої частини корпусу. Передустановлювальний стан пломби не дозволяє проводити маніпуляції із замикаючим механізмом до установлення, тобто виключає попередню підготовку пломби до несанкціонованого доступу¹.

Під час навішування пломби пломбувальний трос протягується через отвори пломбувального об'єкта, вільні кінці тросу просуваються крізь наскрізні отвори в стінках її корпусу, утримуючи трос у натягнутому положенні, пломбу наближують на мінімальну відстань до об'єкта пломбування. Пломбу закривають стисненням до повного суміщення кришки якоря з корпусом і характерного клацання, при цьому трос попадає в канавки на нижній торцевій частині основи якоря та по повздовжніх каналах зміщується вглиб корпусу. Верхні лапки якоря утворюють замок із верхніми фіксуючими виступами, а нижні лапки якоря – з нижніми фіксуючими виступами, відбувається остаточна фіксація якоря в корпусі пломби (у деяких видах ЗПП нижні лапки якоря, або фіксуючі зубці, розміщуються нижче нижніх фіксуючих виступів). Наскрізні отвори закриваються основою якоря.

Відповідно до технічних описів охоронних пломб «Карат», «Фаворит» і «Граніт» вони мають від 9 до 12 ступенів захисту. Першим ступенем захисту для таких пломб є їх постачання в передустановлювальному стані, що

¹ Див.: Техническое описание охранный пломбы «Гранит». — Одесса : ЧП ТФ «Ольга и К°». — С. 5.

не дозволяє проводити маніпуляції із замикаючим механізмом до установлення.

До загальних ступенів захисту належать:

- наявність унікальних восьмизначних номерів на корпусах пломб, що дублюються на вставках якорів, а також нанесення оригінальних текстових логотипів замовника, що ідентифікують пломби;

- метод нанесення номерів і логотипів по всій товщині матеріалу пломб унеможливує їх заміну;

- прозорий корпус пломб надає можливість здійснювати контроль цілісності механізму замикання;

- спеціальні прорізи в основах уставок приводять до їх руйнування при витягуванні¹;

- мають ефект свічення в ультрафіолетовому світлі, що дозволяє контролювати цілісність і зчитування інформації у важкодоступних, слабкоосвітлених місцях;

- форма кришки якоря забезпечує зручність закривання пломб і є індикатором спроб доступу до замикаючого механізму;

- потовщення стінок корпусу та вдосконалення замикаючого механізму;

- можливість нанесення 2D коду (двовимірного штрих-коду) дозволяє провести додаткову ідентифікацію пломб.

При експертному дослідженні ЗПП якірного типу, які до навішування знаходилися в передустановлювальному стані, виявлено, що, незважаючи на ступені захисту, вони досить часто піддаються несанкціонованому розкриттю та повторному навішуванню. Розглянемо деякі ознаки розкриття й повторного навішування ЗПП, виявлені при роздільному дослідженні їх зовнішніх і внутрішніх поверхонь.

Візуальним оглядом прозорого корпусу пломб, наскрізних отворів з їх наступним мікроскопічним дослідженням з використанням різних режимів освітлення встановлюються цілісність корпусу, якоря та пломбувального елемента, наявність або відсутність слідів термічної й механічної дії, повторного склеювання, тріщин, додаткових отворів, проводиться ідентифікація номерів на корпусі та якорі, виявляється, чи є нумерація пломб наскрізною, тощо. Цілісність ЗПП також перевіряється дослідженням пломб в УФ-променях.

У разі необхідності ідентифікації пломб у процесі діагностичного дослідження застосовується метод порівняльного дослідження їх конструктивних ознак, буквених і цифрових знаків з аналогічними ознаками, буквеними та цифровими знаками зразків способами зіставлення, суміщення й накладання фотозображень.

Властивості матеріалу, з якого виготовляються пломби, їх конструктивні особливості в більшості випадків при огляді зовнішніх поверхонь ЗПП надають змогу виявити сліди дії сторонніх предметів.

¹ Див.: Технічний опис охоронної пломби «Карат». — Одеса ПП ТФ «Ольга і К°». — С. 3; Техническое описание охранной пломбы «Фаворит». — Одеса : ООО «АЛГИС». — С. 2.

Виходячи з нашого експертного досвіду, можна надати певні рекомендації з дослідження ЗПП якірного типу.

1. Оскільки в досліджуваних пломбах потовщені стінки корпусу, а кришка якоря досить щільно прилягає до нього, уведення тонкого, твердого, стороннього предмета в корпус пломби для виведення лапок якоря із зачепу може призвести до руйнації самого корпусу. Тому часто при несанкціонованому розкритті пломб їх корпуси розрізаються гострим ріжучим предметом на ділянках литтєвих швів (рис. 3, відм. 1) і фігурних вигинів (рис. 4, відм. 1). Дослідженням цих пошкоджень за допомогою оптичних збільшувачів приладів можна виявити мікроскопічні сліди у вигляді валиків, задирок і борозенок різних розмірів, хаотично розміщених між собою. Саме їх розташування та форма¹ дають підставу зробити висновок про те, що порушення цілісності матеріалу пломб відбулося в результаті багаторазового механічного впливу твердим, тонким, гострим ріжучим предметом.

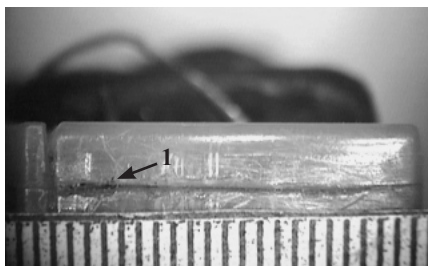

Рис. 3. Загальний вигляд бічної сторони охоронної пломби «Фаворит», де 1 – слід у вигляді тріщини лінійної форми, що проходить по литтєвому шву

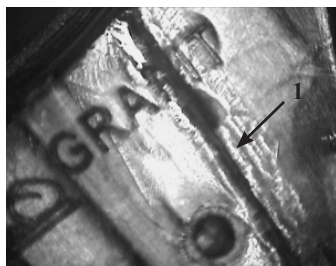

Рис. 4. Зображення фрагменту сторони охоронної пломби «Граніт», де 1 – слід замаскований під фігурний вигин лиття на корпусі пломби

Сліди втручання маскуються під тріщини, утворені на технологічно виготовлених швах, і вигини на корпусах пломб, а розділені краї після повторного навішування або щільно притискаються один до одного, або з'єднуються за допомогою прозорої клейкої речовини.

2. Удосконалення замикаючого механізму (елементи типу «клин», «ластівчин хвіст» та ін.) забезпечує додатковий захист від спроб витягти якір з корпусу пломби. При витягуванні якоря з корпусу пломби як на корпусі, так і на основі залишаються сліди будь-якої дії як механічної, так і термічної.

Як правило, слідами механічного втручання є наскрізні отвори в корпусах пломб, що просвердлені на бокових поверхнях під фіксуючими виступами навпроти лапок якоря або на поверхнях із технологічно виготовленими пломбувальними отворами, та розташовуються під лапками якоря (рис. 5 а, б, відм. 1). У наскрізні отвори вводяться тонкі стержні, якими стискаються

¹ Див.: Криміналістика: учебник / отв. ред. А. Н. Васильев. — М. : Изд-во МГУ, 1963. — С. 620.

ляпки якоря, розблоковуючи фіксуюче з'єднання, після чого якір витягується з корпусу¹.

Сліди термічної дії залишають на поверхнях пломб ознаки термічного руйнування у вигляді спотворення поверхні й зовнішньої форми та можуть бути виявлені при візуальному огляді без застосування спеціальних засобів.

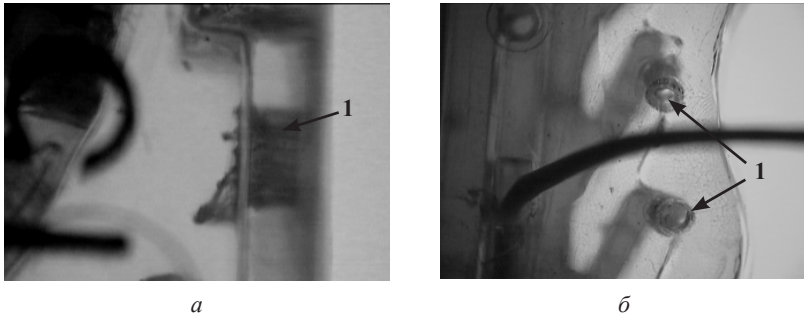

Рис. 5. Зображення фрагментів корпусів охоронних пломб «Фаворит» (а) і «Граніт» (б), де 1 – сліди механічної дії, а – наскрізний отвір, розташований під фіксуючим виступом навпроти лапки якоря, б – наскрізні отвори, розташовані під лапками якоря

3. Досить часто на експертне дослідження надходять пломби з наявними поверхневими слідами, у яких лапки якоря не заходять за верхні фіксуючі виступи та затиснуті між ними, а кришки якоря знаходяться на деякій відстані від корпусу, тобто стан наданих на дослідження пломб близький до передустановлювального (рис. 6, відм. 1).

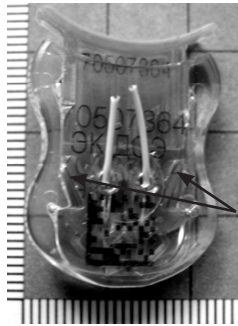

Рис. 6. Загальний вигляд охоронної пломби «Карат», де 1 – лапки якоря, затиснуті між верхніми фіксуючими виступами

¹ Див.: Запірно-пломбувальні пристрої як об'єкт криміналістичного дослідження : метод. посібник / [О. Щукін, В. Гузенко, О. Моїсєєнко та ін.]. — Львів : ЛНДІСЕ, 2010. — С. 96.

Зробити висновок про те, чи є виявлений стан пломб наслідком розкриття й повторного навішування або порушення правил пломбування та встановити спосіб розкриття – можливо лише при детальному дослідженні внутрішніх поверхонь корпусів пломб і їх якорів із застосуванням спеціальних засобів (оптичних збільшувачів приладів) з використанням різних режимів освітлення. Зовнішнім оглядом поверхонь ЗПП якірного типу можна виявити сліди дії сторонніх предметів, але, як правило, зробити категоричний висновок, чи є виявлені сліди слідами розкриття й повторного навішування, можливо лише дослідивши внутрішні поверхні корпусів і якорів пломб із застосуванням оптичних збільшувачів приладів. На внутрішніх поверхнях, якщо пломби піддавалися несанкціонованому розкриттю та повторному навішуванню, залишаються характерні сліди.

Дослідженням поверхонь якорів пломб, корпуси яких були розрізані гострим ріжучим предметом, на ділянках контакту можна виявити відображені мікроскопічні сліди у вигляді валиків, задирок і борозенок від дії ріжучого предмета.

На ділянках просвердлених наскрізних отворів, на лапках якоря та на фіксуючих виступах залишаються сліди у вигляді зіскобу полікарбонату від дії тонких, твердих, сторонніх предметів, що вводилися в ці отвори. Полікарбонат на ребрах фіксуючих виступів при несанкціонованому розкритті й повторному навішуванні пломб деформується як у напрямку до кришки якоря (при витягуванні якоря із корпусу пломби), так і в протилежному напрямку (при повторному введенні якоря в корпус пломби), а на самих лапках якоря залишаються характерні сліди у вигляді сколів, зіскобів тощо від контакту з поверхнею ребер фіксуючих виступів. Дослідженням внутрішніх поверхонь стінок корпусів пломб, отворів для протягування пломбувального тросу та нижніх торцевих ділянок основ якорів між його стержнями виявляються сліди від неодноразового протягування пломбувального тросу.

При спробі розкрити пломби, як правило, сліди дії стороннього предмета можуть відображатися на верхніх лапках якоря та верхніх фіксуючих виступах пломб. Полікарбонат на ребрах верхніх фіксуючих виступів деформується в напрямку до кришки якоря. На нижніх фіксуючих виступах сліди втручання сторонніх предметів і деформація полікарбонату відсутні.

При порушенні правил пломбування (стан пломб близький до передус-тановлювального) сліди дії стороннього предмета на внутрішніх поверхнях пломб відсутні.

Підсумовуючи проведені дослідження, можна зробити висновки, що:

- незважаючи на вдосконалення способів несанкціонованого розкриття та повторного навішування сучасних ЗПП, на їх поверхнях залишаються характерні видимі й замасковані сліди механічної дії, термічного чи хімічного впливу;

- лише ретельне вивчення сукупності виявлених слідів на зовнішніх і внутрішніх поверхнях пломб з використанням різних способів дослідження за допомогою збільшувачів оптичних приладів, з використанням різних

режимів освітлення й аналізування розташування та взаєморозташування виявлених слідів дають підставу категорично стверджувати, піддавалися пломби розкриттю й повторному навішуванню чи ні.

ВЫЯВЛЕНИЕ ПРИЗНАКОВ РАСКРЫТИЯ И ПОВТОРНОГО НАВЕШИВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ЗАПОРНО-ПЛОМБИРОВОЧНЫХ УСТРОЙСТВ ЯКОРНОГО ТИПА

Заковырко О. Н., Тумоян Н. А.

Исследованы конструктивные особенности современных запорно-пломбировочных устройств якорного типа. Изложены рекомендации по их экспертному исследованию. Рассмотрены основные способы их раскрытия.

Ключевые слова: запорно-пломбировочные устройства якорного типа, максимальная индикаторность, сквозная нумерация, предусмотренное состояние, двумерный штрих-код.

DETECTING ANY SIGNS OF OPENING WITH SUBSEQUENT FIXING MODERN ANCHOR-TYPE SECURITY SEAL DEVICES

Zakovyрко O. M., Tumoian N. A.

The article deals with design features of modern anchor-type security seal devises which were in the pre-installation state before being hanged. The article describes the way of hanging such security seal devices. It also provides their protection levels, in particular in their pre-installation state, which prevent any manipulations with the seal mechanism before installation, that is prevention of preparing the seal device for illegal access. The article provides certain ways unsealing modern anchor-type security seal devises with the traces of mechanical interference most commonly found in their expert study. The article emphasizes on the importance of studying the identified traces on the internal and external surfaces of the security seal devises with various study methods, with the help of magnifying optical devices, with the use of various light modes. It also states that only the analysis of location and collocation of the identified traces on external and internal surfaces of security seal devises allows to categorically claim whether these security seal devices have been opened and subsequently fixed.

Keywords: anchor-type security seal devises, maximal indicating character, continuous numbering, pre-installation state, 2-dimensional bar-code.

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.98.06

В. А. Руднєв, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат хімічних наук,

А. Ф. Клімчук, старший судовий експерт Харківського НДІСЕ,

Л. В. Нардід, провідний судовий експерт Харківського НДІСЕ,

В. І. Кривошеєв, провідний судовий експерт Харківського НДІСЕ,

П. В. Карножицький, доцент кафедри технології палива та вуглецевих матеріалів НТУ «ХПІ», кандидат технічних наук

ВПЛИВ ЗМІНИ КОМПОНЕНТНОГО СКЛАДУ ГАЗОВИХ КОНДЕНСАТІВ НА РЕЗУЛЬТАТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано тенденцію зміни компонентного складу газового конденсату, що видобувається з однієї й тієї самої свердловини протягом тривалого часу. Установлено розподіл компонентного складу та фізико-хімічні параметри газових конденсатів залежно від часу їх відбору. Виявлено вплив нестандартного пробовідбору на склад і властивості газового конденсату. Запропоновано рекомендації з пакування газових конденсатів, що надсилаються на дослідження в експертні установи.

Ключові слова: газові конденсати, газорідинна хроматографія, фракційний склад, густина, пробовідбір, порівняльне дослідження.

Порівняльне дослідження газових конденсатів (ГК) має велике значення при проведенні криміналістичних досліджень нафтопродуктів за справами, пов'язаними з викраданням ГК з конденсатопроводів для його подальшого перероблення в нафтопродукти в кустарних умовах. Стадії ідентифікацій-

ного дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів включають послідовне визначення родової належності, групової належності та належності порівнювальних зразків до єдиного об'єму. Узагальнюючи існуючі визначення, слід відмітити такі основні положення.

1. Спільна родова належність нафтопродуктів установлюється за умови належності до одного роду, що визначається однаковим якісним компонентним складом, характером кількісного компонентного складу, подібними фізико-хімічними характеристиками.

2. Спільна групова належність означає належність об'єктів до однієї вузької групи нафтопродуктів, що мають однаковий кількісний компонентний склад. Вважається, що різні нафтопродукти не можуть мати однаковий кількісний компонентний склад¹, оскільки він не обов'язково свідчить про походження порівнювальних зразків з одної ємності, тому що вони можуть належати до однієї партії.

3. За наявності в складі порівнюваних зразків випадкових сторонніх домішок, що характеризують ємність, робиться висновок про те, що порівнювані зразки раніше складали єдиний об'єм.

На практиці ідентифікація зазвичай зупиняється на визначенні спільної групової належності, оскільки які-небудь випадкові домішки зустрічаються вкрай рідко. Крім того, визначення навіть групової належності становить неабиякі труднощі для природних сумішей, що відбираються з конденсатопроводів. Склад ГК змінюється й залежить від умов видобування та інших чинників у кожній свердловині одного родовища.

Ураховуючи, що газові конденсати для надання експерту відбираються не тільки зі спеціальних ємностей, а й з несанкціонованих врізок, з яких могла відбуватися крадіжка, склад ГК може змінюватися під дією різних факторів, серед яких, наприклад:

- зміна техніки проведення відбору;
- використання різного обладнання;
- змінення зовнішніх умов (температури, тиску, вологості);
- зміни в режимі добування, за яких змінюється кількість газового конденсату, що міститься в газі.

Для визначення динаміки зміни складу та властивостей ГК дослідженню підлягали сім зразків Островецького родовища однієї й тієї самої свердловини (однаковий горизонт відбору), які були відібрані в період з квітня по листопад (усього сім зразків, позначені № 1–7) з інтервалом 1–2 місяці. Їх дані щодо параметрів густини, фракційного та компонентного складу наведено в таблицях 1–3. Розподіл густини та фракційного складу за часом відбору показано на рис. 1, 2.

¹ Див.: Гордон Б. Е. Количественный структурно-групповой анализ малых количеств нефтепродуктов по спектрам поглощения в ультрафиолетовой и инфракрасной областях при судебной экспертизе : методическое пособие для экспертов / Б. Е. Гордон, Т. Г. Мелюшко. — М. : ВНИИСЭ, 1979. — 99 с.

Таблиця 1

Густина та фракційний склад об'єктів № 1–7

Параметр	Об'єкт №, місяць відбору						
	1	2	3	4	5	6	7
	квітень	травень	червень	серпень	вересень	жовтень	листопад
Густина при 20 °С, кг/м³	785	785	793	793	791	795	790
Фракційний склад, температура відгону, °С: початку кипіння (п. к.)	48	56	64	62	71	62	56
10 %	87	88	94	91	95	90	89
30 %	108	109	113	112	114	113	113
50 %	129	131	136	136	139	139	137
70 %	179	180	192	195	200	200	198
90 %	300	304	319	336	326	332	339
кінця кипіння (к. к.)	365	368	375	370	373	374	372

Таблиця 2

Компонентний склад об'єктів № 1–7 у % площини піка

Компонент	Об'єкт №, місяць відбору						
	1	2	3	4	5	6	7
	квітень	травень	червень	серпень	вересень	жовтень	листопад
1	2	3	4	5	6	7	8
C ₃	0,40	0,29	0,069	0,14	0,019	0,11	0,47
C ₄	1,56	1,39	0,13	0,97	0,43	0,91	1,45
C ₅	2,42	2,36	1,78	1,93	1,49	1,91	2,09
C ₆	2,83	2,79	2,50	2,54	2,36	2,50	2,51
C ₇	2,54	2,51	2,43	2,43	2,39	2,40	2,40
C ₈	1,65	1,66	1,65	1,65	1,66	1,64	1,65
C ₉	1,05	1,09	1,09	1,11	1,12	1,12	1,13
C ₁₀	0,78	0,82	0,83	0,85	0,88	0,88	0,88
C ₁₁	0,66	0,70	0,72	0,73	0,78	0,77	0,77
C ₁₂	0,47	0,55	0,64	0,66	0,69	0,63	0,70

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8
C ₁₃	0,34	0,43	0,48	0,45	0,52	0,54	0,57
C ₁₄	0,32	0,40	0,43	0,40	0,48	0,50	0,50
C ₁₅	0,28	0,29	0,37	0,39	0,41	0,39	0,36
C ₁₆	0,25	0,29	0,35	0,34	0,39	0,40	0,36
бензол	1,75	1,76	1,77	1,87	1,77	1,78	1,71
толуол	8,47	8,44	8,77	8,96	8,90	8,62	8,36

Таблиця 3

Компонентний відносний склад об'єктів № 1–7

Відносний компонент	Об'єкт №, місяць відбору						
	1	2	3	4	5	6	7
	квітень	травень	червень	серпень	вересень	жовтень	листопад
1	2	3	4	5	6	7	8
C ₃ /C ₄	0,26	0,21	0,53	0,14	0,04	0,12	0,32
C ₄ /C ₅	0,64	0,59	0,07	0,50	0,29	0,48	0,69
C ₅ /C ₆	0,86	0,85	0,71	0,76	0,63	0,76	0,83
C ₆ /C ₇	1,11	1,11	1,03	1,05	0,99	1,04	1,05
C ₇ /C ₈	1,54	1,51	1,47	1,47	1,44	1,46	1,45
C ₈ /C ₉	1,57	1,52	1,51	1,49	1,48	1,46	1,46
C ₉ /C ₁₀	1,35	1,33	1,31	1,31	1,27	1,27	1,28
C ₁₀ /C ₁₁	1,18	1,17	1,15	1,16	1,13	1,14	1,14
C ₁₁ /C ₁₂	1,40	1,27	1,13	1,11	1,13	1,22	1,10
C ₁₂ /C ₁₃	1,38	1,28	1,33	1,47	1,33	1,17	1,23
C ₁₃ /C ₁₄	1,06	1,08	1,12	1,13	1,08	1,08	1,14
C ₁₄ /C ₁₅	1,14	1,38	1,16	1,03	1,17	1,28	1,39
C ₁₅ /C ₁₆	1,12	1,00	1,06	1,15	1,05	0,98	1,00
бензол/ толуол	0,21	0,21	0,20	0,21	0,20	0,21	0,20

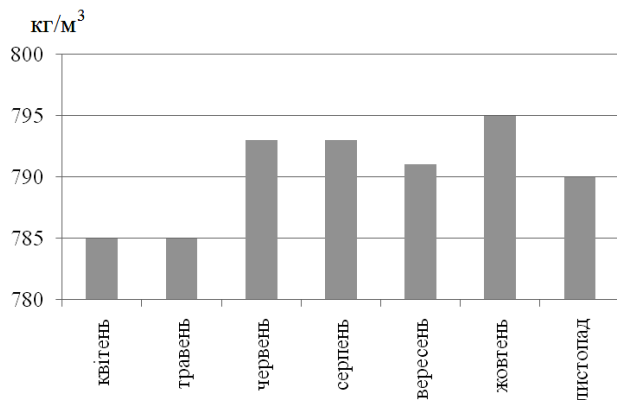

Рис. 1. Розподіл густини за часом відбору

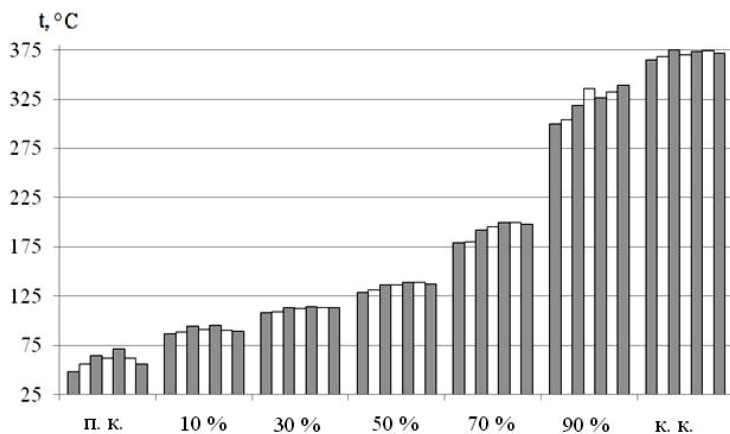

Рис. 2. Розподіл фракційного складу за часом відбору

З наведених таблиць випливає, що зміни у складі ГК одного й того самого родовища, який відбирався з однієї й тієї самої свердловини, залишаються подібними одне до одного протягом тривалого часу (мають однаковий характер складу). Найбільші відмінності полягають у вмісті низькокиплячих (газоподібних) вуглеводнів. При цьому не завжди відмічаються помітні відмінності у вмісті більш висококиплячих вуглеводнів. Зразки № 3 та № 5, які показали найменший уміст пропану й н-бутану, значно меншою мірою відрізняються від інших зразків також за показниками густини та фракційного складу.

З проведених досліджень помітно, що ГК, зразки яких відібрані з великим інтервалом у часі, мають спільний характер компонентного складу. Це

дозволяє стверджувати, що порівняльне дослідження ГК, відібраних протягом невеликого часу, як це відбувається в справах за фактом викрадення ГК з місць незаконних врізок, є можливим і доцільним на рівні родової та групової належності.

Найбільш часто склад змінюється за рахунок випаровування компонентів конденсату у відкритому вигляді або при підвищеній температурі, про що є докладні відомості в літературі¹. Проте не наведено приклади зміни складу нафтопродуктів, особливо такого широкого фракційного складу, як ГК. Нами розглянуто приклад впливу негерметично запакованого зразку ГК на результати дослідження.

У таблицях 4–6 наведено характеристики трьох зразків ГК, що були вилучені з трьох ємностей у приватному домоволодінні. Попереднє досудове розслідування вказувало на те, що надані рідини були відібрані з одного джерела. Зразки були надані в трьох пляшках. Дві пляшки були герметично упаковані та позначені номерами № 2, 3, одна пляшка (№ 1) була закрита з порушенням герметичності (не повністю загвинчена кришка), що суттєво вплинуло на результати дослідження та остаточні висновки.

Виявилося, що в складі рідини, яка міститься в пляшці № 1, відбувся перерозподіл вуглеводнів (у відносному складі) за рахунок втрати більш легких компонентів, що призводить до збільшення вмісту висококиплячих вуглеводнів (рис. 3).

Таблиця 4

Фізико-хімічні властивості зразків

Об'єкт №	Параметр						
	Густина при 20°C, т/м³	Фракційний склад					Відгін при 300 °C, %
		Початок кипіння, °C	Температура відгону, °C				
			10 %	30 %	50 %	70 %	
1	0,752	38	77	119	159	233	84
2	0,754	42	79	120	161	230	84
3	0,754	40	79	121	158	233	84

З таблиць 4–6 випливає, що фізико-хімічні параметри та відносний компонентний склад фактично не змінюються, проте компонентний склад (% площини піка) зразка № 1 систематично відрізняється від зразків № 2, 3. Уміст більш легких компонентів (від C₄ до C₈) у цьому зразку менше, ніж для зразків № 2, 3, а вміст більш важких компонентів (C₁₁–C₁₆) – дещо більший. Змінення компонентного відносного складу практично не відбувалося,

¹ Див.: Криминалистическое исследование нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов : метод. пособие для экспертов, следователей и судей / [И. А. Золотаревская, Е. В. Шевырева, М. Л. Карабач и др.]. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — Вып. 1, 2. — 197 с.

що спричинено застосуванням для розрахунків пар н-алканів, близьких за температурами кипіння.

Таблиця 5

Компонентний склад зразків у % площини піка

Об'єкт №	Компонент												
	C ₄	C ₅	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀	C ₁₁	C ₁₂	C ₁₃	C ₁₄	C ₁₅	C ₁₆
1	2,59	3,71	3,62	3,41	2,77	2,41	2,13	2,01	1,90	1,77	1,49	1,24	0,92
2	3,47	4,37	4,14	3,90	3,02	2,49	2,11	1,88	1,66	1,56	1,31	1,08	0,86
3	3,46	4,34	4,43	4,09	3,05	2,38	2,03	1,73	1,57	1,51	1,28	1,10	0,77

Таблиця 6

Компонентний відносний склад зразків

Об'єкт №	Відносний компонент										
	C ₅ /C ₆	C ₆ /C ₇	C ₇ /C ₈	C ₈ /C ₉	C ₉ /C ₁₀	C ₁₀ /C ₁₁	C ₁₁ /C ₁₂	C ₁₂ /C ₁₃	C ₁₃ /C ₁₄	C ₁₄ /C ₁₅	C ₁₅ /C ₁₆
1	1,02	1,06	1,23	1,15	1,13	1,06	1,06	1,07	1,19	1,20	1,35
2	1,00	1,06	1,29	1,21	1,18	1,12	1,13	1,07	1,19	1,21	1,25
3	0,98	1,08	1,34	1,28	1,17	1,17	1,10	1,04	1,18	1,16	1,43

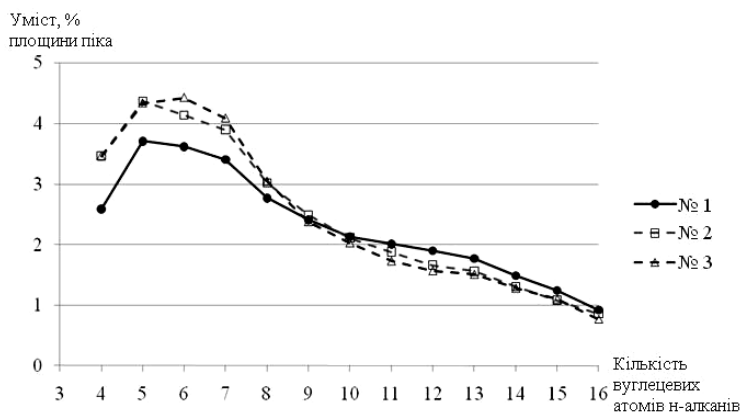

Рис. 3. Зміна вмісту компонентів зразка № 1 порівняно зі зразками № 2, 3

Для зразків № 2, 3 за отриманими результатами є можливим надання висновку про їх спільну групову належність за вуглеводневим складом. Зразок № 1 збігається зі зразками № 2, 3 лише на рівні спільної родової належності та не має з ними спільної групової належності.

Таким чином, порівняльне дослідження ГК, відібраних з різних джерел, у тому числі вірізок до конденсатопроводів, є можливим і доцільним на рівні визначення спільної родової та групової належності. Для отримання адекватних результатів ідентифікації зразки мають бути щільно упаковані, відібрані протягом незначного часу та, за можливістю, являти собою усереднену пробу.

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КОМПОНЕНТНОГО СОСТАВА ГАЗОВЫХ КОНДЕНСАТОВ НА РЕЗУЛЬТАТЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

**Руднев В. А., Климчук А. Ф., Нардид Л. В.,
Кривошеев В. И., Карножницкий П. В.**

Проанализирована тенденция изменения компонентного состава газового конденсата, который добывается с одной и той же буровой скважины на протяжении продолжительного времени. Установлены распределение компонентного состава и физико-химические параметры газовых конденсатов в зависимости от времени их отбора. Выявлено влияние нестандартного пробоотбора на состав и свойства газового конденсата. Предложены рекомендации по упаковке газовых конденсатов, которые присылаются на исследование в экспертные учреждения.

Ключевые слова: газовые конденсаты, газожидкостная хроматография, фракционный состав, плотность, пробоотбор, сравнительное исследование.

INFLUENCE OF THE CHANGE IN THE GAS CONDENSATE COMPONENT CONTENT ON THE COMPARATIVE STUDY RESULTS

Rudniev V. A., Klimchuk A. F., Nardid L. V., Kryvosheiev V. I., Karnozhitskyi P. V.

The article provides findings on the analysis into changes of gas condensate content that was sampled from the same well at different periods of time. It shows that the content's general character may slightly differ even for samples that have significant difference in the time period of sampling. The article provides results of studying non-absolute and relative component content changes. It is relevant for identifying the group affiliation of samples being studied while conducting identification studies. The article provides changes in the values of physical and chemical parameters (density and fraction content) of the gas condensate types studied. It also analyzes the influence on the received results validity of petroleum products packaging provided for expert study. Packaging leaks have considerable influence on the sample preservation. The article illustrates changes in the gas condensate content to be studied provided in a loosely sealed vessel compared to an unaltered sample. The main changes constitute a lower concentration of low-boiling components while the content of high-boiling n-alkanes is increasing.

Keywords: gas condensates, gas-liquid chromatography, fractional content, density, selection of samples, comparative study.

УДК 543.544

Г. П. Петюнин, заведующий кафедрой клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последиplomного образования, доктор фармацевтических наук, профессор,

А. В. Чубенко, доцент кафедры клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последиplomного образования, кандидат фармацевтических наук,

Н. В. Гузенко, старший преподаватель кафедры клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последиplomного образования, кандидат фармацевтических наук

МОДИФИКАЦИЯ МЕТОДА «ТСХ-СКРИНИНГА» ДЛЯ НЕКОТОРЫХ КОНТРОЛИРУЕМЫХ СОЕДИНЕНИЙ

Представлены результаты исследований по изучению хроматографического поведения некоторых контролируемых веществ в условиях нормально- и обращенно-фазных вариантах скрининга, осуществляемого методом хроматографии в тонких слоях сорбента. Особенностью его проведения является использование общей для обоих механизмов разделения системы растворителей, что позволяет повысить селективность обнаружения ряда токсикологически важных веществ.

Ключевые слова: хроматография в тонких слоях сорбента, скрининг, системы растворителей, контролируемые вещества.

Многообразие токсикантов, являющихся причиной отравлений, требует предварительного исследования. В токсикологическом анализе такого рода исследования принято называть аналитическим скринингом. Это исследование представляет собой поэтапный процесс обнаружения индивидуального вещества путем последовательного исключения токсикантов, а затем отсеивания их в обнаруженной группе до выявления конкретного соединения. Из современных скрининговых методов токсикологического анализа широко применяются методы иммуноферментного анализа (ИФА) и тонкослойной хроматографии (ТСХ). Причем скрининг методом хрома-

тографии в тонких слоях сорбента в настоящее время осуществляется как в нормально-фазном¹, так и в обращенно-фазном варианте².

В продолжение ранее начатых исследований³ нами была предпринята попытка разработать вариант скрининга для ограниченного круга контролируемых веществ, при котором процедура ТСХ-скрининга совмещала в себе два разных по своим принципам механизма разделения токсикантов в одной системе растворителей. Для реализации этого варианта мы использовали системы, применяемые для группового скрининга методом обращенно-фазной хроматографии на пластинках Merk с привитой фазой C18⁴. В нашем случае исследования проводились параллельно как в нормально-фазном варианте на пластинках «Сорбфил» ПТСХ-П-А-УФ, так и на обращенно-фазных пластинках «Плазмохром» с RP-3 слоями. В качестве объектов исследования были использованы экстракты, полученные из биологического материала пациентов наркологического диспансера. Присутствие в экстрактах соответствующих веществ доказывалось методом хроматомасс-спектрометрии на хроматомасс-спектрометре Agilent 6890N/5973N/FID производства Agilent Technologies с пневматическим микропоточковым переключателем Дина и дополнительным детектором ионизации в пламени. Колонка № 1 – кварцевая капиллярная HP-5MS 0,25 мм × 30 м, выход колонки присоединен к детектору ионизации в пламени. Колонка № 2 – кварцевая капиллярная DB-17MS 0,25 мм × 30 м, конец колонки непосредственно входит в масс-спектрометр. Температура инжектора – 250 °С, интерфейса масс-спектрометра (Transfer line) – 280 °С, источника ионов – 230 °С, квадруполя – 150 °С, детектора ионизации в пламени – 250 °С. Режим ионизации масс-спектрометра – электронный удар, энергия электронов – 70 эВ. Диапазон сканирования 40–700 а. е. м., порог – 100, скорость сканирования – 4,29 скан./с. Режим программирования температуры термостата: 70 °С – 2 мин, потом повышение до 210 °С со скоро-

¹ См.: Петюнин Г. П. Скрининг токсических веществ органической природы в биологических жидкостях / Г. П. Петюнин, А. В. Чубенко, Ж. В. Дмитриевская // Проблемы діагностики, профілактики та лікування екзогенних та ендогенних інтоксикацій : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., Чернівці, 16–18 жовтня 2004 р. — Чернівці : Медик, 2004. — С. 64–65.

² См.: Поспелова А. А. Обращенно-фазный вариант тонкослойной хроматографии в химико-токсикологическом анализе ряда лекарственных средств основного характера : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. фарм. наук : спец. 14.04.02 «Фармацевтическая химия, фармакогнозия» / А. А. Поспелова. — Пермь, 2012. — 24 с.

³ См.: Петюнин Г. П. Исследование некоторых лекарственных и наркотических препаратов – аналогов по структуре и действию методом хроматографии в тонких слоях сорбента / Г. П. Петюнин, А. В. Чубенко, Н. В. Гузенко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — 2011. — Вип. 11. — С. 378–384.

⁴ См.: Поспелова А. А. Экстракционное вымораживание и твердофазная экстракция в судебно-химическом исследовании ряда антигистаминных средств, нейрореплетиков, транквилизаторов, опиатов, опиоидов, местных анестетиков / А. А. Поспелова, Т. Л. Малкова, Л. Н. Карпова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.MEDLINE.RU, Токсикология, т. 13, ст. 8 (с. 94–102). — 01.02.2012.

стью – 45 °С/мин, затем повышение до 320 °С со скоростью – 15 °С/мин и выдержка при этой температуре 17,56 мин. Давление газа – носителя (гелия) на входе в первую колонку – 179,66 кПа (26,06 psi), вторую – 133,06 кПа (19,30 psi). Режим ввода пробы – 1мкл без делителя потока.

Результаты хроматографической подвижности исследуемых веществ представлены в табл. 1.

Таблица 1

Хроматографическая подвижность исследуемых веществ

Препарат	R_f в системах растворителей на «Плазмахром» (I) и «Сорбфиле» (II)							
	1		2		3		4	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Кодеин	0,62	0,59	0,6	0,87	0,76	0,85	0,76	0,82
Морфин	0,25	0,22	0,31	0,87	0,76	0,85	0,76	0,82
Папаверин	0,82	0,82	0,44	0,80	0,74	0,85	0,74	0,88
Трамадол	0,75	0,67	0,56	0,84	0,74	0,85	0,74	0,81
Метадон	0,66	0,69	0,18	0,81	0,69	0,85	0,69	0,82
Кокаин	0,81	0,87	0,56	0,81	0,65	0,83	0,77	0,75
Кетамин	0,82	0,79	0,37	0,81	0,62	0,84	0,71	0,75
Декстрометорфан	0,75	0,79	0,37	0,87	0,56	0,76	0,68	0,85
Димедрол	0,68	0,68	0,18	0,44	0,33	0,76	0,68	0,75
Метамфетамин	0,60	0,46	0,82	0,79	0,83	0,80	0,83	0,68
Амфетамин	0,56	0,64	0,60	0,71	0,60	0,80	0,60	0,75

Примечание:

- 1) ацетонитрил – этанол – 25% р-р аммиака (3:6,5:0,5);
- 2) метанол – вода – 25% р-р аммиака (6:4:4);
- 3) этанол – вода – 25% р-р аммиака (6:2:4);
- 4) метанол – 25% р-р аммиака (7:3).

На основе приведенных в табл. 1 данных о хроматографической подвижности исследуемых веществ можно сделать вывод о том, что в этих системах вещества удалось разделить как на пластинках «Плазмахром», так и на пластинках «Сорбфил». Для повышения селективности обнаружения веществ, показавших близкие величины R_f , были использованы расчетные показатели, подобные изложенным в источнике¹.

¹ См.: Пат. України на корисну модель № 64698, МПК G01N 33/493. Спосіб виявлення кетаміну та сильнодіючих лікарських засобів в біологічному матеріалі /

Показатель рассчитывали по формуле

$$R_x = \frac{R_{f_{x(I)}} + R_{f_{x(II)}}}{R_{f_{ст(I)}} + R_{f_{ст(II)}}},$$

где $R_{f_{x(I)}}$ – численное значение хроматографической подвижности анализируемого вещества в варианте I; $R_{f_{x(II)}}$ – численное значение хроматографической подвижности анализируемого вещества в варианте II; $R_{f_{ст(I)}}$ – численное значение хроматографической подвижности вещества – стандарта в варианте I; $R_{f_{ст(II)}}$ – численное значение хроматографической подвижности вещества – стандарта в варианте II.

В качестве вещества, принятого за стандарт, был выбран димедрол (табл. 2).

Таблица 2

Рассчитанная хроматографическая подвижность исследуемых веществ

Препарат	R_x в системах растворителей			
	1	2	3	4
Кодеин	0,66	2,37	1,47	1,10
Морфин	0,34	1,90	1,47	0,68
Папаверин	1,20	2,00	1,47	1,13
Трамадол	1,04	2,16	1,47	1,08
Метадон	0,97	1,59	1,22	1,05
Кокаин	1,23	1,72	1,35	1,06
Кетамин	1,18	1,90	1,33	1,02
Декстрометорфан	1,13	2,00	1,21	1,06
Димедрол	2,00	1,00	1,00	1,00
Метамфетамин	0,77	2,59	1,49	1,05
Амфетамин	0,76	2,11	1,28	0,94

Приведенные данные показали, что предпочтительнее использовать систему 1, в которой имеется наименьшее количество повторяющихся или близких результатов.

Г. П. Петюнін, О. В. Чубенко, Н. В. Гузенко ; заявник і патентовласник Харківська медична академія післядипломної освіти. — № u201005636 ; заявл. 10.11.2011 ; опубл. 27.12.12, Бюл. № 24.

Кроме параметров хроматографической подвижности, в современном скрининге определяющее значение имеют результаты визуализации. Мы воспользовались последовательностью проявления пластинок, изложенной в источнике¹. Результаты первого этапа представлены в табл. 3, а после нанесения указанных реактивов-проявителей – в табл. 4.

Таблиця 3

Флюоресценция исследуемых веществ в ультрафиолете (УФ)

Препарат	Длина волны в УФ, нм			
	на «Плазмахроме» (I)		на «Сорбфиле» (II)	
	254	365	254	365
Кодеин	фиолетовая	голубая	голубая	желтая
Морфин	фиолетовая	голубая	голубая	желтая
Папаверин	фиолетовая	желтая	желтая	желтая
Трамадол	синяя	—	—	—
Метадон	фиолетовая	—	—	—
Кокаин	голубая	—	—	—
Кетамин	фиолетовая	белая	—	белая
Декстрометорфан	фиолетовая	желтая	желтая	желтая
Димедрол	синяя	—	—	—
Метамфетамин	голубая	голубая	голубая	желтая
Амфетамин	голубая	голубая	—	—

Таблиця 4

Окрашивание исследуемых веществ с реактивами-проявителями

Препарат	Реактивы-проявители			
	Драгендорфа по Мунье	Манделина	1 % р-р нингидрина в ацетоне	Марки
1	2	3	4	5
Кодеин	оранжевое	сине-зеленое	—	сине-зеленое

¹ Clarke's Analysis of Drugs and Poisons in pharmaceuticals, body fluids and postmortem material / Consulting Editions A. C. Moffat, M. D. Osselton, B. Widdop. — Fourth Editions. — © Pharmaceutical Press, 2011.

Окончание табл. 4

1	2	3	4	5
Морфин	оранжевое	фиолетовое	–	фиолетовое
Папаверин	оранжевое	сине-фиолетовое	–	фиолетовое
Трамадол	оранжевое	сине-зеленое	серое	бурое
Метадон	оранжевое	сине-зеленое	–	–
Кокаин	оранжевое	–	–	–
Кетамин	оранжевое	–	зеленое	–
Декстрометорфан	оранжевое	сине-черное	изумрудно-зеленое	сине-черное
Димедрол	оранжевое	желтое	фиолетовое	желтое
Метамфетамин	желтое	–	фиолетовое	оранжевое
Амфетамин	желтое	–	фиолетовое	оранжевое

Таким образом, можно предложить последовательность выполнения ТСХ-скрининга в одной системе растворителей на двух пластинках с разными механизмами разделения (рисунок):

Используя предложенную схему ТСХ-скрининга в токсикологическом анализе, можно значительно повысить селективность обнаружения в случае направленного исследования на группу контролируемых веществ. Кроме того, применяя одновременно два механизма разделения в методе хроматографии в тонких слоях сорбента, можно повысить и достоверность полученных результатов. Отметим, что предложенные системы растворителей вполне могут конкурировать с системами, рекомендованными Международным комитетом по токсикологическому анализу, как по времени хроматографирования, так и по отсутствию в составе систем растворителей – прекурсоров.

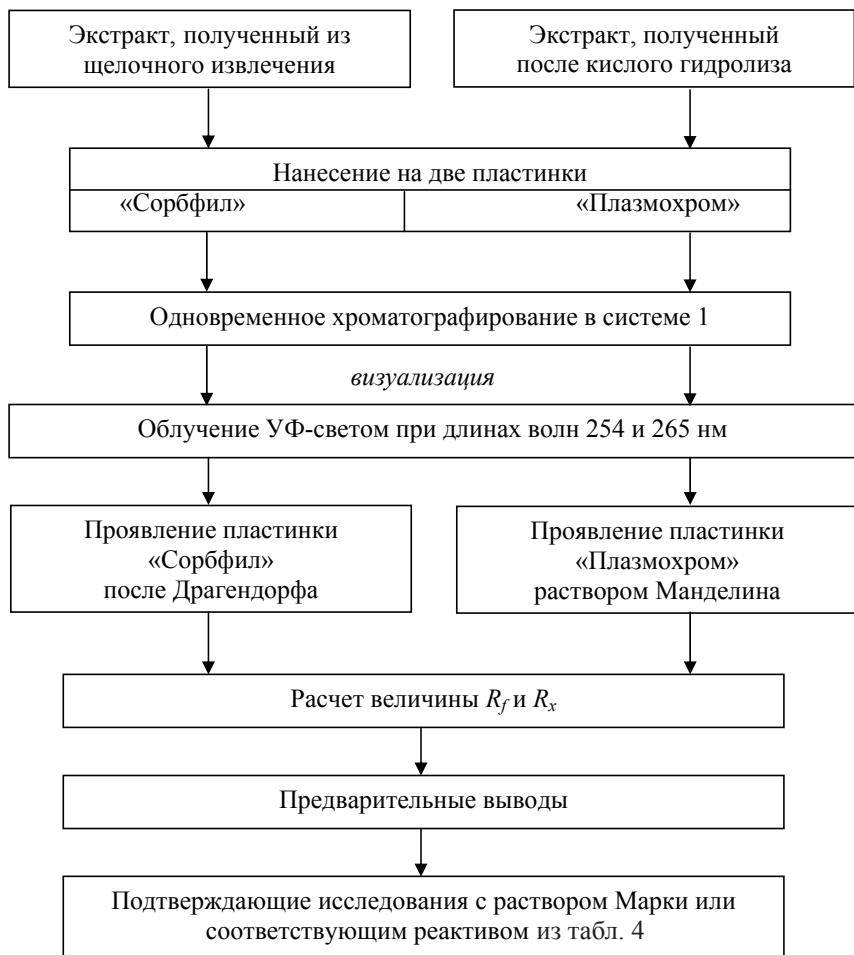

Рисунок. Последовательность выполнения ТСХ-скрининга

МОДИФІКАЦІЯ МЕТОДУ «ТШХ-СКРІНІНГУ» ДЛЯ ДЕЯКИХ КОНТРОЛЬОВАНИХ СПОЛУК

Петюнін Г. П., Чубенко О. В., Гузенко Н. В.

Репрезентовано результати досліджень з вивчення хроматографічної поведінки деяких контрольованих речовин в умовах нормально- і зворотньо-фазних варіантів скринінгу, здійснюваного методом хроматографії в тонких шарах сорбенту. Особливістю його проведення є використання загальної для обох механізмів поділу

системи розчинників, що дозволяє підвищити селективність виявлення деяких токсикологічно важливих речовин.

Ключові слова: хроматографія в тонких шарах сорбенту, скринінг, системи розчинників, контрольовані речовини.

TLC-SCREENING METHOD MODIFICATION FOR CERTAIN CONTROLLED SUBSTANCES

Petunin G. P., Chubenko A. V., Guzenko N. V.

Modern screening methods in toxicology are represented by several variants – the use of enzyme-linked immunosorbent assay and chromatographic analysis principles. While screening with thin-sorbent-layer chromatography method is now conducted both in normal phase and reverse phase modes for substances grouped as to their acid-base nature. The undertaken studies were aimed at developing a TLC-screening scheme for a limited number of controlled substances, which would combine two mechanisms with different underlying principles of dividing toxic agents within one system of solvents. In order to implement that we have applied systems used for group screening by the method of reverse-phase chromatography on slabs with inoculated RP-phase. The studies were conducted concurrently both as a normal-phase variant on Sorbfil slabs and in reverse-phase Plasmokhrom slabs variant with RP-3 layers. The findings allowed to develop the analysis scheme based on the use of calculated parameters of chromatographic mobility with the use of two division mechanisms and color-reactions, received with the help of two respective developing agents.

Keywords: chromatography in thin sorbent layers, screening, systems of solvents, controlled substances.

УДК 343.985

Н. Н. Космина, начальник отдела
НИЭКЦ при ГУ МВД Украины в Харьковской области, кандидат юридических наук

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В ЭКСПЕРТИЗЕ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ

Рассмотрены возможности методики составления профилей как средства сравнительного анализа образцов незаконно изготовляемых наркотиков для повышения эффективности и доказательственной значимости экспертиз по исследованию наркотических средств и психотропных веществ.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, экспертиза, сравнительное исследование, создание профилей.

Как известно, процессуальными источниками доказательств являются показания свидетелей, вещественные доказательства, документы, заключение эксперта. Процессуальная роль судебной экспертизы заключается в ее

использовании следователем (судом) с целью установления истины по каждому уголовному производству. Вместе с тем эффективность применения новых возможностей экспертизы наркотических средств и психотропных веществ используется при досудебном расследовании недостаточно.

Среди источников доказывания особое место занимает заключение эксперта как процессуальный документ, отвечающий определенным требованиям. В этом документе указываются основания для проведения экспертизы, ход и результаты экспертного исследования. Требования ст. 101 УПК направлены на обеспечение достоверности заключения, возможности его проверки и оценки следователем и судом. В структуре экспертного заключения по исследованию наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, как и в других экспертных заключениях, выделяют три основные части: вводную, исследовательскую и заключительную (выводы). Цель проведения экспертизы – получение достоверного, обоснованного мотивированного заключения, которое является средством доказывания при расследовании незаконного оборота наркотиков.

Практика показывает недостаточную ознакомленность заинтересованных лиц с возможностями различных методов проведения этого вида экспертиз. Анализ следственной и экспертной практики по исследованию наркотиков свидетельствует, что современный научно-технический и методический уровень позволяет решать значительный круг задач. Понятие задачи судебной экспертизы тесно связано с представлением о предмете доказывания и наиболее широким понятием обстоятельств, которые имеют значение для расследования преступления. Задача, поставленная перед экспертом, всегда рассматривается следователем как конечная цель.

В практическом аспекте знание предмета экспертизы необходимо для правильного определения оснований назначения и проведения экспертизы определенного класса, рода, вида, пределов компетенции эксперта конкретной специальности.

В процессуальном аспекте представление о предмете судебной экспертизы как одного из средств доказывания охватывает круг обстоятельств (фактических данных), которые устанавливаются на основе специальных знаний и исследований материалов уголовного производства. Такое понятие предмета экспертизы согласовывается с криминалистическим определением понятия предмета доказывания и находится с ним в таком же соотношении, как экспертиза с процессом доказывания, т. е. как часть с целым¹.

Процесс познания объектов экспертизы осуществляется за счет применения различных методов. Особое место здесь занимает метод сравнительного исследования наркотических средств и психотропных веществ. Этот метод информативен при решении задач, характерных для установления каналов сбыта наркотиков, изъятых у двух или более лиц, проведения контрольных закупок и поставок. Эксперт решает задачу о принадлежности отдельных масс наркотиков единому целому (первичному объему).

¹ См.: Зеленецкий В. С. Судебная экспертиза наркотических средств самодельного изготовления. Предупреждение экспертных ошибок : метод. пособие / В. С. Зеленецкий. — М. : ВНИИСЭ, 1990. — 97 с.

При этом необходимо иметь в виду, что задача идентификации целого по отдельным частям важна в тех случаях, когда это целое конкретизируется следственным путем и имеет четкие границы существования. В процессе исследования первичный объем наркотического средства, психотропного вещества, разделенного на части в связи с преступным деянием, устанавливается экспертным путем по совокупности выявленных индивидуальных признаков целого.

Установление общей родовой (групповой) принадлежности сравниваемых наркотиков основано на выделении объектов, имеющих одинаковые свойства в рамках рода, группы. Под «общей родовой принадлежностью» понимают принадлежность наркотиков к стандартизованному множеству: биологическому виду, роду (например, канабиса (марижуаны), мака, эфедры, коки) или химическому сочетанию (например, феназепам, гидозепам, клозепам – бензодиазепины). Свойства объектов, объединенных понятием «род», обусловлены параметрами, которые отображены прежде всего в системе наименований и классификаций объектов, упомянутых в требованиях стандартов, технических условий, ассортиментных перечней, биологических классификаций и т. д.

Как идентифицируемое целое выступают конкретные одиночные физические тела (единичные растительные объекты или психотропные вещества) в виде таблеток, порошка, объемов жидкости, массы спрессованных наркотических средств.

Задача установления целого по частям решается на основе комплексного исследования субстанциональных (состава, структуры) свойств веществ и морфологических (форма, размер, строение) свойств отдельных частей, в том числе путем сравнения, которое рассматривается как познавательная операция, лежащая в основе суждений о подобии или отличии объектов или их свойств. Метод сравнения заключается в одновременном соотносительном исследовании и оценке общих для двух либо более объектов особенностей или свойств. В процессе такого исследования выделяются свойства, особенности объекта, изучаются их содержание и значение, оцениваются общие для объектов сравнения свойства либо особенности. Сравнение является логической операцией, при проведении которой используются такие приемы логического мышления, как анализ и синтез, абстракция, аналогия и обобщение. Объектами сравнения при проведении исследования могут быть следы-отображения, предметы, документы, фотографии и т. д., которые могут быть признаны носителями доказательственной информации¹.

При сравнении содержание и значение объектов исследования познаются не столько в процессе их раздельного исследования и оценки, сколько при

¹ См.: Комаха В. О. Тактика попереднього дослідження криміналістичних об'єктів та призначення судових експертиз : навч.-практ. посібник/ В. О. Комаха. — Чернівці : Золоті литаври, 2008. — 648 с.

их сопоставлении. Поэтому объекты сравнения должны быть сравнимаемы: иметь признаки, общие для данных объектов. С помощью этих признаков устанавливаются подобие, отличие и сущность изменений сравниваемых объектов, устанавливаются тождество либо отличие. Если сравниваемые объекты отождествляемы, то именно сравнение является частью процесса идентификации. Применение сравнительного метода исследования предусматривает наличие не менее двух объектов сравнения.

При сравнительном исследовании устанавливается также подобие либо отличие физических свойств пробы (цвета, текстуры, общий внешний вид). Проводится также химический анализ проб наркотиков с целью установления относительной концентрации действующего вещества, второстепенных компонентов и примесей.

При расследовании преступлений о незаконном изготовлении, приобретении, хранении, перевозке, пересылке, сбыте наркотических средств, организации или содержании мест для незаконного употребления, производства или изготовления наркотических средств, психотропных веществ или прекурсоров непосредственными объектами поиска являются:

- готовые наркотические средства, психотропные вещества, их аналоги и прекурсоры;

- сырье (например, растение рода Конопля или вида Мак снотворный, псевдоэфедрин, эфедрин);

- полуфабрикаты (например, концентрат из маковой соломы, эфедрин, залитый бензином);

- реактивы (например, соляная кислота, фосфор);

- средства изготовления (спиртовой или ацетоновый экстракт гашиша, уксусная кислота для производства героина, приспособления, а именно: сито со следами пылицы, частиц конопли; предметы, применяемые в качестве прессов при изготовлении гашиша; покрывала, клеенки, полиэтиленовые пленки, над которыми могли просеивать коноплю, весы, гири и др.);

- отходы производства наркотиков в виде стеблей и листьев мака, стеблей и листьев конопли;

- приспособления для употребления наркотиков (трубки, кальяны, шприцы и др.);

- приспособления для набивки гильз табаком и изделия из табака со следами пропитки гашишным маслом либо добавки гашиша;

- следы употребления наркотиков (остатки в трубках, пепел, окурки, пустые ампулы и др.), бинты, марля, другая ткань, которая, возможно, пропиталась концентратом из маковой соломы;

- переписка, почтово-телеграфная корреспонденция;

- записные, телефонные книжки, другие документы, которые свидетельствуют о связи между преступниками, а также между ними и их клиентурой.

При изготовлении некоторых наркотиков используются чрезвычайно токсичные, а иногда ядовитые вещества (так, для получения фенциклидина применяется такой сильный яд, как цианистый калий и изготовленный на

его основе нитрил). При обыске помещений могут быть выявлены химические колбы, пробирки, холодильник, химические реактивы, прекурсоры, литература, в которой описан процесс синтеза фенциклидина¹. Перечисленные предметы свидетельствуют о том, что помещение использовалось для изготовления особо опасного психотропного вещества.

При проведении сравнительного исследования обращают внимание на общие и индивидуализирующие признаки, которые отображаются в веществах либо наслоениях веществ на предметах-носителях и могут быть образованы одним либо несколькими следообразующими объектами.

Традиционным средством сравнительного анализа образцов незаконно изготавливаемых наркотиков является методика, известная как «определение характеристик наркотика и составление профиля распределения примесей в нем». В ее основе лежит анализ примесей и побочных продуктов процесса изготовления, т. е. различных соединений, которые присутствуют в конечном продукте (запрещенном наркотике вследствие его производства в подпольных условиях).

В органической химии термин «описание свойств» часто используется для характеристики процесса определения точной молекулярной структуры органического соединения. Однако здесь этот термин обозначает процесс определения основных особенностей пробы наркотика, его физических и химических характеристик, а также выводы относительно наличия и природы разбавляющих веществ, количественное определение существенных компонентов пробы и т. д. В отличие от этого составление профилей содержания примесей, как правило, включает проведение нескольких анализов с целью получения подробной картины (профиля) пробы наркотического средства, обычно в виде данных хроматографии. Полученные химические профили, известные как «сигнатуры» или «профили содержания примесей», позволяют, также как и описание свойств наркотика, идентифицировать и нередко количественно определить основные компоненты пробы, выявить второстепенные компоненты (микрокомпоненты). При составлении профилей содержания примесей конечной целью химика-аналитика является получение профилей основных и второстепенных компонентов в таких форматах, которые позволили бы ему использовать эти данные в качестве средства сравнения для выявления других проб, обладающих сходными профилями.

Составление профилей содержания примесей является не самостоятельным методом, а компонентом научного подхода, который дополняет следственную работу правоохранительных органов. Поэтому необходимым условием для успешного выполнения этой работы является наличие механизма обмена информацией, который обеспечивал бы постоянную обратную связь между сотрудниками лабораторий и правоохранительными органами. Для выбора наиболее подходящего аналитического подхода

¹ См.: Кримінальна справа № 1335 СУ УСБ України в Харківській області.

и правильной интерпретации результатов судебный химик-аналитик должен быть не только хорошо знаком с химическими свойствами всех исследуемых анализов, но и полностью понимать задачу исследования. Некоторые химические лаборатории различных стран объединяются для разработки методик составления профилей изъятых образцов с целью выявления общих особенностей этих образцов и несоответствий между ними, а также создания базы данных профилей наркотических средств. Методика составления профиля распределения примесей предполагает использование метода газовой хроматографии, а также масс-спектрометрии.

Методика построения профилей на стадии сравнительного исследования позволяет определить индивидуализирующие признаки объектов исследования. Описание свойств наркотиков и составление профилей содержания примесей могут послужить ценным научным инструментом, содействующим работе правоохранительных органов. В качестве общего подхода при составлении профилей содержания примесей для сравнения проб (определения взаимосвязей) следует применять все возможные способы получения информации и данных, включая исследование физических характеристик проб, упаковочных материалов, наполнителей и разбавителей.

Области применения составленных профилей содержания примесей в целом подразделяются на две частично совпадающие категории, определяемые целями исследования, которые могут быть тактическими (сбор доказательств, судебное расследование) и стратегическими (получение разведывательных данных). Примером тактического применения составленных профилей содержания примесей является установление связей между многочисленными изъятыми пробами, которые были получены в разных местах или которыми владели разные лица. Стратегические цели могут включать определение методов синтеза наркотиков, применявшихся в подпольных лабораториях, а для наркотических средств, полученных из растительного сырья, – обоснованное с научной точки зрения определение географического происхождения пробы.

С целью определения и изъятия не только наркотиков, но и их наслоений на предметах, используемых для их взвешивания и расфасовки, как правило, изымают весы различных модификаций, посуду для изготовления наркотических средств, упаковочные материалы, готовые к продаже расфасованные наркотики. Изучение особенностей наркотических средств и психотропных веществ, получение профилей этих веществ и примесей, содержащихся в них, используются для идентификации самого продукта, изготовленного в подпольной лаборатории, методов (технологий) его синтеза. Смыслы наслоений на предметах-носителях свидетельствуют об использовании данных приспособлений для изготовления, сбыта наркотических средств либо психотропных веществ (например, героина, кокаина). Для формирования вывода при сравнительном исследовании необходимым и обязательным условием является определение качественного и относительного содержания основных компонентов, и качественного содержания примесей. При про-

веденні сравнительного дослідження шляхом створення профілів необхідно враховувати наступне: проби можуть містити один або декілька типів основних компонентів, і їх склад може варіюватися; проби синтетических наркотиків можуть містити різні синтетическі домішки, включаючи залишки основних хімічних речовин, які використовувалися в процесі виготовлення, а також побічні продукти, які виникають в результаті побічних реакцій; наявність і відносна концентрація таких домішок залежить від якості вихідного матеріалу, способів його синтезу, умов проведення хімічних реакцій, ступеня очищення кінцевого продукту. При дослідженні домішок необхідно виявляти характерні хімічні показники: природні компоненти, присутні в сировині і використовуваних при виготовленні, вони екстрагуються з наркотическим засобом і повністю не видаляються з готового продукту; побічні продукти, які виникають в час виготовлення; домішки, які можуть бути додані на будь-якому етапі. Збіг якості і кількості вмісту основних компонентів, якісний збіг домішок, визначення наповнювачів або речовин, використовуваних при виготовленні наркотических засобів, особливостей даного технологічного процесу служать індивідуалізуючими ознаками для визначення групової належності. Встановлення загальної родової (групової) належності є одним з доказів причастності обвинуваченого до виготовлення, обігу, зберігання наркотиків, а також його вини в скоєнні злочину.

Таким чином, дана методика дозволяє встановлювати виробничі партії наркотиків шляхом аналізу основного компонента, наприклад, героїну або кокаїну, і складання профілів вмісту домішок. Відсутність офіційних механізмів обміну інформацією з оперативними співробітниками призводить до недоотримання ними необхідної інформації. Особливістю цієї методики є її орієнтованість на оперативні підходи, які безпосередньо застосовують в своїй роботі підрозділи по розслідуванню справ про незаконний обіг наркотиків. Данна методика була розроблена для виявлення взаємозв'язків хімічних характеристик між зразками наркотических засобів на систематическій основі аналітическими, статистическими і комп'ютерними методами і дати оптимальне наглядне зображення цих взаємозв'язків, що дуже важливо для інтерпретації і поширення відповідних даних. Досвід такої роботи показав, що виявлення взаємозв'язків між партіями наркотиків, вилученими на різних регіональних ринках, відкриває величезні можливості для оперативних розслідувань.

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЕКСПЕРТИЗІ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ І ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН

Косміна Н. М.

Розглянуто можливість методики складання профілів як засобу порівняльного аналізу зразків незаконно виготовлених наркотиків для підвищення ефективності й

доказової значимості експертиз із дослідження наркотичних засобів і психотропних речовин.

Ключові слова: наркотичні засоби, психотропні речовини, експертиза, порівняльне дослідження, створення профілів.

COMPARATIVE STUDY IN THE EXAMINATION OF NARCOTICS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES

Kosmina N. N.

A traditional tool for comparative sample analysis of illegally produced narcotics is the method known as «determination of narcotic properties and drawing up a profile of ad-mixture distribution in it». It is based on the production process ad-mixture and by-product analysis, that is various compounds present in the final product. The method of drawing up profiles at the comparative study stage allows to determine individualizing properties of the objects being studied. The identity in the quantitative and qualitative content of the basic components, qualitative identity of ad-mixtures, determination of fillers or substances used to produce narcotics, peculiarities of this technological process serves as individualizing features to identify their group affiliation. The establishment of the common generic (group) affiliation is one of the evidence proving the accused's involvement in production, distribution, storage of narcotics, as well as his guilt for committing the crime. Description of narcotic properties and drawing up profiles of ad-mixture content may serve as a valuable scientific tool to facilitate the work of law-enforcement bodies.

Keywords: narcotics, psychotropic substances, examination, comparative study, drawing up of profiles.

УДК 343.98:340.67, 574.26

К. М. Даньшина, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІГРИСТИХ ВИНОГРАДНИХ ВИН

Визначено поняття «вино», «виноградне вино», «ігристе виноградне вино», «шипуче вино», «плодово-ягідне вино». Наведено перелік нормативної документації для контролю виноградних вин, що діє на території України, і ознаки, необхідні для вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань при експертному дослідженні ігристих виноградних вин, у тому числі такі проблемні ознаки, як визначення запаху (букета) вина, походження вуглекислого газу в його складі та встановлення виду дріжджів.

Ключові слова: виноградне вино, ігристе виноградне вино, органолептичні показники, букет вина, дріжджі, діоксид вуглецю, характеристика піни, ступінь прозорості, природа барвника.

In vino veritas – «істина у вині» – так уважали давні римляни, обоюючи чудодійні властивості виноградного вина: загострення розумових здіб-

ностей, швидкість сприймання, стимулювання дії нервової та серцево-судинної систем. На фізіологічну цінність вина впливають його природа, походження, фізико-хімічний склад. Зазначені фактори лежать в основі формування якості вина.

Проблема фальсифікації вина піднімалася виноробами ще на початку ХХ ст. На з'їзді виноградарів і виноробів Таврійської губернії в 1901 р., який проходив за участю Л. С. Голіцина, С. Ф. Охременка, М. А. Ховренка, В. Є. Таїрова та інших видатних виробників вина, було прийнято таке визначення натурального виноградного вина: «Під іменем натурального вина може обертатися в торгівлі тільки продукт спиртового бродіння виноградного соку». Фальсифіковані вина, як правило, являють собою штучну суміш етилового спирту, сахарози, органічної кислоти, штучних барвників, смакових добавок та інших інгредієнтів. Такі суміші можуть цілком відповідати вимогам діючих державних стандартів за фізико-хімічними показниками. Однак, за численними даними, такі «напої» мають погану органолептику й можуть стати причиною отруєнь через наявність у їх складі нерегламентованих стандартами хімічних сполук, що мають власну токсичність, або ж компонентів, які посилюють токсичну дію етилового спирту.

Виноградні вина є напоями, уживання яких знаходиться на достатньо високому рівні серед населення України, а відсутність у більшості покупців знань про індивідуальні особливості виноградних вин, неможливість у деяких випадках об'єктивними методами довести наявність обману створюють сприятливі умови для зловживання у сфері торгівлі винами.

У зв'язку із значною кількістю випадків фальсифікації вин, особливо ігристих виноградних вин, почастишали звернення слідчих органів, судів і адвокатів до експертних установ Міністерства юстиції та МВС України щодо встановлення відповідності наданого ігристого вина тій чи іншій марці або проведення порівняльного дослідження із наданим зразком. Тому зусилля вчених і фахівців повинні бути спрямовані на розроблення об'єктивних методів, які б дозволяли за комплексом показників або ж врахуваннях на їх основі критеріальних співвідношень зробити висновок про відповідність якісних та кількісних показників вина показникам, характерним для натурального виноградного вина.

Вином називається продукт, отриманий шляхом спиртового бродіння виноматеріалу. Залежно від виду виноматеріалу вина поділяються на виноградні та плодово-ягідні: виноградні вина отримують при спиртовому бродінні соку винограду або мезги свіжого чи зав'язаного (не більше ніж до 40 % цукристості) винограду, а плодово-ягідні вина – із соку свіжих або сульфітованих плодів, ягід, цукру, меду з додаванням чи без додавання спирту-ректифікату. Виноградні та плодово-ягідні вина у свою чергу поділяються на тихі (які не містять надлишку вуглекислоти) та ігристі й шипучі, які насичені вуглекислим газом.

Ігристі виноградні вина – це вина, насичені вуглекислим газом природнім шляхом у процесі спиртового бродіння виноградного сула або виноматеріалу в герметично закритих посудинах (резервуарах, пляшках) під тиском.

Шипучі виноградні та плодово-ягідні вина – це вина, виготовлені шляхом фізичного насичення обробленого виноматеріалу діоксидом вуглецю.

Ігристі виноградні вина можуть бути ігристими винами без присвоєння назви, ігристими винами з присвоєнням назви (шампанське, цимлянське та ін.), які різняться між собою за оригінальними органолептичними показниками або специфічними особливостями технології виготовлення, та жемчужні.

За строком витримки ігристі вина поділяються на:

- вина без витримки;
- витримані вина (зі строком витримки після закінчення шампанізації не менше шести місяців);
- колекційні вина – реалізуються із зазначеним роком шампанізації після витримки в пляшках не менше ніж два роки.

Виготовлені на заводах-виробниках ігристі виноградні вина характеризуються такими показниками: ступенем прозорості (кристально прозоре), кольором, наявністю природного барвника, кількісним умістом вільної та зв'язаної сірчистих кислот, летких кислот і кислот, що титруються, заліза, цукру (для напівсухих, напівсолодких, солодких вин), видом дріжджів, тиском вуглекислого газу в пляшках, характером створеної ним піни та її стійкості в часі при наливанні ігристого вина в бокали, кількісним умістом або відсутністю токсичних елементів – міді, цинку, свинцю, кадмію. Кількісні характеристики зазначених інгредієнтів регламентуються галузевими стандартами України.

При виконанні експертних досліджень перед експертами виникає необхідність вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань, пов'язаних з визначенням виду сировини, з якої виготовлене вино, природи барвника (у рожевих і червоних ігристих винах), визначенням походження вуглекислого газу (що досліджується при наливанні ігристого вина із пляшки в прозору безбарвну ємкість (наприклад, у бокал), відповідності якісних та кількісних хімічних показників вина, показникам, що регламентуються такою нормативною документацією, яка діє на теперішній час в Україні:

- ДСТУ 4800:2007. Шампанське України;
- ГОСТ 1313193-73 Вина, виноматериалы и коньячные спирты. Методы определения летучих кислот;
- ДСТУ ГОСТ 14351:2009 Вина, виноматериалы и коньячные спирты. Методы определения свободной и общей сернистой кислоты;
- ДСТУ ГОСТ 13191:2009 Вина, виноматериалы, коньяки и коньячные спирты, соки плодово-ягодные и спиртованные. Метод определения этилового спирта;
- ДСТУ ГОСТ 13192:2009 Вина, виноматериалы и коньяки. Метод определения сахаров;
- ДСТУ ГОСТ 14252:2009 Вина, виноматериалы, коньяки и коньячные спирты, соки плодово-ягодные и спиртованные. Метод определения титруемых кислот;

— ГОСТ 13195:2009 Вина, коньяки и коньячные спирты. Метод определения содержания железа;

— ДСТУ 4112.37- 2002 Вина і виноматеріали. Метод визначення діоксиду вуглецю;

— ГОСТ 14251-75 Вина, виноматериалы и коньячные спирты. Метод определения приведенного экстракта;

— ДСТУ 4112.34:2003 Вина і виноматеріали. Метод визначення цинку;

— ДСТУ 4112.35:2003 Вина і виноматеріали. Метод визначення свинцю;

— ДСТУ 4112.32:2003 Вина і виноматеріали. Метод визначення кадмію;

— ДСТУ 4112.35:2003 Вина і виноматеріали. Метод визначення міді.

Для вирішення ідентифікаційних завдань при дослідженні ігристих вин визначення наведених ознак є недостатнім, тобто для порівняння наданих на дослідження зразків ігристих виноградних вин необхідно, крім якісного визначення органічних кислот, виду барвника, кількісного вмісту вільної та зв'язаної сірчистих кислот, летких кислот і кислот, що титруються, заліза, приведенного залишку, наявності токсичних елементів, також треба визначити тиск вуглекислого газу в пляшках, вид дріжджів, наявність штучних підсолоджувачів, антисептиків, інгібіторів бродіння, походження діоксиду вуглецю (привнесений фізично чи утворений у процесі бродіння виноматеріалу) та органолептичні показники. Методика визначення природи барвників заснована на їх екстракції та дослідженні так званим методом «нафарбовування вовни» згідно з методикою «Експертне дослідження виноградних вин», реєстраційний код 8.7.03, або за допомогою хроматографії в тонкому шарі сорбенту (цей метод лежить також в основі визначення синтетичних підсолоджувачів: сахарину, цикломату, дульцину, Р-4000 із застосуванням «свідків»). Слід відмітити, що хроматографічний метод є найбільш простим, об'єктивним та інформативним для виявлення різних способів фальсифікації ігристих вин.

Складності у вирішенні ідентифікаційних завдань полягають у визначенні виду дріжджів, оскільки хімічний склад ігристих вин і їх органічні властивості напряму залежать від штаму дріжджів, їх концентрації, температури бродіння; походження діоксиду вуглецю та характеристик запаху (букета) вина.

Для кожної визначеної марки ігристого вина використовуються певний вид дріжджів і сусло із певного сорту винограду або суміші сортів, що характеризує органолептичні властивості вина (запах та смак). Загальне поняття запаху вина складається із аромату (утвореного ароматичними речовинами, властивих сорту винограду та який виникає в процесі бродіння) і букета (зумовленому витримкою вина в бочках або пляшках). Велике значення при характеристиці букета вина мають виявлення й визначення сторонніх запахів, які виникають унаслідок «захворювання» вина, або через похибки в технології чи при внесенні у вино сторонніх ароматичних речовин.

При оцінюванні смаку ігристого вина звертається увага на його спиртуозність, солодкість, кислотність, терпкість та екстрактивність. Поєднання цих компонентів повинне бути гармонійним і повністю відповідати марці ігристого виноградного вина. За смаком можна визначити пороки вина («при-

смак миші», згірклість), а також виявити наявність добавок, невластивих ігристому вину (гліцерин, ванілін та ін.).

Деталі запаху (аромату, букета) і смаку, притаманні тій чи іншій марці ігристого вина, в розумінні їх сприйняття органами чуттів являють собою комплекс смакових і ароматичних властивостей вина. Їх сприйняття значною мірою залежить від органолептичної пам'яті, що не притаманно кожній людині, тому для визначення органолептичних характеристик ігристого виноградного вина необхідно залучати дипломованого винороба-дегустатора, а виду дріжджів – винороба-мікробіолога.

Характер виділення бульбашок діоксиду вуглецю у вині, їх розмір при наливанні вина в бокал, стійкість піни в часі є ознаками походження діоксиду вуглецю. Тільки досвідчений винороб у змозі оцінити зазначені характеристики вина.

У зв'язку з наведеним до тематичного плану науково-дослідних робіт науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України включено науково-дослідну роботу за темою «Методика криміналістичного дослідження ігристих виноградних вин з метою встановлення їх характерних ознак», результати якої, а саме: створення оптимальної схеми дослідження ігристих виноградних вин, сприятимуть розв'язанню завдань експертного дослідження вин, що раніше не вирішувалися. Робота виконується співробітниками Харківського НДІСЕ, Одеського НДІСЕ та ДП «Харківський завод шампанських вин» (на громадських засадах).

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ИГРИСТЫХ ВИНОГРАДНЫХ ВИН

Даньшина К. М.

Определены понятия «вино», «виноградное вино», «игристое виноградное вино», «шипучее вино», «плодово-ягодное вино». Приведены перечень нормативной документации для контроля виноградных вин, действующей на территории Украины, и признаки, необходимые для решения диагностических и идентификационных задач при экспертном исследовании игристых виноградных вин, в том числе такие проблемные признаки, как определение запаха (букета) вина, происхождение углекислого газа в его составе и установление вида дрожжей.

Ключевые слова: виноградное вино, игристое виноградное вино, органолептические показатели, букет вина, дрожжи, диоксид углерода, характеристика пены, степень прозрачности, природа красителя.

PROBLEMATIC ISSUES IN EXPERT STUDY OF SPARKLING GRAPE WINES

Danshyna K. M.

Conditioned by modern requirements to solving diagnostic and identification tasks in the expert study of alcohol-containing liquids, particularly sparkling grape wines, there arises a need to identify not only general parameters of grape wines, such as color; trans-

parency, nature of the coloring matter; the content of particular organic acids, ethyl alcohol content, free and bound sulfurous acids, titratable acids, iron, modified residue, the presence and content of toxic elements (copper, zinc, lead, cadmium), but establish the carbon dioxide pressure in wine bottles, determine the type of yeast in wine, the presence of artificial sweeteners, antiseptics, ferment inhibitors, to determine the carbon dioxide origin in sparkling grape wine (was it introduced physically or formed in the process of wine base fermentation), organoleptic parameters (smell (race) of wine, taste, aftertaste, the wine race correspondence with a particular wine brand, it requires the involvement of a qualified wine-maker in the expert study of sparkling grape wines).

Keywords: grape wine, sparkling grape wine, organoleptic parameters, race of wine, yeast, carbon dioxide, foam characteristics, transparency degree, nature of the coloring matter.

УДК 343.98:340.67

І. В. Сич, судовий експерт Харківського
НДІСЕ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СИЛЬНОДІЮЧИХ І ОТРУЙНИХ РЕЧОВИН В ЕКСПЕРТНІЙ ПРАКТИЦІ

Наведено міжнародну класифікацію пестицидів за хімічним складом, ціллю та сферою використання. Розкрито основну проблему досліджень – недостатня конкретизація переліку сильнодіючих і отруйних речовин у нормативно-правових документах, яка б давала змогу судовому експерту безпомилково віднести ту чи іншу речовину до сильнодіючих або отруйних.

Ключові слова: сильнодіючі речовини, отруйні речовини, пестициди, нормативні документи.

У теперішній час в Україні значно збільшилася кількість експертиз з дослідження отруйних чи сильнодіючих речовин, зокрема пестицидів. Це пов'язано з тим, що в Україні склалося надзвичайно напружене становище із забезпеченням санітарно-епідеміологічного благополуччя та здоров'я населення.

Аналізування причинно-наслідкових зв'язків свідчить про значний негативний вплив факторів навколишнього середовища, у першу чергу шкідливих хімічних речовин, на динаміку показників, що характеризують здоров'я людей. Тривала дія сильнодіючих або отруйних речовин призводить до збільшення ризику різних захворювань. У структурі хімічних забруднювачів домілюють, здатних істотно впливати на здоров'я населення, особливе місце посідають пестициди та важкі метали.

Пестицид – загальноприйнята у світовій практиці назва хімічних засобів захисту рослин, що складається з двох слів: «пест – шкода» й «цидо – убиваю». Їх використовують для знищення або припинення розвитку живих організмів. Пестициди володіють властивістю знищувати живий організм, отже, вони мають біологічну активність і можуть викликати порушення життєдіяльності не тільки тих живих організмів, проти яких їх застосовують,

а й інших, у тому числі теплокровних – тварин і людей. Раніше пестициди називались отрутохімікатами.

Існує міжнародна класифікація пестицидів за хімічним складом, об'єктами призначення, способом проникнення в організм і характером (специфіці) дії¹.

За хімічним складом виділяють три основні групи:

1) неорганічні сполуки (з'єднання ртуті, фтору, барію, сірки, а також хлорати й борати);

2) препарати рослинного, бактеріального та грибного походження (піретрини, бактеріальні й грибні препарати, антибіотики, фітонциди);

3) органічні сполуки – найбільш поширена група, до якої належать пестициди високої фізіологічної активності.

Розрізняють такі класи органічних пестицидів:

— хлорорганічні сполуки;

— фосфорорганічні сполуки;

— синтетичні піретроїди;

— неонікотиніди;

— мінеральні масла;

— карбамати;

— фенілпіразоли та ін.

Залежно від мети й сфери використання розрізняють такі основні групи пестицидів:

— акарициди – для боротьби з кліщами;

— альгіциди – для знищення рослинності у водоймах;

— антигельмінти – для боротьби з паразитичними черв'яками тварин;

— антирезистенти – спеціальні добавки, що знижують стійкість (резистентність) комах до окремих речовин;

— антисептики – для оберігання дерев'яних та інших неметалічних матеріалів від руйнування мікроорганізмами;

— арборициди – для знищення небажаної чагарникової й деревної рослинності;

— аттрактанти – для приваблення комах;

— афіциди – для боротьби з попелицями;

— бактерициди – для боротьби з бактеріями та бактеріальними захворюваннями рослин;

— гаметоциди – речовини, що викликають стерильність бур'янів;

— гербіциди – для боротьби з бур'янами;

— десиканти – для передзбирального підсушування рослин;

— дефоліанти – для видалення листя;

— зооциди – для боротьби зі шкідливими тваринами;

— інсектициди – для боротьби зі шкідливими комахами;

— інсектоакарициди – для боротьби одночасно зі шкідливими комахами та кліщами;

¹ Див.: Химическая защита растений / под ред. Г. С. Груздева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Агропромиздат, 1987. — 415 с.

- ларвіциди – для знищення личинок і гусениць комах;
- моллюскоциди або лімациди – для боротьби з різними моллюсками, у тому числі з брюхоногими;
- нематоциди – для боротьби з круглими хробаками (нематодами);
- овіциди – для знищення яєць кліщів і комах;
- протруйники насіння – для передпосівного оброблення насіння;
- ратициди – для боротьби з пацюками;
- регулятори росту рослин – речовини, що впливають на процес зростання й розвитку рослини;
- репеленти – для відлякування шкідливих комах;
- ретарданти – для загальмування росту рослин;
- родентициди – для боротьби з гризунами;
- синергісти – речовини, що викликають посилення дії пестицидів;
- феромони – речовини, які продукуються комахами для впливу на особи іншої статі;
- фуміганти – речовини, які застосовують у газоподібному стані для боротьби зі шкідниками та збудниками хвороб рослин;
- фунгіциди – для боротьби із захворюваннями рослин;
- хемотерилізатори – для статевої стерилізації комах.

Іншу допоміжну інформацію про це можна одержати з довідникових джерел¹.

У процесі виконання експертних досліджень наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів зазвичай не виникає складних питань, бо судовий експерт посилається на чіткий «Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів», у якому вказані ці речовини, на відміну від експертних досліджень сильнодіючих і отруйних речовин, де такого переліку немає. Відповідно до науково-практичного коментаря Кримінального кодексу України (ст. 201) *отруйні речовини* – це отрути, токсини (бойові, лікарські, сільськогосподарські та інші), які, потрапляючи всередину організму людини через органи дихання, травлення або через шкіру, здатні викликати смерть людини або психоневрологічний розлад, порушення дихання чи функції серцево-судинної системи, ураження нирок (нефропатію) чи печінки (гепатопатію) тощо. Вони можуть бути мінерального (миш'як, стрихнін, ртуть і сулема, синильна кислота та інші ціаніди, пестициди тощо), рослинного (отрута, виділена із мухомора, блідої поганки тощо), тваринного (зміїна отрута й отрута, що виробляється членистоногими тваринами) або змішаного чи штучного (хімічного) походження.

Сильнодіючі речовини – це лікарські, побутові, промислові та інші хімічні речовини, здатні своїм впливом на живий організм заподіяти йому шкоду. До них, зокрема, віднесено: аміназин, бісептол, grosептол, еритроміцин, ефералган, камфора, корвалол, ністатин, нітрогліцерин, новокаїн,

¹ Див.: Справочник по пестицидам / под ред. Л. И. Медведя. — К. : Урожай, 1977; Справочник по пестицидам : гигиена применения и токсикология / под ред. А. В. Павлова. — К. : Урожай, 1986.

сульфадимезин, тетрациклін, фурацилін, деякі інсуліни й вітаміни, кислота нікотинава, настойки женьшеню та прополісу, розчин йоду спиртовий. До сильнодіючих речовин належать й інші кислоти, луги, солі¹.

Але судовий експерт при проведенні експертних досліджень і віднесенні речовин до отруйних або сильнодіючих не може користуватися науково-практичним коментарем Кримінального кодексу України, оскільки для віднесення певної речовини необхідно проведення комплексу експертних досліджень (хімічних, біологічних, медичних та ін.). Відомо, що такі речовини, як пестициди, що використовуються в Україні в сільському, побутовому господарстві, за сукупністю притаманих їм властивостей, певних умов і відповідних концентрацій можуть створювати небезпеку для здоров'я й життя людини, а при потраплянні до організму зі значною мірою ймовірності можуть привести до загибелі людини. Саме тому й виникає питання: за якими критеріями відносити такі речовини до отруйних і згідно з якими правовими документами?

Існуюча література та методики дослідження пестицидів, які були зроблені, у тому числі й у Харківському НДІ судових експертиз, дають можливість обрати методи, що застосовуються для їх дослідження з метою ідентифікації та класифікації: зовнішній огляд (консистенція, колір, запах), визначення якісного елементного складу, метод тонкошарової хроматографії та ін.² Це дає змогу встановити природу діючої речовини, інші компоненти, наявні в складі препарату, але тут і виникає проблема віднесення цих речовин до отруйних.

На сьогодні існують такі нормативно-правові документи, згідно з якими судовий експерт при проведенні комплексу досліджень відносить речовини до сильнодіючих чи отруйних:

— наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 серпня 2007 р. № 490 «Перелік отруйних лікарських засобів»;

— наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 серпня 2007 р. № 490 «Перелік сильнодіючих лікарських засобів»;

— постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 1995 р. № 440 «Про затвердження Порядку одержання дозволу на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів» (із змінами та доповненнями);

— Додаток 1 до п. 1.2 Інструкції «Особливий перелік отруйних речовин, виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізація яких при проведенні науково-дослідних, контрольно-

¹ Див.: Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / под ред. М. И. Мельника, М. И. Хавронюка. — К. : Каннон, А. С. К., 2001. — 1104 с.

² Див.: *Крамаренко В. Ф.* Анализ ядохимикатов / В. Ф. Крамаренко, Б. М. Туркевич. — М. : Химия, 1978; Дослідження пестицидів різних хімічних груп методом тонкошарової хроматографії : методика / [К. М. Даньшина, О. М. Пашкова, Н. С. Білоус, М. В. Зарубіна]. — Х. : ХНДІСЕ, 2012. — 72 с.

аналітичних робіт, ідентифікації невизначених речовин і препаратів та в учбовому процесі здійснюється при наявності дозволу Мініприроди України» // наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 30 липня 2002 р. № 294 «Про затвердження Інструкції про розгляд заявок та надання дозволів на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів» (із змінами та доповненнями);

— «Перелік пестицидів, заборонених до використання в сільському господарстві, що не можуть бути зареєстровані або перереєстровані в Україні», затверджений Міністерством охорони здоров'я України від 5 серпня 1997 р.

З великої кількості пестицидів, що використовуються в Україні, відповідно до зазначених нормативних документів до отруйних речовин можуть бути віднесені фосфід цинку (який є діючою речовиною в препараті «Крисін»), паратіон-метил («Метилпаратіон», «Метафос», «Вофатокс», «Фолідол», «Парашут», «Метацид», «Дальф», «Метилпаратіон», «Нітрокс-80»), зоокумарин, метилнітрофос, динітрофенол та ін.

У запропонованих та існуючих на цей час матеріалах (методиках), зареєстрованих у Міністерстві юстиції України, не вказано, якими нормативними документами повинен керуватися судовий експерт при віднесенні пестицидів (або інших речовин) до отруйних.

Таким чином, узагальнюючи наведене, слід зазначити, що для вирішення цієї складної проблеми необхідно:

— удосконалити нормативно-правове законодавство у сфері обігу сильнодіючих і отруйних речовин;

— упровадити чіткий перелік отруйних речовин, не тільки лікувальних, а й тих що можуть заподіяти шкоду організму людини, зокрема пестицидів;

— розробити нові методики, орієнтовані на використання сучасного обладнання.

Саме ці зміни можуть допомогти судовому експерту, що займається дослідженням сильнодіючих і отруйних речовин, у його професійній діяльності.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СИЛЬНОДЕЙСТВУЮЩИХ И ЯДОВИТЫХ ВЕЩЕСТВ В ЭКСПЕРТНОЙ ПРАКТИКЕ

Сыч И. В.

Приведена международная классификация пестицидов по химическому составу, цели и сфере использования. Раскрыта основная проблема исследований – недостаточная конкретизация перечня сильнодействующих и ядовитых веществ в нормативно-правовых документах, которая бы давала возможность судебному эксперту безошибочно отнести то или другое вещество к сильнодействующим или отравляющим.

Ключевые слова: сильнодействующие вещества, ядовитые вещества, пестициды, нормативные документы.

CERTAIN ISSUES OF STUDYING POTENT AND TOXIC SUBSTANCES IN THE EXPERT PRACTICE

Sych I. V.

The article deals with certain issues immediately related with conducting examinations to study potent and toxic substances. It covers the main problem of such studies, namely the insufficiently specified list of potent and toxic substances set forth in normative documents currently in force on the territory of Ukraine, which help the forensic expert to correctly classify a certain substance with the class of potent or toxic substances. It also dwells on the notion of «pesticides», their classification by chemical composition, production classification, the notions of «toxic substances» and «potent substances». The article suggests ways of solving problems that the forensic expert faces while conducting this kind of examinations by updating normative and legal regulations in the field of potent and toxic substance circulation; introducing a specific list of toxic substances, not only medical but harmful substances as well, particularly pesticides; developing new methods oriented at utilizing up-to-date equipment.

Keywords: potent substances, toxic substances, pesticides, normative documents.

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.98:331.45

В. В. Сабадаш, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент,

Д. М. Клец, судовий експерт Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент,

В. О. Варлахов, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРАМЕТРІВ МАНЕВРНОСТІ АВТОМОБІЛЯ ПРИ РОЗГЕРМЕТИЗАЦІЇ ЙОГО КОЛЕСА

Експериментально визначено радіус повороту та відхилення від траєкторії руху автомобіля при розгерметизації його колеса. Установлено залежність статичного радіуса колеса від тиску повітря в шині.

Ключові слова: прискорення, мобільний реєстраційно-вимірювальний комплекс, розгерметизація колеса, маневреність автомобіля.

При дослідженні механізму дорожньо-транспортної пригоди (ДТП), який пов'язаний з відведенням з курсу руху одного із транспортних засобів (ТЗ) на стадії зближення до моменту зіткнення, перед експертами виникає проблема перевірки заданих у постанові слідчим вихідних даних, що характеризують характер руху ТЗ на цій стадії. Зазначена проблема може виникати у випадку, якщо зближення ТЗ пов'язане з рухом одного з них після пошкодження шини в результаті проколу, пробою, розрізу, розриву або пневматичного вибуху. Для перевірки показань учасників і свідків ДТП, а також заданих у постанові про призначення експертизи даних, експерт повинен мати відомості про величину бічного відведення ТЗ залежно від його швидкості та швидкості падіння тиску в шині. Проблема, що виникає при визначенні механізму зближення ТЗ після пошкодження шини одного з його коліс, може бути розв'язана шляхом експериментального дослідження параметрів руху ТЗ, а саме – радіуса повороту та бічного зсуву при різних значеннях динамічного радіуса пошкодженого колеса й тиску повітря в шині.

Стійкість руху автомобіля в числі багатьох факторів залежить також від співвідношень динамічних радіусів коліс лівого і правого бортів¹. Занос автомобіля виникає внаслідок появи повертаючого моменту, зумовленого нерівномірністю дотичних реакцій на колесах протилежних бортів ТЗ. Однією із причин появи бортової нерівномірності дотичних реакцій на колесах різних бортів є зміна відстані від осей обертання коліс до основної поверхні, тобто динамічного радіуса. Поява різниці динамічних радіусів створює ефект «конуса, що котиться», тобто міст прагне розвернутися навколо колеса, у якого менше динамічний радіус. У цьому разі можливі два варіанти:

— водій не втримує автомобіль на прямолінійному курсі руху; при цьому кутові швидкості лівого та правого коліс однакові (диференціал ведучого мосту не працює);

— водій утримує автомобіль на прямолінійному курсі руху; при цьому лінійні швидкості осей лівого та правого коліс однакові.

Практика експертного дослідження шин коліс ТЗ показує, що пошкодження шин і коліс можуть мати як експлуатаційний, так і неексплуатаційний (аварійний) характер, коли пошкодження виникають у результаті ДТП, безпосередньо перед ДТП або після нього. Відповідно прийнятій у цей час термінології в експертній практиці розрізняють такі види пошкоджень шин: прокол, пробій, розріз, розрив і пневматичний вибух². Першою загальною характерною ознакою неексплуатаційних (аварійних) пошкоджень шин може слугувати дія значної за величиною ударної сили, яка викликає, крім пошкодження шини, різні пошкодження частин і деталей колеса та прилягаючих до нього частин (крил, важелів, тяг тощо). Другою загальною характерною ознакою неексплуатаційного пошкодження шин є напрямок дії сили руйнування, яка не збігається із площиною обертання колеса в процесі експлуатації ТЗ. Оцінювання параметрів руху ТЗ при розгерметизації його шини становить основу розслідування й судового розгляду справ про ДТП.

Метою цього дослідження є експериментальне визначення параметрів руху ТЗ при розгерметизації його колеса.

З метою виконання програми за методикою експерименту були використані такі матеріально-технічні засоби (рис. 1): автомобіль Skoda Fabia; рулетка вимірювальна металева Р50В3 (ДСТУ 4179-2003); комплект шин Nokian W 185/65 R14 86ТМ+S; фотокамера Nikon D5000; секундомір із припустимою погрішністю вимірювання 0,2 с; манометр автомобільний (ГОСТ 1701-75); компресор автомобільний Miol 81-115; дошка 1000 × 120 × 20 мм для кріплення штирів; гострі штирі Ø 3,5–16 мм.

¹ Див.: Клец Д. М. Вплив експлуатаційних факторів та технічного стану автомобіля на його стійкість проти заносу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец. 05.22.20 «Експлуатація та ремонт засобів транспорту» / Д. М. Клец. — Х., 2009. — 20 с.

² Див.: Аджиев Р. И. Справочные данные о нормативных и технических параметрах шин и колес. Типовые виды повреждений шин / Р. И. Аджиев, В. Г. Григорян, С. И. Печеневский // Теория и практика судебной экспертизы. — 2008. — № 1(9). — С. 62–78.

Рис. 1. Матеріально-технічні засоби, використані при проведенні експериментальних досліджень

Для реєстрації даних під час проведення експерименту був використаний розроблений на кафедрі технології машинобудування та ремонту машин Харківського національного автомобільно-дорожнього університету мобільний реєстраційно-вимірювальний комплекс (МРВК)¹, призначений для вимірювання прискорень, уповільнення й швидкості автомобіля під час руху в різних умовах експлуатації (свідцтво про Державну метрологічну атестацію № 2176 від 22.03.2013). Цей комплекс складається із двох датчиків прискорень Freescale Semiconductor моделі MMA7260QT, а також персональної електронно-обчислювальної машини (ПЕОМ) для зняття й архівації даних. Погрішність вимірювання прискорень, отриманих за допомогою МРВК, становить не більше 4 % (1 % – погрішність акселерометрів за паспортом і до 3 % – погрішність установлення).

Маса автомобіля, який брав участь в експерименті, визначалася за даними, зазначеними в експлуатаційно-технічній документації до ТЗ із урахуванням маси водія, наявності пально-мастильних матеріалів і апаратури. Дорожні ділянки відповідали стандартним умовам експлуатації (прямолінійні, горизонтальні, з асфальто-бетонним гладким, сухим і чистим покриттям). Поздовжні ухили не більш 0,05 %, поперечні ухили не більш 1 %. Рух ТЗ під час вимірювань проводився згідно із програмою й методикою експерименту. У процесі руху ТЗ реєструвалися такі параметри: коди аналого-цифрового перетворювача (АЦП) по осі ОХ (для переведення в поздовжні прискорення α_x); коди АЦП по осі ОУ (для переведення в бічні прискорення α_y); коди АЦП по осі ОZ (для переведення у вертикальні прискорення α_z); час t і швидкість V руху автомобіля.

¹ Див.: Пат. України на корисну модель № 51031, МПК G01P 3/00. Система для визначення параметрів руху автотранспортних засобів при динамічних (кваліметричних) випробуваннях / М. А. Подригало, А. І. Коробко, Д. М. Клец, В. Л. Файст ; заявник і патентовласник Харків. нац. авт.-дорож. ун-т. — № u201001136 ; заявл. 04.02.10 ; опубл. 25.06.10, Бюл. № 12.

Експериментальну залежність статичного радіуса досліджуваного колеса від надлишкового тиску повітря в шини наведено на рис. 2¹. Аналізуваня отриманої експериментальної залежності дозволило визначити такий аналітичний вираз

$$r_{cm} = 0,26 \cdot e^{0,25 \cdot P'} - 0,07 \cdot e^{-33 \cdot P'}, \quad (1)$$

де P' – надлишковий тиск повітря в шині, МПа; r_{cm} – статичний радіус колеса, м.

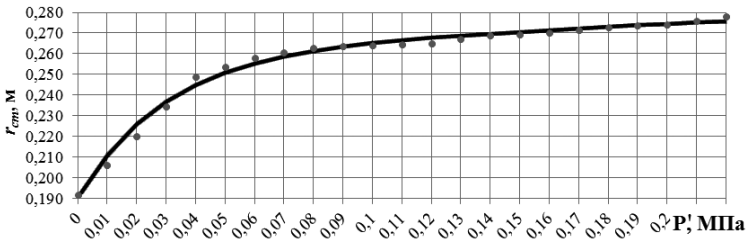

Рис. 2. Залежність статичного радіуса колеса Nokian W 185/65 R14 86TM + S від надлишкового тиску повітря в ній: «—» – дані, апроксимовані залежністю (1); «•••» – експериментально отримані дані

На рис. 3 наведено графіки величин відхилення траєкторії руху S_y досліджуваного автомобіля при спущеній шині² керованого колеса залежно від довжини пройденого шляху S_x . Апроксимовані залежності для визначення бічного зсуву від надлишкового тиску повітря спущеної шини автомобіля Skoda Fabia наведено в табл. 1.

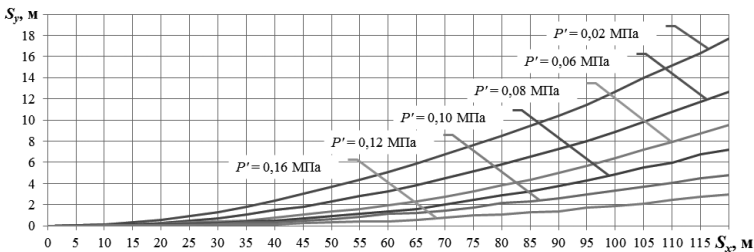

Рис. 3. Залежність бічного зсуву автомобіля S_y від пройденого шляху S_x при різних значеннях надлишкового тиску повітря P' у його спущеній шині

¹ Під статичним радіусом колеса ми розуміємо відстань від осі нерухомого колеса до опорної поверхні. «Нормальним» тиском повітря в шині ми називаємо атмосферне (коли шина повністю спущена). Якщо тиск повітря в шині більше атмосферного, цю різницю називаємо надлишковим тиском.

² Тобто шину називали спущеною при тиску повітря в ній нижче номінального значення.

Таблиця 1

Апроксимовані залежності для визначення бічного зсуву автомобіля S_y від надлишкового тиску повітря в спушеній шині й пройденого шляху S_x

P' , МПа	S_y , м	Критерії збіжності ¹			
		SSE	R-square	Adjusted R-square	RMSE
0,02	$S_y = 0,001037 \cdot S_x^2 + 0,02529 \cdot S_x - 0,2126$	0,2264	0,9997	0,9997	0,1014
0,06	$S_y = 0,0008471 \cdot S_x^2 + 0,005334 \cdot S_x - 0,08538$	0,09014	0,9998	0,9998	0,06401
0,08	$S_y = 0,0007925 \cdot S_x^2 - 0,01696 \cdot S_x + 0,15$	0,08989	0,9996	0,9996	0,06392
0,10	$S_y = 0,0006299 \cdot S_x^2 - 0,01609 \cdot S_x + 0,1434$	0,1101	0,9991	0,9991	0,07075
0,12	$S_y = 0,000391 \cdot S_x^2 - 0,006293 \cdot S_x + 0,03266$	0,07837	0,9987	0,9985	0,05969
0,16	$S_y = 0,0002817 \cdot S_x^2 - 0,009834 \cdot S_x + 0,0969$	0,0599	0,9972	0,9969	0,05218

Дослідження отриманих експериментальних залежностей дало змогу визначити аналітичний вираз для розрахунків радіуса повороту автомобіля в площині дороги при русі його з розгальметизованою шиною при різних величинах надлишкового тиску повітря

$$R = 372 \cdot e^{-3,84 \cdot P'} + 106,6 \cdot e^{16,6 \cdot P'}. \quad (2)$$

Залежність радіуса повороту автомобіля при русі зі спущеною шиною Nokian W 185/65 R14 86TM + S від надлишкового тиску повітря в ній наведено на рис. 4 (отриманий шляхом оброблення даних рис. 3, далі виконана апроксимація).

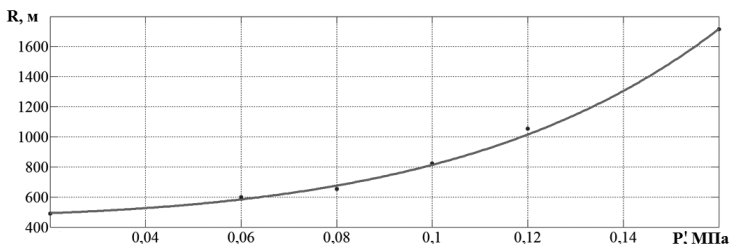

Рис. 4. Залежність радіуса повороту автомобіля при русі зі спущеною шиною Nokian W 185/65 R14 86TM + S від надлишкового тиску повітря в ній:

«—» — дані, апроксимовані залежністю (2); «• • •» — експериментально отримані дані

¹ Після подання даних стандартною параметричною моделлю або моделлю, заданою користувачем, оцінювання якості наближення може бути проведене як графічно, так і з використанням різних критеріїв придатності наближення (критеріїв збіжності): SSE (сума квадратів помилок), R-square (критерій R-квадрат), Adjusted R-square (уточнений R-квадрат), RSME (корінь із середнього для квадрата помилки). Близькі до нуля значення SSE та RSME, а до одиниці значення R-квадрат і уточненого R-квадрат свідчать про адекватне подання вихідних даних параметричною моделлю. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://matlab.exponenta.ru/curvefitting/3_8.php.

Зовнішній вигляд предметів, якими проводилася розгерметизація шини у вигляді отворів $\varnothing 3,5$, 10, 12 і 16 мм, зображено на рис. 5(а, б). Отвір в автомобільній шині, створений у процесі проведення експериментальних досліджень, зображено на рис. 6.

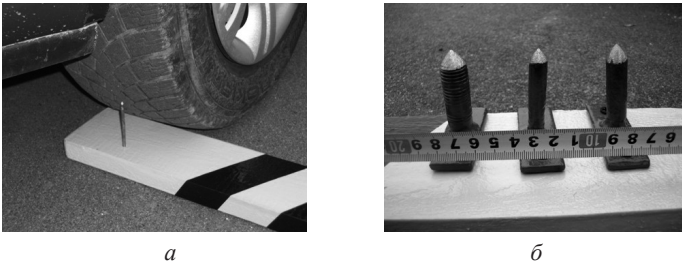

Рис. 5. Зовнішній вигляд предметів, якими проводилася розгерметизація шини у вигляді отворів: а – цвях $\varnothing 3,5$ мм, установлений перед колесом; б – цвяхи $\varnothing 10$, 12 і 16 мм

Рис. 6. Отвір в автомобільній шині, створений цвяхом $\varnothing 3,5$ мм

Залежність бічного зсуву автомобіля S_y від пройденого шляху S_x зі швидкістю $V_a = 10$ км/год при різних видах розгерметизації його шини наведено на рис. 7. У табл. 2 наведено апроксимовані залежності для визначення бічного зсуву автомобіля Skoda Fabia S_y залежно від надлишкового тиску повітря в розгерметизованій шині й пройденого шляху S_x .

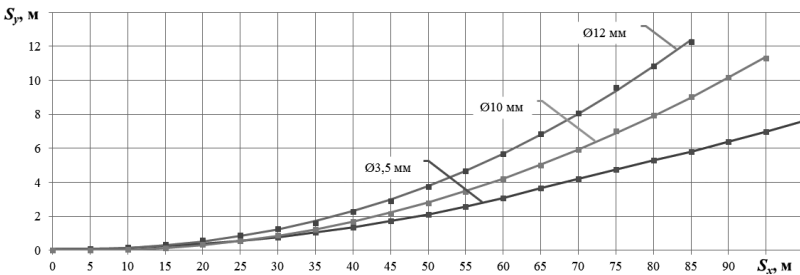

Рис. 7. Залежність бічного зсуву автомобіля S_y від пройденого шляху S_x при різних видах розгерметизації його шини ($V_a = 10$ км/год)

Таблиця 2

Апроксимовані залежності для визначення бічного зсуву автомобіля S_y від надлишкового тиску повітря в розгерметизованій шині й пройденого шляху S_x

Діаметр отвору в шині, мм	$S_y, \text{м}$	Критерії збіжності		
		R-square	Adjusted R-square	RMSE
3,5	$S_y = 0,0468 \cdot S_x^2 + 2,902 \cdot S_x + 3,0838$	0,9994	0,9994	6,033
10	$S_y = 0,00042 \cdot S_x^3 + 0,145 \cdot S_x^2 - 0,89 \cdot S_x + 8,76$	0,9996	0,9995	8,807
12	$S_y = 0,1422 \cdot S_x^2 - 1,548 \cdot S_x + 4,382$	0,9998	0,9998	5,515

Отримані параметри руху транспортного засобу при розгерметизації колеса дозволяють визначати показники його стійкості на момент ДТП, що підвищить доказове значення висновку автотехнічної експертизи.

Таким чином, експериментальні дослідження параметрів руху автомобіля при розгерметизації його колеса в дорожніх умовах показали, що статичний радіус колеса змінюється залежно від надлишкового тиску повітря в шині за експонентним законом.

При русі автомобіля Skoda Fabia зі спущеною шиною керованого колеса в поздовжньому напрямку на відстань 120 м зі швидкістю $V_a = 10$ км/год відхилення від прямолінійної траєкторії становить до 18 м залежно від тиску повітря в шині. Радіус повороту автомобіля в цьому випадку становить 491 м. При русі автомобіля Skoda Fabia з проколотою шиною (отвір Ø 3,5 мм) керованого колеса в поздовжньому напрямку на відстань 85 м ($V_a = 10$ км/год) відхилення від заданої водієм траєкторії становить 5,82 м, а із пробитою шиною (отвір Ø 12 мм) – 12,41 м.

Проведені дослідження дозволяють експерту-автотехніку з достатньою точністю визначити параметри траєкторії ТЗ при русі з розгерметизованим колесом, здійснити відповідне технічне оцінювання дій водія й вирішити питання його технічної можливості попередити ДТП.

ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПАРАМЕТРОВ МАНЕВРЕННОСТИ АВТОМОБИЛЯ ПРИ РАЗГЕРМЕТИЗАЦИИ ЕГО КОЛЕСА

Сабадаш В. В., Клец Д. М., Варлахов В. А.

Экспериментально определены радиус поворота и отклонение от траектории движения автомобиля при разгерметизации его колеса. Установлена зависимость статического радиуса колеса от давления воздуха в шине.

Ключевые слова: ускорение, мобильный измерительно-регистрационный комплекс, разгерметизация колеса, маневренность автомобиля.

EXPERT STUDY INTO MANEUVERABILITY PARAMETERS OF THE CAR WITH A PUNCTURED WHEEL

Sabadash V. V., Klets D. M., Varlakhov V. O.

The car movement stability depends on the correlations of dynamic radii of left and right wheels. In this case skidding results from the turning momentum of the car. The practice of the expert study into vehicle tires and wheels shows that the damage to tires and wheels may have both operational and accidental character, when the damage is done in traffic accidents, immediately before the traffic accident or in the aftermath. The article provides an experimentally determined turning radius and deviation from the car movement trajectory with its wheel punctured. It shows the dependence of the static wheel radius on the air pressure in the tire. The static wheel radius changes according to the exponential law depending on the excess air pressure. The present research allows specialists to determine with a sufficient degree of accurateness the parameters of the vehicle trajectory while moving with a punctured wheel, which eventually allows the expert to make the relevant technical assessment of the driver's actions and decide whether he was technically capable of preventing the traffic accident.

Keywords: acceleration, mobile measurement and registration complex, wheel puncture, car maneuverability.

УДК 656.08

О. В. Сарасв, декан автомобільного факультету Харківського національного автомобільно-дорожного університету, кандидат технічних наук, доцент

АВТОМАТИЗОВАНІ МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ГАЛЬМУВАННЯ АВТОМОБІЛЯ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ

Розглянуто експертні методи, які дозволяють в автоматизованому режимі отримати дані про ефективність гальмування транспортного засобу. Розроблено вдосконалений метод оцінювання ефективності гальмування, що базується на автоматизованих засобах дослідження та враховує вплив сучасної антиблокувальної системи гальм на ефективність гальмування транспортного засобу.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, гальмування транспортного засобу, антиблокувальна система гальм, автоматизовані засоби.

У 70–90-х роках минулого століття в експертних установах постійно вдосконалювався процес дослідження ефективності гальмування транспортного засобу (ТЗ). Це було спричинено безперервним удосконаленням самих ТЗ. У ХХІ ст. гальмівні системи ТЗ отримали новий інтенсивний розвиток на базі конструкції антиблокувальної системи гальм. Ефективність гальмування ТЗ поліпшилася, але в експертних методиках розрахунку процесу гальмування ці реальні зміни не враховуються. Такий розрив між застарілим методичним забезпеченням та реальними змінами в конструкції ТЗ призво-

дить до погіршення точності розрахунків і може негативно впливати на об'єктивність висновку експерта в цілому. Ця проблема повинна мати наукове та практичне розв'язання.

На сьогодні Міністерством юстиції України й Міністерством внутрішніх справ України затверджено теоретичні основи та методики експертного дослідження, які були втілені в практику проведення автотехнічних експертиз ще наприкінці минулого сторіччя¹. У той самий час в європейських країнах уже протягом десяти років для дослідження дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) широко застосовуються низка прикладних програм і автоматизованих засобів дослідження². Деякі з цих сучасних засобів і методів дослідження ДТП почали використовуватися в Україні, зокрема в Харкові – це програма CARAT³ і метод лазерного сканування місця ДТП⁴. Що стосується проблемних питань дослідження процесу гальмування ТЗ, то тут і досі застосовуються експертні методики тридцятирічної давнини⁵. Науковці в інших країнах, наприклад у Росії, уже рекомендують експертам використовувати нові дані про гальмівну ефективність ТЗ⁶. В Україні дослідження, пов'язані з гальмівними випробуваннями ТЗ, обладнаних антиблокувальною системою гальм, виконуються та оприлюднюються науковцями Харківського національного автомобільно-дорожнього університету⁷.

¹ Див., напр.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

² Див., напр.: Системи лазерного сканування. Документування обставин дорожньо-транспортних пригод (інформ. лист) / [С. І. Перлін, С. О. Шевцов, О. Б. Кучерявенко, С. А. Буряк]. — Х. : НДЕКЦ при ГУМВС України в Харків. обл., 2011. — 44 с.

³ Див.: *Косяков В. В.* Використання комп'ютерної програми CARAT-3 при проведенні автотехнічних експертиз: методичні рекомендації / В. В. Косяков, О. Б. Кучерявенко. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2010. — 40 с.

⁴ Див.: Автотехнічна експертиза. Дослідження обставин ДТП : підручник для ВНЗ / [А. М. Туренко, В. І. Клименко, О. В. Сараєв, С. В. Данець]. — Х. : ХНАДУ, 2013. — 320 с.

⁵ Див.: Судебная автотехническая экспертиза : в 2 ч. / под науч. рук. В. А. Иларионова. — М. : М-во юстиции СССР, 1980. — Ч. 2. — 490 с.; Экспертная практика и новые методы исследования / Результаты систематизации экспериментально-расчетных значений параметров торможения автотранспортных средств / Информ. сб. в 3 ч. — М. : ВНИИСЭ, 1990. — 28 с.

⁶ Див.: *Суворов Ю. Б.* Судебная дорожно-транспортная экспертиза. Судебно-экспертная оценка действий водителей и других лиц, ответственных за обеспечение безопасности дорожного движения, на участках ДТП : учеб. пособие для вузов / Ю. Б. Суворов. — М. : Право и закон, 2004. — 208 с.

⁷ Див.: Исследование тормозной динамики автомобиля при анализе дорожно-транспортного происшествия / [А. Н. Туренко, В. И. Клименко, А. В. Сараєв, А. О. Малявин] // Автомобильный транспорт : сб. науч. тр. — Х. : ХНАДУ. — 2010. — Вып. 26. — С. 17–22; *Клименко В. І.* Дослідження впливу антиблокувальної системи на ефективність гальмування легкового автомобіля / В. І. Клименко, І. А. Давіденко,

Мета статті – удосконалити експертні дослідження процесу гальмування ТЗ з урахуванням особливостей конструкції сучасної антиблокувальної гальмівної системи на базі нових автоматизованих засобів розрахунку.

Сучасним програмним продуктом, що дозволяє моделювати ДТП, є європейська програма CARAT, можливість й ефективність застосування якої при виконанні автотехнічних експертиз були апробовані на базі НДЕКЦ при ГУМВС України в Харківській області. За допомогою цієї програми можна моделювати рух ТЗ та інших об'єктів на всіх стадіях ДТП з обчисленнями параметрів руху. Обчислення можуть проводитися як у динамічному (ураховуючи зовнішні сили, що діють на автомобіль), так і в кінематичному (беручи до уваги тільки рух) режимі. Зіткнення будь-яких ТЗ і об'єктів можуть моделюватися необмежену кількість разів. Моделювання виконується у двовимірному або тривимірному зображенні. Є можливість додавати до результатів розрахунків графічні діаграми співвідношення відстані й часу, а також зміни швидкості та прискорення (сповільнення).

У програмі CARAT розподіл гальмівних сил можна визначити окремо для кожного автомобіля. Є можливість урахувати при моделюванні наявність або відсутність в автомобіля антиблокувальної системи гальм. Поворот кермового колеса, сила натиснення на педаль гальма та положення педалі акселератора можуть бути задані у вигляді функцій часу. У режимі моделювання руху автомобіля програма автоматично намагається здійснити необхідний поворот кермового колеса для забезпечення руху заданою траєкторією. При розгляді руху автомобіля в динамічному режимі враховуються насамперед зовнішні сили, які діють на його колеса, вплив дорожньої поверхні та аеродинамічні сили. Реакції дорожньої поверхні визначаються типом приводу (передній, задній або повний), потужністю двигуна й положенням дросельної заслінки. Ці сили генеруються в процесі руху (розгону, гальмування, при повороті кермового колеса або при дії відцентрової сили при русі на закругленні дороги). Задати всі ці параметри можна за допомогою інструментарію програми.

Щоб перевірити, наскільки програма CARAT є функціональною й ураховує особливості конструкції сучасної гальмівної системи, було виконано порівняльне моделювання процесу гальмування автомобіля BMW-X5 та автомобіля ВАЗ-2101 (рис. 1). Початкові умови моделювання: швидкість руху 60 км/год, коефіцієнт зчеплення коліс з дорогою 0,8. За результатами моделювання можна зробити такий висновок: шлях гальмування з усталеним сповільненням цих автомобілів практично не відрізняється один від одного (різниця становить близько 3 %) і дорівнює 18,58 м у автомобіля ВАЗ-2101 та 18,03 м у автомобіля BMW-X5. Слід зауважити, що в реальних умовах шлях гальмування з усталеним сповільненням автомобіля BMW-X5 буде в середньому на 15 % менше, ніж в автомобіля ВАЗ-2101. Цей факт уже був пояснений у низці наукових праць, де показано, що така різниця в ефектив-

О. В. Сараєв // Автомобильный транспорт : сб. науч. тр. — Х. : ХНАДУ. — 2011. — Вып. 29. — С. 245–249; *Сараєв О. В.* Проблемні питання визначення параметрів руху транспортних засобів при дослідженні ДТП / О. В. Сараєв // Вестник ХНАДУ : сб. науч. тр. — Х., 2013. — Вып. 61–62. — С. 174–178.

ності гальмування сучасних і застарілих моделей ТЗ категорії М1 (легкові автомобілі) пов'язана з особливістю конструкції сучасних гальм, обладнаних антиблокувальною системою¹.

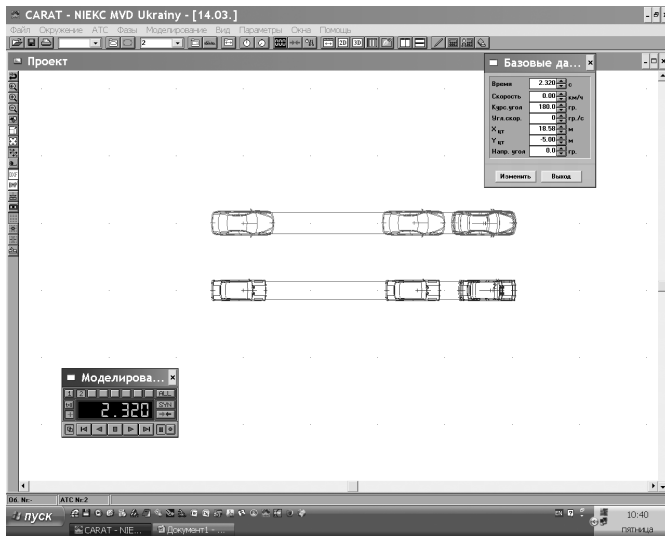

Рис. 1. Інтерфейс вікна програми CARAT для динамічного моделювання процесу гальмування транспортних засобів

Крім того, можна вказати на загальні недоліки моделювання процесу гальмування в динамічному режимі програми CARAT, де неможливо прорахувати зупинний і гальмівний шляхи ТЗ, а можна тільки визначити його координати переміщення з усталеним сповільненням.

Для розрахунку процесу гальмування ТЗ в програмі CARAT можна скористатися опцією «Кінематичний розрахунок». При цьому експерт уносить усі вихідні дані до розрахунку в програмне вікно, а саме: інтервали часу гальмування, швидкість руху та поздовжнє сповільнення (рис. 2).

Недолік такого способу розрахунку полягає в тому, що отриманий результат залежатиме від тих даних, які внесе експерт, тобто результат розрахунку процесу гальмування ТЗ у програмному середовищі CARAT не відрізнятиметься від аналогічного розрахунку експерта, який виконувався й 30 років тому без автоматизованих засобів дослідження. Крім того, розрахунок у програмі CARAT не враховує наростання сповільнення ТЗ при гальмуванні. Отже, програмне забезпечення CARAT не додає до вже відомих експертних

¹ Див.: Исследование тормозной динамики автомобиля при анализе дорожно-транспортного происшествия / [А. Н. Туренко, В. И. Клименко, А. В. Сараев, А. О. Малявин]; *Клименко В. І., Давіденко І. А., Сараєв О. В.* Указ. праця; *Сараєв О. В.* Указ. праця.

методик об'єктивності та точності розрахунку процесу гальмування ТЗ і не дозволяє прорахувати зупинний чи гальмівний шлях автомобіля з посиленням на конкретну математичну модель (формулу).

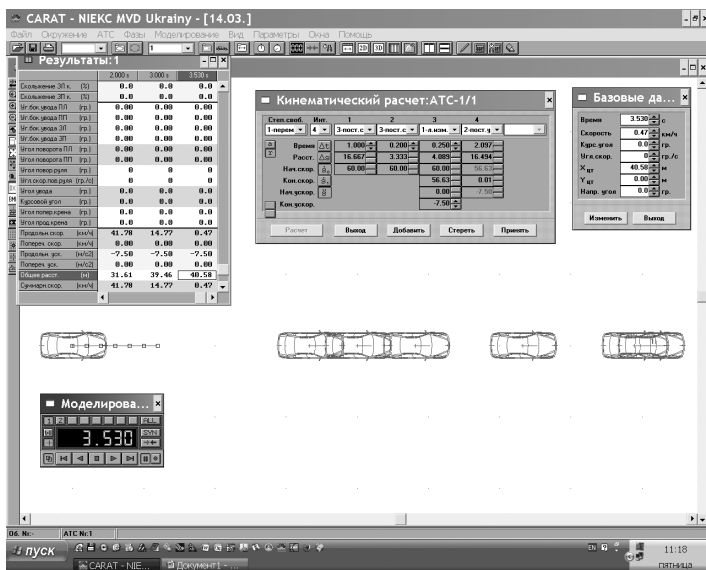

Рис. 2. Інтерфейс вікна програми CARAT для кінематичного розрахунку ефективності гальмування транспортного засобу

При динамічних розрахунках частіше за все розглядається криволінійний рух автомобіля, тому поворот кермового колеса має бути поданий у відповідній залежності кута його повороту від часу. Однак такий метод визначення повороту кермового колеса в деяких випадках може бути досить трудомістким. Тому в програмі передбачена можливість автоматичного генерування повороту кермового колеса з використанням відносно простої математичної моделі водія. Остання при цьому «намагається утримати» ТЗ на заданій траєкторії з урахуванням сил, що діють на автомобіль. До програми вводяться значення часу, швидкостей поступального й обертального рухів, курсового та направляючого кутів ТЗ і координати розташування його центру ваги по осях X та Y . Після цього моделюється рух автомобіля за часом.

Процес гальмування ТЗ при криволінійному русі, наприклад на повороті чи при маневрі, експерт може моделювати, задавши траєкторію руху. Це дає змогу, послідовно підбираючи параметри часткового гальмування отримати рух ТЗ без втрати або з втратою стійкості його руху (рис. 3, 4). Слід зауважити, що всі недоліки дослідження процесу гальмування в програмі CARAT при криволінійному русі збігаються з недоліками, які були перераховані для прямолінійного руху.

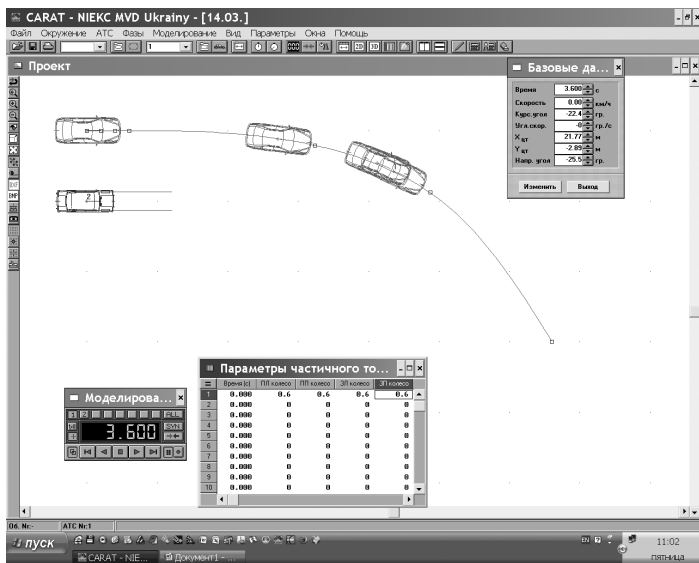

Рис. 3. Інтерфейс вікна програми CARAT для моделювання часткового процесу гальмування автомобіля, що імітує роботу антиблокувальної системи гальм

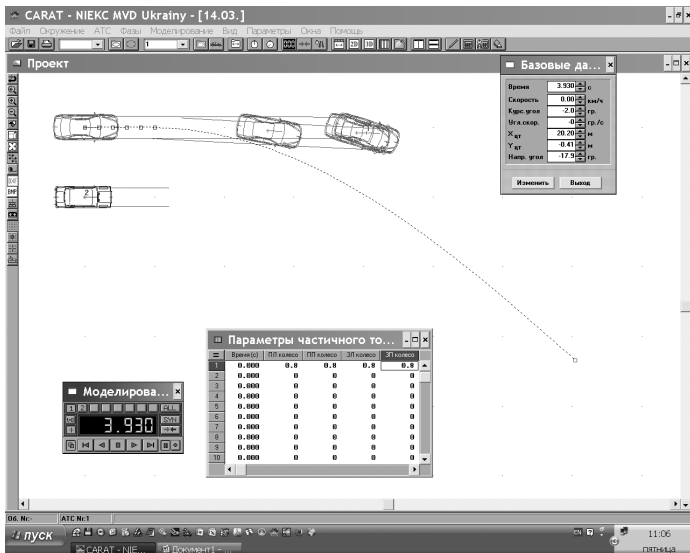

Рис. 4. Інтерфейс вікна програми CARAT для моделювання гальмування з максимальною ефективністю при русі транспортного засобу по кривій

Зовсім інший спосіб вимірювання динамічних властивостей гальмуючого автомобіля передбачає використання акселерометра. Сучасний акселерометр – електронний датчик. Цей відносно недорогий та інформативний спосіб вимірювання найчастіше використовують у сучасних приладах, наприклад, російського виробництва «Ефект» або польського AMX 520 фірми AUTOMEX та інших виробників.

Прилад «Ефект» використовується для перевірки гальмівних систем вантажних і легкових автомобілів, автобусів й автопоїздів при проведенні державного технічного огляду, виконанні автотехнічної експертизи, у процесі експлуатації та в інших випадках, що вимагають оперативного контролю стану гальмівної системи ТЗ.

Прилад визначає відповідно до існуючих стандартів усталене сповільнення, пікове значення зусилля натиснення на педаль, довжину гальмівного шляху, час спрацювання гальмівної системи, початкову швидкість гальмування й лінійне відхилення ТЗ при гальмуванні. Прилад також перераховує норму гальмівного шляху до реальної початкової швидкості гальмування.

Прилад «Ефект» вимірює три параметри: сповільнення – прискорення автомобіля, зусилля на гальмовій педалі та час спрацювання гальмівної системи. На підставі цих вимірів електронний блок приладу розраховує швидкість автомобіля на початку гальмування й гальмівний шлях.

Слід зазначити, що в характеристиці цього приладу відсутні відомості про погрішність розрахункових величин – швидкості автомобіля та гальмівного шляху. Це основний недолік даного класу приборів, оскільки швидкість автомобіля й гальмівний шлях не вимірюються, а розраховуються. Крім того, зупинний шлях ТЗ такими приладами в автоматизованому режимі зовсім не визначається.

За допомогою приладу «Ефект» ми провели експериментальні гальмівні випробування легкових автомобілів, обладнаних різною конструкцією гальмівної системи. Отримані результати зведено в таблиці 1 і 2).

Таблиця 1

**Результати гальмівних випробувань автомобіля Ford Mondeo,
обладнаного антиблокувальною системою гальм**

Параметр	Значення параметра				Середнє значення
1	2	3	4	5	6
Гальмівний шлях, м	10,8	9,8	10,2	11,5	10,57
Норма гальмівного шляху, перерахована до початкової швидкості, м	17,6	17,6	16,8	19,2	17,8
Усталене сповільнення за прибором «Ефект», м/с ²	7,69	7,75	8,65	9,8	8,47
Час спрацювання гальмівної системи, с	0,15	0,15	030	0,37	0,24

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
Сила на педалі гальм, Н	660	850	370	590	617,5
Швидкість автомобіля, км/год	42,5	42,5	41,4	44,6	42,75

Таблиця 2

Результати гальмівних випробувань автомобіля ВАЗ 2101

Параметр	Значення параметра			Середнє значення
Гальмівний шлях, м	9,1	13,5	15,7	12,7
Норма гальмівного шляху, що перерахована до початкової швидкості, м	14,5	19,5	18,9	17,63
Усталене сповільнення за прибором «Ефект», м/с ²	6,66	7,9	6,79	7,11
Час спрацювання гальмівної системи, с	0,15	0,30	0,45	0,30
Сила на педалі гальм, Н	1220	1370	1490	1360
Швидкість автомобіля, км/год	38,1	45,1	44,2	42,46

Згідно з наведеними в таблицях даними гальмівний шлях автомобіля Ford Mondeo, обладнаного антиблокувальною системою гальм, при інших рівних умовах гальмування на 16,7 % менше, ніж в автомобіля ВАЗ-2101, хоча обидва ТЗ належать до однієї категорії М1 і відповідно до існуючих експертних розрахункових методик повинні мати однакові зупинний та гальмівний шляхи.

З метою усунення зазначених недоліків нами був розроблений більш удосконалений метод оцінювання ефективності гальмування ТЗ при дослідженні ДТП. Цей метод базується на автоматизованих засобах дослідження та враховує вплив сучасної антиблокувальної системи гальм на ефективність гальмування ТЗ. Метод передбачає визначення усталеного сповільнення ТЗ за новими систематизованими даними або за допомогою відповідного приладу, але з урахуванням тих обставин ДТП, які впливають на гальмівну ефективність, а саме: швидкість руху ТЗ, стан і геометрія дорожнього покриття. На підставі цього далі в автоматизованому режимі за розробленим алгоритмом та програмою розраховується зупинний шлях автомобіля за вдосконаленою математичною моделлю, рішенням якої є система рівнянь

$$\begin{cases} S_0 = S_1 + S_2 + S_3; \\ S_1 = v_a(t_1 + t_2); \\ S_2(t) = v_a t_3 - \frac{j_0 t_3^2}{6}; \\ S_3 = \frac{1}{2j} \left(v_a - \frac{j_0 t_3}{2} \right)^2; \end{cases}$$

де S_0 – зупинний шлях ТЗ, м; S_1, S_2, S_3 – ділянки зупинного шляху ТЗ (відповідно без сповільнення, з наростанням сповільнення, з усталеним сповільненням), м; v_a – швидкість руху ТЗ, м/с; t_1 – час реакції водія, с; t_2 – час запізнювання спрацювання дії гальм ТЗ, с; t_3 – час наростання сповільнення ТЗ, с; j – усталене сповільнення ТЗ, м/с².

Ця система рівнянь дозволяє вигідно подати залежність функції зупинного або гальмівного шляху ТЗ від часу в графічному вигляді без будь-яких додаткових розрахунків (рис. 5).

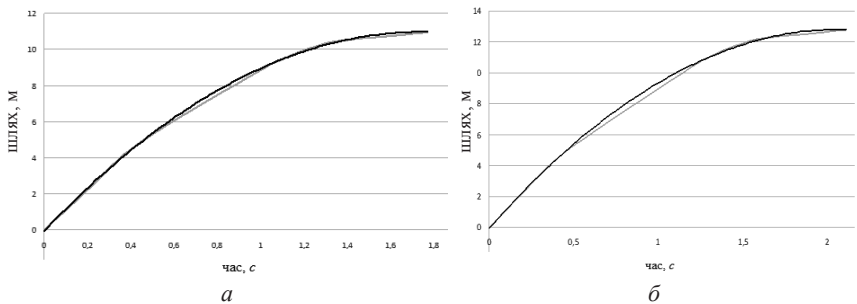

Рис. 5. Графік залежності зупинного шляху автомобіля від часу: *а* – для автомобіля категорії М1, обладнаного сучасною антиблокувальною системою гальм; *б* – для автомобіля категорії М1, що має застарілу конструкцію гальм

Відзначимо, що, як видно із графіків (рис. 5), отримані за запропонованим методом розрахунків дані зупинного шляху транспортних засобів відрізняються від експериментальних даних (таблиць 1 і 2) тільки на 2–3 %.

Таким чином, існуючі автоматизовані засоби дослідження обставин ДТП мають суттєві недоліки, а саме: не додають до вже відомих експертних методик об'єктивності та точності розрахунку процесу гальмування ТЗ і не дозволяють розраховувати зупинний чи гальмівний шлях з посиланням на конкретну математичну модель (формулу), яку можна було б оцінити та перевірити.

Експериментально доведено, що гальмівний шлях автомобіля категорії М1, обладнаного сучасною антиблокувальною системою гальм, при інших рівних умовах гальмування може бути на 16,7 % менше, ніж в автомобіля тієї самої категорії, але не обладнаного такою системою гальм.

Розроблено вдосконалений метод оцінювання ефективності гальмування ТЗ для дослідження обставин ДТП, який базується на автоматизованих засобах дослідження й урахує вплив сучасної антиблокувальної системи гальм на ефективність гальмування ТЗ. Метод передбачає визначення усталеного сповільнення ТЗ за новими систематизованими даними або за допомогою відповідного приладу, але з урахуванням тих обставин ДТП, які впливають на гальмівну ефективність: швидкість руху ТЗ, стан і геометрія дорожнього покриття. На підставі цього далі в автоматизованому режимі за розробленим алгоритмом та програмою розраховується зупинний шлях автомобіля за вдосконаленою математичною моделлю.

Отримані за запропонованим методом розрахункові дані зупинного шляху ТЗ відрізняються від експериментальних даних тільки на 2–3 %.

АВТОМАТИЗИРОВАННЫЕ МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТОРМОЖЕНИЯ АВТОМОБИЛЯ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ

Сараев А. В.

Рассмотрены экспертные методы, позволяющие в автоматизированном режиме получить данные об эффективности торможения транспортного средства. Разработан усовершенствованный метод оценки эффективности торможения, который базируется на автоматизированных средствах исследования и учитывает влияние современной антиблокировочной системы тормозов на эффективность торможения транспортного средства.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, торможение транспортного средства, антиблокировочная система тормозов, автоматизированные средства.

AUTOMATED METHODS FOR ASSESSING THE CAR BRAKING EFFICIENCY IN TRAFFIC ACCIDENT INVESTIGATIONS

Saraiev O. V.

The article experimentally proves that stopping distance of an M1 category car equipped with an anti-lock brakes system, all things being equal, can be 16.7 % lower than that of a car with the same category but without this brakes system. The article provides an improved method for assessing the transport vehicle braking efficiency in traffic accident investigations. This method is based on automated study means and takes into account the influence of the anti-lock brakes system on the vehicle braking efficiency. The method provides determination the established slowing down of the vehicle using new, more systematic data or appropriate equipment but with regard to the accident conditions that influence the braking efficiency, namely: vehicle movement speed, the state and geometry of the road surface. Based on these data the car stopping distance is calculated automatically by software according to the developed algorithm and with the use of the updated mathematical model. And the estimates of transport vehicle stopping distance deviate from experimental data by 2–3 %.

Keywords: traffic accident, vehicle braking, anti-lock brakes system, automated tools.

УДК 343.148:625.032.82:539.3

М. О. Кузін, провідний науковий співробітник Львівського НДІСЕ, кандидат технічних наук,

Т. М. Мещерякова, доцент кафедри транспортних технологій Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені ак. В. Лазаряна, кандидат технічних наук, доцент,

О. А. Кузін, доцент кафедри прикладного матеріалознавства та обробки матеріалів Національного університету «Львівська політехніка», кандидат технічних наук, доцент,

О. Ф. Курильова, директор Львівського НДІСЕ, кандидат хімічних наук,

Н. В. Гординська, учений секретар Львівського НДІСЕ

ВИКОРИСТАННЯ ОБЕРНЕНИХ ЗАДАЧ МЕХАНІКИ В СУДОВІЙ ЗАЛІЗНИЧНО-ТРАНСПОРТНІЙ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто основні завдання судової залізнично-транспортної експертизи, що виникають при аналізі функціонування й руйнування конструкцій і деталей залізничного транспорту. Запропоновано модель утомного знеміцнення матеріалів, яка враховує утворення й кінетику розвитку пошкоджень, а також поширення тріщин під час дії зовнішніх навантажень. З використанням цих модельних уявлень розроблено методичний підхід до вирішення інженерно-практичних задач судової залізнично-транспортної експертизи.

Ключові слова: судова залізнично-транспортна експертиза, залізничні конструкції, знеміцнення, обернені задачі.

Становлення залізнично-транспортної експертизи в Україні пов'язане з діяльністю колективу Львівського НДІ судових експертиз, зокрема начальника відділу залізнично-транспортних досліджень, доктора технічних наук, професора Е. М. Сокола, за безпосередньою участю якого у період з 1995 по 2012 р. опубліковано понад 80 наукових праць (з них сім монографій), присвячених питанням судово-експертної діяльності в галузі дослідження залізнично-транспортних пригод. У цих роботах було закладено основні засади цього виду експертизи, встановлено об'єкт і предмет дослідження, уведено найбільш важливі означення, виокремлено основні експертні спеціальності та чітко визначено межі компетенції судового залізнично-транспортного експерта¹.

¹ Див.: Сокол Э. Н. Крушения железнодорожных поездов / Э. Н. Сокол. — К. : Феникс, 2009. — 376 с.

Загальним завданням цього виду судової експертизи є розкриття механізму залізнично-транспортної пригоди¹. При цьому основними напрямками розвитку залізнично-транспортної експертизи є такі.

1. Розв'язання діагностичних завдань. Дослідження технічного стану елементів інженерного обладнання верхньої і нижньої будов залізничної колії; дослідження технічного стану ходових частин і конструкцій рухомого складу залізничного транспорту; дослідження технічного стану елементів автоматики, телемеханіки, зв'язку та електропостачання залізниць.

2. Розв'язання ситуаційних завдань. Дослідження обставин залізнично-транспортної пригоди (взаємодії колії й рухомого складу, режиму ведення потяга, фактичних дій учасників залізнично-транспортної пригоди). Установлення (відтворення) реалізованого механізму (механізму-оригіналу) залізнично-транспортної пригоди, що фрагментарно (частково спотворено) відображений у матеріалах кримінальної справи; моделювання механізму залізнично-транспортної пригоди; установлення причини (сукупності причин) безпосереднього виникнення залізнично-транспортної пригоди.

Однією із важливих проблем, яка виникає при дослідженні функціонування залізнично-транспортних систем, є аналізування особливостей роботи елементів конструкцій залізничного транспорту, особливо фрикційних систем, при втраті ними міцнісних властивостей².

Згідно з відкритими науково-технічними джерелами вузли тертя на 80–90 % визначають ефективність роботи рухомого складу залізниць, а втрати на зношування в системі «коесо – рейка» складають від 10 до 30 % енергетичних ресурсів, що витрачаються на тягу потягів³. При цьому найбільший вплив на ймовірність аварій несамохідного рухомого складу мають: 1) стан ходових частин вагонів; 2) зазори в ковзунах і буксових пройомах; 3) знос фрикційних гасників коливань; 4) стан елементів системи «п'ятник – підп'ятник»; 5) зношування поверхонь кочення й гребенів коліс; 6) різниця діаметрів коліс і товщин гребенів однієї колісної пари; 7) зниження демпфірування.

При аналізуванні роботи залізничних трибосистем перед судовим експертом найчастіше постають такі питання:

1. Які властивості повинен мати поверхневий шар деталей, аби забезпечити задану довговічність роботи при відомих навантаженнях?

2. Чи забезпечуються параметри безпеки руху рухомого складу при заданих властивостях деталей і відомих зовнішніх впливах?

3. Яка послідовність причин призвела до знеміцнення деталей за відомою (найчастіше фрагментарною) інформацією про роботу конструкції та структуру матеріалів виробів, що були вилучені з експлуатації?

4. Чи була забезпечена відповідність властивостей деталей у початковий момент часу (до початку їх експлуатації) нормативним документам за відомою інформацією?

¹ Див.: Сокол Э. Н. Железнодорожно-транспортное происшествие и его механизм / Э. Н. Сокол. — Львов : Паїс, 2011. — 376 с.

² Див.: Він же. Крушення залізничних поїздів. — С. 19.

³ Див., напр.: Прикладная трибология (трение, износ и смазка) / Под ред. Ю. Н. Дроздова. — М. : Эко-Пресс, 2010. — С. 475–476.

мою (або частково відомою) інформацією про роботу конструкції й параметри структури матеріалу наприкінці експлуатації?

Розв'язання таких завдань вимагає залучення підходів механіки деформованого твердого тіла та матеріалознавства. На даний час утомне знеміцнення розглядають як процес, що складається з таких стадій¹: 1) зародження й зростання мікроструктурно коротких тріщин; 2) зростання фізично малих тріщин і утворення макротріщин; 3) зростання макротріщини до повного руйнування тіла (рис. 1).

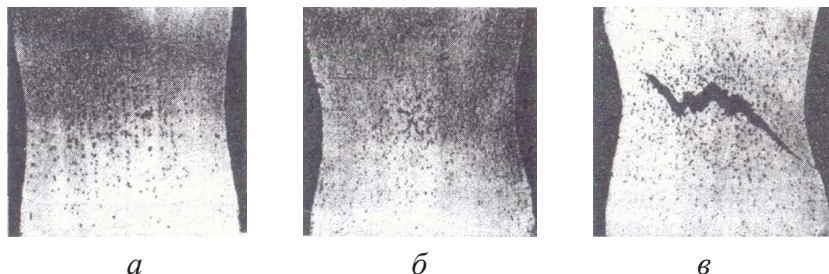

Рис. 1. Різні стадії втомного знеміцнення тіла

Урахування структурних змін у високонавантажених конструкціях рухомого складу в ході проведення судових залізнично-транспортних експертиз викликає необхідність трасолого-матеріалознавчих досліджень вузлів і деталей залізничного транспорту, предметом яких є вивчення сукупності траєкторій динамічних змін у структурі матеріалу залізничних конструкцій під впливом механічних, термічних, хімічних та інших видів навантаження, а також пошук зворотної в часі траєкторії зміни структурних параметрів матеріалу, яка задовольняє всім обмеженням, що накладаються на дану задачу.

Структура матеріалу є складним об'єктом для дослідження й може описуватися великою кількістю змінних².

З огляду на прикладну та інженерну спрямованість цієї роботи для описування динаміки структурних перетворень будемо використовувати лише одну змінну скалярної природи – пошкоджувальність. Фізичні методи вимірювання її змін розроблено А. О. Лебедевим (метод LM-твердості)³.

Оскільки в практиці судової залізнично-транспортної експертизи перед експертами постають питання не прогнозування поведінки залізничних конструкцій, а встановлення механізму (сукупності причинно-наслідкових

¹ Див.: Волков И. А. Уравнения состояния вязкоупругопластических сред с повреждениями / И. А. Волков, Ю. Г. Коротких. — М. : Физматлит, 2008. — С. 5–12.

² Див.: Волков И. А. Указ. работа. — С. 158–162.

³ Див.: Кузін М. О. Побудова методики ретроспективного дослідження знеміцнення залізничних конструкцій на основі фрагментарно відображеної інформації / М. О. Кузін, О. Ф. Курильова, Н. В. Гординська // Криміналістика і судебна експертиза. — К., 2013. — Вып. 58, ч. 2. — С. 471–473.

зв'язків), який безпосередньо призводить до виникнення залізнично-транспортної пригоди, ці задачі належать до обернених зв'язаних задач механіки деформованого твердого тіла. Нині цей розділ механіки тільки починає розвиватись, і тому загальна методологія розв'язання подібних задач з позицій як механіки, так і математики відсутня.

Пропонуємо таку математичну модель утомного знеміцнення тіла, яка одночасно враховує поширення тріщин у матеріалі, у якому присутні розсіяні пошкодження:

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{dl(x, \tau)}{d\tau} = K(l, \{M\}, \hat{\sigma}, T, \tau) \\ \frac{d\omega(x, \tau)}{d\tau} = f(\omega, \hat{\sigma}, T, \tau) \\ \{M(x, \tau)\} \equiv \{M(\omega)\} \end{array} \right., \quad (1)$$

де $l(x, \tau)$ – траєкторія тріщини; $\{M\}$ – множина (сукупність) досліджуваних властивостей тіла; $\hat{\sigma}$ – тензор напружень; T – температура; τ – час; $\omega(x, \tau)$ – пошкоджуваність; $K(\dots)$ – функціонал, який відповідає за розвиток тріщин; $f(\dots)$ – функціонал, який відповідає за розвиток пошкоджуваності.

У прямій постановці задачі при відомих зовнішніх впливах і початкових умовах згідно з моделлю (1) необхідно встановити значення $l(x, \tau_{кін})$ і $\omega(x, \tau_{кін})$, де $K(\dots)$ – кінцевий час роботи конструкції.

В оберненій (ретроспективній) еволюційній постановці необхідно встановити функціонали $K(\dots)$ і $f(\dots)$ за відомими зовнішніми впливами та кінцевими значеннями цих величин.

Прийmemo, що змінні величини $l(x, \tau)$ і $\omega(x, \tau)$ належать своїм множинам: $l(x, \tau) \in L_0$, $\omega(x, \tau) \in W_0$, на яких задача (1) є умовно коректною (коректною за А. М. Тихоновим)¹. Також, користуючись фізичними, інженерними та практичними міркуваннями, перейдемо від пошуку точного вирішення задачі до пошуку квазірозв'язку за В. К. Івановим², який має задовольняти таким умовам:

$$K_{\delta}(\dots), f_{\delta}(\dots): \left\{ \begin{array}{l} \|l(x, \tau_{кін}) - l_{\delta}(x, \tau_{кін})\|_{L_0} \leq \varepsilon_1^{кін} \\ \|\omega(x, \tau_{кін}) - \omega_{\delta}(x, \tau_{кін})\|_{W_0} \leq \varepsilon_2^{кін} \end{array} \right., \quad (2)$$

де $K_{\delta}(\dots)$, $f_{\delta}(\dots)$ – квазірозв'язок даної еволюційної ретроспективної задачі; $l_{\delta}(x, \tau_{кін})$, $\omega_{\delta}(x, \tau_{кін})$ – розрахункові траєкторії тріщини та пошкоджень у кінцевий момент часу згідно з модельними уявленнями; $K_{\delta}(\dots)$,

¹ Див.: Ватульян А. О. Обратные задачи в механике деформируемого твердого тела / А. О. Ватульян. — М.: Физматлит, 2007. — С. 16–28.

² Див.: Кабанихин С. И. Обратные и некорректные задачи / С. И. Кабанихин. — Новосибирск: Сибир. науч. изд-во, 2009. — С. 46.

$f_{\delta}(\dots)$, $l(x, \tau_{кин})$, $\omega(x, \tau_{кин})$ – траєкторії тріщин і пошкоджень на момент замірів; $\|\dots\|$ – норма у відповідному просторі; $\epsilon_1^{кин}$, $\epsilon_2^{кин}$ – задана точність у кінцевий момент часу.

За наявності апіорної інформації про роботу конструкції на квазірозв'язок можуть бути накладено додаткові умови:

$$K_{\delta}(\dots), f_{\delta}(\dots): \begin{cases} \|l(x, \tau_i) - l_{\delta}(x, \tau_i)\|_{L_0} \leq \epsilon_1^i \\ \|\omega(x, \tau_i) - \omega_{\delta}(x, \tau_i)\|_{W_0} \leq \epsilon_2^i \end{cases}, \quad (3)$$

де $\tau_i \in [t_0, t_{кин}]$, τ_i – елементи часової осі, на яких виміряні параметри тріщин і пошкоджень; ϵ_1^i , ϵ_2^i – задана точність у момент часу τ_i .

За наявності апіорної інформації різного рівня значущості систему (3) можна подати в такому вигляді:

$$\begin{cases} \rho_l = \sum_{i=1}^N \alpha_i \|l(x, \tau_i) - l_{\delta}(x, \tau_i)\|_{L_0} \rightarrow 0 \\ \rho_{\omega} = \sum_{i=1}^N \beta_i \|\omega(x, \tau_i) - \omega_{\delta}(x, \tau_i)\|_{W_0} \rightarrow 0 \end{cases}, \quad (4)$$

де α_i , β_i – нормовані рівні значущості інформації: $\sum_{i=1}^N \alpha_i = 1$, $\sum_{i=1}^N \beta_i = 1$.

У більш узагальненому вигляді на основі систем (3) і (4), аналогічно як у роботі¹, запропонуємо такий функціонал, який за своїм видом, структурою й призначенням є еквівалентним регулятору Тихонова (R), що широко використовується при вирішенні обернених задач:

$$R = \rho_l + \rho_{\omega} \rightarrow 0. \quad (5)$$

Для ілюстрації наведених модельних уявлень розглянемо задачу про поширення дефектів типу тріщин у поверхневих шарах металічних систем, що мають неоднорідний розподіл властивостей. Для її вирішення використаємо метод скінчених елементів (варіаційна постановка задачі). При цьому була розроблена програма в середовищі Maple, за допомогою якої знаходяться розв'язки в переміщеннях, деформаціях і напруженнях. Роботу програми перевіряли на тестових прикладах, що були отримані з аналітичних розв'язків, які подані в класичних монографіях із контактних задач.

Прийmemo, що механічні властивості матеріалів за глибиною змінюється згідно із законом:

$$f(z) = f_0 + f_1 e^{-h \cdot z}, \quad (6)$$

де f_0, f_1, h – сталі, характерні для утворення поверхневих шарів за відомих технологічних (експлуатаційних) впливів; z – віддаль у глибину поверхні матеріалу.

¹ Див.: Кабанихин С. И. Указ. прация. — С. 46.

При встановленні траєкторій поширення тріщин у механіці руйнування використовуються методи, які можна умовно розбити на дві групи: диференціальні (покрокові), засновані на локальних критеріях руйнування, та інтегральні (глобальні), засновані на критеріях, що виражені через інтеграли вздовж шуканої лінії.

Пропонуємо використовувати інтегральний критерій руйнування, згідно з яким траєкторія поширення тріщин проходитиме на ділянках, де напруження задовольняють співвідношенню критерію Писаренко-Лебедева:

$$\chi \sigma_i + (1 - \chi) P \sigma_1 = [R], \quad (7)$$

де $[R]$ – граничний рівень напружень; σ_i – головні напруження; χ – параметр, що характеризує міру участі в макроруйнуванні деформації зсуву (в'язкість матеріалу), і визначається як: $\chi = R_p / R_{cm}$, де R_{cm} , R_p – границя міцності при стискуванні і розтягуванні відповідно ($0 \leq \chi \leq 1$). Для крихких матеріалів $\chi = 0$, для в'язких $\chi = 1$; P – статистичний аспект міцності, який пов'язується з пошкоджуваністю.

Припустимо, що на момент замірів тріщина мала траєкторію $l(x, \tau)$. Установимо вплив параметру χ на траєкторії поширення тріщини. Знайдемо його згідно із співвідношенням

$$\chi : \|l(x, y) - l_p(x, y, \chi)\| \rightarrow 0, \quad (8)$$

де $l_p(x, y, \chi)$ – розрахункова траєкторія тріщин.

Для пошуку розв'язку параметра χ використовувався ітераційний метод, алгоритм якого наведено на рис. 2.

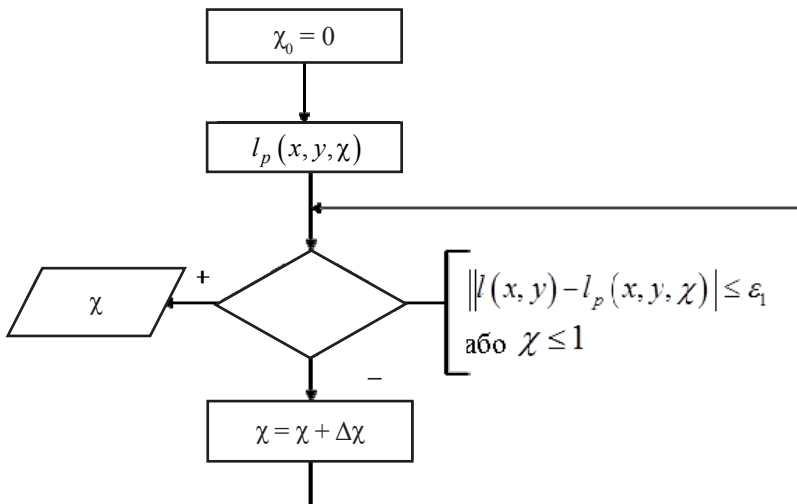

Рис. 2. Ітераційний алгоритм пошуку параметра χ , ε_1 – задана точність

У разі, якщо не існує такого параметра χ , який задовольняє умові $\chi : \|l(x, y) - l_p(x, y, \chi)\| \leq \varepsilon_1$, то слід використовувати інший критерій руйнування, а саме функціонали виду $l_p(x, y, \chi)$, наведені в роботі¹.

Таким чином, нами розроблено методичний підхід до описування втомного знеміцнення тіла як процесу одночасного поширення тріщин і розвитку пошкоджень. З використанням цього модельного уявлення запропоновано вирішувати інженерно-практичні завдання сучасної залізнично-транспортної експертизи зі встановлення еволюційного рівняння механізму руйнування деталей конструкцій рухомого складу, що дозволяє з'ясувати механізм залізнично-транспортної пригоди та надавати більш обґрунтовані відповіді на питання, які постають перед судовими експертами.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАТНЫХ ЗАДАЧ МЕХАНИКИ В СУДЕБНОЙ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

Кузин Н. О., Мещерякова Т. Н., Кузин О. А., Курилева Е. Ф., Гординская Н. В.

Рассмотрены основные задачи судебной железнодорожно-транспортной экспертизы, возникающие при анализе функционирования и разрушения конструкций и деталей железнодорожного транспорта. Предложена модель усталостного разупрочнения материалов, которая учитывает образование и кинетику развития повреждений, а также распространение трещин во время действия внешних нагрузок. С использованием этих модельных представлений разработан методический подход к решению инженерно-практических задач судебной железнодорожно-транспортной экспертизы.

Ключевые слова: судебная железнодорожно-транспортная экспертиза, железнодорожные конструкции, разупрочнение, обратные задачи.

THE USE OF INVERSE TASKS OF MECHANICS IN FORENSIC RAILROAD AND TRANSPORT EXAMINATION

Kuzin N. O., Meshcheriakova T. N., Kuzin O. A., Kuryliova O. F., Hordynska N. V.

The article deals with the main issues of expert studies that arise in tasks of a forensic railroad and transport examination. The article focuses on the processes of softening in the elements of the railroad transport structures. It suggests describing the fatigue failure as a multistage process resulting in considerable changes in the original properties of the material of the parts. In order to describe the dynamics of structural changes in the material of the parts in the process of their operation the article suggests evaluating them by their damageability, that, with the use of methods for inverse tasks of the deformed solid body mechanics, allows to establish the cause-and-effect relations directly resulting in railroad transport accidents. The article provides a mathematical model describing the softening of bodies, which accounts for crack propagation in materials with dispersed damageability. Based on this model and the use of software designed in Maple environment, the article provides a consideration of a task about crack propagation in surface layers of

¹ Див.: Писаренко Г. С. Опір матеріалів : підручник / Г. С. Писаренко, О. Л. Квіт-ка, Е. С. Уманський. — К. : Вища шк., 2004. — 655 с.

metal systems with non-uniform property distribution. The suggested approaches allow for better grounded answers to questions that forensic experts face in the course of railroad and transport examinations.

Keywords: forensic railroad and transportation examination, railroad structures, softening, inverse tasks.

УДК 343.983:502.34

В. И. Уберман, ведущий научный сотрудник Харьковского НИИСЭ, кандидат технических наук

ПРИОРИТЕТЫ СУДЕБНОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ И АРБИТРАЖНЫЙ ЭФФЕКТ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ

Обоснована необходимость и предложен метод определения приоритетов судебной экологической экспертизы (СЭЭ). Введены характеристики арбитражного эффекта экологического контроля, проводимого Государственной экологической инспекцией Украины. Оценен эффект контроля в регионах Украины и по видам природных ресурсов. Выполнено ранжирование объектов окружающей природной среды и определены приоритеты разработки методик СЭЭ.

Ключевые слова: судебная экологическая экспертиза, экологический контроль, претензионная деятельность, результативность государственного контроля, убытки государства.

Основной проблемой новых видов судебной экспертизы: инженерно-экологической и экологической¹ (далее – СЭЭ), исследующих экологические ситуации, является неразработанность методического обеспечения. В силу большого разнообразия этих экспертиз, вызываемого различными объектами окружающей природной среды, условиями, способами и обстоятельствами природопользования, создание удовлетворительного методического инструментария и экспертных групп в короткие сроки невозможно, поскольку требует значительных ресурсов. Состояние современной украинской экономики не позволяет сосредоточить необходимый объем ресурсов в данной области судебно-экспертной деятельности. *Общая задача исследования заключается в объективном количественном обосновании приоритетных направлений поэтапного развития методического инструментария СЭЭ.* Решение этой задачи позволит эффективно распределить ограниченные временные, финансовые и интеллектуальные ресурсы, сосредоточить их на приоритетных объектах, рассматриваемых СЭЭ, обеспечить первоочередные потребности судебно-экспертной деятельности.

Первичными и определяющими для СЭЭ являются материалы проверок и обследований, полученные органами Государственной экологической

¹ См.: Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13>.

инспекции Украины (далее – ГЭИ) в рамках государственного надзора (контроля) хозяйственной деятельности¹. К материалам ГЭИ относятся: результаты инспекторского осмотра места события (акт осмотра), материалы фиксации нарушения (акт проверки), предписание об устранении нарушений, материалы экономического санкционирования (расчет убытка, нанесенного государству в результате нарушения) и претензионные материалы (акт административного правонарушения с административным штрафом, претензия о возмещении убытка). Убытки рассчитываются на основании комплекса методик Минприроды Украины², в соответствии с которыми устанавливаются факты нарушений природоохранного законодательства и определяются размеры убытков. Рассчитанные убытки в большинстве случаев имеют значительные величины (от сотен тысяч до десятков миллионов гривен) и свидетельствуют о тяжких последствиях преступлений против окружающей природной среды. По этой причине практически все претензии ГЭИ рассматриваются судами. Таким образом, следственные действия происходят в треугольнике «природопользователь – орган ГЭИ – правоохранительные и/или судебные органы». При этом роль СЭЭ заключается главным образом в поиске ответов на следующие основные вопросы: 1) подтверждаются ли материалы ГЭИ в части установления факта и характеристик экологического правонарушения?; 2) соблюдаются ли условия применения методик расчета экономического убытков, правильно ли определены ГЭИ исходные данные для расчета убытков?

Наиболее важная нерешенная часть общей проблемы – *разработка критерия приоритетности природных ресурсов, рассматриваемых СЭЭ*. В этой статье таким критерием выступает ранг категории объектов окружа-

¹ См.: Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007 № 877-V // Відом. Верхов. Ради України. — 2007. — № 29. — Ст. 389.

² См., напр.: Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 20.07.2009 № 389 (із змінами, унесеними згідно з наказами Міністерства екології та природних ресурсів від 30.06.2011 № 220 і від 15.06.2012 № 320) [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0767-09>; Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства : наказ Мінприроди України від 27.10.1997 № 171 (у редакції наказу Мінприроди від 04.04.2007 № 149) // Офіц. вісн. України. — 2007. — № 31. — Ст. 1265; Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10.12.2008 № 639 // Офіц. вісн. України. — 2009. — № 5. — Ст. 151; Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд : постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 541 // Офіц. вісн. України. — 2013. — № 63. — Ст. 2286.

ющей природной среды, рассматриваемых СЭЭ, который определяется по результативности конечного этапа государственного экологического контроля: претензионной деятельности, в рамках которой назначаются и проводятся СЭЭ.

При рассмотрении отдельных судебных дел по искам о причиненных убытках и выполнении соответствующих СЭЭ «эмпирически» выявлен ряд недостатков конкретных методик и расчетов ГЭИ, способов их применения и выполнения, которые не имеют научного и систематизированного характера. Предварительный анализ результативности претензионной деятельности ГЭИ свидетельствует о ее чрезвычайно низком уровне: значительная часть (по количеству и сумме) исков к природопользователям не удовлетворяется. Возникает вопрос: в каких случаях и в какой мере следствие и суд могут полагаться на материалы ГЭИ? Для ответа на него необходимо исследовать конечный этап (результативность) деятельности органов ГЭИ в Украине, описываемый *арбитражным эффектом экологического контроля* (далее – АЭЭК) – это фактически возмещенная часть расчетного убытка, причиненного государству нарушениями природоохранного законодательства, определенного и представленного к возмещению территориальными органами ГЭИ. Понятие АЭЭК впервые приведено в работе¹, а его экспертное использование описано в работе². В этой статье предлагаются и исследуются показатели АЭЭК, выступающие количественными критериями приоритетности объектов, рассматриваемых СЭЭ.

Концептуально мы исходим из того, что к приоритетным принадлежат объекты окружающей природной среды, относительно которых ГЭИ совершают наиболее значительные претензионные ошибки, т. е. главная цель статьи – выявление категорий объектов окружающей природной среды с наименьшими значениями показателей АЭЭК. Частными целями статьи являются формулировка и описание системы количественных показателей для характеристики АЭЭК. Объектами исследования и источниками первичных данных служат отчетные материалы ГЭИ³, а к предметам исследования относятся показатели претензионной деятельности ГЭИ. В качестве основных задач работы рассматриваются: 1) характеристика АЭЭК посредством набора количественных показателей результативности деятельности ГЭИ и ее территориальных органов; 2) оценка вкладов различных видов природных ресурсов и природоохранной деятельности в значения показателей результативности.

¹ См.: Уberman В. И. Эффективность экологического контроля загрязнения земель производственных площадок / В. И. Уberman, Л. А. Васьюков // Вісник НТУ «ХПІ» : зб. наук. праць ; тем. вип. «Хімія, хімічна технологія та екологія». — Х. : НТУ «ХПІ». — 2006. — № 13. — С. 89–102.

² См.: Уberman В. И. Арбитражный эффект экологического контроля земель производственных площадок / В. И. Уberman, А. Е. Васьюков // Проблеми охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки : зб. наук. праць. — Х. : ВД «Райдер», 2009. — Вип. XXXI. — С. 173–188.

³ См.: Державна екологічна інспекція України [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://dei.gov.ua/>.

Обобщенные характеристики претензионной деятельности государственных природоохранных органов Украины в период после становления экологического законодательства (условно с 1996 г.) и со времени образования ГЭИ (2011 г.) приведены в табл. 1.

Таблица 1

**Сумма рассчитанных убытков (А), количество (Б1)
и сумма (Б2) предъявленных претензий, количество (В1)
и сумма (В2) удовлетворенных претензий**

Год	А, млн грн	Б1, ед.	Б2, млн грн + тис. \$	В1, ед.	В2 млн грн+ тис. \$	В2/А, %	В2/В2, %
1	2	3	4	5	6	7	8
1996	—	—	20,1 + 645,3	—	1,9+107,5	—	9
1997	—	—	78,5 + 17000	—	17,0+3908,8	—	22
1998	—	—	27,0 + 1280,2	—	2,9+393,4	—	11
1999	—	—	68,2	—	7,3	—	11
2000	—	—	36,2	—	20,2	—	56
2001	—	—	23,1	—	4,8	—	21
2002	—	4418	31,9	2727	6,0	—	19
2003	—	4592	54,6	3006	19,9	—	36
2004	—	—	923,301	—	25,342	—	3
2005	—	—	323,81	—	26,757	—	8
2006	—	6565	264,594	4731	139,896	—	53
2007	—	6425	483,716	4218	26,455	—	5
2009	1201,0	6342	353,4	4308	27,4	2	8
2010	1317,7	—	984,9	—	41,8	3	4
2011	1980,0	6960	1291,9	4636	100,8	5	8
2012	1660,0	5322	995,0	4158	47,3	3	5
2013	1451,0	5603	1278,0	4618	38,5	3	3

Примечание: серым цветом отмечены годы действия современных методик определения убытка, причиненного государству.

Конечный АЭЭК (далее – К-АЭЭК) деятельности ГЭИ в целом определяется как отношение годовой суммы возмещенных убытков (удовлетворенных претензий) к годовой сумме рассчитанных убытков (в %). Из столбца 7 табл. 1 видно, что К-АЭЭК очень низок и составляет единицы процентов. Несколько большим (столбец 8 табл. 1) является цензурированный АЭЭК (далее – Ц-АЭЭК), определяемый отношением годовой суммы компенсированных убытков (удовлетворенных претензий) к годовой сумме предъявленных претензий (в %). Для сравнения нужно указать, что бюджетные затраты на экологический контроль составляли: в 2012 г. – 185739, а в 2013 г. – 147271,2 тыс. грн. Территориальная структура «валовых» показателей $\{К-АЭЭК_i\}$ и $\{Ц-АЭЭК_i\}$ в 2011–2013 гг. для отдельных территориальных органов ГЭИ, где $i = 1, \dots, N = 31$, – индекс территориального органа, приведена в столбцах 3–8 табл. 2.

Сравнение межрегиональных отличий показателей свидетельствует о принципиальной статистической неоднородности последних, что выражается в коэффициентах вариации $St. dev. (X)/Mean (X) \cdot 100 \%$, существенно превышающих 100 %. Вся совокупность данных убедительно демонстрирует отсутствие общих межрегиональных явлений в результативности экологического контроля. Это означает, что *деятельность в области СЭЭ следует организовывать и регулировать, основываясь на особенностях природопользования в каждом регионе.*

Наибольший научный интерес представляет не территориальное распределение значений показателей АЭЭК, которое в значительной степени является производным от особенностей региональных природных ресурсов и их использования, фактического состояния производительных сил и экономики, а связь показателей АЭЭК с видами объектов окружающей природной среды и источниками влияния на них.

Таблица 2

Территориальная структура показателей АЭЭК в 2011–2013 гг.

i	ГЭ инспекция	К-АЭЭК _p , %			Ц-АЭЭК _p , %		
–	Регион/год	2011	2012	2013	2011	2012	2013
1	2	3	4	5	6	7	8
–	Всего по Украине	5,1	2,9	2,7	7,8	4,8	3,0
1	Рескомприроды Крыма	12,4	16,4	0,4	12,4	16,4	0,4
2	Винницкая	8,6	7,2	1,7	22,0	27,9	1,7
3	Волынская	3,6	29,4	10,7	6,9	48,4	21,8
4	Днепропетровская	23,7	28,7	9,3	24,9	37,8	9,5
5	Донецкая	0,7	0,4	2,1	1,2	10,6	2,4
6	Житомирская	1,9	6,7	1,5	7,6	18,1	1,6
7	Закарпатская	2,1	23,0	13,1	5,1	48,3	20,4

Окончание табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8
8	Запорожская	6,0	1,1	1,3	26,8	1,2	1,5
9	Ивано-Франковская	2,2	2,2	5,2	26,1	32,6	12,0
10	Киевская	2,2	6,4	5,9	2,3	6,4	20,9
11	Кировоградская	15,9	9,7	5,5	73,2	48,7	5,1
12	Луганская	0,7	1,6	0,9	0,9	7,9	1,2
13	Львовская	2,2	1,3	0,9	2,2	1,3	1,2
14	Николаевская	36,1	6,6	0,4	36,1	19,9	0,5
15	Одесская	0,2	1,1	9,6	0,6	3,0	10,8
16	Полтавская	2,7	3,1	1,3	3,3	4,1	1,4
17	Ровенская	19,2	11,9	12,0	18,6	28,8	14,1
18	Сумская	19,0	50,5	25,0	18,1	50,5	25,0
19	Тернопольская	15,8	2,3	8,3	26,2	24,1	4,2
20	Харьковская	0,4	3,1	1,6	0,5	3,4	1,6
21	Херсонская	0,5	0,9	0,4	0,8	1,3	0,4
22	Хмельницкая	30,3	8,5	12,4	32,4	16,4	14,0
23	Черкасская	18,7	0,3	80,0	19,5	0,3	82,6
24	Черновицкая	9,5	9,1	4,1	19,0	15,6	16,6
25	Черниговская	7,3	1,6	6,7	8,0	1,6	7,8
26	г. Киев	1,0	1,5	44,7	2,0	1,5	44,7
27	г. Севастополь	1,5	0,9	2,4	1,5	1,0	10,5
28	С-Зап. рег. Черн. моря	47,3	59,7	4,5	274,2	90,9	4,5
29	Азовского моря	0,7	11,9	5,2	1,6	36,5	4,6
30	Азово-Черноморская	3,2	9,2	6,2	3,2	9,2	6,3
31	Инспекция в АР Крым	–	3,3	–	–	3,4	–
Статистики	Min	0,2	0,3	0,4	0,5	0,3	0,4
	Mean	9,9	10,5	9,4	22,6	20,5	11,6
	Max	47,3	59,7	80,0	274,2	90,9	82,6
	St. dev.	12,0	14,5	16,0	50,0	21,3	16,7

Для учета различных видов и количества природопользователей, контролируемых ГЭИ в регионах Украины, повышения межрегиональной сравнимости деятельности органов ГЭИ используются дополнительные показатели в расчете на одну претензию (иск): УУП, тыс. грн/иск – удельные убытки по предъявленным к взысканию претензиям (искам); УУВ, тыс. грн/иск – удельные убытки по взысканным претензиям (искам); УЦ-АЭЭК, %/иск – удельный цензурированный АЭЭК для претензии (иска).

Из данных, рассчитанных для Украины в целом и приведенных в табл. 3, следует, что наибольший вклад в количество претензий связан с правонарушениями относительно водных ресурсов (31,5 %), второй по численности вклад – с правонарушениями относительно растительного мира (24,5 %), а третий – относительно атмосферного воздуха (20,5 %). Наибольший вклад по сумме исков связан с правонарушениями относительно водных ресурсов (78,5 %), второй по сумме исков – с земельными ресурсами (13 %), а третий – с атмосферным воздухом (5,5 %). Основываясь на размерах убытков можно утверждать, что наиболее важными для правового и экономического реагирования на нарушения природоохранного законодательства и для СЭЭ оказываются первые три методики, указанные в сноске 2 на с. 289. *Приоритетное экономическое и экспертное значение среди всех правонарушений имеют нарушения, связанные с водными ресурсами.* Следовательно, основное внимание и усилия должны быть направлены на разработку, совершенствование и применение соответствующих методик СЭЭ.

Таблица 3

Вклады (в %) видов природных объектов и источников влияния на них в общее количество претензий и общую сумму претензий (убытков), предъявленных органами ГЭИ в течение года

Вид природного объекта, источник влияния	Количество претензий (исков), % годового числа		Исковые убытки, грн, % годовой суммы	
	2012	2013	2012	2013
	5322	5603	995417,28	1278826,05
1	2	3	4	5
Водные ресурсы	33	30	80	77
Атмосферный воздух	20	21	2	9
Земельные ресурсы	14	12	14	12
Земли водного фонда	1	3	1	0
Обращение с отходами	0	0	0	0
Растительный мир	24	25	2	2
Животный мир	1	1	0	0

Окончание табл. 3

1	2	3	4	5
Рыбные ресурсы	3	4	0	0
Природно-заповедный фонд	4	4	1	0
Источники ионизирующего излучения	0	0	0	0
Посты экологического контроля	0	0	0	0
Недра Рескомприроды Крыма	0	–	1	–

Природоресурсная и природопользовательская структуры значений введенных показателей АЭЭК для Украины в целом за два последних года приведена в табл. 4.

Таблица 4

Структура интегральных показателей АЭЭК по видам природных ресурсов и источникам воздействия на них в 2012–2013 гг.

j	К-АЭЭК _{j} , %		Ц-АЭЭК _{j} , %		УУП _{j} , тыс. грн / иск		УУВ _{j} , тыс. грн/иск		УЦ-АЭЭК _{j} , %/иск	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
–	2,9	2,7	4,8	3,0	187	228	11	8,4	6,1	3,7
1	2,6	2,2	3,0	2,2	457	578	17	15	3,7	2,6
2	0,9	4,2	1,0	4,1	937	204	12	9,0	1,2	4,4
3	27,1	6,5	29,4	6,4	168	678	52	54	31,2	8,0
4	2,9	0,1	3,2	0,1	725	1469	33	3,0	4,6	0,2
5	111	17,1	112	17,1	49	353	55	65	112	18,3
6	3,2	1,3	3,8	1,3	223	767	11	12	4,9	1,6
7	10,5	6,9	61,9	6,9	19	101	12	7,1	61,4	7,0
8	10,5	6,9	61,9	6,9	19	101	12	7,1	61,4	7,0
9	10,5	6,9	61,9	6,9	19	101	12	7,1	61,4	7,0

Окончание табл. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10	0,0	0,0	0,0	0,0	11	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0
11	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
12	1,0	1,1	3,8	1,8	187	225	12	7,0	6,5	3,1
13	0,6	1,2	0,8	8,8	150	5,9	2,0	0,7	1,3	12,2
14	100	0,0	100	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	100	0,0
15	2,4	0,0	100	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	100	0,0
16	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
17	8,3	8,4	24,9	28,8	16	14	5,3	4,6	32,7	34,0
18	8,2	6,3	27,5	25,2	16	13	5,4	3,8	33,4	28,5
19	2,4	20,2	15,2	73,8	4,3	3,8	1,2	3,2	27,1	85,2
20	9,8	29,7	50,4	58,9	2,5	6,5	2,8	4,7	112	72,0
21	1,3	7,0	8,8	20,5	4,7	2,9	0,6	1,0	12,7	33,6
22	3,9	12,1	8,3	21,5	4,8	4,5	0,6	1,9	11,5	42,3
23	1,4	1,4	3,9	7,8	30	20	3,0	2,5	9,9	12,9
24	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
25	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
26	1,6	–	1,6	–	416	–	43	–	10,3	–

Примечание: В столбце 1 используется следующая нумерация (по значениям /) видов ресурсов и источников воздействия на них: – всего; 1 – водные ресурсы, в т. ч.: 2 – поверхностные, 3 – морские, из них: 4 – береговые объекты, 5 – корабли, морские суда, др. плавающие средства; 6 – подземные; 7 – атмосферный воздух, в т. ч.: 8 – стационарные объекты, из них: 9 – предприятия, организации, 10 – автотранспортные предприятия, 11 – передвижные транспортные средства; 12 – земельные ресурсы; 13 – земли водного фонда; 14 – обращение с отходами, в т. ч.: 15 – с промышленными, 16 – с бытовыми; 17 – растительный мир, в т. ч.: 18 – леса; 19 – животный мир, в т. ч.: 20 – браконьерство; 21 – рыбные ресурсы, в т. ч.: 22 – браконьерство; 23 – природно-заповедный фонд; 24 – источники ионизирующего излучения; 25 – посты экологического контроля; 26 – недра Рескомприроды Крыма.

Анализ данных табл. 4 позволяет количественно обосновать и определить приоритетные объектные направления развития СЭЭ, в частности ее методического обеспечения.

Среднее значение за 2012–2013 гг. служит критерием и позволяет ранжировать виды контролируемых природных ресурсов по величине показателя УЦ-АЭЭК, %/иск. Выполненное ранжирование представлено на рис. 1.

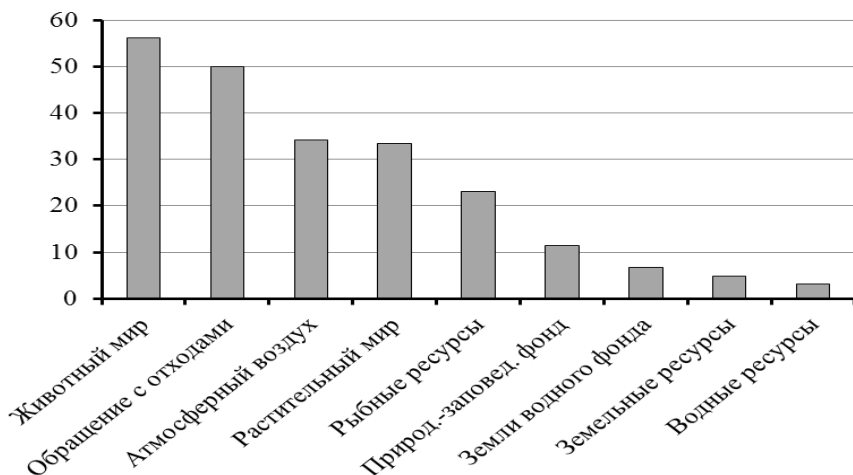

Рис. 1. Ранжирование средних за 2012–2013 гг. значений показателя УЦ-АЭЭК по видам контролируемых природных ресурсов (ось ординат – %/иск.)

Из него видно, что наименьшие значения показателя (до 10 % / иск) последовательно имеют: водные ресурсы, земельные ресурсы и земли водного фонда, несколько большее – природно-заповедный фонд (ПЗФ). Далее с существенным возрастанием (от более чем в два до почти шести раз) располагаются остальные виды природных ресурсов. Следовательно, для увеличения общего АЭЭК основные мероприятия и усилия следует направлять на улучшение средств и процедур СЭЭ таких объектов: водных (приоритет 1), земельных (приоритет 2) ресурсов и ПЗФ (приоритет 3). Два первых приоритета совпадают с ранжированием по наибольшим значениям показателя УУВ, приведенным на рис. 2. Полученные результаты позволяют обосновать соответствующие приоритетные направления дальнейшего развития СЭЭ, в первую очередь ее методического обеспечения: водные и земельные ресурсы. Таким образом, в качестве приоритетных по двум критериям следует рассматривать разработки соответствующих методик СЭЭ. Совместное использование различных наборов показателей из табл. 3 позволяет планировать деятельность по развитию СЭЭ, связанную с различными природными объектами, и прогнозировать результативность проверок ГЭИ.

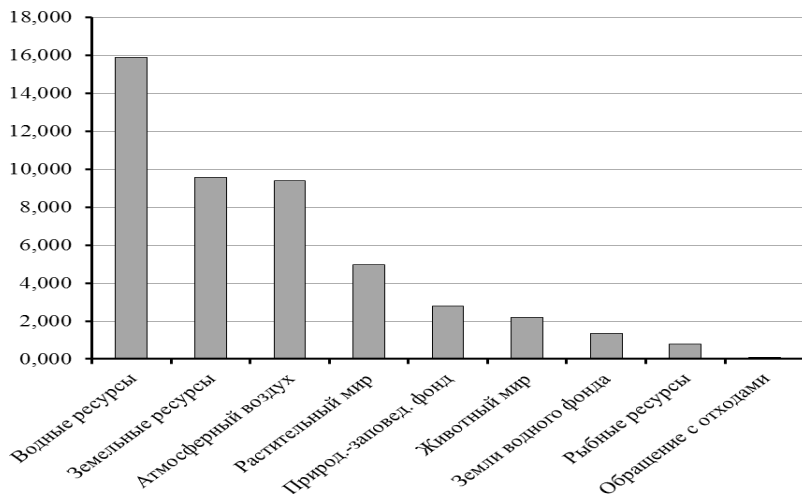

Рис. 2. Ранжирование средних за 2012–2013 гг. значений показателя УУВ по видам контролируемых природных ресурсов (ось ординат – тыс. грн/иск.)

Таким образом, определение приоритетов разработки методического обеспечения СЭЭ, путей и регламентации ее проведения является важной и актуальной задачей. Для объективного обоснования и установления таких приоритетов использованы понятие и показатели АЭЭК, которые характеризуют степень удовлетворения претензий (исков) ГЭИ к природопользователям. Введены показатели валового и удельного АЭЭК. Исследована результативность (претензионная деятельность) ГЭИ: многолетняя и за 2011–2013 гг. Определено, что валовой АЭЭК очень низкий (2–8 %). Показано, что приоритеты СЭЭ зависят от особенностей природопользования каждого региона Украины. Наибольшие вклады в общие по Украине количество претензий и сумму исков связаны соответственно с правонарушениями относительно: 1) водных ресурсов; 2) растительного мира и земельных ресурсов; 3) атмосферного воздуха. Приоритетное экспертное значение имеют правонарушения, связанные с водными ресурсами. Выполнено ранжирование видов контролируемых природных ресурсов по среднему за 2012–2013 гг. значению удельного показателя АЭЭК. Наименьшие значения (до 10 %/иск) последовательно имеют водные ресурсы, земельные ресурсы и земли водного фонда, несколько большее – природно-заповедный фонд. Для увеличения общего АЭЭК основные мероприятия и ресурсы следует направлять на улучшение средств и процедур СЭЭ водных (приоритет 1) и земельных (приоритет 2) ресурсов. К абсолютным приоритетам СЭЭ при разработке ее методического обеспечения относятся водные и земельные ресурсы.

ПРІОРИТЕТИ СУДОВОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА АРБИТРАЖНИЙ ЕФЕКТ ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ

Уberman В. І.

Обґрунтовано необхідність і запропоновано метод визначення пріоритетів судової екологічної експертизи (СЕЕ). Уведено характеристики арбітражного ефекту екологічного контролю, який проводиться Державною екологічною інспекцією України. Оцінено ефект контролю в регіонах України та за видами природних ресурсів. Виконано ранжирування об'єктів довкілля й визначено пріоритети розроблення методик СЕЕ.

Ключові слова: судова екологічна експертиза, екологічний контроль, претензійна діяльність, результативність державного контролю, збитки держави.

PRIORITIES OF FORENSIC ENVIRONMENTAL EXAMINATION AND ARBITRATION EFFECT OF ENVIRONMENTAL CONTROL

Uberman V. I.

The article deals with the problem of effectively distributing limited resources for designing methodological instruments of forensic environmental examination (FEE) by determining priority objects connected with the primary needs of forensic expert activity. The rank of objects studied by FEE serves as a criterion of priority. The criterion is determined by the performance of the State Environmental Inspection (SEI) bodies' activity in the area of claims. The performance is quantitatively described by the arbitration effect of the environmental control (AEEC), which is an actually compensated part of estimated damages incurred by the state as the result of environmental protection law violations that were evaluated and referred for compensation by SEI. The article provides the ranking of controlled natural resources by average AEEC values in 2012–2013. The article proves that in order to increase AEEC the main efforts and biggest resources must be focused on improving the means and procedures of water (No 1 priority) and land (No 2 priority) resource FEE. The same kinds of natural resources are of priority for developing methodological provision of FEE.

Keywords: forensic environmental examination, environmental control, activity in the area of claims, state control performance, damages incurred by the state.

УДК 343.98:331.45

В. Т. Чупрун, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОСЛІДЖЕНЬ ОБСТАВИН НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДІЯЛЬНІСТЮ У ВОЄННІЙ СФЕРІ

Розглянуто особливості використання спеціальних знань при вирішенні питань судових експертних досліджень обставин нещасних випадків, пов'язаних з діяльністю у воєнній сфері. Проаналізовано перелік основних питань і визначені характерні й споріднені риси таких досліджень. Означені основні нормативні документи, згідно з якими здійснюється регламен-

тація організації та виконання військовослужбовцями певних видів робіт як передбачених, так і не передбачених їх функціональними обов'язками, у тому числі й виконання разових (непостійних) робіт. Досліджено висновки судової експертизи, пов'язаної з діяльністю у воєнній сфері, при застосуванні задаленоприйнятних спеціальних знань у галузі безпеки життєдіяльності та в поєднанні їх зі спеціальними знаннями у воєнній сфері та визначена необхідність наявності таких знань у судового експерта.

Ключові слова: воєнна сфера, безпека військової служби, дослідження, причина, наслідки, судовий експерт, спеціальні знання, спеціальні знання у військовій сфері.

Експертна практика сектору судових пожежотехнічних, електротехнічних досліджень і досліджень у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності Харківського НДІСЕ й безпосередньо автора, свідчить про те, що збільшується кількість призначень судових експертиз стосовно досліджень обставин нещасних випадків, пов'язаних з діяльністю у воєнній сфері.

В останні роки проблемам попередження загибелі й травматизму військовослужбовців, завдання збитків населенню й навколишньому середовищу, створенню й забезпеченню безпечних умов діяльності у військових формуваннях (далі – ВФ) приділялася певна увага. Проте, незважаючи на це, вимоги безпеки військової діяльності у ВФ органами управління та посадовими особами дотримувалися недостатньо ефективно. Гострими залишалися проблеми зберігання й утилізації боєприпасів та іншої військової техніки. Не вдавалось уникнути загибелі військовослужбовців, як під час виконання обов'язків військової служби, так і у вільний від службової діяльності час, а також їх травматизму й захворюваності.

Зазначені проблеми істотно погіршують рівень боєготовності та боєздатності військових формувань.

Саме за даною проблематикою співробітниками сектору й проводилися судові експертизи, які призначалися прокуратурами з нагляду за додержанням законів у воєнній сфері різних регіонів України.

Аналізування логіко-гносеологічної структури досліджень, які проводилися автором у рамках судових інженерно-технічних експертиз у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності, пов'язаних з діяльністю у воєнній сфері, показує, що у своїй основі всі вони зводилися до вирішення таких універсальних питань, як:

1. Вимоги яких нормативно-правових актів із питань охорони праці та безпеки життєдіяльності регламентують дії осіб, причетних до події, що розглядається?

2. Чи належить конкретна робота до категорії робіт із підвищеною небезпекою?

3. Яка причина нещасного випадку, аварії та які обставини її зумовили?

4. Які вимоги нормативно-правових актів із питань охорони праці та безпеки життєдіяльності не були дотримані?

5. Невиконання яких вимог нормативних актів із питань охорони праці та безпеки життєдіяльності перебуває в причинному зв'язку з настанням

події? Чи була технічна можливість запобігти настанню досліджуваного випадку, що для цього треба було здійснити?

6. Дії (бездіяльність) яких осіб з технічної точки зору перебувають у причинному зв'язку з настанням події нещасного випадку (аварії тощо)?

Слід зазначити, що за змістом наведені питання відповідають Науково-методичним рекомендаціям з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень¹.

Аналізування вихідних даних кримінальних проваджень, за якими проходилися дослідження, і вирішення зазначених питань показали, що вони у своїй основі були пов'язані з фактами недотримання вимог нормативно-правових актів з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності при виконанні (проведенні) у ВФ певних видів робіт, характерних для повсякденної діяльності.

Характерною та спорідненою рисою таких досліджень було те, що вони мали місце серед особового складу підрозділів і частин тилового та технічного забезпечення, навчальних центрів і полігонів, баз зберігання боєприпасів (арсеналів).

Такий стан справ, в основному, обумовлювався наступним:

- невідповідністю між кількістю й різноманіттям завдань, виконання яких покладалося на означені формування, і їх чисельністю;

- застарілістю засобів матеріально-технічного забезпечення та/або їх відсутністю;

- низьким рівнем підготовки посадових осіб (командного складу) щодо організації та забезпечення безпеки військової служби (далі – БВС), у тому числі з питань охорони праці;

- низьким рівнем, а то й відсутністю, проведення занять з тактико-спеціальної та спеціальної підготовки ВФ;

- недостатнім рівнем проведення навчання з питань охорони праці.

Слід також відмітити, що виконання означених робіт передбачено відповідними нормативними документами, діючими у ВФ. Серед них ключова роль належить Положенню про організацію роботи з охорони праці у військових частинах, військово-навчальних закладах, установах, організаціях та на підприємствах Міністерства оборони України (далі – Положення 1) і Положенню про порядок допуску військовослужбовців Збройних Сил України до самостійного виконання робіт та організацію виконання разових робіт в Збройних Силах України (далі – Положення 2).

Так, Положенням 1 визначено: «... 1.4. При організації роботи з охорони праці у військових частинах посадові особи керуються законодавчими та відомчими нормативно-правовими актами про охорону праці, вимогами стандартів та технічних умов на виготовлення, ремонт, реконструкцію і експлуатацію машин, механізмів і іншого обладнання, військовими

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу МЮ України від 26 грудня 2012 р. № 1950/5) // Офіц. вісн. України. — 2013. — № 3. — С. 297.

статутами...»¹. Тобто, у військових формуваннях при організації роботи з охорони праці, у процесі їх повсякденної діяльності, необхідно застосовувати як законодавчі нормативно-правові акти про охорону праці, так і відомчі, а також державні стандарти, технічні умови та ін.

Положенням 2 регламентовано порядок допуску військовослужбовців до самостійного виконання робіт, передбачених їх функціональними обов'язками (посадовими та виробничими інструкціями), робіт з підвищеною небезпекою у випадках, коли це не передбачено (не визначено) іншими нормативно-правовими актами з охорони праці, разових (непостійних) робіт у військових частинах, військових навчальних закладах, установах, організаціях і на підприємствах Міністерства оборони України².

Наведене свідчить про те, що у ВФ існує регламентація організації та виконання військовослужбовцями певних видів робіт як передбачених, так і не передбачених їх функціональними обов'язками, у тому числі й виконання разових (непостійних) робіт. Означена регламентація взаємопов'язана з чинними нормативно-правовими актами з питань охорони праці, якими визначається: поширюється чи не поширюється дія тих чи інших загальних правил на види робіт, що проводяться у ВФ, на машини, механізми, устаткування, що перебувають в експлуатації в цих структурах.

Наприклад, у НПАОП 0.00-1.01-07 «Правила будови і безпечної експлуатації вантажопідіймальних кранів» визначено:

«... 1.3. Дія цих Правил не поширюється на:

— вантажопідіймальні крани, машини, вантажозахоплювальні органи, пристрої і тару військового спеціального призначення, що перебувають в експлуатації у Збройних Силах України...»³.

Доцільно відмітити, що одним із заходів держави, спрямованих на збереження життя та здоров'я громадян під час проходження військової служби, було прийняття постанови Верховної Ради України від 23.06.1995 № 244 «Про державний нагляд за безпечним веденням робіт на підприємствах, в установах, організаціях і у військових частинах військових формувань та органів внутрішніх справ і Служби безпеки України» та постанови Кабінету Міністрів України від 04.08.1995 № 608 «Про заходи щодо виконання по-

¹ Про затвердження Положення про організацію роботи з охорони праці у військових частинах, військово-навчальних закладах, установах, організаціях та на підприємствах Міністерства оборони України : наказ Міністра оборони України від 28.01.1998 № 20 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0145-98>.

² Див.: Про затвердження Положення про порядок допуску військовослужбовців Збройних Сил України до самостійного виконання робіт та організацію виконання разових робіт в Збройних Силах України : наказ Міністра оборони України від 26.12.2000 № 476 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : voennizdat.ru/YKR-Zakonu/34.doc.

³ Правила будови і безпечної експлуатації вантажопідіймальних кранів : НПА-ОП 0.00-1.01-07 : наказ Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 18 червня 2007 р. № 132 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://document.ua/pravila-budovi-i-ekspluatatsiyi-vantazho-pidii-maln-nor5076.html>.

станови Верховної Ради України від 23.06.1995 року № 244», де закріплювалось формування самостійних органів державного нагляду за охороною праці в Міністерстві оборони України¹.

Експертна практика показує, що експертизи з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності охоплюють багатогранний обсяг технічних досліджень джерел небезпеки та пов'язані із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки. При проведенні досліджень судові експерти використовують матеріали спеціальних розслідувань органів державного нагляду за охороною праці Міністерства оборони України, а саме: відділів державного нагляду за охороною праці відповідних регіонів. За таких умов проведення судових експертиз і експертних досліджень судовими експертами сектору за спеціальністю 10.5 «Дослідження причин та наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці» проводилося із застосуванням загальнометодологічних експертних теорій ідентифікації, діагностики й ситуалогії на підставі вимог положень як законодавчих нормативно-правових актів про охорону праці, так і відомчих, а також державних стандартів і технічних умов. Тобто, судовому експерту за спеціальністю 10.5 для створення (формування) оперативної інформаційної моделі, на основі якої, з технічної точки зору, досліджуються обставини випадку, організаційні та технічні причини його виникнення й у подальшому встановлюються причинно-наслідкові зв'язки, відступи від вимог нормативно-правових актів, які були допущені та призвели до негативних явищ і подій, цілком достатньо було застосування загальноприйнятих спеціальних знань у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності.

Слід зазначити, що забезпечення безпеки військової діяльності – не самоціль, а засіб реалізації ВФ своїх функцій з мінімально можливими людськими та матеріальними втратами. Безпека діяльності Збройних Сил – є одним з головних факторів якісного й ефективного вирішення всього спектру притаманних їм завдань. Навіть в умовах мирного часу повністю попередити негативні наслідки повсякденної діяльності ВФ (загибель і травматизм військовослужбовців, завдання збитків населенню й навколишньому середовищу) практично неможливо.

Це пов'язано з тим, що праця військовослужбовців як специфічний вид праці, має свої особливості. До них належать:

- виконання суто військових функцій;
- мобільність, тривалість, інтенсивність і напруженість діяльності;
- підвищений ризик для життя;
- специфічні вимоги до стану здоров'я, фізичних даних, віку й психіки людини;
- законодавче обмеження прав і свобод військовослужбовців.

¹ Див.: Про державний нагляд за безпечним веденням робіт на підприємствах, в установах, організаціях і у військових частинах військових формувань та органів внутрішніх справ і Служби безпеки України : постанова Верховної Ради України від 23 червня 1995 р. № 244 // Відом. Верх. Ради України. — 1995. — № 23. — Ст. 187; Про заходи щодо виконання постанови Верховної Ради України від 23.06.1995 року № 244 : постанова Кабінету Міністрів України від 04.08.1995 № 608 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/608-95-п>.

Найважливішими сферами застосування військової праці є:

- ведення бойових дій із захисту держави;
- охорона державного кордону;
- несення бойового чергування;
- бойова підготовка;
- експлуатація та обслуговування бойової техніки й зброї та ін.¹

З наведеного вбачається, що на сьогодні весь спектр діяльності ВФ пов'язаний з таким небезпечним фактором, як підвищений ризик для життя військовослужбовців.

Експертна практика сектору свідчить, що нині характерною ознакою судових експертиз, які стали надходити з військових прокуратур, є те, що дослідження та вирішення поставлених питань пов'язані з фактами недоотримання нормативних вимог у процесі підготовки та застосування за їх функціональним призначенням у своїй переважній більшості бойових підрозділів ВФ.

Аналізування експертної практики сектору здійснювалося з урахуванням існуючих закономірностей судової експертології². У ході аналізу було визначено, що при проведенні експертиз з безпеки життєдіяльності у воєнній сфері розширилася сфера застосування (використання) спеціальних знань судового експерта. Наряду з тим, що традиційно означені експертизи охоплюють багатогранний обсяг технічних досліджень різноманітних джерел безпеки та пов'язані із застосуванням спеціальних знань відповідних галузей науки, виникла необхідність у застосування спеціальних знань безпосередньо у воєнній сфері.

Як приклад можна навести наступне.

В одній із судових експертиз, наряду з іншими, було поставлене питання: «Чи відповідає вимогам нормативних документів порядок проведення переміщення військового підрозділу?».

Вивчення вихідних даних показало, що досліджувана подія трапилася під час переміщення підрозділу в ході проведення заняття зі спеціальної підготовки. З наведеного вбачається, що поставлене питання є одним із ключових, але документів, регламентуючих організацію та порядок проведення заняття (розклад занять, план-конспект проведення заняття тощо) у матеріалах кримінального провадження надано не було, що зумовлено встановленим порядком ведення діловодства у ВФ (документація була знищена у встановленому порядку).

Розглянемо порядок дій судового експерта за спеціальністю 10.5 у даній ситуації за такими варіантами:

¹ Див.: *Корольчук М. С.* Психофізіологія діяльності : підручник для студ. вищ. навч. закладів / М. С. Корольчук. — К.; Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 400 с.

² Див.: *Винберг А. И.* Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособие / А. И. Винберг, Н. Т. Махлаовская ; отв. ред. Б. А. Викторов. — Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1979. — 181 с.; *Сегай М. Я.* Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки / М. Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х. : Право, 2003. — Вип. 3. — С. 25–32.

а) дії судового експерта за умови застосування загальноприйнятих спеціальних знань у галузі безпеки життєдіяльності;

б) дії судового експерта за умови поєднання застосування загальноприйнятих спеціальних знань у галузі безпеки життєдіяльності та воєнній сфері.

За першим варіантом, на підставі дослідження наданих у кримінально-му провадженні матеріалів судовий експерт міг визначити наступне.

Переміщення здійснювалося в колоні. Вимоги до переміщення, а саме: організація, поставлення завдання, побудування колони, дистанції між машинами на місці й під час руху, середні швидкості руху за певних умов обстановки, розміщення особового складу на машинах і міри безпеки при цьому, загальновідомі. За відомостями з наданих документів виходило, що колону очолював командир підрозділу, замикала колону посадова особа на ранг нижча від командира (його заступник).

Дослідження означених параметрів із застосуванням загальноприйнятих спеціальних знань у галузі безпеки життєдіяльності показало, що недотримань вимог нормативних документів не вбачається.

За другим варіантом, крім наведених параметрів, дослідження проводилося із застосуванням спеціальних знань у воєнній сфері, а саме: порядку бойового застосування зазначеного підрозділу, методики бойової підготовки даного роду військ. Це дослідження показало наступне. Згідно з військовими керівними документами, командир повинен знаходитися в певному районі, який не співпадає з місцем розташування самого підрозділу. Безпосередньо підрозділ розташовується на визначеній відстані і його діями керує заступник командира підрозділу. Звісно, що спрямовувати колону підрозділу у визначений район, розгортати його в бойовий порядок, готувати до бойового застосування та командувати при виконанні бойових завдань повинен заступник командира. Відповідним чином це відображено й у методиці бойової підготовки підрозділу даного роду військ, за якою повинно було проводитися заняття.

Отже, дослідження порядку побудування колони бойової техніки підрозділу показало, що він не відповідав як вимогам керівництва з бойової роботи, так і методики бойової підготовки підрозділу даного роду військ. Тобто, порядок здійснення переміщення не давав можливості в повному обсязі досягти мети заняття, яке, до того ж, проводилося на бойовій техніці, що, у свою чергу, пов'язане з витратами значних матеріальних ресурсів. Наведене, за відсутності документів, регламентуючих організацію та порядок проведення заняття, дало підстави визначити, що командиром даного підрозділу взагалі не передбачалося його проведення. Тому здійснення переміщення не було доцільним.

Виходячи із зазначеного, надається можливим констатувати, що порядок проведення переміщення підрозділу не відповідав вимогам нормативних документів.

Як убачається з наведеного прикладу, відміни між висновками суттєві.

У даному випадку справедливим є вислів Р. С. Белкіна «Подія ... є одним із матеріальних процесів дійсності, а тому знаходиться у зв'язку та взаємо-

зумовленості з іншими процесами, подіями і явищами, відбивається в них і сама виступає віддзеркаленням якихось процесів»¹.

У цьому аспекті, на думку автора, судовому експерту для створення (формування) оперативної-інформаційної моделі, як основи для встановлення, з технічної точки зору, фактичних обставин виникнення й розвитку надзвичайної ситуації (події), її наслідків для оточуючих об'єктів і людей, а також дослідження каузальності, тобто досягнення мети експертизи, за умов застосування певних ВФ за їх призначенням, необхідне застосування не тільки загальноприйнятих спеціальних знань у галузі безпеки життєдіяльності, а й вузько спрямованих спеціальних знань у відповідній військовій сфері.

У процесі становлення та формування судових інженерно-технічних експертиз у галузі безпеки життєдіяльності у військовій сфері фахівцям слід ураховувати специфічність застосування спеціальних знань у військовій галузі, специфічність об'єктів і методів дослідження, які стосуються конкретного випадку.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про судову експертизу»² судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження. Тобто, принцип *повноти дослідження* є принципом, що характеризує процес призначення та проведення експертизи. Згідно з ним сторони, залучені до процесу дослідження, проводять усі доступні їм у межах чинних правових норм заходи для забезпечення його повноти. Цей принцип зумовлює застосування експертом усіх методик, які стосуються конкретного випадку. Неповнота дослідження завжди залишає сумнів у достовірності висновків³.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що професія судового експерта є унікальною за своїм змістом і поєднує два аспекти – процесуальність та професійність. Процесуальність указує на статус (права й обов'язки) судового експерта, який може змінюватися залежно від виду судочинства. Професійність означає, що експерт повинен проводити науково обґрунтоване дослідження для встановлення фактів, пов'язаних з діяльністю ВФ, які мають доказове значення під час розслідування та розгляду справ у судах⁴, застосовуючи при цьому свої спеціальні знання (з практично необмеженого

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3-х т. Т. 1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С.120

² Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ // Відом. Верх. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 233 (із змінами).

³ Див. Захарченко О. В. Реалізація загальних умов судового розгляду при призначенні та проведенні експертизи / О. В. Захарченко // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матер. міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення Харків. наук.-дослід. ін-ту суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, Харків, 7–8 листоп. 2013 р. — Х. : Право, 2013. — С. 81.

⁴ Див.: Шепитько М. В. Ложное заключение и ошибки эксперта: размежевание и ответственность / М. В. Шепитько // Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика: сб. науч. статей. — Vilnius ; Charkovas, 2013. — Ч. 1. — С. 74–75.

кола питань науки, техніки тощо) з урахуванням вузько спрямованих спеціальних військових знань у відповідній галузі військової науки.

ПРИМЕНЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ, СВЯЗАННЫХ С ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В ВОЕННОЙ СФЕРЕ

Чупрун В. Т.

Рассмотрены особенности использования специальных знаний при разрешении вопросов судебных экспертных исследований обстоятельств несчастных случаев, связанных с деятельностью в военной сфере. Проанализирован перечень основных вопросов и определены характерные и сходные черты таких исследований. Указаны основные нормативные документы, согласно которым осуществляется регламентация организации и выполнения военнослужащими определенных видов работ как предусмотренных, так и не предусмотренных их функциональными обязанностями, в том числе и выполнение разовых (непостоянных) работ. Исследовано заключение судебной экспертизы, связанной с деятельностью в военной сфере, при применении общепринятых специальных знаний в области безопасности жизнедеятельности в сочетании их со специальными знаниями в военной сфере и определена необходимость наличия таких знаний у судебного эксперта.

Ключевые слова: военная сфера, безопасность военной службы, исследования, причина, последствия, судебный эксперт, специальные знания, специальные знания в военной сфере.

THE APPLICATION OF SPECIAL KNOWLEDGE IN INVESTIGATING CIRCUMSTANCES OF ACCIDENTS CONNECTED WITH THE ACTIVITY IN THE MILITARY SPHERE

Chuprun V. T.

The article describes peculiarities of using special knowledge in solving questions of forensic expert investigations into the circumstances of accidents connected with the activity in the military sphere. It analyzes the list of main questions and determines the typical and common features of such investigations. It refers main normative documents that regulate the organization and performance by the servicemen specific works, both prescribed and not prescribed by their functional responsibilities, including one-time (occasional) works. The article studies the forensic examination conclusion, connected with the activity in the military sphere, with the use of the generally accepted special knowledge in the field of life and safety in combination with special knowledge in the military sphere. It shows differences in forensic examination conclusion when applying only generally accepted special knowledge in the field of life and safety, and them in combination with special knowledge in the military sphere, which requires the forensic expert to have such knowledge.

Keywords: military sphere, safety of military service, investigations, cause, consequences, forensic expert, special knowledge, special knowledge in the military sphere.

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 343.98:624

І. Л. Пугачова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
Р. Й. Кучеренко, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

РОБОТИ З РОЗБИРАННЯ ТА ЗНЕСЕННЯ БУДІВЕЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ ЯК ПРЕДМЕТ БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуто особливості й основні етапи виконання робіт з розбирання (демонтажу) та знесення будівельних об'єктів і їх частин в умовах існуючої забудови. Наведено витяги з нормативної документації, відповідно до якої необхідно проводити такі роботи, аби забезпечити охорону довкілля та праці, екологічну безпеку, зберегти необхідну кількість будівельних конструкцій і матеріалів з метою їх подальшого повторного використання.

Ключові слова: будівля, споруда, демонтаж, розбирання, знесення, конструкції, організація будівельного виробництва, блок, будівельні норми та правила.

У практиці судових експертів при проведенні будівельно-технічних досліджень виникають питання про відповідність існуючим технологіям, вимогам будівельних норм і правил виконання робіт з розбирання (демонтажу) будівель (споруд) або окремих їх частин та робіт з повного руйнування (знесення) таких об'єктів в умовах існуючої забудови. Вирішення цих питань потребує володіння знаннями про застосування в будівельній галузі певних технологій з розбирання конструктивних елементів, знесення будівельних об'єктів, а також вивчення всієї доступної інформації про об'єкт дослідження: технічної документації з експлуатації, результатів обстеження об'єктів у натурі з метою визначення технічного стану, об'ємно-планувального та конструктивного рішень, проекту виконання робіт із розбирання будівельних об'єктів цілком чи окремих їх частин.

Досить часто в будівництві застосовується демонтаж, роботи з його здійснення відрізняються великою складністю. Для того щоб розібрати складну за конструктивним рішенням будівлю, на місці якої планується нове будівництво, необхідним є залучення кваліфікованих фахівців. У цьому процесі потрібна точність. Неправильний демонтаж однієї конструкції, може зруйнувати всю будівлю.

Робота з демонтажу є небезпечною для людей, які працюють на об'єкті, та знаходяться поряд з об'єктом, що підлягає розбиранню (наприклад, перехожих). Небезпеці піддаються й будівлі, які знаходяться недалеко від об'єкта

демонтажу, які можуть постраждати в разі руйнування будівлі, що призначалася до знесення.

Аби уникнути таких наслідків, перед початком роботи з демонтажу необхідно все ретельно підготувати. Організації, котрі займаються подібного виду роботами, повинні мати склад кваліфікованих інженерно-технічних працівників, які знають усі тонкощі своєї справи.

Відмітимо, що проведення як будівництва, так і демонтажу, розбирання будь-якого об'єкта неможливі без попередньо підготовленого й узгодженого пакету документів, до числа яких входить проект виконання робіт (ПВР), що регламентує технологію та організацію будівельних робіт з урахуванням вимог до якості робіт, охорони довкілля й праці, а також екологічної безпеки для конкретного об'єкта на будівельному майданчику.

Відповідно до п. 3.3.1 ДБН А.3.1-5-2009 «Організація будівельного виробництва» «ПВР визначає технологію та організацію будівництва окремого об'єкта будови або виконання окремого виду чи етапу робіт. Склад і зміст ПВР встановлює генеральна підрядна будівельна організація із залученням субпідрядних організацій на основі додатка Ж. Обов'язковими документами в складі ПВР є об'єктний будгенплан на виконання відповідного виду чи етапу робіт на об'єкті (об'єктах), схеми спільної безпечної роботи декількох будівельних механізмів, пояснювальна записка, що включає вимоги безпеки»¹.

Проект виконання робіт розробляється як для будівельного об'єкта (споруди або будівлі), так і для окремих її частин (наприклад, прольоту, поверху, секції) або видів робіт (технічно нескладних, монтажних, спеціальних тощо).

Фахівці повинні підготувати й узгодити проект робіт з демонтажу, що має враховувати всі нюанси, починаючи з огороження території, установлення протипожежного обладнання до обрання інструментів і приладів, які застосовуються в процесі виконання роботи. Завдяки правильному підходу до організації праці збільшується можливість уникнути аварійних ситуацій і здійснити роботу в установлений строк.

У процесі розбирання споруд багато що залежить від місця розташування об'єкта та виду конструкцій. Якщо здійснюються роботи з демонтажу споруд з використанням металевих конструкцій, розбирання повинно проходити з особливою акуратністю. Будівлі такого типу можуть підлягати неодноразовому монтуванню. Також з особливою ретельністю необхідно проводити роботи з демонтажу споруд, каркас яких складається із сталевих конструкцій, оскільки після ремонту або обстеження вони можуть повторно використовуватися.

Методи розбирання будівель суттєво різноманітні. Для кожного об'єкта вони підбираються в індивідуальному порядку. Робота з демонтажу виконується з використанням ефективних і безпечних методів. Проектуючи технологію розбирання, ураховують її залежність від багатьох факторів, які стосуються стану самої споруди, особливостей її конструкції. Також ураховуються місце розташування об'єкта, вимоги замовника на продовжен-

¹ Див.: Організація будівельного виробництва : ДБН А.3.1-5-2009. — К. : Міністерство будівництва України, 2011. — 59 с.

ня діяльності промислових підприємств, якщо вони знаходяться в одному комплексі з будівлею, що демонтується. У зв'язку з цим при демонтажі застосовуються різні методи.

Найбільше труднощів виникає тоді, коли роботи проводяться в мікрорайонах міста. Тут може бути заборонено застосування відбійних молотків, застосовано обмеження на виконання робіт у вечірній час доби. Усі ці нюанси обговорюються з адміністративними органами при узгодженні робіт з демонтажу.

Зупинимось докладніше на способах розбирання будівель і конструкцій.

Під розбиранням та руйнуванням будівлі розуміється комплексний процес з видалення будь-якої частини або всіх конструктивних елементів будівлі, звільнення й розчищення місця будівництва з подальшим вивезенням непридатних конструкцій, матеріалів, будівельних відходів і сміття на спеціально обладнані та відведені для цього території.

Розбирання й руйнування будівлі залежно від умов реконструкції можуть бути повними чи частковими. Повне розбирання та руйнування будинку здійснюється при його знесенні чи значній реконструкції, часткове – при змінненні об'ємно-планувального рішення будівлі, заміні окремих конструкцій, елементів, а також їх ремонті.

Будівля руйнується при недоцільності використання в подальшому складових її конструкцій і виробів (старі будівлі), а також за необхідності виконання робіт зі зносу будівлі або її значної частини в гранично стислі строки та при мінімальних витратах праці.

Розбирання будівлі виконують для повторного використання конструкцій і матеріалів, а також у разі неможливості або неефективності застосування методів руйнування (старі будівлі). У процесі розбирання будівлі здійснюються роботи з демонтажу, розбирання, часткового чи повного руйнування конструкцій.

Демонтаж будівельних конструкцій передбачає механізований процес з їх видалення в незруйнованому вигляді з використанням вантажопідіймних, такелажних і транспортних засобів. При демонтажу конструкцій застосовують часткове руйнування лише окремих елементів кріплення та зв'язку.

Під розбиранням будівельної конструкції розуміється процес з її часткового руйнування з метою членування на окремі елементи з їх подальшим вивезенням.

Розбирання й демонтаж конструкцій можуть здійснюватися укрупненими блоками та поелементно. Розбирання й демонтаж укрупненими блоками має низку переваг порівняно з поелементним розбиранням, зокрема, скорочуються строки виконання робіт, у 1,5–2 рази зменшується трудомісткість, підвищується безпека виконання робіт.

В особливих випадках демонтаж будівель і споруд (адміністративно-побутові одноповерхові будівлі, невисокі димові труби, опори ЛЕП та ін.) може бути виконаний цілком без розбирання. При цьому частина будівлі або споруди, що демонтується, звільняється від зв'язків з фундаментами та в ціло-

му вигляді пересувається на інше місце або за допомогою спеціальних транспортних засобів перевозиться за межі освоюваної ділянки.

Демонтаж конструкцій будівлі виконується, як правило, у процесі їх заміни. При цьому роботи з демонтажу замінюваних і монтажу нових конструкцій ведуться в більшості випадків одними й тими самими монтажними машинами, що дозволяє розглядати механізацію демонтажних і монтажних робіт як єдиний комплексний процес.

Поелементне розбирання будівельних конструкцій здійснюється з метою максимального виходу матеріалів для повторного використання. Вручну проводять розбирання дефіцитних оздоблювальних декоративних, дерев'яних, металевих конструкцій. Розбирання цегляних і бутабетонних конструкцій вручну застосовують при дуже малому обсязі робіт та у випадках, коли інші способи не можуть бути застосовані.

До початку робіт з розбирання необхідно намітити місця роз'єднання конструкцій відповідно до поелементної схеми їх видалення, установити тимчасові кріплення конструкцій, без яких можуть статися непередбачені руйнування, а також улаштувати тимчасові огороження, настили та захисні козирки. У першу чергу розбираються (демонтуються) технологічне та спеціальне обладнання, контрольно-вимірювальні прилади й автоматика, електричні та слабкострумкові мережі.

Розбирання здійснюється, як правило, зверху вниз у такому порядку:

- технологічні конструкції: трубопроводи, інженерні комунікації, щогли, опори, етажерки під обладнання, підйомники;
- огорожувальні конструкції: горизонтальні (підлоги, покрівля, перекриття); вертикальні (ворота, двері, вікна, вітражі й ненесучі зовнішні та внутрішні стіни);
- спеціальні конструкції: сходи, оглядові майданчики, пандуси, шахти, галереї, рельсові шляхи;
- несучі конструкції: горизонтальні (ліхтарі, плити покриттів і перекриттів, ферми, балки, ригелі, підкранові балки); вертикальні (стіни, колони, стійки);
- тунелі, підвали, фундаменти.

Одноповерхові будівлі розбираються роздільним способом, що включає поелементне розбирання конструкцій всієї будівлі, та комплексним, при якому будівля розбирається посекційно. Іноді застосовують комбінацію цих способів. Багатоповерхові будівлі слід розбирати поповерхово, по окремих секціях або по всій довжині будівлі.

Розбирання електромережі розпочинають із зняття плафонів, патронів, вимикачів, розеток, щитків та ін. Потім приступають до демонтажу проводки. Зняті дроти слід розгладжувати та змотувати в бухти.

При демонтажі зношених інженерних мереж і обладнання їх слід розчленовувати за допомогою електричної чи газової різки. Непридатні чавунні трубопроводи розбираються без розкарбування розтрубів, місця їх з'єднання можна розбивати молотком. Усі зняті елементи інженерного обладнання (нагрівальні прилади систем центрального опалення, водорозбір-

ні крани, раковини, умивальники, ванни, унітази, змивні бачки та ін.) слід сортирувати з метою відібрання гідних для подальшої експлуатації.

Покрівлю розбирають у два етапи: спочатку розбирають покрівельне покриття, а потім – несучі елементи покрівлі.

Конструкція рулонної покрівлі, що містить утеплювач, знімається одночасно з утеплювачем. Роботи слід вести вздовж прольоту, починаючи з найбільш високої відмітки покрівлі. Як інструменти можна застосовувати легкі ломи, штикові або совкові лопати. Матеріал, що розбирається, слід опускати в баддя або спеціальних ящиках кранами або закритими жолобами (сміт-тепроводами).

Покрівельне покриття з рулонних матеріалів без утеплення рекомендується відривати від сполошно́ї основи сталевою лопаткою, а його ділянку вздовж скату відрізати ножицями.

Покрівлі з штучних дрібних матеріалів розбираються поелементно, у порядку, зворотному їх улаштуванню. При акуратному розбиранні можна зберегти до 80–85 % матеріалу.

При розбиранні покрівлі з хвилястих азбестоцементних листів спочатку слід перерізати шурупи та цвяхи, потім знімати елементи покрівлі з гребеню, рядові листи, лотки й кутики. Покриття елементів азбестоцементної покрівлі, виконані з покрівельної сталі (труби, звіси та ін.), знімають після видавлення азбестоцементних деталей.

Розбирання сталевої покрівлі слід розпочинати із зняття покриття біля труб і виступаючих частин. Рядове покриття з покрівельної сталі розбирають двома способами: відділяють клямри від обрешетування та за допомогою викруток і ломика розкривають один із стоячих фальців на картину по всьому схилу покрівлі. Потім, від'єднавши лежачий фальць, що скріплює картину з листами жолоба, підіймають картину ломиками та перевертають її на сусідній ряд, після чого роз'єднують окремі картини. Покрівельними ножицями зрізають стоячі фальці, потім розкривають лежачі фальці й згортають картини в рулони.

Інші елементи покрівельного покриття, що залишилися (парапетні гра-ти, лотки, воронки, жолобки, звіси) видаляють після розбирання обрешетування, починаючи з рівня горищного перекриття. Дерев'яне обрешетування розбирають поелементно за допомогою спеціального ломика та цвяходера. Дерев'яні будівельні конструкції можна демонтувати цілком за допомогою вантажопідйомних механізмів. При цьому конструкцію спочатку стропують і, підтримуючи її краном, знімають опорні кріплення.

Розбирання (демонтаж) дерев'яних клеєних балок рекомендується проводити цілком за допомогою кранів. При неможливості застосування кранів для розбирання клеєних дерев'яних балок їх демонтують за допомогою лебідок, якщо над балкою є конструкції, які дозволяють підвісити до них блок лебідки.

При реконструкції багатоповерхових будівель часто доводиться розбирати міжповерхові перекриття, які зазвичай бувають монолітними залізо-бетонними (плоскими або ребристими), кам'яними у вигляді цегляних зводів

або влаштованими по металевих балках з дерев'яним або бетонним заповненням. Рідко зустрічаються збірні залізобетонні перекриття.

Перекриття до початку розбирання необхідно обстежити, для чого в окремих місцях відкривають підлогу. Результати обстеження й вимірювання (при відсутності креслень конструкцій будівель) є вихідними даними для розроблення ПВР.

У сучасній будівельній галузі існують технологія та обладнання з гідравлічним приводом для влаштування монолітних перекриттів багатопверхових будівель з їх послідовним розбиранням, розроблені угорськими фахівцями. Цей метод отримав назву «знизу-вгору» та є аналогом методу підйому поверхів. Особливість цього методу полягає в тому, що перше монолітне залізобетонне перекриття (виготовлене на першому поверсі за конфігурацією приміщення) улаштовується з отвором у центрі для приєднання знизу сміттєпроводу. Це перекриття підіймають до існуючого другого поверху, яке руйнують і частинами видаляють сміттєпроводом у контейнери. Потім послідовно видаляють перекриття подальших поверхів. Перше монолітне перекриття за спеціальною технологією закріплюють та замонолічують на місці старого перекриття останнього поверху. Після цього по черзі виготовляють і влаштовують останні монолітні перекриття поверхів з верхнього (передостаннього) до нижнього поверху. Обладнання для підйому перекриттів монтують на горищі з опорою та переданням зусиль на несучі конструкції будівлі.

Цегляні стіни старих будівель, що складені на вапняному розчині, розбирають зазвичай легко у вигляді окремих блоків, тому основна маса цеглин може бути повторно використана. Але при розбиранні такої цегляної кладки утворюється значна кількість пилу. Розбирання цегляної кладки на цементному або цементно-вапняному розчині потребує значно більших зусиль. При цьому цегла та розчин розламуються у вигляді великих брил, тому відокремити цеглини від розчину практично неможливо. У таких випадках слід застосовувати ручні машини (наприклад, відбійні молотки).

Цегляні стіни зазвичай розбирають з лісів. Ліса кріплять до стіни, що розбирається відповідно до типового проекту на застосування цих лісів. Для цього ввертають анкери в дерев'яні пробки, що забиваються в попередньо пробиті шлямбуром гнізда, або використовують інвентарні анкери-пробки. Порядок улаштування та послідовність розбирання їх викладаються в ПВР.

Цегляні стіни в обмежених умовах діючого цеху розбирають по рядах зазвичай вручну з використанням ломів, легких кувалд, клинів і кирок або за допомогою ручних машин (відбійних молотків). Ведення робіт іншими способами в більшості випадків виявляється неможливим. Залежно від міцності кладки, товщини конструкції стіни й застосованого інструменту розбирання ведуть на висоту двох або трьох рядів. Цеглини та будівельне сміття слід складувати в тачки або металеві ящики, що встановлюються на лісах, і знімати краном. Матеріали від розбирання можна також подавати на відмітку підлоги або перекриття за допомогою елеваторних підйомників або дерев'яними жолобами закритого типу до прийомного бункера.

Розбирання цегляних стін при можливості слід виконувати укрупненими блоками з метою їх повторного використання. Для стропування блоків використовують спеціальні вантажозахватні пристосування. Блоки кладки відокремлюють за допомогою відбійних молотків або ручних дискофрезерних машин, підтримуючи їх при цьому вантажопідйомними машинами.

У міру розбирання стіни видаляють проектні кріплення та зв'язки, що забезпечували в процесі експлуатації її стійкість. Тому для запобігання руйнуванню будь-якої ділянки стіни, що розбирається, необхідно додатково на період розбирання зміцнити її способами, що повинні бути передбачені ПВР. Одним із таких способів є кріплення стіни до колон будівлі за допомогою дротових скруток. Для цього в стіні навпроти кутових граней колони пробивають два отвори, куди вставляють м'який сталевий дріт, який потім обмотують навколо колони. Із зовнішньої стіни під дротову скрутку заводять круглі дерев'яні стійки діаметром 16 см, які для забезпечення стійкості розкріплюють розпирками. Якщо колони будівлі залізобетонні, під дріт устанавлюються дощаті підкладки.

На період виконання робіт небезпечну зону огорожують і закривають доступ до неї стороннім особам. Якщо роботи з розбирання ведуть у затемнених або незабезпечених денним світлом частинах будівлі, має бути встановлене тимчасове освітлення робочих місць.

Не допускається вести розбирання у два яруси та більше ніж однією вертикально незалежно від кількості перекриттів.

Цегляні стіни багатопверхових промислових будівель розбирають в аналогічний спосіб після розбирання всіх внутрішніх конструкцій на поверсі.

Роботи з розбирання цегляних стін виконують зазвичай по рядах за допомогою відбійних молотків зверху вниз з інвентарних підмостків. При цьому пики молотків устромлюють у шви кладки, що розшаровується. Необхідно стежити за тим, аби міжповерхові перекриття не перевантажувалися матеріалами, що розбираються, а також машинами та механізмами. Для пересування матеріалів униз, на перший поверх, можна використовувати вантажні ліфти, а також закриті жолоби. Від місць розбирання матеріал подають до ліфтів і жолобів у тачках, що пересуваються спеціально влаштованими ходами. Із жолобів, які доцільно обладнати затворами, будівельне сміття можна одразу вивантажувати в самоскиди.

При розбиранні чистої підлоги з шпунтованих дощок спочатку знімають плінтуси або галтелі, видаляють одну з фризових або крайніх дощок, а потім послідовно знімають дошки підлоги. Для збереження дощок їх злегка відривають від лаг, потім осаджують униз ударом молотка, після чого висмикують цвяхи. При розбиранні підлоги на час робіт слід залишати недоторканими 2–3 дошки через кожні 1,5–2 м. Вони слугують для проходу робочих та транспортування матеріалів і залишаються до повного зняття настилу, засипки та накатів. Знімають їх безпосередньо перед опусканням балок.

Щитовий паркет слід знімати цілком щитами. При розбиранні паркету його прорізають циркуляційною пилою в місцях примикання щитів один до одного, потім підіймають ломиками.

Розбирання покриттів підлог, доріг, ділянок має виконуватися з додержанням таких вимог: при розбиранні цехів зсередини та зовнішніх роботах поблизу будівель, споруд не слід застосовувати ударні способи, що спричиняють коливання в ґрунті (екскаватори з шар- і клин-молотами); покриття повинні розбиратися у вигляді смуг правильної форми з рівними краями та розмірами, які дозволяють укласти по закінченні робіт тимчасове або постійне покриття із цілого числа залізобетонних плит, спеціально підготовлених для цієї мети. Для цього покриття, що розбирається, повинно до його знімання розрізатися за допомогою барових машин (асфальтобетонне покриття), дискофрезерних машин з абразивними (бетонне покриття) або алмазними кругами (залізобетонне покриття).

При розбиранні покриття як різуче обладнання зазвичай використовують дискофрезерні машини ДФМ-2 та ДФМ-64, гідромолоти, рідко – ківш активної дії, а як навантажувальне обладнання – навантажувачі та екскаватори. Розрізані дискофрезерною машиною квадратні шматки покриття можуть вантажитися в автотранспорт навантажувачем, обладнаним захватом. Окремі негабаритні шматки, що важко захоплюються, навантажують після відповідного стропування.

У разі неможливості нарізати щілини поблизу існуючих конструкцій (полоса шириною 2 м) покриття підлоги руйнується екскаватором, обладнаним гідромолотом. Розбирання гідромолотом виконується на відстані 0,5–0,7 м від конструкції, а шматок слід відривати в бік конструкції. При невеликій площі покриття (100–150 м²) воно руйнується гідромолотом без застосування дискофрезерної машини.

Сходи в багатоповерхових будівлях слід розбирати зверху вниз поярусно відповідно до розбирання поверхів. Розбирати сходи розпочинають з перил, потім демонтують сходишки, площадки й марші. Розбирання перил слід проводити ланками. Скріплення окремих ланок перил розрізають газокисневою різкою. Кам'яні та залізобетонні сходишки знімають зверху вниз, відокремлюючи їх ломом. Якщо сходишки замуровані в стіні уздовж маршу, над ними пробивають борозну для їх звільнення. Зняті сходишки спускають напрямними на нижчерозташовану сходову площадку, де їх пакетують, стропують і видаляють краном. Сходи розбирають тільки з підмосток.

Ефективність процесу розбирання будівель та окремих конструкцій багато в чому визначається тим, як швидко й зручно монтуються підтримуючі ліса, підмостки, а також розмірами майданчика (у плані), на якому розташовуються робітники та механізми.

Роботи з демонтажу, пов'язані з розбиранням фундаментів, улаштованих з монолітного бетону, здійснюється із застосуванням відбійних молотків або гідроклину на базі екскаватора. Значне поширення останнім часом отримали спеціальні суміші, які заливаються в шпури конструкцій, що підлягають руйнуванню. Суміш поступово твердне, збільшується в розмірі та руйнує монолітний бетон. Після такого демонтажу залишається тільки прибрати залишки бетону. Збірні фундаменти стаканного типу розбираються аналогічним чином. Невеличкі фундаменти видаляються за допомогою вантажо-

підйомного обладнання. Стакани із залізобетону в більшості випадків є непридатними до подальшого використання¹.

Викладена інформація може бути використана при проведенні судових будівельно-технічних експертиз щодо визначення:

— відповідності виконаних демонтажних робіт і робіт із знесення будівельних об'єктів та їх елементів існуючим технологіям виконання таких робіт і вимогам будівельних норм та правил;

— причинно-наслідкового зв'язку між руйнуванням будівельних об'єктів (або їх окремих частин) і неналежного виконання демонтажних робіт та робіт із знесення на цих об'єктах;

— складу демонтажних робіт і робіт із знесення будівельних об'єктів відповідно до технології їх виконання та можливості повторного використання будівельних матеріалів після розбирання конструкцій з метою складання кошторисної вартості цих робіт.

РАБОТЫ ПО РАЗБОРКЕ И СНОСУ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ КАК ПРЕДМЕТ СТРОИТЕЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Пугачева И. Л., Кучеренко Р. И.

Рассмотрены особенности и основные этапы выполнения работ по разборке (демонтаже) и сносу строительных объектов и их частей в условиях существующей застройки. Приведены выдержки из нормативной документации, согласно которой необходимо проводить такие работы, чтобы обеспечить охрану окружающей среды и труда, экологическую безопасность, сохранить необходимое количество строительных конструкций и материалов с целью их дальнейшего повторного использования.

Ключевые слова: здание, сооружение, демонтаж, разборка, снос, конструкции, организация строительного производства, блок, строительные нормы и правила.

CONSTRUCTION PROJECT DISMANTLING AND DEMOLITION WORKS AS A SUBJECT OF BUILDING AND TECHNICAL STUDIES

Puhachova I. L., Kucherenko R. I.

The article deals with peculiarities and main stages of dismantling and demolition works on construction projects and their parts within the existing development. The article provides abstracts from normative regulation documents that require these works to be performed with the necessary level of environmental protection and security, labor safety, and preserve the necessary amount of construction structures and materials to be used in future. The suggested information can be used in conducting forensic building and technical examinations to ascertain: the consistence of the performed dismantling and demolition works on construction projects and their elements with the existing technologies to perform such works and with the requirements of the construction norms and rules; cause-and-effect relations between the destruction of a construction project (or its separate parts)

¹ Див.: Реконструкция зданий и сооружений : учеб. пособие для строит. спец. вузов / [А. Л. Шагин, Ю. В. Бондаренко, Д. Ф. Гончаренко, В. Б. Гончаров] ; под. ред. А. Л. Шанина. — М. : Высш. шк., 1991. — 352 с.

and improper performance of dismantling and demolition works on these projects; the content of dismantling and demolition works on the construction projects according to the technology of their performance and the possibility of reutilizing construction materials after the structures are dismantled in order to prepare estimate cost of these works.

Keywords: building, construction, disassembly, dismantling, demolition, structures, construction process organization, block, construction norms and rules.

УДК 343.98:624

К. О. Осипенко, судовий експерт Харківського НДІСЕ,

І. Л. Пугачова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ВСТАНОВЛЕННЯ ЯКОСТІ ВИКОНАНИХ РОБІТ З РЕМОНТУ РУЛОННИХ ПОКРІВЕЛЬ ОБ'ЄКТІВ ПРОМИСЛОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Розглянуто питання відповідності проведених будівельних робіт з ремонту рулонних покрівель промислових будівель будівельним нормам і правилам, визначення їх якості та подальшої можливості експлуатації. Викладено основні методи й етапи проведення експертних досліджень з вирішення цих питань.

Ключові слова: покрівля, покриття, дах, споруда, будівля, рулонні матеріали, будівельні роботи, конструкції, будівельні норми та правила, технічна документація.

При сучасних темпах розвитку промисловості змінення видів продукції, що випускається, і оснащеність промислових підприємств відбуваються у відносно короткі проміжки часу, при цьому будівлі та споруди залишаються, як правило, незмінними. Фізична довговічність промислових будівель і споруд знаходиться в межах 50–100 років, тоді як окремих елементів та конструкцій – значно менше. Для подальшого використання будівель і споруд промислових підприємств необхідно проводити ремонтні роботи тих конструкцій, що прийшли в непридатність.

Конструктивні елементи можна розділити на основні й другорядні залежно від їх впливу на загальний фізичний знос будівлі (споруди). Знос основного конструктивного елемента об'єкта може потягнути за собою знос інших конструктивних елементів. Відповідно знос другорядного елемента не призводить до зносу будь-яких інших елементів об'єкта. До основних конструктивних елементів належать: фундаменти, стіни, каркас, перекриття, дахи, внутрішні санітарно-технічні й електротехнічні прилади, а до другорядних конструктивних елементів – підлоги, заповнення отворів тощо.

Покриття (дах) – верхня огорожувальна конструкція будинку чи споруди для захисту приміщень від зовнішніх кліматичних факторів і впливів.

Покрівля – елемент покриття (даху), який захищає будинок від проникнення в нього атмосферних опадів у вигляді дощу й талого снігу.

Цілісність покрівлі та гідроізоляції забезпечує захист огороджуючих конструкцій будівлі від руйнівної дії вологи. Їх пошкодження можуть знизити рівень безпеки будівлі й навіть призвести до аварії.

Рулонні покрівельні та гідроізоляційні матеріали (далі – рулонні матеріали) класифікують за такими основними ознаками:

- призначенням;
- структурою полотна;
- видом основи;
- видом основного компонента покривної суміші (для матеріалів на картонній основі), в'язучого (для матеріалів на волокнистій і комбінованій основах) або матеріалу (для полімерних матеріалів);
- видом захисного шару.

За призначенням рулонні матеріали поділяють на:

- покрівельні, призначені для улаштування одношарового, верхнього і нижнього шарів багатошарового покрівельного килима;
- гідроізоляційні, призначені для улаштування гідроізоляції будівельних конструкцій;
- пароізоляційні, призначені для улаштування пароізоляції будівельних конструкцій.

За структурою полотна рулонні матеріали поділяють на: основні (одно- й багатоосновні); безосновні.

За видом основи рулонні матеріали поділяють на:

- картонній основі;
- азбестовій основі;
- скловолокнистій основі;
- основі із полімерних волокон;
- комбінованій основі.

За видом основного компонента покривної суміші, в'язучого або матеріалу рулонні матеріали можуть бути:

- бітумними (такими, що наплавляються і не наплавляються);
- бітумно-полімерними (такими, що наплавляються і не наплавляються);
- полімерними (еластомірними вулканізованими і невулканізованими, термопластичними).

За видом захисного шару рулонні матеріали поділяють на:

- матеріали з посипкою (крупнозернистою, лускоподібною, дрібнозернистою, пиловидною);
- матеріали з фольгою;
- матеріали з плівкою¹.

Відповідно до Правил обстежень, оцінки технічного стану та паспортизації виробничих будівель і споруд² ремонтні роботи для виробничих будівель

¹ Див.: Матеріали рулонні покрівельні та гідроізоляційні. Загальні технічні умови : ДСТУ Б В.2.7-101-2000. — К. : Держбуд України, 2000. — 14 с.

² Див.: Про заходи щодо виконання постанови Кабінету Міністрів України від 05.05.97 № 409 «Про забезпечення надійності й безпечної експлуатації будівель, споруд та інженерних мереж»: наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України й Державного комітету України по нагляду за охороною

і споруд усіх галузей поділяються на два види (залежно від стану несучих та огорожуючих конструкцій): поточний ремонт (для нормального й задовільного станів) і капітальний ремонт (для непридатного до нормальної експлуатації стану будівлі (споруд) чи окремих конструкцій).

До поточного ремонту виробничих будівель та споруд належать роботи за систематичним і своєчасним захистом частин будівлі (споруди) та інженерного обладнання від передчасного зносу шляхом проведення попереджувальних робіт і для усунення дрібних пошкоджень та помилок.

До капітального ремонту виробничих будівель і споруд належать такі роботи, у процесі яких замінюються й посилюються зношені конструкції та деталі будівель і споруд чи їх замінюють на більш прогресивні й економічні, що поліпшують експлуатаційні властивості об'єктів, за винятком повної заміни чи заміни основних конструкцій, строк служби яких є найбільшим (кам'яні та бетонні фундаменти, усі види стін будівлі, усі види каркасів стін, труби підземних мереж, опори мостів та ін.).

Капітальний ремонт виробничих будівель і споруд може бути комплексним, що охоплює будівлю чи споруду в цілому, чи вибіркоким, що включає ремонт окремих конструкцій будівлі, споруд чи окремого виду інженерного обладнання. Вибірковий капітальний ремонт проводиться у таких випадках: 1) якщо комплексний ремонт будівлі може визвати серйозні перешкоди в роботі підприємства в цілому чи окремого цеху; 2) при великому зношенні окремих конструкцій; 3) при економічній недоцільності проведення комплексного капітального ремонту. При проведенні вибіркового капітального ремонту необхідно в першу чергу передбачати ремонт тих конструкцій, від яких залежить нормальний перебіг технологічного процесу (підкранових балок і шляхів, підлоги, виробничого водопроводу, теплооснащення, вентиляційних систем і установок для кондиціювання повітря, виробничої каналізації тощо), а також конструкцій, через недоліки яких можуть постраждати інші частини будівлі чи споруд (покрівля, водостічні мережі, водопровідно-каналізаційні прилади тощо)¹.

Будівельні (ремонтні) роботи виконуються на підставі укладання підрядних контрактів між забудовником і виконавцем робіт.

Досить часто після проведення капітального ремонту покрівлі її технічний стан через деякий час стає незадовільним. Тоді при вирішенні спорів у цивільних, господарських і кримінальних справах ставляться питання стосовно проведених ремонтних робіт покрівлі, а саме: чи якісно, у повному обсязі та відповідно до всіх будівельних норм і правил були проведені ремонтні роботи (чи були влаштовані всі шари покрівлі, температурно-усадні шви, вентиляція тощо); чи може покрівля після проведеного ремонту забезпечити повну гідроізоляцію та непроникнення атмосферних опадів до середини приміщень; які мінімальні гарантійні строки безремонтної служби покрівлі після ремонту тощо.

праці від 27.11.97 № 32/288 (із змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0423-98>.

¹ Див.: Правила обстеження, оцінки технічного стану і паспортизації виробничих приміщень та споруд. — К. : Держнадзорохоронпраці України, 2003. — 144 с.

Вихідними даними для проведення судової будівельно-технічної експертизи цього виду є:

1) технічні документи на досліджувані будівлі та споруди;

2) робочі креслення, які мають містити: план покрівлі з розбивкою покриття на водорозділи, позначенням поперечного і поздовжнього розрізів основи покрівлі, напрямку й величини похилу основних схилів; план розміщення на покритті деформаційних швів і системи осушення теплоізоляційного шару (компенсаторів, вентканалів і витяжок) з позначенням місць розташування розроблених та типових вузлів і деталей покрівлі; конструктивні вирішення нетипових вузлів і деталей щодо обладнання примикань покрівлі до водостоків (карнизів, воронок), стін, парапетів, ліхтарів, шахт, дефлекторів, труб підставок під обладнання та інших конструкцій, які виступають над покриттям чи проходять через нього (при посиланнях на типові вирішення таких деталей слід наводити номери типових альбомів, які їх містять); опис складу елементів суміщеного покриття на всіх поперечних та поздовжніх розрізах будинків і споруд з обов'язковим зазначенням марок матеріалів, державних стандартів і технічних умов, яким ці матеріали повинні відповідати; тут же на розрізах слід позначати місця розміщення всіх розроблених і використаних типових вузлів і деталей підсилення й облаштування примикань покрівель; запис у примітках особливих вимог щодо влаштування окремих шарів сумішених дахів та їх деталей; вибірку видів і розрахунки кількості матеріалів, необхідних для влаштування даху;

3) пояснювальна записка, що має містити: дані про кліматичні умови району забудови та наявність агресивного впливу на покриття; загальну технічну характеристику конструкції суміщеного покриття й прийнятої системи осушувальної вентиляції та водовідводу; спеціальні вимоги й дані про вогнестійкість елементів даху; вимоги щодо технології та організації покрівельних робіт на даному об'єкті, включаючи правила техніки безпеки й протипожежні заходи; указівки про можливість одночасного виконання на покрівлі інших будівельних робіт; указівки про умови зберігання та транспортування будівельних матеріалів;

4) перелік нормативних документів з технології виконання покрівельних робіт;

5) основні рекомендації щодо експлуатації покрівлі;

6) виконавча документація (акти проміжного приймання й оглядів, акти прихованих робіт, журнали робіт);

7) сертифікати якості на використані матеріали.

Відповідно до ДБН В.2.6-14-97 «Конструкции зданий и сооружений. Покрытия зданий и сооружений» контроль якості влаштування покрівель повинен здійснюватися перед початком (вхідний контроль), у процесі виконання (операційний контроль) робіт і при остаточному їх прийманні (приймальний контроль). Проміжному прийманню з оформленням актів на приховані роботи підлягають: забезпеченість початкових умов виконання покрівельних робіт; готовність основ під паро- теплоізоляцію й покрівлю; якість влаштування пароізоляційних шарів; якість влаштування теплоізо-

ляційних шарів і елементів вентиляційної (осушувальної) системи; якість улаштування вирівнюючих стяжок; якість улаштування покрівельного килима (покрівлі); якість облаштування деталей і вузлів.

У процесі влаштування покрівель необхідно перевіряти відповідність застосовуваних матеріалів вимогам діючих стандартів і технічних умов, завершеність на покритті попередніх робіт з точки зору забезпечення якісного виконання наступних, правильність виконання окремих етапів робіт. Результати перевірок треба вносити в журнал проведення робіт і журнал лабораторного контролю.

При проміжному прийманні робіт з виконання «м'якої» покрівлі необхідно відмічати всі дефектні місця та вказувати способи їх усунення. Усі відмічені дефекти слід ретельно розчистити й переробити заново. Допускається не більше одного проколу, відриву й надрізу, зроблених з метою контролю, на 10 м² поверхні. Акт проміжного приймання підписується після усунення дефектів і є дозволом для виконання подальших робіт.

Остаточне приймання покрівлі здійснюється представником технічного нагляду замовника в присутності виконроба та бригадира. При цьому проводиться послідовний огляд зовнішнього виду поверхні й усіх елементів примикання поверхні з перевіркою всіх актів проміжного приймання робіт, журналу виконання робіт і журналу лабораторного контролю; складається акт приймання покрівлі з фіксацією відповідності виконаних елементів покриття проектним вирішенням з додатком переліку недоробок (за необхідності). Прийняття покрівлі оцінюється терміном «придатна до експлуатації», тобто витримані всі вимоги, викладені в цих нормах.

Експлуатаційна служба на основі проектної документації та приймальних актів здавання об'єктів в експлуатацію складає технічні паспорти на весь комплекс будинків і споруд, які знаходяться у сфері її впливу¹.

Усі зазначені документи надаються судом на дослідження, їх інформація використовується при виконанні цього виду судової будівельно-технічної експертизи.

Роботи з обстеження стану покриття слід виконувати із застосуванням планів-схем покриття, на яких наведена проектна розбивка поверхні на водорозділи, розташування водоприймальних воронок і всіх виступаючих конструкцій, до яких примикає покрівельний килим.

Обстеження покрівлі включає візуальний огляд, інструментальні вимірювання та комплекс лабораторних випробувань відібраних зразків і вирубок матеріалів покриття й покрівлі за наявності протікання. Візуально визначають стан відкритих елементів конструкції даху: нижньої площини покриття, захисного верхнього шару й покрівлі та деталей примикання покрівлі. Інструментальними замірами визначаються площа покрівлі, площа пошкодження, довжина та розкриття тріщин. Лабораторними дослідженнями встановлюється стан закритих конструктивних елементів: паро-, термоізоляції й вирівнюючої стяжки, а також ступінь корозії матеріалу. Локальні

¹ Див.: Конструкции зданий и сооружений. Покрытия зданий и сооружений : ДБН В.2.6-14-97. — К. : Держкоммістобудування України, 1998.

пошкодження гідроізоляції, як правило, є наслідком низької якості матеріалів, що застосовувалися при ремонті та виконанні робіт, чи суттєвими осадочними явищами.

У підготовчій роботі до обстеження входять розчищення найбільш характерних місць покрівлі від сміття, бруду й пилу, прибирання в цих місцях гравійної присипки з розкриванням основного покрівельного килима. Покриття досліджують, починаючи з несучої конструкції. Спочатку перевіряють стан конструкції та інженерних комунікацій, які проходять через покриття. При зовнішньому огляді обстежують суцільність і цілісність рулонного покриття з фіксацією здутин, відшарувань, складок і напливів, лущень поверхні (гниття), тріщин, проривів і пробоїн. Далі досліджується теплоізоляційний шар, при якому вирубуються й відбираються зразки утеплювача для лабораторної перевірки ступеня його зволоження, структурної міцності й об'ємної маси; при масовому намоканні здійснюється систематизоване відбирання зразків для побудови гідрогоризонталей накопичення вологи на покритті.

За розмірами руйнування гідроізоляції пошкодження можна розділити на точкові, що зосереджені на площі до 1 м²; локальні, які розміщені на площі до 10 м²; і суцільні, тобто на чисельні точкові чи з'єднані локальні пошкодження, що займають загалом більше 40 % площі гідроізоляції.

У разі відсутності пошкоджень і протікань покрівлі або якщо є лише окремі точкові пошкодження, технічний стан покрівлі оцінюється як нормальний та придатний для подальшого використання. За наявності точкових і окремих локальних дефектів, але відсутності протікання покрівлі технічний стан оцінюється як задовільний. У цьому випадку покрівля є придатною для експлуатації, але потребує ремонту. При масових локальних пошкодженнях, обсяг яких становить менше 40 % від усієї площі, та окремому протіканні, що становить не більше 20 % від усієї площі, технічний стан покрівлі оцінюється як незадовільний. Експлуатація покрівлі можлива лише при проведенні капітального ремонту. При об'єднанні локальних пошкоджень, обсяг яких сягає більше 40 % від усієї площі, та масовому протіканні покрівлі її технічний стан оцінюється як аварійний.

Особливу увагу слід звернути на матеріали, що використовувалися при ремонтних роботах. Під час проведення будівельних робіт матеріали необхідно застосовувати відповідно до їх призначення. Їх невірне використання призводить до низької якості ремонту та швидкого руйнування конструкції.

При зіставленні результатів обстеження з наданою технічною документацією й вимогами нормативних документів можна зробити висновки стосовно того, чи відповідно до будівельних норм і правил проведені роботи, які їх якість та подальша можливість використання відремонтованої покрівлі.

Викладена інформація може бути використана при проведенні судових будівельно-технічних експертиз щодо встановлення якості та відповідності будівельним нормам виконаних робіт з ремонту рулонних покрівель об'єктів промислового призначення.

**ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СТРОИТЕЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ КАЧЕСТВА ВЫПОЛНЕННЫХ
РАБОТ ПО РЕМОНТУ РУЛОННЫХ КРОВЕЛЬ ОБЪЕКТОВ
ПРОМЫШЛЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ**

Осипенко Е. А., Пугачева И. Л.

Рассмотрены вопросы соответствия проведенных строительных работ по ремонту рулонных кровель промышленных зданий строительным нормам и правилам, определения их качества и дальнейшей возможности эксплуатации. Изложены основные методы и этапы проведения экспертных исследований по решению этих вопросов.

Ключевые слова: кровля, покрытие, крыша, сооружение, здание, рулонные материалы, строительные работы, конструкции, строительные нормы и правила, техническая документация.

**PECULIARITIES OF CONDUCTING BUILDING
AND TECHNICAL STUDIES TO ASCERTAIN THE QUALITY
OF ROLL ROOFING REPAIRS ON INDUSTRIAL BUILDINGS**

Osipenko K. O., Puhachova I. L.

While conducting building and technical expert study of roll roofing on industrial buildings most often it is necessary to answer the following questions: whether the repair works have been performed with the adequate quality and in full scope, as well as whether they are consistent with all construction norms and rules (whether all the roofing layers have been made, temperature and shrinkage joints, ventilation, etc.); whether after the performed repairs the roof is capable to provide complete hydroisolation and prevent atmospheric precipitation from getting inside the premises; what is the minimum guaranteed life of the roofing without maintenance after the performed repairs, etc. The main stage of the expert study is the examination of the roofing that includes a visual inspection, measurements using tools and laboratory tests of selected samples and chipping roof materials with leaking roof. While comparing examination results with the provided technical documents and normative regulation requirements, it can be concluded whether the works have been performed in compliance with the construction norms and rules, as to their quality and the further use of the repaired roofing.

Keywords: roof, roofing, housetop, construction, building, roll materials, construction works, structures, construction norms and rules, technical documents.

УДК 343.98.06-336.719

В. В. Власенко, судовий експерт Харківського НДІСЕ, кандидат економічних наук, доцент

ПРОБЛЕМА РОЗРАХУНКУ РЕАЛЬНОЇ ПРОЦЕНТНОЇ СТАВКИ ЗА СПОЖИВЧИМИ КРЕДИТАМИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Запропоновано методичний підхід до розрахунку реальної процентної ставки за наданими споживчими кредитами комерційними банками при проведенні судово-економічних експертиз, що відповідає вимогам чинних правових норм в Україні та побудований за аналогією з розрахунком ефективної процентної ставки при кредитуванні, уведеній Національним банком України.

Ключові слова: права споживача, повнота інформації, реальна процентна ставка, ефективна кредитна ставка, кредитування, споживчий кредит.

Збільшення за останнє п'ятиріччя кількості судових позовів з боку як позичальників щодо признання недійсними кредитних договорів, так і кредитно-фінансових установ щодо несплати кредитних зобов'язань зумовлено низкою об'єктивних змін: збільшенням споживчого кредитування починаючи з 2006 р., фінансовою світовою кризою 2008–2009 рр., недосконалістю нормативно-правової бази кредитування, перш за все в банківській сфері, тощо. Вирішення питань у зазначених позовах потребує не тільки правового аналізу умов кредитних договорів і процедур кредитування, а й спеціальних знань у сфері фінансів та кредитування.

Одним з таких питань, що постають перед судочинством і потребують спеціальних знань у фінансово-кредитній сфері, є заподіяння матеріальної шкоди позичальнику внаслідок порушення прав останнього як споживача в разі невідповідності рівня витрат, понесених позичальником при користуванні кредитними коштами кредитно-фінансової установи, умовам укладеного між ними кредитного договору. Саме тому останніми роками спостерігається значне збільшення судово-економічних експертиз з дослідження документів фінансово-кредитних операцій (у Харківському НДІСЕ майже в шість разів порівняно з 2009 р.). Одними з основних завдань такої експертизи відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготов-

ки та призначення судових експертиз та експертних досліджень¹ є визначення документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку операцій з видавання, використання й погашення кредитів, а також визначення відповідності відображення фінансово-господарських операцій банків вимогам нормативно-правових актів. За цим видом експертиз усе частіше на вирішення ставляться питання, пов'язані з визначенням реальної процентної ставки за кредитом. На цей час відсутня експертна методика розрахунку реальної (ефективної) ставки за споживчими кредитами.

З метою захисту прав споживачів під час укладення договорів про надання споживчих кредитів, запобігання заподіяння споживачам моральної чи матеріальної шкоди через надання свідомо недостовірної чи неповної інформації відповідно до п. 4 ст. 7 Закону України «Про Національний банк України», статей 47, 49 і 56 Закону України «Про банки і банківську діяльність», ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів», постановою Правління Національного банку України від 10 травня 2007 р. № 168 затверджено Правила надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту (далі – Правила)², у яких зазначено:

«1.2. Ці Правила регулюють порядок надання банками споживачу повної, необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про сукупну вартість споживчого кредиту (кредиту на поточні потреби, кредиту в інвестиційну діяльність, іпотечного кредиту) з урахуванням процентної ставки за ним, вартості всіх супутніх послуг, а також інших фінансових зобов'язань споживача, які пов'язані з отриманням, обслуговуванням та погашенням кредиту (у тому числі наданого у формі кредитної лінії, овердрафту за картковим рахунком тощо) і мають бути оплачені споживачем згідно з вимогами законодавства України та/або кредитного договору про надання споживчого кредиту.

1.3. Банки зобов'язані забезпечувати виконання цих Правил:

— у разі поширення інформації про послуги з надання кредитів споживачам;

— під час укладення кредитних договорів зі споживачами;

— у разі усних чи письмових звернень споживачів».

Згідно із п. 3.3 Правил:

«Банки зобов'язані в кредитному договорі зазначати сукупну вартість кредиту з урахуванням процентної ставки за ним, вартості всіх супутніх послуг та інших фінансових зобов'язань споживача, які пов'язані з отриманням, обслуговуванням і погашенням кредиту, а також зазначити її в про-

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 46. — Ст. 172.

² Див.: Про затвердження Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту : постанова Правління Національного банку України від 10 травня 2007 р. № 168 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0541-07>.

центному значенні та в грошовому виразі у валюті платежу за кредитним договором, у вигляді:

а) реальної процентної ставки (у процентах річних), яка точно дисконтує всі майбутні грошові платежі споживача за кредитом до чистої суми виданого кредиту. Розрахунок значення реальної процентної ставки здійснюється з використанням такої формули

$$ЧСК = \sum_{t=1}^n \frac{\Pi_t}{(1+d)^t},$$

де $ЧСК$ – чиста сума кредиту, тобто сума коштів, які видаються споживачу або перераховуються на рахунок отримувача в момент видачі кредиту. Чиста сума кредиту розраховується як основна сума кредиту, що визначена згідно з умовами договору, мінус сума коштів, які утримуються банком під час видачі кредиту, а також мінус усі платежі за рахунок власних коштів споживача, що здійснені ним для виконання умов отримання кредиту; d – реальна процента ставка; t – порядковий номер періоду дії кредитного договору (місяць або день); n – загальна залишкова кількість періодів дії кредитного договору (місяців або днів) на дату розрахунку; Π_t – сума коштів, яку споживач сплачує банку та/або іншим особам за кредитом. До потоку (Π) включаються платежі в погашення основного боргу за кредитом, процентів за користування ним, комісії на користь банку, платежі на користь третіх осіб, які сплачуються відповідно до отриманого кредиту та пов'язані з обслуговуванням і погашенням кредиту;

б) абсолютного значення подорожчання кредиту (у грошовому виразі), розрахунок якого здійснюється шляхом підсумовування всіх платежів (проценти за користування кредитом, усі платежі за супутні послуги, пов'язані з наданням кредиту, його обслуговуванням і погашенням), здійснених споживачем як на користь банку, так і на користь третіх осіб під час отримання, обслуговування та погашення кредиту».

Виходячи із наведеної в пп. а) п. 3.3 формули, передбачається виведення математичного рівня реальної процентної ставки d , для чого необхідним є вилучення його з-під ступеня. Це досягається за допомогою математичного методу диференціювання, при якому слід установити межі розрахунків, тобто мають бути відомі кількість елементів суми n і рівень максимуму d . Оскільки d є параметром, що не має екстремуму (максимуму) та плине до нескінченності, а значення n в узагальненні також є нескінченною величиною, то диференціальний розрахунок d визначається як неможливий.

У практиці проведення експертного дослідження щодо перевірки правильності розрахованої реальної процентної ставки (у процентах річних) банком при укладенні договору кредитування, яка має точно дисконтувати всі майбутні грошові платежі споживача за кредитом до чистої суми виданого кредиту, найчастіше експерти використовують загальноприйнятий метод дисконтування. Цей метод полягає в такому: шляхом зворотного розрахунку за формулою дисконтування грошових потоків розраховується чиста сума кредиту, тобто сума коштів, які видаються споживачу або пере-

раховуються на рахунок отримувача в момент видавання кредиту. При такому розрахунку грошовими потоками є зобов'язання позичальника (сума погашення тіла кредиту, процент за користування кредитними ресурсами, комісії, страхові платежі та інші платежі, які сплачує позичальник за договором кредитування за певний період, найчастіше щомісяця), а за норму дисконту прийнято реальну ставку, яка розрахована банком і відповідно до Правил наведена в додатку до певного кредитного договору.

Застосування такого підходу має значні недоліки, оскільки грошові потоки (Π) за період розрахунку є нерівномірними, а база нарахування постійно знижується, бо знижуються рівень заборгованості за тілом кредиту, а відповідно й рівень нарахованих процентів за користування цими кредитними коштами. Розрахований же банком дисконт (реальна процентна ставка) є результатом порівняння сукупного подорожчання кредиту за весь період кредитування з чистою сумою кредиту у відносному вираженні, тобто за певний період сума сукупного подорожчання згідно із математичними законами може бути встановлена тільки усереднено. Отже, виконання подібних розрахунків можливе тільки за умови постійного грошового потоку (Π) за періодами протягом строку кредитування, що передбачено ануїтетною схемою погашення кредиту. Крім того, сума ануїтету має включати абсолютно всі витрати позичальника за період кредитування, у тому числі всі комісії, страхові платежі та інші сплати позичальника, пов'язані з певним кредитом.

Дослідження літературних джерел стосовно визначення поняття «реальна процентна ставка» дозволило встановити ототожнення цього поняття з визначенням поняття «ефективна ставка»¹.

Така тотожність закріплена у відповідних нормативних документах Національного банку України. Так, у листі НБУ від 16 липня 2007 р. № 40-117/2093-6134 наголошується: «Стосовно встановленого Правилами порядку розрахунку реальної процентної ставки зазначаємо, що за своєю математичною сутністю цей порядок не відрізняється від порядку розрахунку ефективної ставки відсотка, вимога щодо застосування якої банками встановлена Правилами бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України, затвердженими постановою Правління Національного банку України від 18.06.2003 № 255 (зі змінами)».

¹ Див.: Халл Дж. К. Глава 4. Процентні ставки / Дж. К. Халл // Опціони, ф'ючерси та інші похідні фінансові інструменти. — 6-е вид. — М.: Вільямс, 2007. — С. 133–165; Васюренко О. В. Банківські операції : навч. посібник / О. В. Васюренко. — 4-те вид., виправ. та допов. — К.: Т-во «Знання»: КОО, 2004. — 324 с.; Деньги. Кредит. Банки : учебник для вузов / [Е. Ф. Жуков, Л. М. Максимова, А. В. Печникова и др.]; под ред. Е. Ф. Жукова. — 2-е изд., перераб. и допол. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 600 с.; Про окремі питання практичного застосування Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту : лист Національного банку України від 16 липня 2007 р. № 40-117/2093-6134 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=327415; Про затвердження Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України : постанова Правління Національного банку України від 18 черв. 2003 р. № 255 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0583-03>.

У п. 3.2 гл. 3 розділу II Правил бухгалтерського обліку доходів і витрат банків України зазначено: «Для розрахунку ефективної ставки відсотка визначаються потоки грошових коштів з урахуванням усіх умов договору за фінансовим інструментом, у тому числі включаються всі комісії та інші сплачені або отримані сторонами суми, що є невід'ємною частиною доходу (витрат) фінансового інструменту».

Установлений п. 3.3 Правил порядок розрахунку реальної процентної ставки як такої, що точно дисконтує всі майбутні грошові платежі споживача за кредитом до чистої суми виданого кредиту, є аналогічним порядку розрахунку ефективної ставки відсотка. Отже, реальна процентна ставка за банківським кредитом розраховується за методикою розрахунку ефективної ставки відсотка.

Ефективну ставку відсотка (*ECB*) розраховують як суму відсотків за кредитом і комісійної винагороди, віднесеної до середньозваженої суми основного боргу за кредитом (*Ксрв*) і помножену на зворотнє відношення кількості місяців кредитування (*n*) до 12 (кількості місяців у році):

$$ECB = [(\text{відсотки} + \text{комісії}) / \text{Ксрв}] \cdot (12/n) \cdot 100\%.$$

Реальну ставку відсотка (*PCB*) розраховують як суму переплати, віднесеної до середньозваженої суми основного боргу за кредитом (*Ксрв*):

$$PCB = (\text{сума переплати} / \text{Ксрв}) \cdot (12/n) \cdot 100\%.$$

Суму відсотків розраховують додаванням щомісячних видатків з оплати відсотків, що визначаються множенням місячної номінальної відсоткової ставки, вираженої в частках, на суму основного боргу за кредитом у відповідному періоді. Суму комісійної винагороди розраховують множенням ставки комісійної винагороди, вираженої в частках, на суму кредиту.

Середньозважена сума основного боргу за кредитом за умови щомісячного погашення боргу рівними частками (диференційований засіб погашення), що притаманне основним банківським продуктам кредитування, дорівнює середньозваженій сумі щомісячних залишків тіла кредиту, яка визначається за формулою

$$Ксрв = S \cdot (n + 1) / 2n,$$

де *S* – сума кредиту; *n* – кількість місяців кредитування.

Наведений методичний підхід дозволяє достатньо обґрунтовано розраховувати рівень реальної кредитної ставки за певним кредитним договором і може використовуватися при розробленні відповідної експертної методики.

ПРОБЛЕМА РАСЧЕТА РЕАЛЬНОЙ ПРОЦЕНТНОЙ СТАВКИ ПО ПОТРЕБИТЕЛЬСКИМ КРЕДИТАМ КОМЕРЧЕСКИХ БАНКОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Власенко В. В.

Предложен методический подход по расчету реальной процентной ставки по предоставленным потребительским кредитам коммерческими

банками при проведении судебно-экономических экспертиз, который соответствует требованиям действующих правовых норм в Украине и построен по аналогии с расчетом эффективной процентной ставки при кредитовании, введенной Национальным банком Украины.

Ключевые слова: права потребителя, полнота информации, реальная процентная ставка, эффективная кредитная ставка, кредитование, потребительский кредит.

THE PROBLEM OF CALCULATING THE REAL INTEREST RATE ON CONSUMER LOANS BY COMMERCIAL BANKS WHILE CONDUCTING FORENSIC ECONOMIC EXAMINATIONS

Vlasenko V. V.

The article deals with the practice of calculating the real interest rate on consumer loans given by commercial banks while conducting forensic economic examinations that is calculated in compliance with the requirements of normative regulation documents for consumer protection in consumer lending. As a result of the undertaken research reveals certain deficiencies and provides recommendations on calculating the effective interest rate on loans with various lending conditions. The study of publications on the notion of real interest rate allowed establishing its identification with the definition of the effective rate. The article suggests a methodological approach to calculating the real interest rate on consumer loans by commercial banks while conducting forensic economic examinations, which complies with the requirements of the current legal norms in Ukraine and is based similarly to the calculation of the effective lending interest rate of the National Bank of Ukraine.

Keywords: consumer rights, completeness of information, real interest rate, effective lending rate, lending, consumer loan.

УДК 343.98

К. В. Капустник, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ,

П. О. Івахненко, судовий експерт Хар-
ківського НДІСЕ

АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗ ДОКУМЕНТІВ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ ОПЕРАЦІЙ ПРИ НАДАННІ СПОЖИВЧИХ КРЕДИТІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ

Проаналізовано експертну практику щодо призначення й проведення досліджень за цивільними справами, пов'язаними з наданням споживчих кредитів в іноземній валюті. Наведено перелік можливих питань, основні методи, послідовність проведення етапів дослідження. Зазначено основні об'єкти дослідження та нормативно-правові акти, що регулюють діяльність у сфері надання кредитів в іноземній валюті та її відображення в бухгалтерському обліку.

Ключові слова: споживчий кредит, банк, іноземна валюта, національна валюта України, кредитна угода, міжбанківський валютний ринок.

Останнім часом збільшується кількість запитів на проведення експертиз документів фінансово-кредитних операцій при наданні банківських кредитів в іноземній валюті, що значною мірою спричинено різкими змінами курсу національної валюти України відносно іноземних валют. Особлива актуальність проблематики статті полягає у відсутності деталізованої експертної методики проведення подібних досліджень.

Банківський кредит – це будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми. Під поняттям «споживчий кредит» відповідно до чинного законодавства України розуміються кошти, що надаються кредитором (банком або іншою фінансовою установою) споживачу на придбання продукції.

Кредитні операції в іноземній валюті регламентуються законами України, нормативними актами Кабінету Міністрів України та Національного банку України, іншими нормативно-правовими актами. Слід зазначити, що Законом України «Про внесення змін до деяких законів України з метою подолання негативних наслідків фінансової кризи»¹ введено обмеження відносно надання споживчих кредитів в іноземній валюті. Так, відповідно до цього закону фінансові установи мають право надавати кредити, позики в іноземній валюті фізичним особам – резидентам і нерезидентам, які не займаються підприємницькою діяльністю, тільки для оплати послуг нерезидентам за лікування та навчання за кордоном. Тому основний обсяг експертиз, що призначаються за матеріалами цивільних справ, пов'язаних з кредитами в іноземній валюті, які були надані в період підвищеного попиту на споживче кредитування 2005–2008 рр.

Найчастіше, ініціатором проведення експертизи (замовником дослідження) документів фінансово-кредитних операцій при наданні споживчих кредитів в іноземній валюті виступає саме споживач, тобто позичальник за кредитним договором. Основною сутністю спорів відносно надання кредитів в іноземній валюті зазвичай є відсутність у банка-кредитора індивідуальної ліцензії на здійснення валютних операцій відповідно до декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю»² та питання законності укладання кредитних договорів і вираження зобов'язань в іноземній валюті, зважаючи, що законним платіжним засобом на території України є гривня. Метою ініціювання подібних спорів з боку позичальника є визнання недійсним кредитного договору та припинення пов'язаних з ним зобов'язань. Правомірність наведених позицій

¹ Див.: Про внесення змін до деяких законів України з метою подолання негативних наслідків фінансової кризи : Закон України від 23 червня 2009 р. № 1533-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1533-17>. — 14.05.2014.

² Див.: Про систему валютного регулювання і валютного контролю : декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. № 15-93 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/15-93>. — 14.05.2014.

має визначатися судом; питання ж, які ставляться на вирішення судової економічної експертизи, найчастіше викликані оспорюванням факту отримання кредиту (наявності зобов'язання в позичальника) в іноземній валюті. На вирішення експерта ставляться завдання, які можна згрупувати за об'єктами та змістом досліджень:

- вирішення питань щодо встановлення наявності й документального підтвердження відкриття рахунків в іноземній валюті;

- визначення валюти та документальне обґрунтування операцій з перерахування коштів на виконання умов кредитної угоди;

- підтвердження здійснення банком (кредитором) операцій на міжбанківському валютному ринку;

- дослідження руху коштів за валютними рахунками та ін.

Законом України «Про банки і банківську діяльність»¹ визначено, що банки організують бухгалтерський облік згідно з внутрішньою обліковою політикою, розробленою на підставі правил, установлених Національним банком України відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. Бухгалтерський облік має забезпечувати своєчасне й повне відображення всіх банківських операцій та надання користувачам достовірної інформації про стан активів і зобов'язань, результати фінансової діяльності та їх зміни. Організаційні засади бухгалтерського обліку й фінансової звітності в банках установлено Положенням про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України². Відповідно до Положення про організацію операційної діяльності в банках України³, операції, які здійснюють банки, мають бути належним чином задокументовані. Підставою для відображення операцій за балансовими та/або позабалансовими рахунками бухгалтерського обліку є первинні документи, які мають бути складені під час здійснення операції, а якщо це неможливо – безпосередньо після її закінчення в паперовій і/або електронній формі.

Інформація, що міститься в первинних документах, систематизується в регістрах синтетичного та аналітичного обліків, які ведуться на паперових носіях або в електронній формі. Запис у регістрах аналітичного обліку здійснюється лише на підставі відповідного санкціонованого первинного документа (паперового або електронного). Операції в іноземній валюті в аналітичному обліку ведуться в подвійній оцінці, а саме: в іноземній валюті – за номіналом, у гривневому еквіваленті – за офіційним курсом гривні до іноземних валют.

¹ Див.: Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>. — 14.05.2014.

² Див.: Про затвердження Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банках України : постанова Правління Національного банку України від 30 грудня 1998 р. № 566 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0056-99>. — 14.05.2014.

³ Див.: Про затвердження Положення про організацію операційної діяльності в банках України : постанова Правління Національного банку України від 18 червня 2003 р. № 254 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0559-03>. — 14.05.2014.

Інструкцією з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України¹ визначено, що банк здійснює облік кредитних, вкладних (депозитних) операцій в іноземній валюті та банківських металах, а також нарахування доходів і витрат та формування спеціальних резервів аналогічно до порядку обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій у національній валюті. Банк відображає в бухгалтерському обліку курсові різниці від переоцінювання суми кредиту та вкладу (депозиту), а також нарахованих за ними процентів і сформованих спеціальних резервів в іноземній валюті та банківських металах у зв'язку зі зміненням офіційного курсу гривні до іноземних валют за рахунком 6204 «Результат від торгівлі іноземною валютою та банківськими металами».

Порядок відкриття (закриття) і режим рахунків визначаються нормативно-правовими актами Національного банку України. Порядок відкриття (закриття) внутрішньобанківських рахунків для накопичення інформації з обліку нарахованих доходів і витрат, кредитів, розміщених депозитів, розподілу прибутку тощо банк визначає самостійно. Усі рахунки мають бути зареєстровані в книзі реєстрації відкритих рахунків.

Загальні вимоги Національного банку України до оформлення клієнтами доручень на переказ коштів в іноземній валюті або банківських металах, їх виконання уповноваженими банками та іншими фінансовими установами, порядку зарахування коштів в іноземній валюті визначено в Положенні про порядок виконання банками документів на переказ, примусове списання і арешт коштів в іноземних валютах та банківських металах².

Порядок відображення в бухгалтерському обліку банками України операцій з готівкою в національній та іноземній валютах під час здійснення касових операцій визначається Інструкцією з бухгалтерського обліку операцій з готівковими коштами та банківськими металами в банках України³; порядок і вимоги щодо здійснення банками, їх філіями та відділеннями касових операцій у національній та іноземній валютах – Інструкцією про ведення касових операцій банками в Україні⁴.

¹ Див.: Про затвердження Інструкції з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України : постанова Правління Національного банку України від 27 грудня 2007 р. № 481 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0048-08>. — 14.05.2014.

² Див.: Про затвердження Положення про порядок виконання банками документів на переказ, примусове списання і арешт коштів в іноземних валютах та банківських металах : постанова Правління Національного банку України від 28 липня 2008 р. № 216 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0910-08>. — 14.05.2014.

³ Див.: Про затвердження Інструкції з бухгалтерського обліку операцій з готівковими коштами та банківськими металами в банках України : постанова Правління Національного банку України від 20 жовтня 2004 р. № 495 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1425-04>. — 14.05.2014.

⁴ Див.: Про затвердження Інструкції про ведення касових операцій банками в Україні : постанова Правління Національного банку України від 1 червня 2011 р.

Порядок і умови торгівлі іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку України та міжнародних валютних ринках установлено в Положенні про порядок і умови торгівлі іноземною валютою¹. Торгівля іноземною валютою на території України здійснюється через уповноважені банки та інші фінансові установи, що одержали ліцензію на торгівлю іноземною валютою Національного банку України, виключно на міжбанківському валютному ринку України. Структура міжбанківського валютного ринку, а також порядок і умови торгівлі іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку визначаються Національним банком України.

Міжбанківський валютний ринок України — це сукупність відносин у сфері торгівлі іноземною валютою в Україні між суб'єктами ринку, між суб'єктами ринку і їх клієнтами (у тому числі банками-нерезидентами), між суб'єктами ринку та Національним банком, а також між Національним банком і його клієнтами. Купувати, обмінювати іноземну валюту з метою виконання зобов'язань за кредитними договорами резидентів (крім суб'єктів ринку) мають право лише суб'єкти ринку, від яких було отримано кредит. Підставою для купівлі або обміну іноземної валюти резидентам з метою виконання зобов'язань за кредитними операціями в іноземній валюті є такі документи:

- заява про купівлю іноземної валюти;
- оригінал кредитного договору (договору позики), що підтверджує потребу виконання резидентом зобов'язань в іноземній валюті (включаючи проценти, комісійні, неустойки тощо), та його копії;
- копія кредитного договору (договору позики), засвідчена уповноваженим банком – агентом Кабінету Міністрів України або іншим обслуговуючим банком, що підтверджує потребу виконання зобов'язань в іноземній валюті за кредитами в іноземній валюті (включаючи проценти, комісії, неустойки тощо).

У процесі проведення експертизи документів фінансово-кредитних операцій при наданні споживчих кредитів в іноземній валюті можна виділити певну послідовність етапів дослідження. Так, у першу чергу аналізуються поставлені завдання й надані матеріали (визначається достатність обсягу матеріалів для проведення необхідних досліджень і надання відповідей на питання, поставлені на вирішення експерта; необхідність витребування додаткових документів тощо). Виходячи з поставлених питань та наданих матеріалів, експерт визначає методи проведення дослідження. При проведенні подібних досліджень доцільно застосовувати метод документальної перевірки й зіставлення документів відповідно до методики проведення судових експертиз «Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз» за реєстраційним кодом

№ 174 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0790-11>. — 14.05.2014.

¹ Див.: Про затвердження нормативно-правових актів Національного банку України : постанова Правління Національного банку України від 10 серпня 2005 р. № 281 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0950-05>. — 14.05.2014.

№ 11.0.08, Методику експертного дослідження операцій з кредитування фізичних осіб за реєстраційним кодом 11.3.01, інші методики згідно з Регистром методик проведення судових експертиз¹. Далі проводиться дослідження з використанням обраних методів (методик) відповідно до поставлених питань (наприклад, щодо дослідження операцій за рахунками, відкритими позичальнику, згідно з умовами кредитного договору; відповідності наданих первинних документів вимогам до платіжних документів в іноземній валюті; відповідності первинним документам відображення операцій в облікових регістрах банку тощо). За результатами проведених досліджень формуються висновки у вигляді відповідей на кожне поставлене питання або наводяться причини, з яких його неможливо вирішити.

При виконанні подібних експертиз пропонуємо такий перелік об'єктів дослідження:

- документи, що підтверджують договірні відносини банку з клієнтом (кредитні договори, договори про відкриття банківських рахунків тощо);
- первинні документи, що мають складатися при здійсненні операцій (платіжні доручення, меморіальні ордери, касові документи, інші первинні документи);
- регістри бухгалтерського обліку (облікові регістри, виписки за рахунками тощо);
- інші документи, що стосуються поставлених питань (заяви про купівлю/продаж іноземної валюти, довідки, заяви про відкриття банківського рахунку тощо).

Отже, ураховуючи актуальність проблематики статті, розроблення та затвердження деталізованої методики дослідження документів фінансово-кредитних операцій при наданні споживчих кредитів в іноземній валюті, яка б містила конкретизацію дій експерта на кожному з етапів проведення експертизи, дозволить забезпечити єдиний типовий підхід до вирішення поставлених питань при проведенні подібних експертиз.

АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСПЕРТИЗ ДОКУМЕНТОВ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ ПРИ ПРЕДОСТАВЛЕНИИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ КРЕДИТОВ В ИНОСТРАННОЙ ВАЛЮТЕ

Капустник К. В., Ивахненко П. А.

Проанализирована экспертная практика по назначению и проведению исследований по гражданским делам, связанным с предоставлением потребительских кредитов в иностранной валюте. Приведен перечень возможных вопросов, основные методы, последовательность проведения этапов исследования. Указаны основные объекты исследования и нормативно-правовые акты, которые регулируют деятельность в сфере предоставления кредитов в иностранной валюте и ее отображение в бухгалтерском учете.

¹ Див.: Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rase.minjust.gov.ua>. — 14.05.2014.

Ключевые слова: потребительский кредит, банк, иностранная валюта, национальная валюта Украины, кредитное соглашение, межбанковский валютный рынок.

THE ALGORITHM OF CONDUCTING EXAMINATIONS OF FINANCIAL AND LENDING TRANSACTION DOCUMENTS WHILE PROVIDING CONSUMER LOANS IN FOREIGN CURRENCY

Kapustnyk K. V., Ivakhnenko P. O.

The relevance of the article is conditioned by the growing number of requests for examinations of financial and lending transaction documents for loans provided in foreign currency, caused by the drastic change in the exchange rate of the Ukrainian national currency in terms of foreign currencies. In addition, there is no approved detailed method of conducting such studies, and it does not allow for having a unified generic approach to solving the questions in the course of the examination. The main cause of disputes regarding the lending in foreign currency is usually the fact that the lending bank does not have an individual license for transactions in foreign currency, the issue of legality of lending contracts and expression of obligations in foreign currency, taking into account that hryvna is the legal means of payment on the territory of Ukraine. The article deals with a list of potential questions, main methods and methodologies used while conducting studies on these issues. It suggests the examination stage sequence, provides the main objects to be studied as well as normative and legal acts that regulate lending in foreign currency and its accounting in the balance documents.

Keywords: consumer loan, bank, foreign currency, national currency of Ukraine, loan agreement, interbank currency market.

УДК 343.98:347.73, 624

Р. Б. Каплін, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ,
О. В. Аніщенко, завідувач сектору
Харківського НДІСЕ,
І. В. Губанова, старший судовий експерт
Харківського НДІСЕ

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІДОБРАЖЕННЯ ОПЕРАЦІЙ З АКЦІЯМИ В БУХГАЛТЕРСЬКОМУ Й ПОДАТКОВОМУ ОБЛІКАХ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ ТА ІНСТИТУТІВ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ

Останнім часом значно збільшилася кількість запитів щодо проведення судових експертиз стосовно відображення операцій з акціями в бухгалтерському й податковому обліках господарських товариств та інститутів спільного інвестування. Розглянуто методичні підходи до проведення таких експертних досліджень, а також зазначено, які документи необхідно при цьому досліджувати.

Ключові слова: бухгалтерський облік акцій, податковий облік акцій, фінансові інвестиції, акціонерне товариство, статутний капітал, інвестиційний фонд.

В умовах ринку його учасники вступають між собою в численні відносини, у тому числі з приводу передавання грошей і товарів. У цьому розумінні акції – така форма фіксації ринкових стосунків між учасниками ринку, яка сама є об'єктом цих стосунків. Іншими словами, укладення договору між учасниками ринку полягає в передаванні або купівлі-продажі акцій в обмін на гроші або товар. Акції можна розглядати як товар, але товар особливого роду, пов'язаний не з юридичним статусом суб'єкта (чи є він юридичною особою або фізичною), а з його майновим статком. Акції є таким товаром, який має значення не сам по собі, а лише як представник, інструмент відповідного ринку, потреби якого вони й обслуговують. При цьому акції виступають як віддзеркалення вартості інвестицій (капіталу) і є особливою формою існування власного й позикового капіталів компаній. Їх сутність полягає в тому, що у власника капіталу сам капітал відсутній, але є всі права на нього, зафіксовані у формі акцій, за допомогою яких розрізняють право власності на капітал, сам капітал, а включають його в ринковий процес у таких формах, у яких це необхідно для компанії й економіки в цілому.

З введенням у дію Податкового кодексу України у підприємств у ході практичного застосування нових правил обліку операцій з цінними паперами виникає багато питань щодо відображення цих операцій в обліку, визначення їх вартості, застосування/незастосування до деяких ціннопаперових операцій нової ставки 10 % (п. 153.9 ПК), погашення накопичених ціннопаперових збитків, оподаткування операцій із корпоративними правами та ін. У багатьох випадках виникає питання щодо правильності обраного підприємством методу відображення в обліку операцій з акціями. Як свідчить експертна практика, усе частіше суди й слідчі органи ставлять на вирішення експертів питання щодо коректності відображення операцій з акціями в обліку підприємств, визначення вартості акцій та їх оподаткування. На нашу думку, ці питання необхідно вирішувати в комплексі із залученням спеціалістів з оцінювання цілісних майнових комплексів.

Нині не існує методики експертного дослідження особливостей відображення операцій з акціями в бухгалтерському й податковому обліках господарських товариств та інститутів спільного інвестування. У статті розглянуто деякі аспекти проведення таких досліджень і загальні методичні підходи.

При проведенні експертних досліджень визначення акцій як об'єктів обліку тісно пов'язано з тим, хто є їх власником: емітент чи інвестор. Якщо для першого акції можуть бути одним із видів капіталу (власним або залученим), то для другого – активами. Крім того, акції компанії можуть бути й виробничими фінансовими інструментами. Отже, при проведенні дослідження слід звертати увагу на те, що внаслідок операцій з цими інструментами в обліку виникають невизнані активи, зобов'язання або власний капітал, що відображаються на позабалансових рахунках з моменту виникнення прав

вимоги або зобов'язання (на дату укладення договору) до дати виконання контракту або його продажу.

Основними видами операцій з акціями власної емісії є:

- емісія;
- продаж, викуп, обмін без змін або зі зміною номінальної вартості (підвищення, зниження);
- нарахування та виплата дивідендів.

Основними видами операцій з акціями не власної емісії є: купівля; продаж; зберігання; отримання дивідендів.

Серед інструментів облікової політики компаній відносно акцій можна виділити такі:

- визначення критеріїв розмежування довгострокових і короткострокових фінансових інвестицій (строк вкладення, ліквідність тощо);
- порядок визначення первинної вартості фінансових інвестицій;
- обрання методу оцінки фінансових інвестицій на дату балансу (за справедливою вартістю, за участю в капіталі, за собівартістю з урахуванням зменшення корисності, за амортизованою собівартістю);
- обрання джерела фінансування фінансових інвестицій (прибуток, додатково вкладений капітал, довгострокові зобов'язання тощо);
- порядок визначення доходів від фінансових інвестицій, прибутків (збитки) від продажу, доходів від змінення вартості даних об'єктів;
- обрання методу дивідендної політики (метод постійного розміру дивідендів, метод стійкого прирощення дивідендів, метод постійного коефіцієнта виплат, метод постійної і змінної частин дивіденду, залишковий метод відносно формування маси дивіденду, залишковий метод стосовно формування фондів акціонерного товариства);
- обрання джерела нарахування дивідендів (чистий прибуток звітного року, резервний фонд підприємства, нерозподілений прибуток минулих років);
- порядок списання організаційних витрат компанії, пов'язаних з випуском акцій (наприклад, за рахунок додатково вкладеного капіталу, а якщо його недостатньо, – за рахунок нерозподіленого прибутку (непокритих збитків);

— порядок змінення статутного капіталу компанії (виплата дивідендів акціями, викуп акцій власної емісії, додатковий випуск акцій, реінвестиція прибутку, обмін облігацій на акції, змінення номінальної вартості акцій).

Оскільки метою бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності є надання користувачам інформації про фінансовий стан, результати діяльності й рух грошових коштів компанії з метою прийняття управлінських рішень, то облік акцій як об'єкта діяльності компанії (операційної, інвестиційної та фінансової) повинен проводитися в розрізі обліку доходів, витрат, фінансових результатів і руху грошових коштів. При проведенні експертного дослідження слід ураховувати, що акції є об'єктом операційної діяльності лише для організацій – торговців цінними паперами, тобто для професійних учасників ринку цінних паперів (крім сплати відсотків за борговими

цінними паперами). Для всіх інших компаній операції з акціями є інвестиційною або фінансовою діяльністю, яка відповідним чином відбивається у фінансовій звітності.

Основні методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про обіг акцій визначають Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 12 «Фінансові інвестиції», Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 24 «Прибуток на акцію», Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 34 «Платіж на основі акцій»¹.

У бухгалтерському обліку акції розглядаються як фінансові інструменти, використання яких у процесі перерозподілу фінансових ресурсів між учасниками ринку приводить до одночасного виникнення (збільшення) фінансових активів в однієї компанії та фінансових зобов'язань або інструментів власного капіталу – в іншій. Так, при проведенні дослідження слід звернути увагу на те, що компанія-емітент, випускаючи й розміщуючи акції серед інвесторів, повинна збільшити тим самим власний капітал, тобто для компанії-емітента коштовні папери є інструментом власного капіталу. Для інвесторів придбані акції є фінансовими інвестиціями, тобто активами, оскільки їх використання, як очікується, приведе до надходження економічних вигод у майбутньому, а саме: збільшення прибутку, вартості капіталу.

При обранні методу дослідження операцій з акціями слід звертати увагу на те, що залежно від статусу інвестора на ринку цінних паперів змінюються й цілі придбання акцій. Цей факт особливо важливий для бухгалтерського обліку, оскільки визначає порядок оприбутковування акцій, тобто акції можуть бути оприбутковані інституційними інвесторами як фінансові інвестиції, професійними інвесторами – як товар або грошові документи, депозитарієм – як майно, узятє на зберігання, довірчими товариствами – як майно, узятє в довірче управління. У двох останніх випадках акції не є власністю таких інвесторів і тому можуть розглядатися лише як позабалансові активи. В інших випадках акції мають бути оприбутковані на рахунках майна компанії.

Зазначений факт є основоположним при формуванні методики бухгалтерського обліку фінансових інвестицій в акції та складанні звітності залежно від суб'єкта, що здійснює інвестування, у зв'язку з цим на дані аспекти необхідно звертати увагу при ознайомленні з наданими на дослідження матеріалами та складанні клопотання.

У ході проведення дослідження слід виходити з того, що для узагальнення інформації про наявність і рух фінансових інвестицій наказом Міністерства фінансів України від 29 грудні 2000 р. № 356 рекомендується використовувати Журнал 4 (другий розділ) і Відомість 4.2. У Журналі 4

¹ Див.: Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 12 «Фінансові інвестиції»: наказ Міністерства фінансів України від 26.04.2000 № 91; Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 24 «Прибуток на акцію»: наказ Міністерства фінансів України від 16.07.2001 № 344; Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 34 «Платіж на основі акцій»: наказ Міністерства фінансів України від 30.12.2008 № 1577 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>.

(з кредиту рахунків 14, 15, 18, 35) фактично показується зменшення (вибуття) вартості довгострокових інвестицій, що враховуються за методом участі в капіталі, а також уведення в експлуатацію різних необоротних активів і вибуття (списання) поточних фінансових інвестицій¹.

Планом рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій² за позабалансовими рахунками не передбачено систему подвійного запису, а тому всі похідні інструменти повинні враховуватися на одному рахунку незалежно від того, чи є вони невизнаним фінансовим активом, зобов'язанням або інструментом власного капіталу. Це певною мірою ускладнює процес обліку похідних фінансових інструментів і потребує формування досконалої системи аналітичного обліку.

У момент придбання фінансові інвестиції обліковуються за собівартістю, яка залежить від способу їх придбання. Після визначення собівартості акцій необхідно обрати рахунки бухгалтерського обліку, на яких вони відображаються.

Облік статутного капіталу акціонерного товариства розпочинається з моменту прийняття рішення про його формування. Для фіксації суми оголошеного капіталу в журналі реєстрації господарських операцій, а потім і на рахунках обліку окремими компаніями запроваджується в облік додатковий субрахунок до позабалансового рахунку 041 «Непередбачені активи» – 0412 «Оголошений капітал».

Внески засновників у процесі підписки на акції акумулюються на поточному рахунку для формування статутного капіталу акціонерного товариства, кошти з якого після реєстрації статутного капіталу списуються на рахунок 311 «Поточні рахунки в національній валюті».

Внески засновників у процесі підписки на оголошені акції відображаються записами:

- Дт 315 «Поточний рахунок для створення статутного капіталу»;
- Кт 46 «Несплачений капітал».

Після реєстрації статутного капіталу оголошений капітал списується з позабалансового рахунку, а в частині підписаного капіталу – відноситься на балансовий рахунок 40 «Статутний капітал». Для відображення цих операцій на рахунках бухгалтерського обліку застосовуються такі записи:

- 1) на списану суму оголошеного капіталу:
 - Кт 0412 «Оголошений капітал»;
- 2) на суму підписаного капіталу:
 - Дт 46 «Несплачений капітал»;
 - Кт 40 «Статутний капітал».

¹ Див.: Про затвердження Методичних рекомендацій по застосуванню реєстрів бухгалтерського обліку: наказ Міністерства фінансів України від 29.12.2000 № 356 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.uazakon.com/big/text574/pg1.htm>.

² Див.: Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку та Інструкції про його застосування : наказ Міністерства фінансів України від 30.11.1999 № 291 (у редакції наказу Мінфіна України від 09.12.2011 № 1519, із змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99>.

Якщо підписка не відбулася, відкриті рахунки закриваються, кошти повертаються засновникам і учасникам, рахунок у банку ліквідується. В обліку проведені операції відображаються таким чином:

1) повернення коштів засновникам і учасникам:

— Дт 46 «Несплачений капітал»;

— Кт 315 «Поточний рахунок для створення статутного капіталу»;

2) визнається недійсним оголошений капітал:

— Кт 0412 «Оголошений капітал».

Після реєстрації акціонерного товариства вся сума організаційних витрат, пов'язаних з обслуговування акціонерного капіталу, має бути списана в дебет рахунку 392 «Витрати на випуск цінних паперів». Відповідно в обліку здійснюються записи:

— Дт 377 «Розрахунків з іншими дебіторами»;

— Кт 311 «Поточні рахунки в національній валюті».

— Дт 392 «Витрати на випуск цінних паперів»;

— Кт 377 «Розрахунків з іншими дебіторами».

Оскільки організаційні витрати, пов'язані із створенням компанії, є передумовою ведення звичайної діяльності, то їх необхідно списувати саме на витрати звичайної діяльності, наприклад, на субрахунок 977 «Інші витрати звичайної діяльності». У свою чергу інші витрати звичайної діяльності наприкінці кожного звітного періоду протягом року списуватимуться на фінансовий результат іншої звичайної діяльності (дебет 793 «Результат іншої звичайної діяльності»). Відповідно в обліку дані операції матимуть такий вид:

1) списання частини витрат майбутніх періодів на витрати звітного періоду:

— Дт 977 «Інших витрат звичайної діяльності»;

— Кт 392 «Витрати на випуск цінних паперів»;

2) списання витрат звітного періоду на фінансовий результат:

— Дт 793 «Результат іншої звичайної діяльності»;

— Кт 977 «Інших витрат звичайної діяльності».

Для акумуляції коштів та інших активів, що надходять для оплати акцій після реєстрації інформації про їх випуск (підписку), використовується рахунок 46 «Несплачений капітал» у кореспонденції з рахунками відповідних активів. У балансі стаття «Несплачений капітал» подана в розділі «Власний капітал». При цьому ця стаття зменшує загальну вартість власного капіталу акціонерного товариства до фактично сплаченого, тобто реального рівня. Таку методику обліку статутного капіталу передбачено національними стандартами бухгалтерського обліку.

Одним із недоліків методики обліку статутного капіталу, що діє, є відсутність в обліку інформації про акції власної емісії, яка впливає на його прозорість і аналітичну сутність.

Різниця між номінальною й ринковою вартостями активу, в обмін на який розповсюджуються акції компанії, а також вартість акцій вище номіналу складають емісійний дохід акціонерного товариства, що враховується на рахунок 421 «Емісійний дохід».

Збільшення статутного капіталу корпоративного інвестиційного фонду, яке здійснюється шляхом випуску акцій корпоративного інвестиційного фонду з метою спільного інвестування в сумі номінальної вартості зареєстрованих акцій, відображається відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку на субрахунку 401 «Статутний капітал» рахунку 40 «Зареєстрований (пайовий) капітал» на підставі відомостей про реєстрацію змін до статуту в органах державної реєстрації. При цьому номінальна вартість зареєстрованих, але не розміщених акцій корпоративного інвестиційного фонду відображається на рахунку 46 «Неоплачений капітал».

При первинному розміщенні акцій корпоративного інвестиційного фонду після набуття права власності на акції сума неоплаченого капіталу зменшується на суму коштів, отриманих у їх оплату від інвесторів, у розмірі номінальної вартості акцій. При цьому в разі розміщення акцій корпоративного інвестиційного фонду:

1) за ціною вище номінальної вартості отриманий емісійний дохід (сума перевищення ціни розміщення над номінальною вартістю) відображається на субрахунку 421 «Емісійний дохід» рахунку 42 «Додатковий капітал»;

2) за ціною нижче номінальної вартості різниця між номінальною вартістю та ціною розміщення акцій фонду відноситься на зменшення залишку субрахунку 421 «Емісійний дохід» рахунку 42 «Додатковий капітал» у частині наявного накопиченого залишку на цьому рахунку. Сума різниці між номінальною вартістю та ціною розміщення цих цінних паперів, не покрити залишком субрахунку 421 «Емісійний дохід» рахунку 42 «Додатковий капітал», відображається на субрахунку 442 «Непокриті збитки» рахунку 44 «Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)».

Викуплені цінні папери інститутів спільного інвестування (ІСІ) обліковуються на рахунку 45 «Вилучений капітал» за ціною викупу, визначеною відповідно до Закону України «Про інститути спільного інвестування»¹. При вторинному розміщенні акцій ІСІ здійснюється зменшення розміру вилученого капіталу на суму балансової вартості вторинно розміщених цінних паперів ІСІ. При цьому в разі вторинного розміщення акцій:

1) за ціною вище їх балансової вартості (вартості викупу) емісійний дохід (різниця між балансовою вартістю та ціною вторинного розміщення цих цінних паперів) відображається на субрахунку 421 «Емісійний дохід» рахунку 42 «Додатковий капітал»;

2) за ціною нижче їх балансової вартості (вартості викупу) різниця між ціною вторинного розміщення та балансовою вартістю цих цінних паперів відображається на субрахунку 421 «Емісійний дохід» рахунку 42 «Додатковий капітал» у частині наявного накопиченого залишку на цьому субрахунку. Різниця між ціною вторинного розміщення та балансовою вартістю цих

¹ Див.: Про інститути спільного інвестування: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5080-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5080-17>; Про затвердження Положення про особливості бухгалтерського обліку операцій інститутів спільного інвестування : рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26.11.2013 № 2669 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z2156-13>.

цінних паперів, не покрита залишком субрахунку 421 «Емісійний дохід» рахунку 42 «Додатковий капітал», відображається на субрахунку 442 «Непокриті збитки» рахунку 44 «Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)».

Загальні положення обліку операцій торгівлі цінними паперами відповідно до правил п. 153.8 ПК полягають у такому:

- облік цінних паперів ведеться окремо від звичайного «прибуткового» обліку платника податків;

- об'єктом оподаткування за ставкою 10 % є додатний фінансовий результат (прибуток) від операцій торгівлі цінними паперами, який визначається згідно із правилами бухгалтерського обліку – суму прибутків від торговельних операцій із цінними паперами зменшують на суму збитків від таких самих операцій протягом звітного періоду;

- фінансовий результат від торгівлі цінними паперами, які знаходяться в обігу на фондовій біржі (біржові) і які не обертаються на фондовій біржі (небіржові), ураховуються окремо;

- якщо за результатами звітного періоду за операціями торгівлі біржовими цінними паперами отримано збиток, то його сума переноситься в зменшення загального фінансового результату за такими операціями в подальших звітних періодах до повного погашення;

- облік фінансових результатів від операцій торгівлі небіржовими цінними паперами ведеться за кожним їх видом окремо. Якщо за результатами звітного періоду загальна сума прибутків за операціями торгівлі небіржовими цінними паперами перевищує загальну суму збитків від таких самих операцій за кожним їх видом, то сума перевищення оподатковується за ставкою 10 %. Якщо збитки за кожним видом цінних паперів перевищують отриманий прибуток, то сума такого від'ємного фінансового результату переноситься в зменшення загального фінансового результату за такими операціями в подальших звітних періодах протягом 1095 днів, що настають за звітним періодом виникнення такого збитку;

- фінансовий результат прибуток/збиток за кожною окремою операцією визначається як додатна/від'ємна різниця між доходом від відчуження цінних паперів і сумою витрат у зв'язку із їх придбанням. Виняток – операції з борговими процентними цінними паперами;

- дохід платника податків від продажу, обміну або інших способів відчуження цінних паперів визнається за датою переходу покупцеві права власності на такі цінні папери;

- витрати платника податків, здійснені на користь продавця (емітента) цінних паперів, визнаються в період визнання доходу від відчуження таких паперів.

Із наведеного випливає, що нові правила податкового обліку за операціями з цінними паперами максимально наближено до правил їх бухгалтерського обліку.

Оскільки новий податковий облік цінних паперів тісно пов'язаний із бухгалтерським обліком, то для визначення об'єкта оподаткування при експертному дослідженні доцільно використовувати дані бухгалтерського обліку. Отже, при проведенні експертизи необхідно досліджувати аналітичні

дані бухгалтерського обліку підприємств: окремі субрахунки обліку собівартості, витрат, доходу й фінансових результатів для біржових і небіржових цінних паперів, для кожного виду небіржових цінних паперів (для додаткового контролю можна ще й для процентних цінних паперів).

Нові податкові правила обліку торговельних операцій із цінними паперами максимально наближено до бухгалтерських, що робить їх податковий облік прозорим і дозволяє вести його на підставі даних бухгалтерського обліку. При проведенні судових експертних досліджень це забезпечує структурний підхід до обрання методу експертного дослідження операцій з акціями, системне оброблення даних і конкретно визначає об'єкти експертного дослідження.

Нині за нашою участю розробляється методика комплексних експертних досліджень з визначення вартості акцій підприємств залежно від цілей оцінювання, котирування акцій, змінення їх вартості в часі та інших факторів, які впливають на остаточний результат.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ЭКСПЕРТНОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ ОСОБЕННОСТЕЙ ОТОБРАЖЕНИЯ ОПЕРАЦИЙ С АКЦИЯМИ В БУХГАЛТЕРСКОМ И НАЛОГОВОМ УЧЕТАХ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОБЩЕСТВ И ИНСТИТУТОВ СОВМЕСТНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ

Каплин Р. Б., Анищенко О. В., Губанова И. В.

В последнее время значительно увеличилось количество запросов, касающихся проведения судебных экспертиз по отображению операций с акциями в бухгалтерском и налоговом учетах хозяйственных обществ и институтов совместного инвестирования. Рассмотрены методические подходы к проведению таких экспертных исследований, а также указано, какие документы необходимо при этом исследовать.

Ключевые слова: бухгалтерский учет акций, налоговый учет акций, финансовые инвестиции, акционерное общество, уставной капитал, инвестиционный фонд.

METHODICAL APPROACHES TO EXPERT STUDY OF PECULIARITIES REPORTING TRANSACTIONS WITH SHARES IN BOOKKEEPING AND TAX ACCOUNTING OF ECONOMIC ENTITIES AND JOINT INVESTMENT INSTITUTIONS

Kaplin R. B., Anishchenko O. V., Hubanova I. V.

In market conditions the market participants engage in numerous relationships with one another, including those involving the transfer of money and goods. In this respect shares represent a form of recording the relationships between the market participants that itself is an object of these relationships. The new taxation rules for accounting trade transactions with securities is as close as possible to the bookkeeping accounting, thus making the tax accounting of securities transparent, and allowing the use of data from bookkeeping accounting records. In conducting forensic expert studies it provides for the structural approach to selecting the method of expert study of transactions with shares, systematic data processing and specifies the objects of the expert study. Now the authors are involved in developing comprehensive expert study methods to determine an enterprise share price

depending on the purposes of the evaluation, share quotation, changes in the price with time and other factors affecting the final result.

Keywords: bookkeeping accounting of shares, tax accounting of shares, financial investments, joint stock company, authorized capital stock, investment fund.

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 343.98:347.73

Н. І. Панченко, завідувач сектору Сумського відділення Харківського НДІСЕ,
І. М. Гордієнко, старший судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗРАХУНКУ ТАРИФУ НА ПОСЛУГИ З УТРИМАННЯ БУДИНКІВ, СПОРУД І ПРИБУДИНКОВИХ ТЕРИТОРІЙ ОБ'ЄДНАНЬ СПІВВЛАСНИКІВ БАГАТОКВАРТИРНОГО БУДИНКУ

Розглянуто особливості проведення економічних досліджень із питань обґрунтування розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій об'єднань співвласників багатоквартирного будинку. Наведено нормативні та законодавчі акти, якими регламентовано порядок формування тарифів на послуги з їх утримання. Визначено перелік документів, який підлягає дослідженню для документального й нормативного обґрунтування розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території об'єднання співвласників багатоквартирного будинку.

Ключові слова: об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, тарифи, послуги з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій, житлово-комунальні послуги.

Актуальність теми зумовлена зростанням кількості об'єднань співвласників багатоквартирного будинку (далі – ОСББ), які створюються власниками для спільного управління, утримання й використання багатоквартирних будинків. При цьому постає питання розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій ОСББ, який був би економічно обґрунтованим та задовольнив потреби й бажання всіх їх співвласників. Адже від його вирішення залежить право споживачів, які мешкають у будинках ОСББ, на отримання пільг і субсидій. Спірність такої ситуації

підтверджується зростанням кількості судових справ з визнання необґрунтованими встановлені тарифи на послуги з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій ОСББ.

На вирішення судово-економічних експертів ставиться питання щодо економічної обґрунтованості розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій ОСББ за конкретною адресою. При цьому відповідно до встановленої законом компетенції експерт досліджує саме розрахунок тарифу, а не розраховує його самостійно.

При дослідженні має бути застосована Методика дослідження документального обґрунтування тарифів на житлово-комунальні послуги, зареєстрована в Реєстрі методик Міністерства юстиції України, реєстраційний код 11.1.12¹. Однак порядок формування тарифу на житлово-комунальні послуги ОСББ має свої особливості, які не відображені в цій Методиці. Правові та організаційні засади створення й діяльності ОСББ визначаються Законом України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»² (далі – Закон про ОСББ).

Відповідно до ст. 4 цього Закону об'єднання створюється з метою забезпечення й захисту прав його членів і дотримання їх обов'язків, належного утримання й використання неподільного та загального майна, забезпечення своєчасного надходження коштів для сплати всіх платежів, передбачених законодавством і статутними документами³. Ця сама стаття визначає предмет діяльності ОСББ: основна діяльність об'єднання полягає в здійсненні функцій, що забезпечують реалізацію прав власників приміщень на володіння й користування спільним майном членів об'єднання, належне утримання будинку та прибудинкової території, сприяння членам об'єднання в отриманні житлово-комунальних та інших послуг належної якості за обґрунтованими цінами й виконання ними своїх зобов'язань, пов'язаних з діяльністю об'єднання.

Статтею 10 Закону про ОСББ визначено, що вищим органом управління об'єднання є загальні збори. До виключної компетенції членів загальних зборів об'єднання віднесено затвердження кошторису, балансу об'єднання, річного звіту; визначення розмірів внесків і платежів членами об'єднання, у тому числі тарифів на послуги з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій.

Законом про ОСББ також передбачено, що для керівництва поточною діяльністю об'єднання обирається правління, до компетенції якого віднесено: підготовку кошторису, балансу об'єднання й річного звіту; розпорядження коштами об'єднання відповідно до затвердженого загальними зборами об'єднання кошторису; ведення діловодства, бухгалтерського обліку та звітності про діяльність об'єднання.

¹ Див.: Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rmpse.minjust.gov.ua>.

² Див.: Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку : Закон України від 29.11.2001 № 2866-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-14>.

³ Там само.

Відповідно до ст. 11 Закону про ОСББ передбачено такий порядок утримання житлового комплексу на балансі. Об'єднання після набуття статусу юридичної особи може:

- прийняти на власний баланс весь житловий комплекс;
- за договором з попереднім власником залишити його балансоутримувачем усього житлового комплексу або його частини;
- укласти договір з будь-якою юридичною особою, статут якої передбачає можливість здійснення такої діяльності, про передання їй на баланс усього житлового комплексу або його частини.

Законом передбачено, що саме балансоутримувач забезпечує управління житловим комплексом.

Основні засади організаційних, господарських відносин, що виникають у сфері надання й споживання житлово-комунальних послуг між їх виробниками, виконавцями та споживачами, а також їх права й обов'язки визначені Законом України «Про житлово-комунальні послуги»¹ (далі – Закон про ЖКП).

Згідно зі ст. 19 цього Закону відносини між учасниками договірних відносин у сфері житлово-комунальних послуг здійснюються виключно на договірних засадах, причому учасниками відносин у сфері житлово-комунальних послуг є: власник, споживач, виконавець, виробник. При цьому зазначено, що балансоутримувач та управитель (яким найчастіше виступає ОСББ) залежно від цивільно-правових угод можуть бути споживачем, виконавцем або виробником житлово-комунальних послуг.

Основні принципи тарифоутворення й оплати житлово-комунальних послуг визначено в розділі VII Закону про ЖКП, до яких віднесено принцип відповідності рівня цін/тарифів розміру економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво та принцип відповідності оплати житлово-комунальних послуг їх наявності, кількості і якості.

Відповідно до п. 2, 3 ст. 31 Закону про ЖКП передбачено такий порядок формування цін/тарифів на кожний вид житлово-комунальних послуг.

Виконавці/виробники здійснюють розрахунки економічно обґрунтованих витрат на виробництво житлово-комунальних послуг і подають їх на затвердження органам місцевого самоврядування в установленому законодавством порядку. Органи місцевого самоврядування затверджують ціни/тарифи на житлово-комунальні послуги в розмірі економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво.

При дослідженні слід ураховувати, що утримання будинку та прибудинкової території ОСББ може забезпечуватися (і на практиці забезпечується) як самим ОСББ, так і відповідними суб'єктами господарювання (виконавцями послуг з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій).

Отже, якщо ОСББ не надає й не виробляє житлово-комунальних послуг і, як про це зазначено в листі Міністерства регіонального розвитку України від 26.04.2011

¹ Див.: Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24.06 2004 № 1875-IV (із змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1875-15>.

№ 7/15-4687¹, не є виробником або виконавцем житлово-комунальних послуг відповідно до Закону про ЖКП, а тому й не формує цін чи тарифів на послуги, які б підлягали встановленню (затвердженню) органами місцевого самоврядування.

У разі, якщо утримання будинку та прибудинкової території ОСББ здійснюється відповідним підприємством — виконавцем послуг з утримання на підставі договору з об'єднанням, то свої послуги об'єднанню таке підприємство має надавати за тарифами, установленними органами місцевого самоврядування. Провести розрахунок такого тарифу й надати його для встановлення органу місцевого самоврядування повинно відповідне підприємство згідно із Порядком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2011 № 869².

Що стосується особливостей розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території, які надаються самим ОСББ, то в листі Мінрегіонбуду України від 30.11.2012 № 7/10-19373 надано таке роз'яснення.

Ті ОСББ, які самостійно (власними силами та/або із залученням на договірній основі інших юридичних і фізичних осіб) забезпечують утримання будинку та прибудинкової території, при визначенні розміру внесків (платежів) на це повинні виходити з розміру витрат на утримання будинку й прибудинкової території, передбачених кошторисом об'єднання, який відповідно до ст. 10 Закону про ОСББ затверджується загальними зборами. При цьому з метою безпечного та комфортного проживання людей у багатоквартирному житловому будинку чинним законодавством регламентовано процес обслуговування й утримання будинку як єдиного цілісного комплексу конструкцій і мереж. Отже, при визначенні складу витрат на утримання будинку та прибудинкової території, які включаються до кошторису ОСББ, слід керуватися Правилами утримання жилих будинків та прибудинкових територій, затвердженими наказом Держжитлокомунгоспу України від 17.05.2005 № 76.

Ураховуючи викладене, слід зазначити, що:

- 1) визначений загальними зборами ОСББ розмір внесків (платежів) на утримання будинку та прибудинкової території не потребує затвердження чи погодження органами державної влади чи місцевого самоврядування;
- 2) розмір внесків (платежів) на утримання будинку й прибудинкової території загальними зборами ОСББ повинен визначатися виходячи із затвердженого в кошторисі об'єднання розміру витрат на ці цілі;

¹ Див.: Щодо статусу ОСББ як учасника відносин у сфері житлово-комунальних послуг : лист Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 26.04.2011 № 7/15-4687 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN67611.html.

² Див.: Про забезпечення єдиного підходу до формування тарифів на житлово-комунальні послуги : постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2011 р. № 869 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/869-2011-p>.

3) склад витрат на утримання будинку й прибудинкової території, які включаються до кошторису ОСББ, слід визначати згідно з Правилами утримання жилих будинків та прибудинкових територій.

Отже, при дотриманні вимог цих Правил забезпечуватиметься об'єктивний підхід до визначення переліку складових витрат з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій, які мають здійснюватися в кожному конкретному будинку. Також, з огляду на проблемні питання надання споживачам, які мешкають у будинках ОСББ, пільг і субсидій, слід зауважити, що чинне законодавство України не ставить право громадян на отримання пільг та субсидій на житлово-комунальні послуги в залежність від того, проживають громадяни в будинку, де створено ОСББ, чи будинку, де воно не створене, а так само і в залежність від того, сплачуються відповідні витрати безпосередньо виконавцям житлово-комунальних послуг чи через ОСББ.

Таким чином, за умови затвердження на загальних зборах ОСББ розміру внесків (платежів) на утримання будинку та прибудинкової території, який відповідає затвердженому в кошторисі об'єднання розміру витрат на такі цілі, що підтверджується документально (витяг з протоколу загальних зборів, копія кошторису об'єднання), відсутні правові підстави для відмови споживачам, які мешкають у будинках ОСББ, у наданні пільг і субсидій чи об'єднанню – у відшкодуванні таких пільг і субсидій¹.

Відповідно до п. 1.5 Правил утримання жилих будинків та прибудинкових територій² визначено, що утримання житлового фонду передбачає виконання робіт, установлених наказом Держжитлокомунгоспу України від 10.08.2004 № 150³.

Постановами Кабінету Міністрів України від 12 липня 2005 р. № 560⁴ і 1 червня 2011 р. № 869 передбачено, що тарифи (нормативні витрати,

¹ Див.: Щодо погодження (затвердження) тарифів органами місцевого самоврядування внесків на житлово-комунальні послуги для ОСББ та ЖБК : лист Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30.11.2012 № 7/10-19373 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.vobu.com.ua/ukr/legislations/view/137>.

² Див.: Про затвердження Правил утримання жилих будинків та прибудинкових територій : наказ Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 17.05.2005 № 76 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0927-05>.

³ Див.: Про затвердження Примірного переліку послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій та послуг з ремонту приміщень будинків, споруд : наказ Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 10.08.2004 № 150 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1046-04>.

⁴ Див.: Про затвердження Порядку формування тарифів на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій і типового договору про надання послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій : постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2005 р. № 560 (із змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/560-2005-п>.

пов'язані з утриманням будинків, споруд і прибудинкових територій) розраховуються окремо за кожним будинком залежно від запланованих кількісних показників фактичного надання послуг з урахуванням забезпечення належного санітарно-гігієнічного, протипожежного, технічного стану будинків, споруд і прибудинкових територій з урахуванням типового переліку послуг з їх утримання згідно з додатком. У разі, коли перелік послуг зменшується, виконавець перераховує тарифи й подає новий розрахунок тарифів відповідному органу місцевого самоврядування, що приймає рішення про його затвердження (погодження). З власниками (наймачами) квартир (житлових приміщень у гуртожитку) та власниками нежитлових приміщень у житловому будинку (гуртожитку) укладається договір про надання послуг з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій (далі — договір про надання послуг), що передбачає надання послуг, перелік яких визначено за результатами громадських слухань згідно з типовим переліком, який наведено в додатках до цих постанов.

Таким чином, при дослідженні розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території ОСББ слід звернути увагу на те, що, виходячи із вимог нормативних законодавчих актів України, тарифи мають відповідати таким вимогам:

1) тарифи – це нормативні витрати, пов'язані з утриманням будинків, споруд і прибудинкових територій, які розраховуються окремо за кожним будинком залежно від запланованих кількісних показників фактичного надання послуг; з урахуванням забезпечення належного санітарно-гігієнічного, протипожежного, технічного їх стану;

2) тарифи мають формуватися з урахуванням Типового переліку послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій відповідно до Порядку формування тарифів на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій;

3) розмір тарифу має відповідати розміру економічно обґрунтованих витрат на виробництво послуг з утримання будинку та прибудинкової території, підтверджених первинними бухгалтерськими документами;

4) тарифи повинні визначатися, виходячи із затвердженого в кошторисі ОСББ розміру витрат на ці цілі;

5) склад витрат на утримання будинку та прибудинкової території, які включаються до кошторису ОСББ, має бути визначеним згідно з Правилами утримання жилих будинків та прибудинкових територій;

6) затвердження тарифів на послуги з утримання будинку й прибудинкової території ОСББ належить до виключної компетенції загальних зборів членів об'єднання й не потребує затвердження чи погодження органами державної влади чи місцевого самоврядування.

При дослідженні витрат на утримання будинку та прибудинкової території, включених до кошторису ОСББ, слід урахувати Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати», який визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про витрати підприємства і її розкриття у фінансовій звітності.

Дослідженню підлягають первинні документи, які фіксують факти здійснення господарських операцій відповідно до ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»¹.

У ст. 10 Закону про ОСББ ведення діловодства, бухгалтерського обліку та звітності про діяльність об'єднання віднесено до компетенції правління ОСББ. Отже, при дослідженні документального та нормативного обґрунтування розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території ОСББ мають бути досліджені такі документи:

1. Затверджений загальними зборами ОСББ кошторис.
2. Рішення загальних зборів ОСББ про затвердження тарифу на послуги з утримання будинку, споруд та прибудинкової території.
3. Розрахунок тарифу на послуги з утримання будинку, споруд і прибудинкової території ОСББ, із розшифруванням усіх його складових.

4. Первинні бухгалтерські документи та розрахунки щодо економічного обґрунтування кожної складової розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку, споруд і прибудинкової території ОСББ.

5. Документи синтетичного й аналітичного бухгалтерського обліку ОСББ щодо фактичного виконання послуг з утримання будинку, споруд і прибудинкової території для мешканців житлового будинку.

За результатами проведеного дослідження при наявності нормативно обґрунтованих розрахунків і всіх первинних документів, які документально їх підтверджують, експерт робить висновок про те, що розрахунок тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території ОСББ є розрахунком економічно обґрунтованих витрат на виробництво житлово-комунальних послуг, нормативно й документально обґрунтований.

У разі відсутності рішення загальних зборів членів ОСББ стосовно затвердження кошторису й розміру тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території об'єднання в розмірі економічно обґрунтованих витрат, підтверджених первинними документами й нормативними розрахунками, наданий на дослідження розрахунок тарифу не є розрахунком економічно обґрунтованих витрат на виробництво житлово-комунальних послуг, нормативно та документально не обґрунтований.

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ РАСЧЕТА ТАРИФА НА УСЛУГИ ПО СОДЕРЖАНИЮ ДОМОВ, СООРУЖЕНИЙ И ПРИДОМОВЫХ ТЕРРИТОРИЙ ОБЪЕДИНЕНИЙ СОБСТВЕННИКОВ МНОГОКВАРТИРНОГО ДОМА

Панченко Н. И., Гордиенко И. Н.

Рассмотрены особенности проведения экономических исследований по вопросам обоснования расчета тарифа на услуги по содержанию домов, сооружений и придомовых территорий объединений совладельцев многоквартирного дома. Приведены нормативные и законодательные акты, которыми регламентирован порядок

¹ Див.: Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

формирования тарифов на услуги по их содержанию. Определен перечень документов, который подлежит исследованию для документального и нормативного обоснования расчета тарифа на услуги по содержанию дома и придомовой территории объединения совладельцев многоквартирного дома.

Ключевые слова: объединение совладельцев многоквартирного дома, тарифы, услуги по содержанию домов и придомовых территорий, жилищно-коммунальные услуги.

PECULIARITIES OF STUDY CALCULATING TARIFF RATES FOR SERVICES ON MAINTENANCE OF HOUSES, BUILDINGS AND ADJACENT TERRITORIES BY CONDOMINIUMS

Panchenko N. I., Hordiienko I. M.

The article deals with peculiarities of economic studies into the issues of justifying the calculation of tariff rates for services on maintenance of houses, buildings and adjacent territories by condominiums. And as the law defines the expert's competence, he specifically studies the tariff rate calculation and does not calculate it himself. The article enumerates normative and legal acts that regulate the formation of tariff rates for the services by their maintenance. It also defines the list of documents to be studied for documentary and normative justification of the calculated tariff rate for services on maintenance of houses, buildings and adjacent territories by condominiums: the estimate and the tariff rate approved by the general meeting; calculation of the tariff rate for services with the breakdown into its components; primary bookkeeping documents and calculations on economic justification for each component in the tariff rate calculation; the condominium's synthetic and analytic bookkeeping documents on the factual provision of services.

Keywords: condominium, tariff rates, services on maintenance of houses and adjacent territories, housing and public utilities.

УДК 338.336.2.027

Н. Ю. Семенова, старший науковий співробітник Дніпропетровського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНЕСЕННЯ ДО СКЛАДУ ВИТРАТ, ЩО ВРАХОВУЮТЬСЯ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ОБ'ЄКТА ОПОДАТКУВАННЯ ПОДАТКОМ НА ПРИБУТОК, ВАРТОСТІ ЗАЛИШКІВ ГОТОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА НЕЗАВЕРШЕНОГО ВИРОБНИЦТВА

Розглянуто особливості проведення судово-економічних досліджень, пов'язаних з оподаткуванням податком на прибуток підприємств операцій з реалізації готової продукції та незавершеного виробництва, які обліковувалися в залишках на його складах станом на 01.04.2011, тобто на дату введення в дію розділу III Податкового кодексу України.

Ключові слова: судово-економічна експертиза, оподаткування податком на прибуток підприємств, залишки готової продукції та незавершеного виробництва, Податковий кодекс України.

Установлення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток, належить до завдань судово-економічної експертизи. Необхідність дослідження економічною експертизою питань, пов'язаних з оподаткуванням операцій з так званими «перехідними залишками», виникає під час розслідування правоохоронними органами порушень податкового законодавства, а також оскарження в адміністративному порядку податкових повідомлень-рішень з цього питання.

Як свідчить експертна практика, непоодинокими є випадки призначення економічних експертиз для встановлення документальної обґрунтованості донарахування податківцями в актах перевірок сум податку на прибуток із застосуванням розрахованої «долі матеріальної складової». Обсяг документів, необхідних для дослідження, визначається конкретними обставинами справи та питаннями, поставленими перед експертом.

При проведенні дослідження з питань оподаткування податком на прибуток експерт застосовує такі методи експертного дослідження: документальної перевірки та зіставлення із застосуванням методики «Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз» (реєстраційний код 11.0.08)¹. При цьому надані документи перевіряються за формою, змістом і по суті відображених у них господарських операцій; перевіряється відповідність записів у документах вимогам нормативних актів. Дані первинних документів та договірної документації зіставляються з даними облікових реєстрів і відповідно з даними податкового обліку (декларацій з податку на прибуток підприємства з додатками). Експерту слід пам'ятати, що проведення ревізійних дій (визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю) не належить до завдань економічної експертизи². Тому разом з об'єктами дослідження до експертної установи надаються акти документальних перевірок.

Особливості справляння податку на прибуток підприємств встановлено підрозділом 4 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України (далі – ПК)³.

Так, балансова вартість товарів (крім тих, що підлягають амортизації, та цінних паперів), сировини, матеріалів, комплектуючих виробів, напівфабрикатів, малоцінних предметів (далі – запасів) на складах, у незавершеному виробництві та залишках готової продукції станом на кінець звітного

¹ Див.: Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rase.minjust.gov.ua>.

² Див.: Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 26 грудня 2012 р. № 1950/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13>.

³ Див.: Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

податкового періоду, що передував даті набрання чинності розділом III цього Кодексу, визнається витратами в порядку, передбаченому розділом III цього Кодексу (п. 26 підрозділу 4 Перехідних положень ПК).

Розділ III «Податок на прибуток» ПК застосовується під час розрахунків з бюджетом, починаючи з доходів і витрат, що отримані і проведені з 1 квітня 2011 р., якщо інше не встановлено цим підрозділом (п. 1 підрозділу 4 Перехідних положень ПК).

Відповідно до вимог пп. 138.1.1 п. 138.1 ст. 138 розділу III ПК витрати, що враховуються при обчисленні об'єкта оподаткування, складаються із:

- витрат операційної діяльності, які визначаються згідно з п. 138.4, 138.6–138.9, пп. 138.10.2–138.10.4 п. 138.10, п. 138.11 ст. 138 ПК;
- інших витрат, визначених згідно з п. 138.5, пп. 138.10.5, 138.10.6 п. 138.10, п. 138.11, 138.12 цієї статті, п. 140.1 ст. 140 і ст. 141 ПК;
- крім витрат, визначених у пунктах 138.3 цієї статті та в ст. 139 ПК.

Витрати операційної діяльності включають: собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг та інші витрати, які беруться для визначення об'єкта оподаткування з урахуванням п. 138.2, 138.11 ст. 138, п. 140.2–140.5 ст. 140, ст. 142 й 143 та інших статей ПК, які прямо визначають особливості формування витрат платника податку.

Витрати, що формують собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг, визнаються витратами того звітного періоду, у якому визнано доходи від реалізації таких товарів, виконаних робіт, наданих послуг (п. 138.4 ПК).

Відповідно до п. 138.3 ст. 138 ПК у цілях цього розділу суми, відображені у складі витрат платника податку, у тому числі в частині амортизації необоротних активів, не підлягають повторному включенню до складу його витрат.

У п. 5.3 ст. 5 ПК встановлено, що терміни, які застосовуються в цьому Кодексі та не визначаються ним, використовуються в значенні, установленому іншими законами.

Згідно з Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 9 «Запаси» (далі – ПСБО 9) запаси – активи, які:

- утримуються для подальшого продажу (розподілу, передачі) за умов звичайної господарської діяльності;
- перебувають у процесі виробництва з метою подальшого продажу продукту виробництва;
- утримуються для споживання під час виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг, а також управління підприємством/установою¹.

Запаси визнаються активом, якщо існує ймовірність того, що підприємство/установа отримає в майбутньому економічні вигоди, пов'язані з їх використанням, та їх вартість може бути достовірно визначена.

Для цілей бухгалтерського обліку запаси включають (п. 6 ПСБО 9):

¹ Див.: Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку (9 «Запаси»): наказ Міністерства фінансів України від 20 жовтня 1999 р. № 246 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99>.

— сировину, основні та допоміжні матеріали, комплектуючі вироби й інші матеріальні цінності, призначені для виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, розподілу, передачі, обслуговування виробництва й адміністративних потреб;

— незавершене виробництво у вигляді незакінчених обробкою та складанням деталей, вузлів, виробів і незакінчених технологічних процесів. Незавершене виробництво на підприємствах, в установах, що виконують роботи та надають послуги, складається з витрат на виконання незакінчених робіт (послуг), щодо яких підприємством/установою ще не визнано доходу;

— готову продукцію, що виготовлена на підприємстві, в установі, призначена для продажу та відповідає технічним і якісним характеристикам, передбаченим договором або іншим нормативно-правовим актом;

— товари у вигляді матеріальних цінностей, що придбані (отримані) та утримуються підприємством/установою з метою подальшого продажу;

— малоцінні й швидкозношувані предмети, що використовуються протягом не більше одного року або нормального операційного циклу, якщо він більше одного року;

— поточні біологічні активи, якщо вони оцінюються за цим Положенням (стандартом), а також сільськогосподарська продукція та продукція лісового господарства після її первісного визнання.

Придбані (отримані) або вироблені запаси *зараховуються на баланс підприємства/установи за первісною вартістю* (п. 8 ПСБО 9). Первісною вартістю запасів, що придбані за плату, є собівартість запасів, яка складається з таких фактичних витрат (п. 9 ПСБО 9):

— суми, що сплачуються згідно з договором постачальнику (продавцю), за вирахуванням непрямих податків;

— суми ввізного мита;

— суми непрямих податків у зв'язку з придбанням запасів, які не відшкодовуються підприємству/установі;

— транспортно-заготівельні витрати (затрати на заготівлю запасів, оплата тарифів (фрахту) за вантажно-розвантажувальні роботи та транспортування запасів усіма видами транспорту до місця їх використання, включаючи витрати зі страхування ризиків транспортування запасів);

— інші витрати, які безпосередньо пов'язані з придбанням запасів і доведенням їх до стану, у якому вони придатні для використання в запланованих цілях. До таких витрат, зокрема, належать прямі матеріальні витрати, прямі витрати на оплату праці, інші прямі витрати підприємства/установи на доопрацювання й підвищення якісно технічних характеристик запасів.

Первісною вартістю запасів, що виготовляються власними силами підприємства, визнається їх виробнича собівартість, яка визначається за Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 16 «Витрати» (п. 10 ПСБО 9).

Відповідно до ПСБО 16 «Витрати» собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг) складається з виробничої собівартості продукції (робіт, послуг), яка була реалізована протягом звітного періоду, нерозподілених постійних загальновиробничих витрат і наднормативних виробничих витрат.

До виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) включаються:

- прямі матеріальні витрати;
- прямі витрати на оплату праці;
- інші прямі витрати;
- змінні загальновиробничі та постійні розподілені загальновиробничі витрати.

Перелік і склад статей калькулювання виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) установлюються підприємством¹.

Відповідно до вимог Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»² (далі – Закон № 996) бухгалтерський облік є обов'язковим видом обліку, який ведеться підприємством. Фінансова, податкова, статистична та інші види звітності, що використовують грошовий вимірник, ґрунтуються на даних бухгалтерського обліку (п. 2 ст. 3 Закону № 996).

Згідно з вимогами ст. 9 Закону № 996 для контролю та впорядкування оброблених даних на підставі первинних документів можуть складатися зведені облікові документи. Інформація, що міститься в прийнятих до обліку первинних документах, систематизується на рахунках бухгалтерського обліку в регістрах синтетичного та аналітичного обліків шляхом подвійного запису їх на взаємопов'язаних рахунках бухгалтерського обліку. Господарські операції повинні бути відображені в облікових регістрах у тому звітному періоді, у якому вони були здійснені.

Отже, відповідно до ПСБО 9 напівфабрикати, незавершене виробництво та готова продукція є запасами, які відображаються в бухгалтерському обліку (на балансі) підприємства за первісною вартістю. Первісна вартість таких запасів включає, зокрема, матеріальні витрати, витрати на оплату праці, інші витрати, прямо пов'язані з виробництвом. Згідно з вимогами ПК балансова вартість запасів у залишках напівфабрикатів, незавершеного виробництва, готової продукції, які обліковуються станом на 01.04.2011, визнається витратами в порядку, передбаченому в розділі III ПК. Пункти 138.3 та 138.1 розділу III ПК застосовуються починаючи з витрат, що отримані й проведені з 1 квітня 2011 р., згідно з п. 1 підрозділу 4 Перехідних положень ПК. Тому відповідно до вимог пунктів 138.1 і 26 підрозділу 4 Перехідних положень ПК, балансова вартість запасів у залишках напівфабрикатів, незавершеного виробництва, готової продукції, які обліковуються станом на 01.04.2011, визнається витратами та відображається у складі витрат операційної діяльності того звітного періоду, у якому визнано доходи від реалізації таких запасів.

У результаті аналізування вимог податкового законодавства встановлено, що розрахунок приросту (убутку) запасів у залишках напівфабрикатів, не-

¹ Див.: Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку (16 «Витрати»): наказ Міністерства фінансів України від 31 грудня 1999 р. № 318 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00>.

² Див.: Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16 липня 1999 р. № 996-XIV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

завершеного виробництва, готової продукції, які обліковуються станом на 01.04.2011, із уведенням у дію ПК в декларації з податку на прибуток, починаючи з II кварталу 2011 р., нормативно не передбачений.

Таким чином, розрахунок відсотка нематеріальної складової для коригування сум собівартості при вибутті залишків напівфабрикатів, незавершеного виробництва, готової продукції, які обліковувалися на балансі станом на 01.04.2011, ПК або іншими нормативними актами, які регламентують ведення податкового обліку, не передбачений.

Стосовно листа ДПА України від 22.04.2011 № 7788/6/15-0216, на який посилаються податківці в актах перевірок, слід зазначити, що цей лист стосується питання визнання витрат, які формують собівартість реалізованого товару, у випадку отримання передоплати (авансу) до набрання чинності розділом III «Податок на прибуток» ПК.

Установлення додаткових обмежень щодо складу витрат платника податку, крім тих, що зазначені в розділі III ПК, не дозволяється (п. 140.5 ст. 140 ПК). Заборони на відображення у витратах нереалізованих станом на 01.04.2011 незавершеного виробництва та готової продукції немає також у підрозділі 4 розділу XX Перехідних положень ПК.

**ОСОБЕННОСТИ ОТНЕСЕНИЯ В СОСТАВ РАСХОДОВ,
КОТОРЫЕ УЧИТЫВАЮТСЯ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ОБЪЕКТА
НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НАЛОГОМ НА ПРИБЫЛЬ,
СТОИМОСТИ ОСТАТКОВ ГОТОВОЙ ПРОДУКЦИИ
И НЕЗАВЕРШЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА**

Семенова Н. Ю.

Рассмотрены особенности проведения судебно-экономических исследований, связанных с налогообложением налогом на прибыль предприятий операций по реализации готовой продукции и незавершенного производства, которые числились в остатках на его складах по состоянию на 01.04.2011, т. е. на дату ввода в действие раздела III Налогового кодекса Украины.

Ключевые слова: судебно-экономическая экспертиза, налогообложение налогом на прибыль предприятий, остатки готовой продукции и незавершенного производства, Налоговый кодекс Украины.

**PECULIARITIES OF ATTRIBUTING THE INVENTORIES OF FINISHED
PRODUCTS AND WORK IN PROGRESS TO EXPENSES COUNTED
IN DETERMINING THE OBJECT OF TAXATION FOR PROFIT TAX**

Semenova N. Y.

The article deals with peculiarities of conducting forensic economic studies connected with levying corporate income tax on transactions involving the sale of finished products and work in progress that were accounted in the inventories on the warehouses as of April 1, 2011, i. e. the date when Section 3 of the Tax Code of Ukraine came into force. Based on the analysis of the tax legislation the article determines that the calculation in the income tax return of the increase (decrease) in the inventories of semi-finished

products, work in progress, finished products starting from the second quarter of 2011 is not normatively implied. Thus the calculation for the non-material component proportion to adjust the self-cost amounts with withdrawal of inventories of semi-finished products, work in progress, finished products, which were accounted on the balance as of April 1, 2011, is not provided for by the Tax Code of Ukraine or any other normative acts regulating the tax accounting.

Keywords: forensic economic examination, levying corporate income tax, inventories of finished products and work in progress, Tax Code of Ukraine.

УДК 343.98:330:001:89

В. В. Буколова, завідувач сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,

Ю. О. Лисак, старший судовий експерт Полтавського відділення Харківського НДІСЕ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНОГО З РОЗРАХУНКОМ ОРЕНДНОЇ ПЛАТИ ЗА ДЕРЖАВНЕ ТА КОМУНАЛЬНЕ МАЙНО І ЇЇ РОЗПОДІЛОМ

Основними завданнями судової економічної експертизи, а саме експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності, є визначення документальної обґрунтованості розміру збитків, завданих державі, установлених на підставі перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання ревізорами Державної фінансової інспекції. Розглянуто найбільш типові проблеми, пов'язані з орендою приміщень комунальної власності, частина коштів від оренди яких повинна перераховуватися до бюджету.

Ключові слова: методичний підхід до проведення експертизи, орендна плата, державне та комунальне майно.

Останнім часом для проведення експертного дослідження все частіше надходять матеріали кримінальних справ, пов'язаних з визначенням збитків, завданих державі у зв'язку з неперерахуванням до обласного (місцевого) бюджету частини коштів від оренди майна комунальної власності.

Сутність порушення полягає в тому, що відповідно до ст. 19 Закону України «Про оренду державного та комунального майна»¹, який регулює організаційні відносини, пов'язані з передачею в оренду майна державних підприємств, установ і організацій, підприємств, заснованих на майні, що перебуває в комунальній власності, їх структурних підрозділів та іншого окремого індивідуально визначеного майна, яке перебуває в державній

¹ Див.: Про оренду державного та комунального майна : Закон України від 10 квітня 1992 р. № 2269-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2269-12>.

і комунальній власності, передбачено визначати пропорції розподілу орендної плати між відповідним бюджетом, орендодавцем і балансоутримувачем. Отже, частина грошових коштів, що надходять від орендної плати орендодавцю, залишається безпосередньо підприємству, установі, організації як власні надходження, а частина грошових коштів перераховується у відповідний бюджет.

Методичний підхід до проведення дослідження пропонуємо розглянути на конкретному прикладі з експертної практики.

З одного із слідчих управлінь області надійшла копія постанови про призначення судово-економічної експертизи за матеріалами кримінального провадження, порушеного відносно службових осіб комунального підприємства. На вирішення експертизи поставлене таке питання: Чи завдані підприємством збитки державі в результаті ненадходження до Полтавського обласного бюджету обласної ради відповідних платежів, а саме: плати від надання в оренду майна спільної власності територіальної громади Полтавської області? Якщо так, то в якому розмірі?

У ході дослідження наданих матеріалів і ознайомлення з Актом ревізії встановлено, що відповідно до Статуту підприємство засноване на майні, що є спільною (комунальною) власністю територіальних громад сіл, селищ і міст Полтавської області. Його засновник – Полтавська обласна рада. Власник підприємства – територіальна громада Полтавської області. Одним із видів його діяльності є здавання в оренду приміщень.

Відповідно до ст. 69 Бюджетного кодексу України¹:

«1. До доходів загального фонду місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать:

<...>

14) надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності».

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» об'єктами оренди є:

— цілісні майнові комплекси підприємств, їх структурних підрозділів (філій, цехів, дільниць). Цілісним майновим комплексом є господарський об'єкт із завершеним циклом виробництва продукції (робіт, послуг) з наданою йому земельною ділянкою, на якій він розміщений, автономними інженерними комунікаціями, системою енергопостачання. У разі виділення цілісного майнового комплексу структурного підрозділу підприємства складається розподільчий баланс;

— нерухоме майно (будівлі, споруди, нежитлові приміщення) та інше окреме індивідуально визначене майно підприємств.

У ст. 19 цього Закону передбачено, що орендар за користування об'єктом оренди вносить орендну плату незалежно від наслідків господарської діяльності. Методика розрахунку орендної плати та пропорції її розподілу між

¹ Див.: Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.

відповідним бюджетом, орендодавцем і балансоутримувачем визначаються для об'єктів, що перебувають у державній власності, Кабінетом Міністрів України. Методика розрахунку орендної плати та пропорції її розподілу між відповідним бюджетом, орендодавцем і балансоутримувачем визначаються органами, уповноваженими Верховною Радою Автономної Республіки Крим (для об'єктів, що належать Автономній Республіці Крим), та органами місцевого самоврядування (для об'єктів, що перебувають у комунальній власності) на тих самих методологічних засадах, як і для об'єктів, що перебувають у державній власності. Орендна плата, встановлена за відповідною методикою, застосовується як стартова під час визначення орендаря на конкурсних засадах. Строки внесення орендної плати визначаються в договорі.

Методикою розрахунку та порядку використання плати за оренду майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ і міст Полтавської області передбачено, що орендна плата розраховується в такій послідовності: визначається розмір річної орендної плати. На основі розміру річної орендної плати встановлюється розмір орендної плати за перший місяць оренди, яка фіксується в договорі оренди. З урахуванням розміру орендної плати за перший місяць оренди розраховується розмір орендної плати за наступні місяці оренди.

Незалежне оцінювання вартості об'єкта оренди здійснює суб'єкт оціночної діяльності, який має ліцензію (дозвіл) Фонду державного майна України. Незалежна оцінка повинна враховувати місцезнаходження об'єкта й забезпеченість інженерними мережами. Результати експертизи є чинними протягом шести місяців від дня її проведення, якщо інший термін не передбачено у звіті з незалежної оцінки.

Порядком передачі в оренду майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ і міст Полтавської області, затвердженим рішенням Полтавської обласної ради від 28 вересня 2011 р., передбачено мінімальні орендні ставки за використання нерухомого майна спільної власності територіальних громад області.

Зокрема, визначено мінімальний розмір орендної плати за користування майном за такими видами цільового призначення:

- розміщення транспортних підприємств із перевезення вантажів – 18 %;
- розміщення крамниць-складів, автогаражів – 15 %;
- офісних приміщень – 10 %;
- складів – 8 %;
- майстерень із ремонту одягу, взуття – 3 %.

При виконанні експертизи проводиться порівняння орендної ставки у відсотках до незалежної оцінки орендованих приміщень з умовами наданих на дослідження договорів оренди та розмірами визначеного мінімального розміру орендної плати за користування майном за видами цільового призначення.

Відповідно до п. 14 Методики розрахунку і порядку використання плати за оренду майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст

Полтавської області, яка затверджена рішеннями обласної ради від 28 грудня 2006 р. та від 28 лютого 2013 р., зазначено, що в разі, коли орендодавцем майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Полтавської області є підприємство, установа, організація, за нерухоме та окреме індивідуально визначене майно – 50 % залишається підприємству, установі, організації, як власні надходження, а 50 % підприємство, установа, організація не пізніше 10 числа кожного місяця за попередній місяць перераховує згідно зі ст. 69 Бюджетного кодексу України до загального фонду обласного бюджету.

При цьому розподіл коштів від орендної плати, які залишаються в підприємства та перераховуються до відповідного бюджету, у процентному відношенні визначається безпосередньо органами місцевого самоврядування.

Крім того, при проведенні експертизи необхідно дослідити первинні документи (рахунки-фактури, акти виконаних робіт) і банківські виписки про рух коштів стосовно нарахування на суми орендної плати ПДВ. Податок на додану вартість є непрямим податком і сплачується до Державного бюджету України підприємствами, зареєстрованими як платники ПДВ. Для встановлення суми недоотриманих коштів бюджетом унаслідок неперерахування від оренди комунального майна необхідно проводити розрахунок, виходячи із суми отриманих від орендарів коштів без ПДВ.

На дослідження надано копії договорів оренди, укладених між Комунальним підприємством з орендарями, рахунки-фактури, виставлені за оренду й утримання приміщень, акти виконаних робіт про надання послуг з оренди приміщень і виписки про рух коштів за розрахунковими рахунками, відкритими Комунальним підприємством у банківських установах. При аналізуванні даних первинних документів (рахунки-фактури, акти виконаних робіт), які підтверджують факт проведення господарських операцій відповідно до ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»¹ та банківських виписок про рух коштів, встановлено, що в загальній сумі плати за користування майном у зазначеному періоді безпосередньо орендна плата згідно з договорами оренди, виставленими рахунками й актами виконаних робіт складала 267371,17 грн, у тому числі за:

- 2010 р. – 40884,24 грн;
- 2011 р. – 70940,70 грн;
- 2012 р. – 89795,23 грн;
- січень – жовтень 2013 р. – 65751,00 грн.

У наданих на дослідження журналах-ордерах («Розшифровка оренди») за період з 01.01.2010 по 31.10.2013 бухгалтерськими проводками за балансовими рахунками 641 «Розрахунки за податками», 642 «Розрахунки за обов'язковими платежами», 703 «Дохід від реалізації», 705 «Перестраховування» та 713 «Дохід від операційної оренди» відображені суми, нараховані

¹ Див.: Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16 липня 1999 р. № 996-XIV / Офіц. вісник України. — 1999. — № 33. — Ст. 1706.

орендарям у повному обсязі, відповідають даним рахунків-фактур і надходженням грошових коштів від орендарів.

Отже, можна зробити висновок про те, що безпосередньо орендна плата, отримана в результаті надання в оренду майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Полтавської області за період часу з 01.01.2010 по 31.10.2013, орендарями сплачена в повному обсязі в сумі 267371,17 грн.

Дослідженням виписок про рух коштів можна встановити, чи проведені операції щодо перерахування коштів до бюджету Полтавської області як частини орендної плати, отриманої в результаті надання в оренду майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Полтавської області.

За умови непроведення таких перерахувань із загальної суми грошових коштів, отриманих у результаті надання в оренду майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Полтавської області, Комунальне підприємство зобов'язане перерахувати до Полтавського обласного бюджету обласної ради 50 % від загальної суми в розмірі 133685,59 грн (без ПДВ), у тому числі за:

- 2010 р. – 20442,12 грн;
- 2011 р. – 35470,35 грн;
- 2012 р. – 44897,62 грн;
- 10 місяців 2013 р. – 32875,50 грн.

Відповідно до п. 1.3 Порядку взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і служби безпеки України¹ матеріальна шкода (збитки) – це втрата активів чи недоотримання належних доходів об'єктом контролю та/або державою, що сталися внаслідок порушення законодавства об'єктом контролю шляхом дій або бездіяльності його посадових (службових) осіб. Утрата активів – це безповоротне зменшення активів через: перерахування (сплату) коштів; відчуження, нестачу, знищення (псування) чи придбання неліквідного (зіпсованого) майна; утрату боржника в зобов'язанні; зменшення частки державної (комунальної) власності в статутному фонді господарського товариства.

Згідно зі ст. 3 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»² активи – це ресурси, контрольовані підприємством у результаті минулих подій, використання

¹ Див.: Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України : наказ Головного контрольно-ревізійного управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України від 19 жовтня 2006 р. № 346/1025/685/53 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06>.

² Див.: Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : наказ Міністерства фінансів України від 7 лютого 2013 р. № 73 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.

яких, як очікується, приведе до надходження економічних вигод у майбутньому. Відповідно до визначення цього Стандарту грошові кошти є оборотними активами підприємства.

Таким чином, унаслідок того, що протягом 2010–2012 рр. і за 10 місяців 2013 р. Комунальне підприємство не перераховувало грошові кошти до Полтавського обласного бюджету обласної ради, які отримані ним у результаті надання в оренду майна спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Полтавської області, обласний бюджет недоотримав належних доходів, чим йому було завдано матеріальної шкоди (збитків) у розмірі 133685,59 грн (без ПДВ).

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ, СВЯЗАННОГО С РАСЧЕТОМ АРЕНДНОЙ ПЛАТЫ ЗА ГОСУДАРСТВЕННОЕ И КОММУНАЛЬНОЕ ИМУЩЕСТВО И ЕЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕМ

Буколова В. В., Лысак Ю. А.

Основными задачами судебной экономической экспертизы, а именно экспертизы документов бухгалтерского, налогового учета и отчетности, является определение документальной обоснованности размера убытков, нанесенных государству, установленных на основании проверки финансово-хозяйственной деятельности субъекта хозяйствования ревизорами Государственной финансовой инспекции. Рассмотрены наиболее типичные проблемы, связанные с арендой помещений коммунальной собственности, часть денежных средств от аренды которых должна перечисляться в бюджет.

Ключевые слова: методичный подход к проведению экспертизы, арендная плата, государственное и коммунальное имущество.

SOME FEATURES OF EXPERT STUDY ASSOCIATED WITH CALCULATION OF RENT FOR STATE AND PUBLIC PROPERTY AND ITS DISTRIBUTION

Bukolova V. V., Lysak Y. O.

The main goals of a forensic economic examination, namely examination of balance documents, tax accounting and reporting, is determination of documentary confirmation of the state losses, stated on the basis of a financial and economic inspection of the management subject by inspectors of State Financial Inspection. This article covers the most typical problems connected with the rental of premises in municipal ownership, and a part of this rent must be transferred to the state budget. Giving an example from expert practice, the article offers a methodological approach to these examinations, points out the basic materials that must be given by investigation for an examination (lease contract copies, invoices for lease and maintenance of premises, certificates of the executed works, extracts about movement of means according to settlement accounts, order logs etc.) and also legislative and regulatory documents which allows for conclusive justification of the decision taken by an expert.

Keywords: methodological approach to examination, rent, state and municipal property.

СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ТА СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.98:620.21

В. М. Губарева, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
О. О. Михальський, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ ІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРКУВАННЯ М'ЯСА ТА М'ЯСНИХ ПРОДУКТІВ

Розглянуто окремі особливості проведення товарознавчих експертиз із визначення відповідності маркування м'яса нормативним документам на цю групу товарів.

Ключові слова: м'ясні продукти, товарознавча експертиза, клеймо, штамп, маркування, етикетка.

Вивчення довідкової, науково-технічної літератури, рецензій на висновки і практичний досвід експертів дозволяють констатувати, що на ринку м'яса та м'ясопродуктів зустрічається продукція, якість і маркування якої не відповідають нормативно-правовим актам України на цю групу товарів. Такий вид досліджень з визначення якості м'ясної продукції має місце при проведенні експертиз у рамках кримінальних проваджень, адміністративних справ.

На вирішення експертизи, наприклад, ставляться такі питання.

1. Чи відповідає якість м'яса (м'ясних продуктів) вимогам нормативних документів, що діють на території України?

2. Чи відповідає пакування, маркування (клеймо, штамп) вимогам нормативно-правових документів на дану групу товарів?

Перше питання вирішується експертами в межах проведення ветеринарно-санітарної експертизи. До компетенції експертів-товарознавців входить вирішення другого питання щодо маркування й пакування виробів, або зазначені питання можуть вирішуватися в рамках комплексної ветеринарно-санітарної (екологічної, мікробіологічної – залежно від конкретних обставин) і товарознавчої експертизи.

При проведенні комплексної експертизи межі компетенції експерта-товарознавця розглядатимуться в дефініції «маркування товару» та «споживче маркування», а саме:

— маркування товару – ідентифікаційна умовна позначка на кожній одиниці (партії) товару з інформацією відповідно до вимог чинних нормативних документів¹;

— споживче маркування – маркування, яке містить інформацію щодо виробника, кількості, якості та ціни продукції, способів поводження з нею під час споживання, а також рекламує продукцію².

При проведенні експертизи необхідними вихідними даними є висновок санітарно-гігієнічної інспекції. Методика експертних товарознавчих досліджень є сукупністю певних етапів проведення експертизи й методів, які використовуються в процесі дослідження товарних об'єктів з метою вирішення поставлених перед експертом питань. М'ясні товари проходять декілька видів експертиз: санітарну, гігієнічну, ветеринарно-санітарну, екологічну, мікробіологічну й товарознавчу.

При *санітарній* експертизі об'єктами стають товари, послуги, процеси виробництва, способи зберігання, обладнання м'ясної індустрії, транспортні засоби та обслуговуючий персонал.

Гігієнічна експертиза контролює показники хімічної, радіаційної та мікробіологічної безпеки, допустимих концентрацій харчових добавок.

Ветеринарно-санітарна експертиза виявляє небезпечні інфекційні захворювання, підтверджує відповідність об'єктів дослідження ветеринарним вимогам. Це стосується можливої наявності таких небезпечних для людини тваринних захворювань, як сибірська виразка, бешіха свиней, трихіноз та інших, нових захворювань типу сказ корів (губчастий енцефаліт), використання гормональних препаратів для прискорення росту, клонування. Ветеринарно-санітарна експертиза проводиться також при випробуваннях для сертифікації. Відповідно до чинного законодавства забороняється заготовляти, переробляти, реалізувати, а також використовувати в їжу м'ясопродукти, птицю і яйця, не піддані ветеринарно-санітарній експертизі. Те саме стосується й увезення в країну неблагополучних з ветеринарно-санітарної точки зору харчових продуктів (зокрема, м'яса та м'ясопродуктів).

Проведення *екологічної* експертизи є необхідним для запобігання забрудненню довкілля при вживанні товарів і забезпеченні безпеки місця проживання людини. Екологічна експертиза оцінює товари за мірою їх негативного впливу на середовище; визначає допустимі концентрації зараженості продуктів хімічними забруднювачами та радіоактивними ізотопами.

При *мікробіологічній* експертизі проводять дослідження змивів з товарів, тари, обладнання й виявляють наявність шкідливих мікроорганізмів у повіт-

¹ Див.: ДСТУ 3993:2000 Товарознавство. Терміни та визначення. — К.: Держстандарт України, 2000. — 24 с.

² Див.: ДСТУ 4518:2008 Продукти харчові. Маркування для споживачів. Загальні правила [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://refrend.ru/352093.html>.

рі. Важливою є передреалізаційна товарознавча експертиза, яка перешкоджає потраплянню в реалізацію зіпсованих і шкідливих для здоров'я людей товарів.

Якщо продукти визнані доброякісними, це зазначається в сертифікаті відповідності, а якщо недоброякісними за результатами якого-небудь виду експертизи (зокрема, екологічної), то в акті експертизи разом з необхідними відомостями наводиться й висновок про якість з рекомендацією про подальше використання або утилізацію продукту зі вказівкою особи, відповідальної за виконання рекомендацій експерта.

Проведення експертиз із визначення відповідності маркування вимогам нормативних документів потребує від експерта-товарознавця отримання максимальної інформації про товар, зокрема стосовно ветеринарно-санітарних характеристик об'єктів оцінювання. При негативному результаті висновків невідповідність маркування товару може впливати на його оціночну вартість.

Експерт-товарознавець у межах своєї компетенції та спеціальних знань не може надати характеристику вгодованості туш, категорії, наявності хвороб і визначити можливість допущення до використання після відповідного знезараження. Відповідна інформація викладається у висновку ветеринарно-санітарної експертизи, результати якої експерт повинен використовувати як вихідні дані при проведенні досліджень маркування.

Об'єктами товарознавчого дослідження в цьому випадку є реквізити маркування – форма, розміри, зміст клейм і штампів, реквізитів маркування на упаковках та етикетках. Цей вид досліджень проводиться здебільшого шляхом вивчення наданих зразків етикеток, опису та фотографій клейм і штампів.

При проведенні цього виду експертиз слід звернути увагу на те, що вимоги до маркування м'яса, опис якого зазначено в підручниках випуску до 2012 р. та розділі 4.6 «Методичних рекомендацій з питань призначення та проведення судових товарознавчих експертиз з оцінки худоби, птиці та інших живих тварин – об'єктів господарювання», за деякими пунктами змінилися. Це пов'язано з тим, що втратив чинність наказ Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 12 червня 1997 р. № 19 «Про затвердження Інструкції по клеймуванню м'яса».

Відповідно до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» і з метою забезпечення суб'єктами господарювання на ринку м'яса належної якості харчових продуктів для захисту життя й здоров'я людини затверджено Інструкцію з товарознавчої оцінки та маркування м'яса¹ (із змінами відповідно до наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 4 квітня 2012 р. № 163), яка визначає порядок проведення товарознавчого маркування м'яса в тушах, півтушах або четвертинах усіх видів забійних тварин, а також тушок птиці, кролів і нутрій.

¹ Див.: Про затвердження Інструкції з товарознавчої оцінки та маркування м'яса : наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 1 листопада 2011 р. № 587 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1317-11>.

Слід зазначити, що товарознавчу оцінку згідно із зазначеною Інструкцією слід проводити лише за наявності позначки придатності, яка підтверджує проведення державної ветеринарно-санітарної експертизи та проставлена відповідно до наказу Державного комітету ветеринарної медицини України від 2 лютого 2010 р. № 46 «Про затвердження Інструкції із застосування позначки придатності та ветеринарних штампів і внесення змін до Інструкції по клеймуванню м'яса» (із змінами). Положення Інструкції поширюються на всі потужності (об'єкти), які здійснюють забій худоби, птиці, кролів і нутрій.

Запроваджені зміни маркування стосуються розмірних характеристик клейм, штампів, змісту реквізитів маркування, оформлення (колір етикеток, штампів), категорій вгодованості свинини, маркування м'яса страусів тощо.

Під час проведення експертизи з відповідності маркування клейм, штампів, етикеток нормативно-правовим актам по цій продукції в межах своїх спеціальних знань і технічних можливостей експерт-товарознавець проводить товарознавчі дослідження органолептичним методом. При цьому товарознавцю слід звернути увагу на деякі моменти, які допоможуть йому при проведенні цього виду досліджень:

— на туші, півтуші або четвертини тварин деякі нечесні українські виробники зазначеної продукції (це більшою частиною нелегальні приватні підприємства) наносять клейма та штампи, які на даний проміжок часу не діють на території України (приклади на рис. 1), але використовуються й досі, або нанесені неіснуючі клейма з нечітким відтиском. Діючі на нинішній час клейма надані на рис. 2;

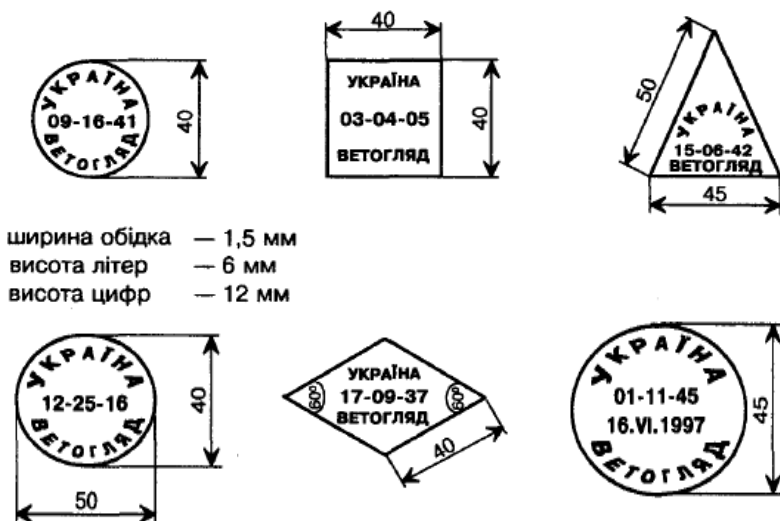
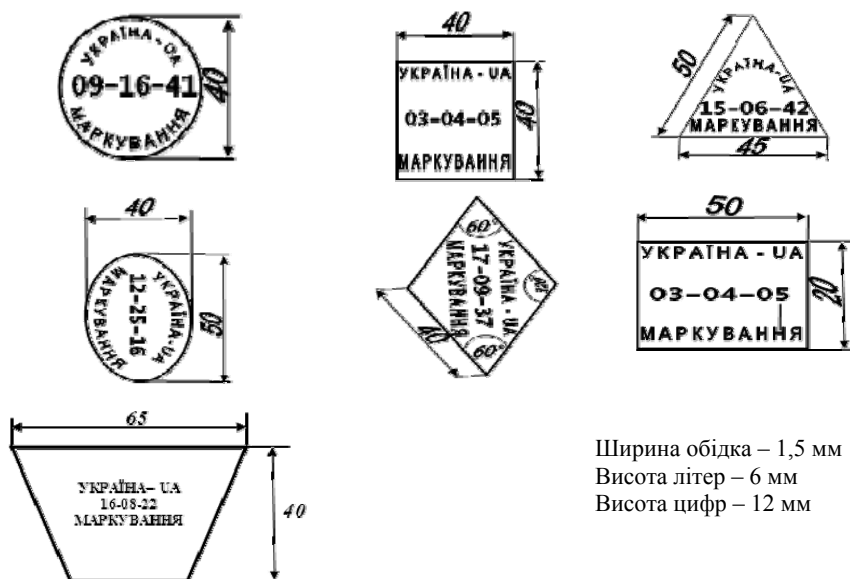

Рис. 1. Види недіючих клейм для маркування м'яса всіх видів

Ширина обідка – 1,5 мм
Висота літер – 6 мм
Висота цифр – 12 мм

Рис. 2. Види діючих клейм для маркування м'яса всіх видів

— тушки страусів, нутрії поставляють або без клеймування, або клеймуються будь-яким видом клейм для маркування м'яса всіх видів тварин, наприклад, як на рис. 1. Кожна тушка кролів і нутрії повинна маркуватись одним клеймом на зовнішньому боці гомілки, на тушки та півтушки страусів і страусят клеймування ставиться на стегновій частині. Тушки кролів, нутрії та птиці маркуються відповідним клеймом для маркування птиці, кролів і нутрії (рис. 3);

Ширина обідка – 1 мм,
Висота літер – 3 мм,
Висота цифр – 6 мм

Рис. 3. Зразки клейм для маркування птиці, кролів і нутрії

— якщо в супровідних документах зазначено, що півтуші, туши тварин, тушки птиці мають дефекти технологічного оброблення (відсоток дефектів передбачено для кожного виду окремо), а також тих, які не відповідають вимогам чинних нормативних документів за вгодованістю, повинні мати літерний штамп ПП;

— звертати увагу на колір фарби, яким маркують м'ясо та субпродукти (з голів, ніг тощо). Фарба повинна мати фіолетовий колір. Використання іншого кольору є неприпустимим;

— при маркуванні тушок птиці передбачені паперові етикетки тільки рожевого й зеленого кольорів;

— при пакуванні тушок кролів і нутрій в індивідуальні пакети з полімерної плівки дозволяється тушки не маркувати, а на етикетку, яка вкладається або наклеюється на пакет, наносити інформацію згідно з вимогами нормативно-правових актів щодо цієї продукції;

— при пакуванні тушок птиці в індивідуальні пакети з полімерної плівки або ящики чи іншу тару з полімерних матеріалів із тушками однієї категорії вгодованості дозволяється тушки не маркувати, а на упаковку або на етикетку, яка вкладається або наклеюється на пакет (ящик чи іншу тару), наноситися інформація згідно з вимогами нормативно-правових актів щодо цієї продукції;

— звертати увагу на чіткість етикеток і клейм. Відтиски клейм (штампів) на тушах, півтушах, четвертинах і етикетки мають бути чіткими та зберігатися в процесі холодильного оброблення й зберігання м'яса.

Наведені дані базуються на довідковій, науково-технічній літературі, нашому практичному досвіді та можуть бути корисними експертам для використання в експертній практиці при визначенні відповідності маркування м'яса вимогам нормативних документів України.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ МАРКИРОВКИ МЯСА И МЯСНЫХ ПРОДУКТОВ

Губарева В. Н., Михальский О. А.

Рассмотрены отдельные особенности проведения товароведческих экспертиз по определению соответствия маркирования мяса нормативным документам на эту группу товаров.

Ключевые слова: мясные продукты, товароведческая экспертиза, клеймо, штамп, маркировка, этикетка.

SOME FEATURES OF FORENSIC MERCHANDISING EXAMINATIONS OF MEAT AND MEAT PRODUCTS LABELING

Hubareva V. M., Mykhalskyi O. O.

The study of reference, scientific and technical publications, the reviewing of conclusions and the practical experience of experts allows us to state that in the meat and meat products market there can be found products, the quality and labeling of which do not conform to the regulatory legal acts of Ukraine for this product group. This kind of examinations of the quality of meat products are conducted during the examinations on criminal and administrative cases. Meat products undergo several kinds of examinations: sanitary and hygienic, veterinary and sanitary, ecological, microbiological and merchandising. Among the important ones is the pre-sale merchandising examination that prevents

spoiled and harmful goods from being sold. Carrying out an examination of conformity of labeling to the requirements of normative documents, it should be taken into account that the labeling requirements for meat changed in 2012. These changes concern the sizing features of marks, stamps, the details of marks, appearance (label and stamp color), categories of fatness for pigs, meat labeling for ostriches etc.

Keywords: mark, stamp, labeling, label, meat products, merchandising examination.

УДК 343.98

Т. А. Заніна, науковий співробітник
Харківського НДІСЕ,
А. П. Копитько, молодший науковий
співробітник Харківського НДІСЕ,
О. В. Мануленко, молодший науковий
співробітник Харківського НДІСЕ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДНОСТІ ЛІЦЕНЗІЙНИМ ВИМОГАМ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ, ПРИДБАНИХ ЧЕРЕЗ ЗАСОБИ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ

Розглянуто механізм придбання комп'ютерних програм через засоби телекомунікацій і пакет необхідних документів, які підтверджують правомірність їх придбання й використання. Визначено особливості дослідження щодо встановлення відповідності ліцензійним вимогам таких комп'ютерних програм.

Ключові слова: комп'ютерна програма, засоби телекомунікацій, авторське право, документи, що підтверджують правомірність придбання.

Останнім часом у Харківському НДІ судових експертиз помітно зросла кількість експертиз, пов'язаних із дослідженнями щодо встановлення відповідності ліцензійним вимогам програмних продуктів, що спричинено збільшенням їх незаконного обігу.

Одним із порушень прав автора на комп'ютерну програму є піратство – опублікування, відтворення та розповсюдження контрафактних (виготовлених без згоди правовласника) примірників творів (зокрема комп'ютерних програм і баз даних). Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права»¹ контрафактний примірник твору (у тому числі комп'ютерної програми), фонограми, відеограми – це примірник твору, фонограми чи відеограми, відтворений, опублікований і/або розповсюджуваний з порушенням авторського права та/або суміжних прав. Використання програмних продуктів без дозволу правовласника порушує майнові й особисті немайнові права на інтелектуальну власність, а отже, є правопорушенням.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства об'єктивно склалася ситуація, коли комп'ютерне обладнання використовують у процесі своєї діяльності майже всі: органи державної влади, організації, установи,

¹ Див.: Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 13. — Ст. 64.

навчальні заклади, підприємства всіх форм власності, приватні підприємці, фізичні особи.

Серед об'єктів інтелектуальної власності комп'ютерні програми (або, як їх ще називають, програмне забезпечення) є одним з найбільш уразливих об'єктів щодо порушення прав на них. Специфіка посягання на комп'ютерні програми зумовлюється їх «нематеріальністю» та колосальним дисбалансом між витратами ресурсів (часових, людських, інтелектуальних, фінансових) на створення комп'ютерних програм і витратами на їх копіювання, незаконне тиражування й розповсюдження. Правопорушення має високу латентність, а прибутковість цього виду незаконного бізнесу зрівняна з такими найбільш рентабельними злочинними промислами, як продаж наркотичних засобів або фальсифікованих горілчаних виробів. Ускладнюється ситуація ще й неоднозначним ставленням суспільства до об'єктів інтелектуальної власності взагалі, і до програмного забезпечення (ПЗ) зокрема.

Серед порушень авторських прав, що зустрічаються в процесі придбання та використання комп'ютерних програм, за формами можна виділити такі:

- придбання й використання контрафактних примірників програмного продукту (виготовлених шляхом записування програм на магнітні або оптичні диски та розповсюджуваних за цінами, що значно нижчі за ціни на оригінальні примірники);

- придбання комп'ютерної техніки з попередньо встановленим на жорсткі диски таких комп'ютерів неліцензійним ПЗ;

- створення в організації контрафактних примірників програм як шляхом записування на магнітні диски, так і встановленням на жорсткий диск персонального комп'ютера в обсязі, що перевищує кількість програм, дозволену правовласником за умовами ліцензійної угоди;

- відтворення й розповсюдження ПЗ через мережу Інтернет.

Не санкціоноване правовласником розповсюдження ПЗ через мережу Інтернет та інші інформаційні мережі загального доступу – одне з найбільш поширених нині правопорушень, яке завдає розробникам величезного збитку. Зараз за лічені години з одного файлообмінного сервера можуть бути розповсюджені тисячі копій давно очікуваної новинки. Широкий розвиток пірінгових (сусідніх) мереж ставить під загрозу діяльність тих правовласників, які роблять ставку на продаж творів на матеріальних носіях.

Порушенням виключних прав автора є такі дії, що здійснюються без згоди автора чи іншого правовласника:

- завантаження будь-якого твору, у тому числі програм і їх компонентів, електронної документації, на сервер у мережі Інтернет. Оскільки виключне право порушується самим фактом копіювання файлів, не має значення мета розміщення матеріалів (наприклад, тільки для зареєстрованих користувачів, особистих потреб власника сайту та ін.), а також те, чи обмежений доступ до ресурсу (паролі для користувачів і «перевірених партнерів» тощо);

- пересилання будь-якого твору, у тому числі програм і їх компонентів, в мережі за допомогою електронної пошти або інших програм обміну даними;

- відкриття загального доступу до мережевого ресурсу (у тому числі з паролем ідентифікацією), наприклад, до диска або директорій, що міс-

тять легальні копії програм і їх компонентів, таким чином, що треті особи дістають можливість скопіювати ці програми.

При придбанні ПЗ через засоби телекомунікації кінцевий користувач не тільки діє з порушенням вимог чинного законодавства, а також, як правило, позбавлений можливості отримувати пакетну документацію, консультаційну й технічну підтримку та інші форми його супроводження.

Отже, при передаванні програмних продуктів та іншої інформації через електронну пошту або через мережу Інтернет відсутній матеріальний носій, тому таку операцію часто вважають послугою за аналогією з телефонним дзвінком. Проте, насправді, може мати місце як продавання матеріального об'єкта (копія комп'ютерної програми, яка заноситься в пам'ять комп'ютера, а потім може бути переписана на інший носій), так і передавання права на використання комп'ютерної програми (продавання ліцензії). Якщо ліцензійна угода не оформляється, то правові, бухгалтерські та податкові наслідки в цьому разі такі самі, як і при купівлі лазерного диска або іншого носія, а фактом підтвердження того, що користувач – законний власник, є договір купівлі-продажу чи акт прийому-передачі.

При передаванні користувачу лише прав на використання комп'ютерної програми, що припускає ліцензійну угоду, також оформляється акт прийому-передачі, але вже не на об'єкт, а на право користуватися ним.

Зазвичай програми купуються через мережу Інтернет в такий спосіб. Представник організації заповнює необхідні відомості на бланку замовлення на сайті розробника або продавця. Потім він оплачує замовлене від власного імені або від імені організації.

Далі можливі варіанти: компанія завантажує пробну версію програми й отримує електронною поштою реєстраційний ключ (код активації) або продавець надає посилання з адресою для завантаження повноцінної версії програми. У момент інсталяції (установлення) програми ліцензіат приймає умови ліцензійної угоди, що, як правило, передують встановленню (договір приєднання). Після скачування покупець використовує програму у своїй виробничій діяльності.

Для придбання продукції через Інтернет-магазин покупець оформлює замовлення на її придбання, що здійснюється за допомогою відповідного інтерфейсу, наявного на його сторінках. При оформленні замовлення покупець надає продавцеві таку інформацію:

— фізичні особи: П. І. Б. покупця; контактний телефон; адреса електронної пошти покупця; адреса доставляння продукції в разі, якщо продукція підлягає доставлянню; спосіб оплати (вибір одного із варіантів, наданих продавцем);

— юридичні особи: повне найменування; П. І. Б. представника, уповноваженого на одержання продукції; контактний телефон; адреса електронної пошти покупця; адреса доставляння продукції в разі, якщо вона підлягає доставлянню; юридична адреса.

При придбанні комп'ютерної програми через Інтернет-магазин необхідно спочатку ознайомитися з правилами продажу, договором публічної оферти (пропозиція певній стороні укласти угоду з урахуванням викладених

умов), розміщеному на його сайті. У разі згоди з умовами зазначених документів необхідно оформити замовлення на потрібне ПЗ. Моментом укладення договору публічної оферти (поставки або субліцензійного договору) є акцепт (згода на оплату) покупця, що здійснюється шляхом оплати продукції згідно з умовами оформленого замовлення.

Відповідно до ст. 1107 ЦК¹ ліцензійний договір укладається в письмовій формі, якщо інше не передбачено цим Кодексом. Слід урахувати, що під письмовою формою згідно з чинним законодавством розуміється також електронна форма документа.

При передаванні примірників програм для ЕОМ покупцеві будуть передані такі документи, оформлені згідно із чинним законодавством:

- рахунок на оплату;
- товарна накладна;
- рахунок-фактура.

Для підтвердження легальності придбання примірників програм для ЕОМ покупцеві достатньо пред'явити документ, що підтверджує їх оплату, товарну накладну. Також покупець може роздрукувати текст договору-оферти з покупцем.

Для підтвердження легальності придбання прав на використання програм для ЕОМ покупцеві необхідно пред'явити:

- субліцензійний договір;
- документ, що підтверджує оплату прав на використання програм для ЕОМ;
- документ, що підтверджує факт передавання прав;
- акт прийому-передачі прав.

Доказом законності розповсюдження примірників програм і прав на використання програм для ЕОМ Інтернет-магазином ліцензійного ПЗ є копії авторизаційних листів (сертифікатів, свідоцтв) дистриб'юторів, правовласників, авторів, розробників ПЗ, а також інформація, доступна на сайтах дистриб'юторів, правовласників, авторів, розробників відповідних програм для ЕОМ.

Програми поставляються двома основними способами – фізично (коробкові версії) і електронно (ключ на e-mail). Якщо програма постачається електронно, то після оплати покупець отримає ключ (реєстраційні дані, які необхідні для того, аби зареєструвати програму й працювати з її повною версією). Ці дані прийдуть на електронну адресу, указану при реєстрації. Після цього потрібно скачати дистрибутив зі сторінки програми на сайті постачальника та ввести ключ у відповідне поле в програмі. В окремих випадках посилання на скачування також приходять на e-mail.

Якщо покупець – юридична особа й обирається спосіб оплати «Банківський платіж для юридичних осіб», то на останньому кроці разом із посиланням на рахунок надається посилання на шаблон договору, який уже включає реквізити та специфікацію (перелік продуктів, що купуються).

¹ Див.: Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.

Також є можливість скачати договір зі сторінки із списком замовлень у персональному розділі¹.

Якщо замовлення оформлене на юридичну особу, то бухгалтерські документи надсилаються в обов'язковому порядку. При оформленні замовлення на фізичну особу про необхідні бухгалтерські документи вказується в примітці. Документи надсилаються на адресу, указану при оформленні замовлення. Договір поставки оформлюється за попередньою заявкою.

При проведенні судової експертизи щодо встановлення відповідності ліцензійним вимогам програмної продукції, придбаної через засоби телекомунікацій, перш за все експертами проводяться дослідження та ідентифікація документів, що підтверджують правомірне придбання/використання встановлених на носій інформації програмних продуктів. Мінімальним комплектом документів, що підтверджують правомірність придбання комп'ютерної програми, є документ про оплату, товарна накладна, а також роздрукований текст договору-оферти з покупцем.

Частіше за все при призначенні експертизи об'єктів інтелектуальної власності органами слідства не надаються документи, що можуть підтвердити правомірне придбання/використання встановлених на носій інформації програмних продуктів, а також не підтверджується їх відсутність. Це збільшує строк та ускладнює проведення дослідження.

Співробітниками Харківського НДІ судових експертиз виконана науково-дослідна робота «Методичні рекомендації з питань дослідження програмної продукції на предмет відповідності ліцензійним вимогам»², у якій, крім інших питань, висвітлюється дослідження стосовно комп'ютерних програм, придбаних через засоби телекомунікацій.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ СООТВЕТСТВИЯ ЛИЦЕНЗИОННЫМ ТРЕБОВАНИЯМ КОМПЬЮТЕРНЫХ ПРОГРАММ, ПРИБРЕТЕННЫХ ЧЕРЕЗ СРЕДСТВА ТЕЛЕКОМУНИКАЦИЙ

Занина Т. А., Копытько А. П., Мануленко А. В.

Рассмотрены механизмы приобретения компьютерных программ через средства телекоммуникаций и пакет необходимых документов, подтверждающих правомерность их приобретения и использования. Определены особенности исследования по установлению соответствия лицензионным требованиям таких компьютерных программ.

Ключевые слова: компьютерная программа, средства телекоммуникации, авторское право, документы, подтверждающие правомерность приобретения.

¹ Див.: В помощь покупателю Allsoft.ua. Надежный магазин надежного софта [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://allsoft.ua/helpme.php>.

² Методичні рекомендації з питань дослідження програмної продукції на предмет відповідності ліцензійним вимогам : звіт про НДР (закл.) / Харківський НДІСЕ ; кер. Т. А. Заніна ; викон. А. П. Копитько [та ін.]. — № ДР 0112U001389. — Х., 2013. — 129 с.

**EXAMINATIONS OF CONFORMITY OF COMPUTER SOFTWARE
ACQUIRED VIA TELECOMMUNICATION RETAILING
WITH LICENSING REQUIREMENTS**

Zanina T. A., Kopytko A. P., Manulenko O. V.

Lately, Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations has considerably increase in the number of examinations associated with conformity with licensing requirements of software products that are conditioned by the increase in their illegal turnover. Carrying out a forensic examination of software acquired via telecommunication retailing as for its conformity with licensing requirements, experts first of all examine and identify documents that confirm the legality of purchase/usage of the software installed on a data carrier. The minimal set of documents that can confirm the legality of software purchase consists of a payment document, an invoice and a printed text of the offer agreement with the purchaser. The employees of Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations have written a research work «Methodological Recommendations on Examination of Software Products for the Conformity with Licensing Requirements» in which, among other issues, they deal with researches of computer software acquired via telecommunication retailing.

Keywords: computer software, telecommunication retailing, copyright, documents that confirm the legality of purchase.

УДК 340.62:616-091.1

О. М. Гуров, завідувач кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти, доктор медичних наук, професор,

І. М. Козаченко, доцент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти, кандидат медичних наук,

С. В. Куценко, доцент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти, кандидат медичних наук,

Д. Б. Гладких, асистент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти,

В. В. Щербак, асистент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ СУПРАВІТАЛЬНОЇ РЕАКЦІЇ ЗІНИЦЬ НА ДІЮ ПІЛОКАРПІНУ

Проаналізовано результати досліджень суправітальної зіничної реакції на введення в передню камеру ока 1 % розчину пілокарпіну з метою встановлення давності настання смерті порівняно з даними раніше опублікованих наукових праць.

Ключові слова: давність настання смерті, суправітальна реакція, пілокарпін.

Однією із суправітальних реакцій, використання якої запроваджено в судово-медичній експертизі з метою встановлення давності настання смерті, є реагування гладких м'язів райдужної оболонки очей на хімічне подразнення з наочною зміною розміру зіниці – так звана зінична реакція¹. Як

¹ Див. Судебная медицина: Руководство для врачей / под ред. А. А. Матышева. — 3-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Гиппократ, 1998. — 544 с.; Завальнюк А. Х. Судовая медицина: курс лекцій / А. Х. Завальнюк. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Тернопіль: ТДМУ, 2006. — 672 с.; Белов А. П. Реакция зрачков на введение в переднюю камеру глаза растворов атропина и пилокарпина как средство установления давности смерти / А. П. Белов // Суд.-мед. эксперт. — 1964. — № 1. — С. 16–18; Хижнякова К. И. Возможности судебно-медицинской экспертизы при определении времени наступления смерти / К. И. Хижнякова. — М.: ЦОЛИУВ. 1973. — Ч. 1. — 43 с.

подразник використовуються різноманітні препарати, здатні справляти вплив на гладкі м'язи райдужної оболонки очей. Нами досліджено вплив 1 % розчину пілокарпіну. Цей препарат належить до М-холіноміметиків, які викликають звуження зіниці. Для дослідження реакції запропоновано два способи введення препарату: закапування в кон'юнктивальний мішок або введення розчину безпосередньо в передню камеру ока за допомогою шприца.

Спосіб уведення препарату шляхом закапування в кон'юнктивальний мішок не набув широкого використання. Одним з останніх досліджень, присвячених цьому способу введення, є наукова праця А. Беһера із співавт. (2005)¹. Науковці дослідили зіничну реакцію на крапельне введення очних крапель 4 % розчину пілокарпіну. Реакція оцінювалася за такою спрощеною градацією: добра, середня, негативна. Отримано такі результати: у строк до 4 год після настання смерті спостерігалася реакція, котру дослідники оцінили як «добра»; у строк від 4 до 8 год після смерті – «середня»; після 8 до 12 год реакція була оцінена як «негативна».

Більш поширеним є спосіб уведення розчину препарату безпосередньо в передню камеру ока за допомогою шприца. Пріоритет щодо введення розчину пілокарпіну в передню камеру ока трупа людини, належить А. В. Русакову (1925 р.)². Він рекомендував використовувати реакцію зіниці як показник тону вегетативної нервової системи в агональному періоді та після настання смерті. Звуження зіниці спостерігалось протягом 24 год після смерті. Автор визначив дві фази дії препарату: перша починалася через 5–15 с після ін'єкції та характеризувалася звуженням зіниці на 2–3 мм протягом 15–30 с; друга полягала у зворотному русі зіниці та спостерігалася протягом декількох хвилин, доки діаметр зіниці не повертався до свого первісного розміру.

Метою дослідження А. П. Белова (1964 р.) було визначення часу, коли зінична реакція на введення пілокарпіну в передню камеру ока трупа людини припиняється, та чи можливо використовувати її як критерій установлення часу настання смерті. Не більш 2–3 крапель розчину повільно вводилося шприцом з тонкою голкою в передню камеру ока. Швидке звуження зіниці протягом декількох секунд після введення препарату спостерігалось, якщо давність настання смерті становила до 24 год. У строк 24–27 год після смерті реакція відмічалася лише в поодиноких випадках. Розмір зіниці після звуження був різний, максимум звуження спостерігався протягом 1,5 хв.

¹ Див.: *Behera A. Eye is the Spy of Forensic Medicine / A. Behera, S. Das, G. S. Das // Medico-Legal Update. — 2005. — Vol. 5. — No. 2 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.indmedica.com/journals.php?journalid=9&issueid=68&articleid=863&action=article>. — 20.11.13.*

² Див.: *Евгеньев-Тиш Е. М. Установление давности смерти в судебно-медицинской практике / Е. М. Евгеньев-Тиш. — Казань : Изд-во Казанск. мед. ин-та, 1963. — 182 с; Большая медицинская энциклопедия : в 35 т. / [под ред. Н. А. Семашко]. — М. : ОГИЗ РСФСР, 1928. — Т. 28. — С. 104–105; Михайличенко Ю. П. Судебно-медицинское и клиническое значение неравенства зрачков / Ю. П. Михайличенко. — Ставрополь : Изд-во «Ставрополь», 1979. — 135 с.*

У подальшому через різні проміжки часу від 1,5 до 5 год відбувалося розширення зіниці, але не завжди до початкового розміру¹.

Зіничну реакцію на дію 1 % розчину пілокарпіну досліджувала також К. І. Хижнякова. Пілокарпін вводився в передню камеру ока в об'ємі приблизно 0,2 см³. Одразу після введення відмічалось незначне (протягом 2–3 с) розширення зіниці, імовірно внаслідок подразнення, потім вона звужувалася. Реакція зіниці відмічалась у перші 24–36 год після настання смерті. Динаміка зіничної реакції залежно від давності настання смерті була такою: до 5 год після настання смерті зіниця звужувалася швидко, протягом 3–5 с; при давності настання смерті до 10–14 год – протягом 6–15 с; у строк до 24 год після настання смерті – протягом 20–30 с; при давності смерті більш 24 год звуження зіниці тривало 1–2 хв². У 1986 р. було видано інформаційного листа № 684 від 08.04.1986 щодо визначення давності настання смерті, мета якого – сприяння уніфікації системи дослідження, реєстрації та оцінювання трупних явищ на місці виявлення трупа та в морзі при вирішенні питання давності настання смерті. Серед суправітальних реакцій регламентовано проведення фармакологічної проби, а саме: дослідження зіничної реакції на дію пілокарпіну за методикою К. І. Хижнякової. Цю методику викладено також у посібниках для оперативно-розшукових і слідчих працівників³ і запропоновано до використання вітчизняними судовими медиками⁴.

Отже, ретроспектива досліджень зіничної реакції дає підстави вважати, що тільки методика К. І. Хижнякової відображена в судово-медичній літературі, присвяченій огляду місця події⁵. У той самий час дослідження А. П. Белова згадуються лише мимохідь та взагалі. З огляду на зазначені відмінності метою дослідження й було вивчення особливостей перебігу зіничної реакції на дію 1 % розчину пілокарпіну за результатами власного експерименту порівняно з літературними даними.

Для експериментального дослідження обрано два вітчизняні лікарські препарати, зареєстровані в Державному реєстрі лікарських засобів України⁶: розчини пілокарпіну гідрохлориду (краплі очні, 10 мг/мл у флаконі) та пілокарпіну (краплі очні, 10 мг/мл у флаконі). Обидва препарати мають одна-

¹ Див.: Белов А. П. Указ. праця.

² Див.: Хижнякова К. И. Указ. праця.

³ Див.: Локтев В. Е. Определение давности наступления смерти на месте происшествия (пособие для оперативно-розыскных и следственных работников) / В. Е. Локтев, Б. А. Федосюткин. — М.: УНПЦ ЮрИнфоР, 1992. — 32 с.

⁴ Див.: Первинний огляд трупа на місці виявлення: навч.-метод. посібник / [В. Т. Бачинский, О. Ф. Кулик, І. Г. Савка, О. Я. Ванчуляк]. — Чернівці: БДМУ, 2010. — 212 с.

⁵ Див.: Туманов Э. В. Судебно-медицинская танатология / Э. В. Туманов, Е. М. Кильдюшов, З. Ю. Соколова. — М.: НПИЦ «ЮрИнфоЗдрав», 2011. — 172 с.

⁶ Див.: Державний реєстр лікарських засобів України / сайт Державного експертного центру Міністерства охорони здоров'я України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.drlz.kiev.ua/ibp/ddsite.nsf/all/index?opendocument>. — 06.10.2013.

кову концентрацію діючої речовини – 1 %. Дослідження проводилося шляхом введення 0,1 мл розчину препарату в передню камеру ока за допомогою інсулінового шприцу з інтегрованою голкою. Усього було проведено 75 досліджень на 65 трупах осіб з відомим часом настання смерті. Інтервал постмортального періоду складав від 2 до 24 год. Після настання смерті температура навколишнього середовища, у якій перебували трупи до проведення дослідження зіничної реакції, складала від +15 до +22 °С. Трупи перебували в горизонтальному положенні, обличчям догори. Для обґрунтування досліджуваних закономірностей і аналізування отриманих результатів використовувалися адекватні математико-статистичні методи дослідження.

По-перше, було досліджено випадки негативної зіничної реакції при введенні пілокарпіну та проведено відповідний математико-статистичний аналіз. Перші випадки негативної зіничної реакції спостерігалися вже після 4 год з часу настання смерті, у подальшому кількість негативних реакцій збільшувалась і після 18 год з часу настання смерті «позитивних» реакцій не відмічалось. Ймовірність негативної зіничної реакції встановлено за допомогою бінарної логістичної регресії, яка визначає ймовірність того, що подія (наявність зіничної реакції або ж її відсутність) настане для конкретного часу випробування дії пілокарпіну. Завдяки опрацюванню одержаних даних встановлено, що ймовірність негативної зіничної реакції на дію пілокарпіну може обчислюватися за формулою

$$P(T) = \frac{1}{1 + e^{3,833 - 0,353 \times T}},$$

де $P(T)$ – ймовірність негативної реакції; T – мінімальний час із настання смерті; e – 2,718281828 (ірраціональна константа).

З побудованої моделі випливає, що у разі, коли з моменту смерті пройшло більше 19 год, ймовірність негативної зіничної реакції перевищує 0,95. Отже, якщо зінична реакція спостерігається, то можна вважати, що ймовірний час настання смерті становить менше 19 год (ймовірність помилки не перевищує 0,05). У разі, якщо з часу настання смерті минуло менше 4 год, ймовірність негативної зіничної реакції не перевищує 0,05. Таким чином, якщо зінична реакція не спостерігається, то можна вважати, що ймовірний час настання смерті становить не менше 4 год (ймовірність помилки не перевищує 0,05).

По-друге, ретельно проаналізовано дані, одержані в експерименті, який доводить, що ймовірний час настання смерті залежить від часу початку зіничної реакції. Зі збільшенням часу настання смерті відбувається уповільнення початку звуження зіниці. Ця динаміка найбільш наочно спостерігається протягом перших 4–5 год, причому в перші 2–4 год може відбуватися реакція майже миттєво «на голці» або протягом 5 с після введення лікарського засобу. Близьче до 5 год та після неї час появи реакції уповільнюється до 10–15 с. У подальшому, після 5 до 16 год спостерігається майже плато з незначним коливанням часу початку реакції від 10–15 до 20 с, причому в бік як збільшення, так і зменшення її. Отже, якщо час реакції невеликий, то з моменту настання смерті минув незначний строк, тобто у випадку достатньо швидко-

го початку зіничної реакції є тісний кореляційний зв'язок між часом початку реакції й давністю настання смерті. Зв'язок між часом з моменту смерті та часом початку зіничної реакції за умов що цей час не перевищує 10–15 с (знаходиться в діапазоні $0 \leq Tr \leq 15$ с), може бути описаний лінійною регресією:

$$T = 2,616 + 0,241 \times Tr,$$

де T – час з настання смерті; Tr – час початку реакції.

З регресійної моделі випливає, що початку зіничної реакції в 10 с відповідає час настання смерті приблизно 5 год. Проте слід урахувувати довірчі інтервали для параметрів регресії. Відповідно до рівня значущості 0,05 час з настання смерті не перевищує 6 год 30 хв, якщо час початку зіничної реакції не перевищує 10 с. При тому самому рівні значущості при початку реакції через 10–15 с час настання смерті становить більше 3 год, але менше 8 год.

Якщо час початку зіничної реакції перевищує 10–15 с (знаходиться в діапазоні $Tr \geq 10$ с), він також може бути описаний лінійною регресією:

$$T = -0,135 + 0,412 \times Tr.$$

З регресійної моделі випливає, що часу початку зіничної реакції в 15 с відповідає час настання смерті приблизно 6 год 30 хв. Відповідно до рівня значущості 0,05 час з настання смерті перевищує 4 год, якщо час початку зіничної реакції становить більше 15 с.

Отже, з огляду на отримані результати, алгоритм оцінювання суправітальної реакції зіниць на дію 1 % розчину пілокарпіну (при рівні значущості 0,05) є таким:

а) реакція спостерігається – імовірний час настання смерті становить менше 19 год:

1) час початку реакції відмічається «на голці» або протягом до 10 с – імовірний час настання смерті менше 6,5 год;

2) час початку реакції складає 10–15 с – імовірний час настання смерті більше 3 год, але менше 8 год;

3) час початку реакції більше 15 с – імовірний час настання смерті більше 4 год, але менше 19 год;

б) реакція не спостерігається – імовірний час настання смерті становить більше 4 год.

При порівнянні результатів власного дослідження з даними досліджень А. П. Белова та К. І. Хижнякової встановлено таке.

Використовувалися препарати: А. П. Белов (1964 р.) – 1 % розчин солянокислого пілокарпіну; К. І. Хижнякова (1973 р.) – 1 % розчин пілокарпіну; власне дослідження – 1 % розчини пілокарпіну гідрохлориду та 1 % розчин пілокарпіну. Рідина в усіх дослідженнях вводилася в передню камеру ока. Об'єм препарату становив: А. П. Белов – 2–3 краплі (приблизно 0,1–0,15 мл розчину); К. І. Хижнякова – декілька крапель, приблизно 0,2 см³ (приблизно 0,2 мл); власне дослідження – 0,1 мл.

Температурні умови: дослідження А. П. Белова – температурні умови

перебування трупів до та під час проведення експерименту не вказані; дослідження К. І. Хижнякової – температура середовища, у якому перебували трупи, не вказана; власне дослідження – температура середовища, де знаходилися трупи, складала від +15 до +22 °С.

Строки позитивної зіничної реакції на дію пілокарпіну: за даними А. П. Белова реакція спостерігалася в усіх дослідженнях протягом 24 год після настання смерті та у двох випадків протягом 27 год після настання смерті, випадки негативної зіничної реакції на введення пілокарпіну протягом дослідженого періоду не наведено; за даними К. І. Хижнякової реакція спостерігалася протягом 24–36 год після настання смерті, негативна зінична реакція на введення пілокарпіну протягом дослідженого періоду не відмічалася; власне дослідження – протягом перших 4 год після настання смерті позитивна зінична реакція спостерігалася постійно, у строк 4–18 год після настання смерті позитивна зінична реакція спостерігалася лише в частині випадків, після 18 год з часу настання смерті зінична реакція не спостерігалась. Порівняльні дані часу початку реакції наведено в таблиці.

Таблиця

Порівняльні дані часу початку зіничної реакції на дію пілокарпіну

Давність настання смерті, год	За даними А. П. Белова	За даними К. І. Хижнякової, с	Власне дослідження, с
2–5	декілька секунд	3–5	«на голці» – 5 (04.30 – 05.00 год – 10–15)
до 10–14	декілька секунд	6–15	10–20
до 24	декілька секунд	20–30	15–36 (поодинокі випадки до 18 год)
понад 24	до 27 год два випадки невиязного звуження	120–180	–

Таким чином, у результаті проведених досліджень встановлено:

1. Протягом 18 год після настання смерті за умов перебування трупів при температурі навколишнього середовища від +15 до +22 °С спостерігаються випадки негативної зіничної реакції на дію пілокарпіну, що не відмічали інші дослідники. Випадки негативної реакції можуть спостерігатися лише після 4 год, що за відсутності реакції дозволяє стверджувати (при рівні значущості 0,05): імовірний час настання смерті становить більше 4 год.

Оскільки за власними дослідженнями позитивна зінична реакція спостерігалася лише протягом 18 год після настання смерті, вважаємо за мож-

ливе оцінювати наявність позитивної зіничної реакції як критерій того (при рівні значущості 0,05), що ймовірний час настання смерті становить менше 19 год.

2. За умов перебування трупів при температурі навколишнього середовища від +15 до +22 °С динаміка часу початку реакції залежно від давності настання смерті лише у перші години після настання смерті відповідає спостереженням А. П. Белова та частково збігається з даними К. І. Хижнякової. За нашими спостереженнями, найбільш показовою є динаміка реакції в перші 4–5 год після настання смерті, у подальшому відмічається менш стала залежність часу реакції від давності настання смерті. Динаміку зіничної реакції на дію пілокарпіну (при рівні значущості 0,05) доцільно оцінювати таким чином:

- 1) час початку реакції відмічається «на голці» або протягом до 10 с – імовірний час настання смерті менше 6,5 год;
- 2) час початку реакції складає 10–15 с – імовірний час настання смерті більше 3 год, але менше 8 год;
- 3) час початку реакції більше 15 с – імовірний час настання смерті більше 4 год, але менше 19 год.

СРАНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ СУПРАВИТАЛЬНОЙ РЕАКЦИИ ЗРАЧКОВ НА ВОЗДЕЙСТВИЕ ПИЛОКАРПИНА

Гуров А. М., Козаченко И. Н., Куценко С. В., Гладких Д. Б., Щербак В. В.

Проанализированы результаты исследований суправитальной зрачковой реакции на введение в переднюю камеру глаза 1 % раствора пилокарпина с целью установления давности наступления смерти по сравнению с данными ранее опубликованных научных работ.

Ключевые слова: давность наступления смерти, суправитальная реакция, пилокарпин.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RESEARCHES INTO SUPRAVITAL PUPIL REACTION ON PILOCARPINE

Gurov O. M., Kozachenko I. M., Kutsenko S. V., Hladkyh D. B., Shcherbak V. V.

In the prescription of death coming diagnostics, supravital pupil reaction per instillation into anterior chamber of 1 % pilocarpine solution is used. From the analysis of the scientific literature in this field, it follows that the results of the previously conducted researches seem contradictory though recommended for forensic medics. There has been an experimental research carried out of cadavers that were kept at a temperature +15 – +22 °C. The dependence of time of the beginning of the reaction from the prescription of death coming has been confirmed. This dependence is of linear character. Its correspondence with the earlier published results can be seen during the first 5–6 hours after the time of death. There have been cases of negative pupillary reaction discovered, starting from 4 hours after the time of death, which have not been pointed out by other researchers.

Positive reaction could be seen during first 18 hours after the time of death. There has been an algorithm of assessment of positive and negative pupillary reaction developed for diagnosing prescription of death coming.

Key words: prescription of death coming, supravital reaction, pilocarpine.

УДК 340.6:[616.5:616.74]-001-092.9 **В. О. Ольховський**, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор,
М. В. Губін, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент

СУЧАСНИЙ СТАН СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ТРАВМ ОРГАНІВ ДИХАЛЬНОЇ СИСТЕМИ В ЖИВИХ ОСІБ

Проведено ретроспективний контент-аналіз архівних судово-медичних матеріалів із визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, пов'язаних із травмами органів дихальної системи. Проаналізовано сучасний стан і проблемні питання судово-медичної діагностики цього виду травми. Визначено шляхи вдосконалення судово-медичної експертизи травм органів дихальної системи в живих осіб.

Ключові слова: травми дихальної системи, судово-медична діагностика, тілесні ушкодження.

Обґрунтування діагностичних критеріїв і розроблення методик, технологій об'єктивного оцінювання різних видів травм та їх ускладнень при визначенні ступеня тяжкості тілесних ушкоджень на основі комплексного аналізування сучасних експертних, клінічних, інструментальних методів обстеження постраждалих останнім часом привертає все більше уваги дослідників у галузі судової медицини¹. Такі дослідження є доцільними, оскільки вони дозволяють уникнути проблемних питань, забезпечують єдиний науково-методичний підхід при проведенні судово-медичних експертиз. Науковці зазначають, що, як свідчить судово-медична експертна практика, нерідко ті самі ушкодження інтерпретуються лікарями – судово-медичними експертами по-різному, з урахуванням ускладнень і без них, що

¹ Див.: Хабова З. С. Судебно-медицинская оценка тяжести вреда при изолированных травмах коленного сустава: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.03.05 «Судебная медицина» / З. С. Хабова. — М., 2013. — 29 с.; Клевно В. А. Экспертиза вреда здоровью. Психическое расстройство, заболевание наркоманией либо токсикоманией : науч.-практ. пособие / В. А. Клевно, А. А. Ткаченко. — М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. — 176 с.

спричиняє неправильну експертну оцінку ушкодження та в остаточному результаті – невірне визначення ступеня тяжкості шкоди, заподіяної здоров'ю людини¹. Необхідно також відмітити, що Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень (уведені в дію наказом МОЗ України від 17 січня 1995 р. № 6, далі – Правила) не містять, а можливо, і не повинні містити повного переліку діагностичних критеріїв для врахування особливості перебігу кожного можливого ушкодження. Крім того, для судово-слідчих органів при вирішенні певних питань, пов'язаних з кваліфікацією, характером злочинів, у найкоротші строки необхідно визначитися відносно ступеня тяжкості тілесних ушкоджень у постраждалого. Відкладання цього неможливо до того часу, коли визначиться кінцевий результат ушкодження. У свою чергу для судово-медичного експерта в цих випадках важливо точно спрогнозувати кінцевий результат травми.

Аналізування літературних джерел свідчить про те, що відсутні ґрунтовні наукові дослідження із розроблення методики, технології проведення судово-медичної експертизи при визначенні ступеня тяжкості тілесних ушкоджень у постраждалих з травмами органів системи дихання. Необхідно відзначити, що останніми роками в Україні, а також у країнах ближнього зарубіжжя, зокрема в Російській Федерації, не було захищено ні докторської, ні кандидатської дисертації з цієї проблеми.

Ушкодження органів системи дихання виникають у результаті дії тупих твердих, гострих предметів, інструментів, спонтанних гідравлічних і пневматичних розривів, при ушкодженні стисненням повітрям, пострілах із вогнепальної зброї, дії хімічних речовин та високої температури². За цим механізмом виникають травми гортані, трахеї, легенів, що характеризуються виникненням відкритих і закритих ушкоджень, таких як колоті, різані, колото-різані, вогнепальні поранення, розриви стінок органів, переломи та вихи хрящів гортані, хімічні й термічні опіки, що нерідко супроводжуються небезпечними для життя явищами та вимагають ретельної судово-медичної діагностики. Наслідки ушкоджень органів системи дихання, такі як хронічний стеноз гортані, трахеї, порушення фонації, зменшення дихальної поверхні легенів, втрата частини або всієї легені та інше, потребують визначення стійкої втрати загальної працездатності в постраждалого. Нерідко

¹ Див.: Григорьева Е. Н. Судебно-медицинская оценка тяжести вреда здоровью при переломах костей скулоорбитального комплекса: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.03.05 «Судебная медицина» / Е. Н. Григорьева. — М., 2012. — 34 с.; Обґрунтування діагностичних критеріїв визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень в наукових роботах Харківських судових медиків / [О. М. Гуров, В. О. Ольховський, М. В. Губін та ін.] // Бокаріусовські читання : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнарод. участю, Харків, 10–11 вересня 2009 р. — Х., 2009. — С. 306–307.

² Див.: Деменков В. Р. Травмы и огнестрельные ранения ЛОР-органов / В. Р. Деменков. — Луганск : Книжковий світ, 2006. — 128 с.; Зильбер Э. К. Неотложная пульмонология / Э. К. Зильбер. — М. : ГЭОТАР-Медиа, 2009. — 264 с.; Сумин С. А. Неотложные состояния / С. А. Сумин. — [6-е изд., перераб. и доп.]. — М. : МИА, 2006. — 740 с.

також ушкоджуються м'які тканини, суміжні органи та системи грудної клітки, м'язи шиї, що супроводжуються ушкодженням судин і нервів.

З огляду на викладене, метою наших досліджень став контент-аналіз проблемних питань, які виникають при судово-медичній експертизі травм органів дихальної системи у живих осіб для визначення шляхів удосконалення судово-медичної діагностики.

З цією метою нами були проаналізовані висновки (акти) судово-медичних експертиз (обстежень) із приводу травм органів системи дихання з архіву Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ) за 2006–2013 рр. При цьому експертні дослідження були проведені як у відділі експертизи потерпілих, обвинувачених та інших осіб, так і відділі комісійних судово-медичних експертиз. Усього було проаналізовано 86 експертних проваджень (обстежень).

Дослідження та аналізування висновків проведених експертиз показують, що при судово-медичному оцінюванні ушкоджень гортані, трахеї з повним порушенням цілості всіх стінок (усіх шарів), травмах легенів унаслідок проникаючих поранень грудної клітини, труднощів не виникає. Такі ушкодження згідно з Правилами належать до тяжких як небезпечних для життя. Але при експертизі превалюють випадки, коли мають місце:

— неповне порушення цілості стінки гортані, трахеї, переломи та підвивихи хрящів гортані, порушення цілості щитопід'язичної мембрани, переломи під'язичної кістки;

— гострий і хронічний посттравматичні ларингіти;

— закрыта тупа травма грудної клітини, що супроводжується контузійними ушкодженнями легенів, виникненням ранніх (гостра дихальна недостатність, респіраторний дистрес-синдром, емфізема м'яких тканин і середостіння, пневмоторакс, гемоторакс) та пізніх ускладнень (гемоторакс, що згорнувся, плеврит, пневмонія), закритих травм грудної клітини з ушкодженням легенів;

— наслідки травм органів дихальної системи.

Крім того, трапляються випадки, коли травми органів дихальної системи сполучаються з ушкодженнями суміжних органів і систем (ушкодженням гортанних нервів, серцево-судинної системи, діафрагми, діафрагмальних нервів, кісткового каркасу грудної клітини та ін.), порушення функції яких може впливати на перебіг травматичної хвороби органів системи дихання.

Переважна кількість перелічених ушкоджень повинна оцінюватися судово-медичними експертами за наслідками та кінцевими результатами травми. Саме аналізування сучасного стану судово-медичної діагностики травм органів системи дихання вказує, що при експертизі цих випадків практичні судово-медичні експерти стикаються з певними труднощами, про що свідчить зміст проаналізованих висновків експертиз. Із 13 первинних експертиз (обстежень) з приводу травм гортані в чотирьох експертизах (обстеженнях) постраждалих з наявністю гострих посттравматичних ларингітів експерти недооцінили кінцеві результати й наслідки травматичної хвороби

та встановлені легкі тілесні ушкодження. Наявних у судово-медичних експертів даних, відомостей, необхідних для судово-медичного правильного оцінювання кінцевих результатів і наслідків травм гортані, було недостатньо. У ході експертиз (обстежень) постраждали на додаткові контрольні діагностичні дослідження експертами не направлялися. У цих випадках експертам потрібно було або втриматися від визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, керуючись пп. 4.13.1–4.13.4 Правил, або спрогнозувати кінцевий результат травми, керуючись п. 4.11 Правил і правильно її оцінити. У двох експертизах експерти не провели необхідну додаткову судово-медичну діагностику для об'єктивізації характеру ушкоджень і тривалості розладу здоров'я. При цьому в одній експертизі при травмі гортані з гематомою, набряком м'яких тканин на ділянці черпалоподібних хрящів ступінь тяжкості тілесних ушкоджень завищено, встановлено ушкодження середньої тяжкості. А в одній експертизі, можливо, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень занижено, коли постраждалому були діагностовані легкі тілесні ушкодження, що спричинили за собою короточасний розлад здоров'я, при перебуванні його з гострим посттравматичним ларингітом на лікуванні більш ніж 21 день.

Із шести проаналізованих повторних комісійних судово-медичних експертиз ступінь тяжкості тілесних ушкоджень в одній експертизі змінено з легких тілесних ушкоджень на легкі тілесні ушкодження, які спричинили за собою короточасний розлад здоров'я, через те, що в ході первинної експертизи експерт недооцінив кінцевий результат травми. В одній експертизі ступінь тяжкості тілесних ушкоджень змінено з тяжких тілесних ушкоджень на легкі тілесні ушкодження, які спричинили за собою короточасний розлад здоров'я, у зв'язку з відсутністю, на думку комісії експертів, небезпечних для життя явищ у постраждалого. В одній експертизі поставлено під сумнів причинний зв'язок між перенесеною травмою та патологією гортані; через це ступінь тяжкості тілесних ушкоджень експертною комісією не визначався. При цьому в ході первинної експертизи захворювання органів дихання в постраждалого розцінене як тілесне ушкодження середньої тяжкості.

Крім того, звертає на себе увагу те, що в медичній документації, яка надається експертам, і відповідно у висновках експертів, не завжди акцентується увага на характері запального посттравматичного процесу в гортані – катаральний, гнійний, гнійно-некротичний. При переломах хрящів гортані не вказуються характер перелому, наявність і ступінь зсуву фрагментів. Іноді клініцисти діагностують тільки «ушкодження хрящів гортані». Не акцентується увага на наявності та характері вивихів хрящів гортані. Відсутність зазначених даних спричиняє труднощі для встановлення дійсного механізму утворення ушкоджень і може бути причиною недооцінювання ступеня їх тяжкості. При діагностичних дослідженнях у ході експертиз не завжди проводиться комп'ютерна томографія, яка дозволяє виявити ушкодження хрящів гортані. В окремих експертизах будь-які додаткові досліджен-

ня, у тому числі спрямовані на встановлення ступеня порушення функцій гортані, не проводилися. Консультант-отоларинголог при проведенні первинних експертиз не залучається. При встановленні давності виникнення травм гортані, засобу їх заподіяння експерти в основному орієнтуються на характер зовнішніх ушкоджень м'яких тканин. А якщо такі відсутні, то або вказують тільки на можливість утворення ушкоджень у строк, зазначений потерпілим, не спираючись при цьому на будь-які об'єктивні ознаки, або уникають вирішувати ці питання.

Досить часто (у 40 % спостережень) змінюється ступінь тяжкості в ході проведення повторних комісійних судово-медичних експертиз у випадках контузійних ушкоджень легенів, травм з виникненням гемо- та пневмотораксу. Не завжди вдається точно встановити джерело кровотечі, характер самого ушкодження легені, що призвело до розвитку гемопневмотораксу, не завжди зрозумілий механізм його виникнення. В окремих випадках мають місце травми на тлі супутніх захворювань легенів (туберкульоз, пневмонія). Експерти при проведенні подібних експертиз у висновках посиляються на п. 2.1.2 Правил і відносять травму грудної клітини та її органів до тяжких тілесних ушкоджень як небезпечних для життя. При цьому отримують консультативний висновок консультанта-хірурга про те, що в разі ненадання медичної допомоги ця травма грудної клітини та її органів могла б закінчитися смертю. Потім у ході наступних повторних комісійних експертиз у висновках тяжкі тілесні ушкодження замінюються на легкі тілесні ушкодження, що спричинили за собою короточасний розлад здоров'я. При цьому експерти посиляються на відсутність дихальної недостатності як небезпечного для життя явища відповідно до п. 2.1.3 «о» Правил. Разом із тим, як показує вивчення медичної документації, наданої експертам, медична допомога постраждалим надається ще до виникнення ознак дихальної недостатності або в медичній документації не фіксуються її ознаки.

Отже, проведені нами дослідження дозволили зробити певні висновки:

— сучасна судово-медична експертиза травм органів системи дихання потребує вдосконалення;

— виникнення труднощів при судово-медичній діагностиці спричинено тим, що відомостей про особливості клінічного перебігу травм органів системи дихання і їх ускладнень у наявних монографіях та дисертаційних роботах клініцистів недостатньо для вирішення завдань судово-медичної експертизи. У цих джерелах наводяться дані в аспекті необхідному насамперед лікарям-клініцистам: деякі види можливих ушкоджень, узагальнюючі клінічні симптоми, ускладнення, методи діагностики та лікування;

— існуючі протоколи надання медичної допомоги постраждалим із травмами дихальної системи також не забезпечують достатнього рівня діагностики в судово-медичному аспекті. Строки лікування потерпілих, як і тривалість відновлення порушеної функції ушкоджених органів, наводяться не за кожним окремим видом травми, а в цілому;

— з метою підвищення ефективності судово-медичної діагностики при визначенні ступеня тяжкості тілесних ушкоджень при експертизі травм органів системи дихання необхідно використовувати сучасні методи дослідження та провести комплексне вивчення морфології таких ушкоджень, особливостей їх перебігу, наслідків і кінцевих результатів.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ ДИАГНОСТИКИ ТРАВМ ОРГАНОВ ДЫХАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ У ЖИВЫХ ЛИЦ

Ольховский В. А., Губин Н. В.

Проведен ретроспективный контент-анализ архивных судебно-медицинских материалов по определению степени тяжести телесных повреждений, связанных с травмами органов дыхательной системы. Проанализированы современное состояние и проблемные вопросы судебно-медицинской диагностики этого вида травмы. Определены пути усовершенствования судебно-медицинской экспертизы травм органов дыхательной системы у живых лиц.

Ключевые слова: травмы дыхательной системы, судебно-медицинская диагностика, телесные повреждения.

THE PRESENT-DAY STATE OF FORENSIC MEDICAL DIAGNOSIS OF RESPIRATORY SYSTEM INJURIES IN LIVING PEOPLE

Olkhovskiy V. O., Hubin M. V.

The research been undertaken a retrospective content-analysis of archived forensic medical materials on the definition severity degree of bodily harms connected with respiratory system injuries. The article established that in the examinations the most common cases include incomplete disruption of the laryngeal wall, trachea, fractures and subluxations of throat cartilages, disruption of thyrohyoid membrane, hyoid bone fractures, acute and chronic post traumatic laryngitis. In addition, there is a quite common closed blunt chest injury, accompanied by contusion injuries of lungs, acute respiratory failure, respiratory distress-syndrome, soft tissue and mediastinal emphysema, pneumothorax, hemothorax, pleuritis, pneumonia. It has been established that there were cases when the outcomes and consequences of laryngeal injuries were underestimated; the medical records used in the examinations are not always properly filled out by the doctors. The degree of injury severity is often changed in the course of commission forensic medical re-examinations of contusion lung injuries, injuries resulting in a pneumo- or a hemothorax. The study determines the ways of improving forensic medical examination of living people with respiratory system injuries.

Keywords: respiratory system injuries, forensic medical diagnosis, bodily harms.

УДК 343.98:681.5

В. В. Сапелкін, завідувач відділу комісійних судово-медичних експертиз Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи,

О. В. Коломійцев, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук,

І. П. Бойчук, старший викладач кафедри теоретичної механіки, машинознавства і робомеханічних систем, Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», кандидат технічних наук

ЗАПРОВАДЖЕННЯ В ПРАКТИКУ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО КРИТЕРІЮ ОЦІНЮВАННЯ УРАЖАЮЧИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ КУЛЬ ТРАВМАТИЧНОЇ ДІЇ

Проаналізовано положення енергетичної концепції оцінювання уражаючих властивостей кінетичних снарядів і встановлено їх неоднозначність відносно куль травматичної дії. Як альтернативний критерій оцінювання уражаючих властивостей таких куль запропоновано довжину (глибину) ранового каналу та встановлено граничне значення цього параметра. На основі означеного критерію можна оцінити відповідні властивості практично всіх видів кінетичних снарядів, що наочно демонструють результати чисельного моделювання фізичних процесів, які відбуваються в біологічних тканинах у момент влучення в них уражаючих елементів.

Ключові слова: крупнокаліберні кулі травматичної дії, чисельне моделювання, уражаючі властивості, величина (глибина) ранового каналу.

Для визначення придатності енергетичної концепції ураження цілі (біологічного об'єкта) для оцінювання відповідних властивостей куль травматичної дії необхідно ознайомитися із її основними положеннями та визначити пріоритетність тих чи інших її параметрів.

Кінетичні снаряди (кулі, картеч, шрот, стріловидні уражаючі елементи тощо) перш за все призначені для ураження живої цілі (біологічних об'єктів) і виведення із ладу чи руйнування матеріальних об'єктів – транспортних засобів, бойової техніки, укриттів, будівель та ін. У зв'язку з цим призначені для цього кінетичні снаряди повинні мати енергетичні характеристики, що забезпечують гарантоване ураження цілі на відповідних дистанціях стрільби. При цьому важливе практичне значення має можливість порівняльного оцінювання убійної, проникаючої, зупиняючої та пробивної дії кінетичного снаряда. Його убійною дією є дія, що забезпечує ураження біологічного об'єкта з метою порушення або припинення життєво важливих функцій його організму. Поряд із убійною дією важливе значення має зупиняюча дія кінетичного снаряда, яка є здатністю при влученні в біологічний

об'єкт миттєво розладити життєві функції його організму й позбавити можливості до подальших дій. Убійна та зупиняюча дії визначаються місцем влучення кінетичного снаряда та обсягом уражених біологічних тканин. Для забезпечення убійної дії кінетичного снаряда необхідно, аби останній володів достатньою пробивною здатністю для проникнення усередину організму та ураження життєво важливих органів. Здатність кінетичного снаряда спричиняти uszkodження біологічним тканинам, суміжним із рановим каналом, називається його боковою дією, що суттєво розширяє зону ураження й збільшує ймовірність uszkodження життєво важливих органів організму. При цьому посилюється зупиняюча дія кінетичного снаряда, яка характеризується скороченням часу між моментом влучення в ціль і моментом розладу життєво важливих функцій організму. Характер uszkodження м'язових тканин (комоція, контузія) або руйнування кістяка та інших органів є найбільш достовірними даними при оцінюванні убійної дії різних видів кінетичних снарядів. З урахуванням цього убійна дія кінетичного снаряда може бути охарактеризована величиною її кінетичної енергії в момент влучення в ціль. Для орієнтовного оцінювання загальної уражаючої дії кінетичного снаряда прийнятий параметр ΔE , який є втратою кінетичної енергії або роботою, яка витрачається кулею під час її влучення в м'язову тканину. На сьогодні норми втрат кінетичної енергії для реалізації мінімально необхідної убійної дії чітко не встановлено, але прийнято вважати, що величина мінімально необхідної для ураження живої цілі втрати снарядом кінетичної енергії становить 30 Дж при подоланні м'язової тканини товщиною 10 см¹.

Також вважається, що для порушення функціонування життєво важливих органів біологічного об'єкта (людини) уражаючому елементу достатньо проникнути на глибину не менше 50 мм².

Енергетична концепція ураження цілі не повністю відображає феноменологію (фізику) взаємодії кінетичного снаряда (кулі) травматичної дії із тканинами біологічного об'єкта. Її основним положенням є визначення спроможності спричинення уражаючим елементом проникаючого поранення в одну із порожнин людського тіла (у порожнину черепа або грудну чи черевну порожнину). Це положення у свою чергу базується на критерії перевищення граничного значення питомої кінетичної енергії, яке дорівнює 0,5 Дж/мм² і є найбільш поширеним для оцінювання уражаючих властивостей різноманітних кінетичних снарядів³. Відповідно до нього, якщо уражаючий елемент має балістичні характеристики в момент зустрічі із цілью, які забезпечують йому значення питомої кінетичної енергії вище за граничне, то він здатний нанести проникаюче поранення із середнім чи тяжким ступенем тяжкості. У разі меншого значення питомої кінетичної енергії за

¹ Див.: Данилин Г. А. Основы проектирования патронов к стрелковому оружию / Г. А. Данилин, В. П. Огородников, А. Б. Заволокин. — СПб. : Балт. гос. техн. ун-т, 2005. — 374 с.

² Див.: Озерецковский Л. Б. Раневая баллистика / Л. Б. Озерецковский, Е. К. Гуманенко, В. В. Бояринцев. — СПб. : Журнал «Калашников», 2006. — 374 с.

³ Див.: Попов В. Л. Судебно-медицинская баллистика / В. Л. Попов, В. Б. Шигеев, Л. Е. Кузнецов. — СПб. : Гиппократ, 2002. — 656 с.

граничне вважається, що уражаючий елемент нездатний заподіяти проникаючих поранень, і спричинені ним вогнепальні поранення можуть бути класифіковані як такі, що мають легкий ступінь тяжкості. Однак у транзитній зоні параметрів питомої кінетичної енергії (близьких до граничного $0,5 \text{ Дж/мм}^2$) виникають певні труднощі щодо визначення емпіричним методом самої спроможності заподіяння уражаючим елементом таких поранень. При близьких до граничного значення (як у менший, так і в більший бік) виникає ділянка неоднозначності, яка характеризується достатньо високою ймовірністю спричинення кінетичним снарядом як проникаючих, так і не-проникаючих поранень при одному значенні питомої кінетичної енергії, яке близьке до граничного. Для остаточного визначення спроможності спричинення проникаючих поранень такими «низькоенергетичними» кінетичними снарядами травматичної дії необхідне проведення натурних випробувань, що не завжди може бути здійснено в реальних умовах.

Якщо для кінетичних снарядів (куль, картечі та шроту), що використовуються для спорядження патронів до бойової (службової), мисливської чи спортивної зброї, гранична величина питомої кінетичної енергії має другорядне значення, оскільки для них головним є гарантоване ураження відповідної цілі на певній дистанції стрільби, що зумовлено їх досить високими початковими енергетичними показниками, то для кінетичних снарядів травматичної дії цей параметр, відповідно до чинних нормативних документів є головним. Застосування цього критерію для оцінювання уражаючих властивостей куль травматичної дії має певні обмеження, що пов'язано із особливостями механізму взаємодії таких снарядів із тканинами біологічного об'єкта. Це викликано їх конструкцією (особливо формою головної частини) та фізико-механічними характеристиками матеріалів, з яких вони виготовляються.

У процесі зіткнення еластична куля суттєво деформується (сплющується), що призводить до розширення зони контакту й відповідно її площі. Якщо це враховувати, то реальне значення величини питомої кінетичної енергії менше порівняно із її розрахунковим значенням, яке базувалося на величині площі перерізу (міделя) недеформованого уражаючого елемента. Отже, ймовірність спричинення проникаючого поранення зменшується, тоді як за розрахунками куля спроможна заподіяти таке поранення. Однак на характер деформації матеріалу кулі (її еластичність) суттєво впливають навколишнє середовище (особливо температура), а також самі фізико-механічні характеристики матеріалу, які можуть змінюватися від однієї партії постачання компонентів до другої.

Слід урахувати, що на характер спричиненого поранення й глибину його ранового каналу суттєво впливають форма головної частини кулі та її маса. Основна кількість означених кінетичних снарядів являє собою тіла оберту, які мають сферичну або близьку до неї (еліпсоїдну) форму. При зустрічі із ціллю куля хоча й деформується, але через форму головної частини площа ділянки первинного контакту із поверхнею перешкоди менша за площу міделя снаряда. Отже, у міру зростання площі цієї ділянки здійснюються просування снаряда вперед і формування ранового каналу. На його

подальше поглиблення впливає маса снаряда, яка, незважаючи на опір з боку середовища, за рахунок інерції просуває його далі до тих пір, доки сила опору не урівноважить силу інерції руху кулі. Зростання маси снаряда призводить до підвищення ймовірності спричинення ним проникаючих поранень та появи літальних випадків. Таких недоліків, що притаманні кулям із півсферичною головною частиною, не мають кулі із пласкою головною частиною. Площа первинного контакту практично дорівнює площі міделя й у подальшому за рахунок деформації кулі збільшується. Така форма здатна повністю передати кінетичну енергію кулі тканинам біологічного об'єкта та запобігти утворенню проникаючих поранень, але уражаючі елементи з такою формою головної частини мають досить обмежене застосування, незважаючи навіть на їх високу зупиняючу дію, що зумовлено їх низькими аеродинамічними характеристиками (значним коефіцієнтом сили лобового опору) і неможливістю застосування в півавтоматичній зброї.

Крім зазначеного слід також ураховувати нутаційно-прецесійні коливання кінетичних снарядів травматичної дії, викликані їх нестабільністю на траєкторії, що пов'язано із особливостями їх уведення у вільний політ гладким каналом ствола. Відповідна аеродинамічна форма уражаючих елементів запобігає сильним коливанням, але для стабілізації такого снаряда потрібен деякий час, що призводить до появи ділянки траєкторії його польоту із затухаючими коливаннями, яка може характеризуватися значною протяжністю. У разі ураження цілі на такій ділянці, а вона може відповідати близькій відстані стрільби, що зумовлено специфікою застосування зброї травматичної дії, площа первинного контакту (проекції снаряду на площину, що розташована перпендикулярно вектору швидкості) може суттєво перевищувати площу його міделя, за якою розраховується величина питомої кінетичної енергії, а враховуючи деформацію еластичного снаряда під час зіткнення, реальне значення цього показника може бути значно менше розрахункового, а це може призвести до необґрунтованого оцінювання результатів стрільби щодо спроможності спричинення досліджуванним снарядом проникаючих поранень того чи іншого ступеня тяжкості.

Отже, існуючий розрахунковий метод визначення уражаючих властивостей куль травматичної дії може бути визнаний таким, що не повністю відповідає сучасним вимогам і має обмежене використання (може бути застосований лише на попередній стадії досліджень уражаючих елементів) та потребує заміни на більш досконалий, що базується на результатах судово-медичних досліджень, а також на досягненнях у галузі комп'ютерних технологій і методах чисельного моделювання фізичних процесів.

Сучасний стан комп'ютерних технологій і розроблене програмне забезпечення дозволяють розрахувати характер поведінки на траєкторії різних видів уражаючих елементів досить складної просторової форми. У свою чергу це дає змогу прорахувати положення кулі в момент зіткнення з ціллю — її орієнтацію відносно контактної поверхні. Більш того, спеціалізоване програмне забезпечення LS-DYNA дозволяє розрахувати не тільки напружено-деформований стан в'язко-пружного середовища, у яке влучила куля, а також і характер деформації самої кулі протягом усього часу її взаємодії із

середовищем. Чисельне моделювання також дає можливість візуалізувати процес ударно-контактної взаємодії кулі із біологічними тканинами та особливості його протікання в різних площинах, що іншими сучасними методами досягнути практично неможливо. Застосування чисельного моделювання дозволяє не тільки спрогнозувати характер заподіяної шкоди, а й отримати достовірну інформацію щодо ступеня тяжкості поранення, завдяки точному визначенню параметрів (глибини) ранового каналу, а також ступеня ушкодження прилягаючих до нього тканин. Однак для верифікації отриманих результатів у ході проведення чисельного моделювання натурні випробування все ж таки необхідні. Отримані в ході експериментів дані можуть підвищити ступінь достовірності означених теоретичних досліджень і внести відповідні корективи в процес розрахунків.

Підтвердженням ефективності застосування методів чисельного моделювання для дослідження уражаючих властивостей куль травматичної дії є результати робіт з дослідження відповідних характеристик крупнокаліберних куль патронів 12-го калібру «Терен-12П», які не тільки підтвердили доцільність та актуальність проведення такого роду досліджень, а й виявили універсальність підходів і перспективність застосованих методів для дослідження інших видів кінетичних снарядів¹. У зв'язку із неоднозначністю існуючих критеріїв оцінювання уражаючих властивостей куль травматичної дії з урахуванням результатів чисельного моделювання та натурних випробувань пропонуємо акцентувати увагу на характеристиках спричинених такими кулями поранень, зокрема на довжині (глибині) ранового каналу.

Такий параметр, як довжина (глибина) ранового каналу, є багатоаспектною величиною, оскільки дозволяє більш точно визначити спроможність того чи іншого уражаючого елемента спричинити проникаючі поранення й ушкодити життєво важливі органи біологічного об'єкта з урахуванням його (елемента) конструктивних особливостей і фізико-механічних характеристик матеріалу, з якого його виготовлено.

У ході чисельного моделювання та апроксимації результатів натурних випробувань було встановлено таке: якщо вважати найбільш уразливим для біологічного об'єкта (людини) рановий канал довжиною 50 мм, то для подолання перешкоди, яка являє собою конгломерат біологічних тканин із анізотропними властивостями та різної товщини й щільності, куля патрона травматичної (несмертельної) дії «Терен-12П» повинна мати швидкість у момент влучення не менше 200 м/с. Тільки в такому разі куля спроможна подолати опір досить щільного шкіряного покриву тіла людини та проникнути всередину м'язових тканин на певну глибину.

У той самий час відповідно до енергетичної концепції ураження цілі, ураховуючи лише швидкість кулі в момент влучення, її масу та площину поперечного перерізу, граничною швидкістю є величина 175 м/с. Порівняно із альтернативним критерієм оцінювання уражаючих властивостей куль

¹ Див.: Бойчук *И. П.* Применение цифровых технологий для оценки поражающих свойств крупнокалиберных пуль травматического действия / *И. П. Бойчук, А. В. Коломийцев, В. В. Сапелкин* // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2013. — Вип. 13. — С. 510–515.

травматичної дії різниця досить суттєва. Отже, керуючись відносно цих куль виключно енергетичною концепцією ураження цілі, можна отримати помилкові результати, які можуть суттєво вплинути на подальші висновки.

Таким чином, визначення довжини (глибини) ранового каналу є найбільш раціональним і перспективним методом як для оцінювання уражаючих властивостей куль травматичної дії, так і для інших видів кінетичних снарядів. Установлення цього параметра дозволяє визначитись із граничним значенням швидкості кулі в момент влучення її в ціль, а також вирішити зворотнє завдання – визначити за довжиною ранового каналу швидкість кулі в момент влучення, що у свою чергу дозволить установити відстань, з якої було здійснено постріл. Упровадження в практику запропонованого критерію оцінювання уражаючих властивостей куль дасть змогу перейти на новий науковий рівень проведення досліджень у галузі ранової та судової балістики й отримувати більш достовірні дані.

ВНЕДРЕНИЕ В ПРАКТИКУ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ АЛЬТЕРНАТИВНОГО КРИТЕРИЯ ОЦЕНКИ ПОРАЖАЮЩИХ СВОЙСТВ ПУЛЬ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ДЕЙСТВИЯ

Сапелкин В. В., Коломийцев А. В., Бойчук И. П.

Проанализированы положения энергетической концепции оценки поражающих свойств кинетических снарядов и установлена их неоднозначность в отношении пуль травматического действия. В качестве альтернативного критерия оценки поражающих свойств таких пуль предложена длина (глубина) раневого канала и установлена граничная величина этого параметра. На основе указанного критерия можно оценить соответствующие свойства практически всех видов кинетических снарядов, что наглядно демонстрируют результаты численного моделирования физических процессов, происходящих в биологических тканях в момент попадания в них поражающих элементов.

Ключевые слова: крупнокалиберные пули травматического действия, численное моделирование, поражающие свойства, длина (глубина) раневого канала.

PRACTICAL IMPLEMENTATION IN FORENSIC MEDICINE OF ALTERNATIVE ASSESSMENT CRITERION OF TRAUMATIC PROJECTILES DAMAGE PROPERTIES

Sapelkin V. V., Kolomiitsev A. V., Boichuk I. P.

The article analyzes the energy concept points for assessing kinetic projectiles damage properties and reveals their variability as for traumatic bullets. As an alternative criterion of damage properties assessment for these projectiles we propose length (depth) of the wound tract and determine the margin value for this parameter. Such parameter as length (depth) of the wound tract is a multiple-aspect value as it lets us define more accurately the capacity of various damage elements for causing penetrating wounds and damage of vital organs of a biological object, taking into account its (element's) constructive features and physical and mechanical characteristics of the material it has been produced. Relying on the mentioned criterion, it is possible to assess the respective features of almost all kinds

of kinetic projectiles, that is clearly demonstrated in the results of the computational modeling of physical processes taking place in biological tissues at the moment when a damage agent penetrates them.

Keywords: large-caliber traumatic projectiles, computational modeling, damage properties, length (depth) of wound tract.

УДК 616-001.45:623.443.35

В. В. Щербак, асистент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти

ОСОБЛИВОСТІ ВОГНЕПАЛЬНИХ ПОШКОДЖЕНЬ ПРИ ПОСТРІЛАХ ІЗ ПІСТОЛЕТА «ФОРТ-14ТП» У МЕЖАХ БЛИЗЬКОЇ ДИСТАНЦІЇ

Досліджено морфологічні особливості вогнепальних пошкоджень і розподіл продуктів пострілу із пістолета «Форт-14ТП» в межах близької дистанції. Визначено діагностично значущі ознаки щодо встановлення відстані пострілу.

Ключові слова: вогнепальні пошкодження, пістолет «Форт-14ТП», близька дистанція пострілу.

Буремні події в Україні, що широко висвітлюються засобами масової інформації, наочно демонструють надзвичайно стрімке зростання кількості вогнепальної зброї серед цивільного населення. Це у свою чергу спричиняє поширення випадків її використання під час масових заворушень з боку як протестувальників, так і правоохоронних органів, перш за все бійцями спецпідрозділів МВС України. Тому судово-медичне вивчення вогнепальних пошкоджень одягу та ушкоджень тіла людини, насамперед заподіяних пострілами зі штатної вогнепальної зброї спецпідрозділів МВС, є актуальним науковим завданням сьогодення.

Пістолет «Форт-14ТП», у якому використовується патрон 9×18ПМ, є штатною зброєю спеціальних підрозділів міліції й підрозділів цивільної охорони Державної служби охорони при МВС України, що поступово замінює пістолет Макарова, який є застарілим за своїми тактико-технічними характеристиками та до того ж не виробляється в Україні. Серійне виробництво пістолета «Форт-14ТП» налагоджено українським КНВО «Форт» у Вінниці¹.

Одним із ключових питань у випадках судово-медичної експертизи вогнепальної травми є встановлення не тільки дистанції пострілу, а й конкретної відстані в зрозумілих метричних одиницях (см, м)². Розв'язання цього завдання потребує комплексного підходу з урахуванням сукупності

¹ Див.: Казенне науково-виробниче об'єднання «Форт» МВС України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fort.vn.ua/ua/produkcija/pistoleti.html>.

² Див.: Филичук О. В. Деякі питання термінології судово-медичної балістики / О. В. Филичук // Укр. суд.-мед. вісн. — 2007. — № 20(1). — С. 3–5.

діагностичних ознак, що залишає за собою постріл з тієї чи іншої зброї. Як відомо, найбільш інформативними показниками, що потребують докладного вивчення в межах близької дистанції, є якісні та кількісні характеристики травматичних продуктів пострілу¹.

Наразі судово-медичні дослідження пошкоджень із пістолета «Форт» викладені лише в декількох стислих публікаціях. Харківські судові медики (А. П. Антонюк, Н. Н. Тагаєв та ін.) виконали перші експериментальні дослідження ще в 1997 р. при появі моделей пістолета «Форт-12» у модифікації ствола з 4-ма правопохилими нарізами (за декілька років з'явилася вже нова модифікація пістолета, що має ствол з 6-ма правопохилими нарізами). На базі 75 досліджень встановлено, що при пострілах упритул у бавовняну тканину виникають розриви хрестоподібної форми, а на відстані 1 см – щілиноподібної, на більших відстанях розриви не спостерігалися. Відкладання кіптяви було на відстані пострілу до 30 см, а порошинок – до 90–130 см. Частинки металів спостерігалися на відстанях до 100–130 см. Із особливостей пошкоджень бавовняної тканини відмічалась особлива форма пояски обтирання у вигляді 8-пелюсткової фігури, що відображає кількість граней на кулі від дії нарізів².

У подальшому ці самі автори спрямували свої досліді на вивчення можливості встановлення моделі вогнепальної зброї, у якій використовується штатний патрон 9×18ПМ, за характером вхідного пошкодження з близької та неблизької дистанцій³. Були досліджені пошкодження бавовняної тканини при пострілах із пістолетів ПМ, АПС, «Форт-12» (у модифікації ствола з 4-ма та 6-ма правопохилими нарізами). При пострілах упритул усі моделі утворювали хрестоподібні розриви довжиною від 6 до 14 см. Розриви

¹ Див.: Lepik D. Comparison of injuries caused by the pistols Tokarev, Makarov and Glock 19 at firing distances of 10, 15 and 25 cm / D. Lepik, V. Vasiliev // *Forensic Sci. Int.* — 2005. — Vol. 151. — P. 1–10; Comparison of injuries caused by the pistols Tokarev, Makarov and Glock 19 at firing distances of 25, 50, 75 and 100 cm / [D. Lepik, V. Vasiliev, H. Reisenbuck, Ü. Pöldsam] // *Forensic Sci. Int.* — 2008. — Vol. 177. — P. 1–10; Попов В. Л. Судово-медичинська баллістика / В. Л. Попов, В. Б. Шигеев, Л. Е. Кузнецов. — СПб. : Гиппократ, 2002. — 656 с; Improved method for shooting distance estimation. Part 1. Bullet holes in clothing items / [B. Glattstein, A. Vinokurov, N. Levin, A. Zeichner] // *J. Forensic Sci.* — 2000. — Vol. 45, № 4. — P. 801–806; Identification of gunshot residues in fabric targets using sector field inductively coupled plasma mass spectrometry technique and ternary graphs / [J. Freitas, J. Sarkis, O. Neto, S. Viebig] // *J. Forensic Sci.* — March 2012. — Vol. 57, № 2. — P. 503–508.

² Див.: Характеристика відкладання продуктів пострілу при стрільбі з пістолета Форт-12 / [А. П. Антонюк, В. В. Бурма, М. М. Тагаєв та ін.] // Анотована програма, присвячена 100-річчю заснування Харків. суд.-мед. служби. — Х., 1997. — С. 40–41.

³ Див.: Морфологические особенности следов выстрела боеприпасом 9×18ПМ с близкой дистанции / [Н. Н. Тагаєв, А. П. Антонюк, Е. А. Пальваль, А. Г. Мусиенко] // Актуальные вопросы судебной экспертизы. — Х., 1998. — С. 48–49; Решение задач определения модели огнестрельного оружия по повреждениям с использованием компьютерных технологий / [А. П. Антонюк, Н. Н. Тагаєв, И. Е. Золотарев, Е. А. Пальваль] // Питання теорії та практики судово-медичної експертизи : зб. наук. ст. — Запоріжжя, 1999. — С. 84–86.

країв пошкодження при пострілах із ПМ і «Форт-12» відзначалися на відстані до 1 см, а з АПС – до 20 см. На відстані 1 см при пострілах із «Форт-12» лінійні розриви досягали довжини від 1 до 4,6 см. Кіптява в зоні пошкоджень спостерігалася на відстані до 30–35 см. Виразність центральної зони кіптяви була до 10 см. На відстані 5 см у деяких випадках привертала увагу особлива форма центральної зони кіптяви, шестипелюсткової форми, що, на думку авторів, відображає кількість нарізів каналу ствола. Порохові зерна при пострілах із ПМ зустрічалися на відстанях до 60 см, АПС – до 40 см, Форт-12 – до 50 см. На всіх відстанях виявлення кіптяви та порохових зерен інтенсивність відкладання кіптяви була більшою при пострілах з АПС, а порохових зерен – з ПМ і «Форт-12», що пояснюється більшою довжиною ствола в АПС порівняно з ПМ та «Форт-12».

Отже, автори дійшли висновку про те, що за особливостями слідоутворення (наявність розривів тканини, їх форма, розміри, особливості відкладання кіптяви, у деяких випадках її форма, особливості відкладання порохових зерен) можна встановити відстань пострілу. У деяких випадках за формою зовнішнього контуру пояса обтирання та неоднорідністю розподілу кіптяви в ньому можна встановити кількість нарізів на кулі, а інколи і їх метричні характеристики, тобто визначити модель зброї або виключити її використання.

На теперішній час у судово-медичній та криміналістичній літературі відсутні відомості щодо морфологічних особливостей пошкоджень, що утворюються при пострілах із пістолетів «Форт-14ТП», тому існує потреба в комплексному дослідженні таких пошкоджень на об'єктах судово-медичної експертизи.

Мета статті – дослідити особливості формування вогнепальних пошкоджень і слідів, що виникають при пострілах із пістолета «Форт-14ТП» у межах близької дистанції.

Експериментальне дослідження виконано на базі Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру з обслуговування лінійного управління на Південній залізниці при Управлінні МВС України на залізничному транспорті. Постріли здійснювали з пістолета «Форт-14ТП» штатними патронами 9×18ПМ у мішені з бавовняної тканини полотняного плетіння (бязь) розмірами 40×40 см. Мішені закріплювалися на спеціальній рамці у вертикальному положенні. Проводили серії по п'ять пострілів з відстані від 0 (уприутл) до 250 см. Об'єкти досліджували візуально, за допомогою стереомікроскопа, в інфрачервоних та ультрафіолетових променях, контактнорезультативним методом. Результати досліджень пострілів уприутл як особливого виду близької дистанції не надаються, а висвітлюються в окремій публікації.

При пострілах із пістолета «Форт-14ТП» з відстані 1 см було встановлено, що наскрізні пошкодження мають округлу або овальну форму розмірами від 1,0×1,0 см до 1,1×1,0 см. Краї пошкоджень нерівні, бахромчаті, з розщепленими кінцями ниток і стоншеними кінцями волокон, місцями спостерігається обпалення кінців волокон бурувато-сірого кольору. У центрі

пошкоджень спостерігається дефект тканини розмірами $0,3 \times 0,2 - 0,7 \times 0,6$ см. Відзначаються хрестоподібні радіальні розриви країв з довжиною окремих променів $1,0 - 2,3$ см. Навкруги пошкодження – відкладання кіптяви, у якому виділяються центральна зона гомогенного інтенсивного відкладання темно-сірого кольору розмірами $3,5 \times 3,3 - 3,9 \times 3,4$ см та периферична зона світло-сірого кольору, шириною $0,6 - 1,3$ см, загальними розмірами $5,5 \times 4,9 - 6,0 \times 5,1$ см. По краях відзначається відкладання поодиноких часток напівзгорілих порошин і їх фрагментів сіро-жовтого кольору в кількості $0 - 1$ одиниць/см² (од./см²), на максимальній відстані до $0,5 - 0,9$ см. При контактно-дифузійному дослідженні основний метал пострілу (мідь) виявлявся у вигляді гомогенного відкладання, що складалося з центральної зони інтенсивного відкладання та периферійної – середньої інтенсивності (рис. 1).

При пострілах із відстані 3 см наскрізне пошкодження має округлу або зірчасту форму розмірами від $0,9 \times 0,8$ см до $0,9 \times 0,9$ см. Краї нерівні, бахромчаті, з розщепленими кінцями ниток і стоншеними кінцями волокон, спостерігається обпалення кінців волокон бурувато-сірого кольору. У центрі пошкоджень спостерігається дефект тканини розмірами $0,3 \times 0,2 - 0,4 \times 0,4$ см. Розриви країв відсутні. Навкруги пошкодження – відкладання кіптяви у вигляді кола або овалу, у якому виділяються центральна зона гомогенного інтенсивного відкладання темно-сірого кольору розмірами $3,7 \times 3,5 - 3,9 \times 3,6$ см та периферична зона загальними розмірами $7,5 \times 6,8 - 8,0 \times 7,2$ см. Між центральною та периферичною зонами спостерігається виразна радіальна променистість, що розподіляє зону відкладання кіптяви на шість майже однакових секторів шириною по хорді між кінцями променів $3,0 - 3,2$ см. По краях відзначається відкладання численних часток напівзгорілих порошин і їх фрагментів сіро-жовтого кольору, місцями маскованих кіптявою, у вигляді кільця діаметром до $3,5 - 3,6$ см. Відкладання металу має гомогенний характер і складається з центральної зони сильної інтенсивності та периферійної зони середньої інтенсивності (рис. 2).

При пострілах із відстані 5 см наскрізні пошкодження за своїми морфологічними характеристиками аналогічні таким при пострілах із відстані 3 см, у тому числі наявні ознаки термічного впливу. Дещо меншими є розміри пошкоджень – від $0,7 \times 0,7$ до $0,8 \times 0,7$ см. Розриви країв відсутні. Поясок обтирання не спостерігається, оскільки маскований кіптявою. Навкруги пошкодження – відкладання кіптяви у вигляді кола або овалу, у якому виділяється центральна зона гомогенного інтенсивного відкладання темно-сірого кольору розмірами $2,5 \times 2,4 - 2,7 \times 2,5$ см і ексцентричною численною променистістю, яка нагадує таку на дистанції 3 см, але розподіл кіптяви на сектори менш помітний. Між центральною та периферійною зонами з'являється проміжна зона просвітлення шириною $1,3 - 1,7$ см. Периферійна зона шириною $1,8 - 2,5$ см і загальними розмірами $9,4 \times 9,0 - 10,0 \times 9,2$ см. По краях відзначається відкладання численних часток напівзгорілих порошин сіро-жовтого кольору, місцями маскованих кіптявою, переважно в межах центральної зони кіптяви та частково проміжної зони у вигляді кільця діаметром $4,7 - 4,9$ см. Відкладання металу має гомогенний характер, інтенсив-

ність центральної зони дещо зменшується й наближається до периферійної зони середньої інтенсивності. Крім того, з'являються виразні крапчасті відкладання, переважно на тлі центральної зони.

При пострілах із відстані 10 см наскрізне пошкодження аналогічне такому в попередній дистанції. Ознаки обпалення відсутні. З'являється чіткий поясок обтирання у вигляді шестикутника шириною 0,1–0,2 см розмірами 0,9×0,9 – 1,0×0,9 см. Навкруги пошкодження – відкладання кіптяви у вигляді кола або овалу, у якому виділяються центральна зона гомогенного інтенсивного відкладання темно-сірого кольору розмірами 3,5×3,9 – 4,4×4,2 см, проміжна зона просвітлення шириною 1,5–2,0 см, периферична зона у вигляді кільця менш інтенсивного сірого кольору шириною 1,5–2,0 см і загальними розмірами 9,3×10,5 – 10,5×10,0 см. По краях відзначається відкладання численних порошинок сіро-жовтого кольору, місцями маскованих кіптявою, на ділянці діаметром 8,5–9,5 см і поодиноких часток на максимальній відстані до 5,5–6,1 см від наскрізного пошкодження. Відкладання металу має гомогенний характер, інтенсивність центральної зони ще більше наближається до периферійної зони середньої інтенсивності. На тлі центральної зони визначаються виразні крапчасті відкладання діаметром 0,1–0,2 см (рис. 3).

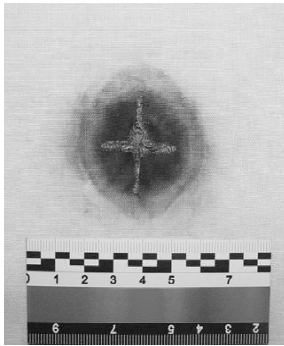

Рис. 1. Пошкодження та накладення на тканині при пострілі з відстані 1 см

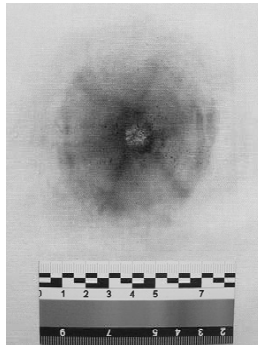

Рис. 2. Пошкодження та накладення на тканині при пострілі з відстані 3 см

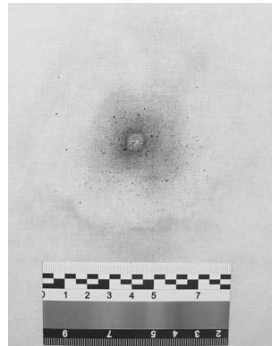

Рис. 3. Пошкодження та накладення на тканині при пострілі з відстані 10 см

При пострілах із відстані 15 і 25 см особливості виявляються в характеристиках відкладання кіптяви та порошинок. Зокрема, при пострілах із 15 см спостерігаються центральна зона гомогенного інтенсивного відкладання блідо-сірого кольору розмірами 3,8×3,5 – 4,1×3,8 см, проміжна зона просвітлення шириною 2,0–2,5 см і периферична зона у вигляді кільця, що за інтенсивністю близька до центральної зони, шириною 0,5–1,4 см та загальними розмірами 10,7×8,5 – 10,5×9,0 см. По краях відзначається відкладання

численних часток напівзгорілих порошин сіро-жовтого кольору на ділянці діаметром 8,5–9,5 см і поодиноких часток на максимальній відстані до 7,0–9,5 см від наскрізного пошкодження.

При пострілах із 25 см – відкладання кіптяви у вигляді кола або овалу, у якому виділяються центральна зона гомогенного відкладання блідо-сірого кольору слабкої інтенсивності розмірами 6,0×6,0 – 6,5×6,5 см, проміжна зона просвітлення шириною 1,3–2,0 см і периферична зона у вигляді кільця шириною 0,9–1,7 см загальними розмірами 10,8×10,5 – 11,2×10,4 см. По краях відзначається відкладання численних часток напівзгорілих порошин і їх фрагментів на ділянці діаметром 9,5–9,8 см та поодиноких часток на максимальній відстані до 11,5–13,0 см від наскрізного пошкодження. Відкладання металу залишається гомогенним із виразними крапчастими включеннями, інтенсивність центральної зони знижується, на дистанції 25 см наближається до периферійної зони й має середню та слабку інтенсивність. На відстані 25 см також з'являється чіткий поясок металізації, що за формою й розмірами відповідає пояску обтирання.

При пострілах із 35–40 см властивості наскрізних пошкоджень зберігаються без суттєвих змін, а відкладання кіптяви втрачає зональність, визначається лише розсіяна центральна зона слабкої інтенсивності та переривчастого характеру або у вигляді невеликих плямистих накладень загальними розмірами 6,2×5,8 – 6,5×6,0 см. Відкладання порошинок на ділянці діаметром 8,5–12,5 см і поодиноких часток на максимальній відстані до 15,5–22,0 см від наскрізного пошкодження. Відкладання металу має гомогенний характер слабкої інтенсивності без зональності, значно розширюється зона крапчастого відкладання металу.

При пострілах із 50 см – наскрізні пошкодження розмірами від 0,7×0,6 см до 0,8×0,7 см. Відкладання кіптяви візуально відсутнє. Навкруги пошкоджень спостерігається відкладання часток напівзгорілих порошин сіро-жовтого кольору, а місцями – їх відбитків у вигляді сіро-жовтих плям на площі діаметром 7,5–8,0 см і поодиноких часток на максимальній відстані до 18,0–24,0 см від наскрізного пошкодження. Відкладання металу все ще залишає гомогенну структуру, але має переривчастий характер та дуже слабку інтенсивність. Переважає крапчасте відкладання металу (татуювання металом).

При пострілах із 75 см морфометричні характеристики пошкоджень зберігаються аналогічними. У зоні пошкоджень спостерігається відкладання численних розсіяних часток півзгорілих порошин сіро-жовтого кольору, а місцями – їх відбитків у вигляді сіро-жовтих плям на максимальній відстані до 18,0–24,0 см від наскрізного пошкодження. Метал чітко виявляється в пояску металізації та у вигляді крапчастого відкладання.

На відстанях 100 та 150 см відзначається відкладання поодиноких часток напівзгорілих порошин сіро-жовтого кольору, а місцями – їх відбитків у вигляді сіро-жовтих плям (до 0–1 од./см²) на максимальній відстані до 20,5–21,0 см від наскрізного пошкодження. Зі збільшенням відстані значно знижується кількість фіксованих часток, при цьому максимальна дальність, де

виявляли лише поодинокі порошинки (до 3–5 часток на мішені), складала 230–240 см. Метал чітко виявляється в пояску металізації та у вигляді крапчастого відкладання поодиноких часток на відстані до 250 см.

Отже, результати експериментальних досліджень виявили діагностично значущі морфологічні ознаки як у пошкодженнях тканин мішеней, так і в якісних і кількісних характеристиках розподілу продуктів пострілу, що безпосередньо залежить від конкретної відстані пострілу. Математико-статистичне опрацювання сукупності отриманих даних допоможе встановити чіткі діагностичні критерії щодо визначення відстані пострілу з пістолета «Форт-14ТП» у межах близької дистанції для підвищення доказовості експертних висновків.

ОСОБЕННОСТИ ОГНЕСТРЕЛЬНЫХ ПОВРЕЖДЕНИЙ ПРИ ВЫСТРЕЛАХ ИЗ ПИСТОЛЕТА «ФОРТ-14ТП» В ПРЕДЕЛАХ БЛИЗКОЙ ДИСТАНЦИИ

Щербак В. В.

Исследованы морфологические особенности огнестрельных повреждений и распределение продуктов выстрела из пистолета «Форт-14ТП» в пределах близкой дистанции. Определены диагностически значащие признаки для установления расстояния выстрела.

Ключевые слова: огнестрельные повреждения, пистолет «Форт-14ТП», близкая дистанция выстрела.

PECULIARITIES OF BULLET WOUNDS CAUSED BY SHOTS FORT-14TP PISTOL AT A SMALL DISTANCE

Shcherbak V. V.

The article presents the analysis of morphological features of bullet wounds caused by shots at a short distance with Fort-14TP pistol. It has been established that the mechanical impact of gunpowder gases causes tissue ruptures in a target at a distance of 1 cm. Accumulation of soot is zonal character and has individual features of topographic dissemination depending on short distance. At the same time, the maximal distance of its dissemination was established visually at the distance of 40 cm. Grains of unburned powder and their fragments also had various density of distribution, depending on the distance, and emerged as multiple grains at a distance of up to 75 cm, as single grains – at a distance of up to 230 cm. Accumulation of the basic metal (copper grains) emerged as intensive homogeneous deposit at a distance of up to 3 cm, and as homogeneous background deposit of gradually fading intensity with numerous dotted inclusions at a distance of 5–50 cm. At the same time, the metallization line could be clearly seen starting from the distance of 25 cm. At a distance of 75–250 cm, copper inclusions were seen in the metallization line and as dotted inclusions.

Keywords: bullet wounds, Fort-14TP pistol, short distance shot.

КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕРТИЗА ТА ІНШІ ВИДИ ЕКСПЕРТИЗ

УДК 343.98:624

Г. Б. Башкиров, заведующий сектором
Харьковского НИИСЭ,

И. Г. Завдовьева, главный эксперт
НИЭКЦ ГУМВД по Харьковской об-
ласти,

П. Ю. Баранов, директор ВП «Центр-
Персонал», кандидат экономических
наук, судебный эксперт

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ КОМПЛЕКСНЫХ СТРОИТЕЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ СТОИМОСТИ СТРОИТЕЛЬНО-МОНТАЖНЫХ РАБОТ

Рассмотрены особенности назначения и проведения судебных комплексных строительно-экономических экспертиз, связанных с определением стоимости и учетом фактически выполненных строительно-монтажных работ за государственные (бюджетные) средства.

Ключевые слова: строительно-экономическая экспертиза, строительно-монтажные работы, подрядный способ, объемы работ, списание материалов.

На современном этапе в практике борьбы с экономическими преступлениями часто возникает необходимость в одновременном применении знаний различных областей науки и техники, что представляет собой содержание комплексного подхода к исследованию объектов.

Актуальность проблемы заключается в необходимости жесткой экономии бюджетных средств в современных условиях и привлечения к ответственности виновных лиц в каждом случае совершения преступления, связанного с незаконным расходованием бюджетных средств. Для проведения подобных экспертиз необходимы познания экспертов-строителей в технологии выполнения строительных работ, системе строительного ценообразования, а также познания экспертов-экономистов в вопросах бухгалтерского учета. На практике следствие очень редко назначает комплексные экспертизы, отдавая предпочтение отдельным самостоятельным экспертизам. Но задачи, которые могут решаться комплексными строительно-экономическими экспертизами, их доказательственное значение, глубина проведенного исследования не могут быть обеспечены назначением и проведением отдельных экспертиз. Комплексная строительно-экономическая экспертиза в ряде случаев позволяет более полно исследовать материалы дела и давать

ответы на вопросы, которые при проведении отдельных исследований остаются без разрешения.

Целью этой статьи является систематизация задач при назначении и проведении судебных строительно-экономических экспертиз, направленная на достижение максимального уровня методического обеспечения доказательной базы.

Для достижения поставленной цели в работе рассматриваются следующие задачи:

- анализ области применения комплексных строительно-экономических экспертных исследований;
- анализ организации и процесса проведения комплексных экспертиз, а также вопросов взаимодействия экспертов-участников;
- систематизация комплексных строительно-экономических исследований.

В соответствии с Инструкцией о назначении и проведении судебных экспертиз и экспертных исследований¹ комплексной является экспертиза, которая проводится с применением специальных знаний различных отраслей науки, техники или других специальных знаний (различных направлений в пределах одной отрасли знаний) для решения одной общей (интегральной) задачи (вопроса).

Комплексная строительно-техническая и экономическая экспертиза выражается в совместной оценке и интеграции результатов проведенных экспертами-строителями и экспертами-экономистами исследований с целью получения совместных ответов на вопросы, относящихся к сфере общей (совокупной) компетенции этих экспертов.

Комплексная экспертиза должна назначаться только в том случае, когда решение поставленных вопросов невозможно в результате проведения нескольких последовательных, не зависящих друг от друга экспертиз. Комплексной является экспертиза, при производстве которой решение вопроса невозможно без одновременного участия специалистов в разных областях знания и формулирования ими общего вывода.

Каждый эксперт, который участвует в проведении комплексной экспертизы, производит исследования и подписывает ту часть заключения, которая содержит описание проведенных им исследований, и несет за нее ответственность. Выводы по общим вопросам подписываются всеми экспертами, которые участвовали в проведении исследования. При этом каждый эксперт должен обладать не только узкой специализацией, но и знаниями в пограничных областях наук, которые использованы при даче заключения.

На практике наиболее часты случаи, когда назначение комплексных экономических и строительно-технических экспертиз целесообразно при подтверждении выводов ревизий, проводимых финансовой инспекцией, поскольку этот контролирующий орган обладает полномочиями проверять

¹ Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13>.

как сметную стоимость строительства, так и фактические объемы выполненных работ и делать соответствующие выводы в части нарушений фискального законодательства. Таким образом, если при рассмотрении в суде возникнет необходимость в подтверждении выводов ревизии в части установления объемов и стоимости строительных работ, целесообразно назначать комплексную строительно-экономическую экспертизу.

Проведение комплексных экспертиз регламентировано Инструкцией о назначении и проведении судебных экспертиз и экспертных исследований и Научно-методическими рекомендациями по вопросам подготовки и назначения судебных экспертиз и экспертных исследований.

Анализ правовых норм¹, а также научной литературы² по данному вопросу позволяет выделить такие признаки комплексной экспертизы:

- наличие общего объекта исследования и, по возможности, общих вопросов;

- одновременное совместное участие в проведении экспертизы не менее чем двух экспертов различных областей знаний (инженера-строителя и экономиста);

- невозможность решения вопросов, подлежащих выяснению в рамках экспертизы одного вида либо путем последовательного проведения нескольких самостоятельных экспертиз.

Рассматривая проблему с точки зрения общепринятых понятий об объекте и предмете исследования, здесь эти понятия конкретизируются следующим образом. Объект исследования – стоимость строительно-монтажных работ (далее – СМР), выполненных подрядным способом на строительном объекте за бюджетные средства. Предмет исследования – различные конкретные экспертные процедуры, проводимые методами документального анализа и натурного визуального обследования.

Предметом комплексной строительно-экономической экспертизы является исследование технической, документальной и законодательной обоснованности осуществления хозяйственной и финансово-экономической деятельности предприятий и организаций всех форм собственности, связанной с комплексом строительно-монтажных и ремонтных работ.

Отдельным объектом исследования выступают документы: Справка о стоимости выполненных строительных работ и расходах (форма № КБ-3) и Акт сдачи-приемки выполненных строительных работ (форма № КБ-2в),

¹ См.: Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

² См.: *Бутырин А. Ю.* Проблемы назначения комплексной судебной строительно-экономической экспертизы / А. Ю. Бутырин, Е. Б. Статива // Технологии строительства. — 2013. — № 1-2. — С. 98–100; *Колкутин В. В.* Судебные экспертизы : науч.-практ. пособие / В. В. Колкутин, С. М. Зосимов, Л. В. Пустовалов. — 3-е изд., доп. — М. : Юрлитинформ, 2008. — (Б-ка криминалиста); *Комаха В. О.* Тактические особенности предварительного исследования криминалистических объектов и назначения судебных экспертиз / В. О. Комаха. — Винница : ГП «Государственная картографическая фабрика», 2006.

накладные и другие документы, которые являются одновременно объектами как строительно-технической, так и экономической экспертизы. Реквизиты этих документов соответствуют требованиям ст. 9 Закона Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности в Украине»¹, поэтому они являются первичными документами бухгалтерского учета, подтверждающими факт проведения хозяйственных операций.

Также объектами необходимой информации по поставленным вопросам для эксперта-экономиста могут быть договорная и сметная документация, первичные бухгалтерские документы заказчика и подрядчика, которые находятся в договорных отношениях с заказчиком, регистры аналитического и синтетического бухгалтерского учета заказчика и подрядчика. В зависимости от поставленной перед экспертами задачи², в этот перечень могут входить и другие документы, а именно: отдельные регистры аналитического и синтетического бухгалтерского учета, первичные бухгалтерские документы: приходные и расходные накладные, счета-фактуры, счета, банковские (казначейские) платежные документы, сведения о начислении или выплате заработной платы, штатное расписание, авансовые отчеты. При этом экономическая часть исследования обязательно проводится на основании и с учетом результатов строительно-технического исследования относительно установленных отклонений в фактически выполненных объемах СМР. Также следует учитывать, что наличие в бухгалтерском учете сторнированных записей об остатках товарно-материальных ценностей может быть связано с фактическим невыполнением объемов строительных работ и безосновательным списанием фактически отсутствующих материалов, или если поставщиком вовремя не были предоставлены документы для оприходования. В этом случае факт выполнения работ обязательно должен проверяться натурным обследованием или контрольными обмерами экспертами-строителями. Это пример того, что комплексная строительно-экономическая экспертиза позволяет шире и глубже проводить исследование и выявлять факты, которые могли остаться без рассмотрения при проведении отдельных самостоятельных экспертиз. В отличие от каждой из них в отдельности она позволяет установить системные качества исследуемого объекта в их взаимосвязи и взаимообусловленности. В большинстве случаев это максимально эффективный, методологически правильный путь к решению экспертных задач, когда получение достоверного ответа гарантируется только совместным обобщением результатов применения базовых экспертных знаний и методов.

В таблице приведена систематизация судебных строительно-экономических исследований, связанных с выполнением строительных работ за бюджетные средства.

¹ См.: Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

² См.: Комаха В. О. Указ. работа.

Таблиця

Объект исследования: комплексные судебные строительно-экономические экспертизы, связанные со стоимостью СМР

№	Предмет исследования	Цель исследования	Задачи исследования	Примерная формулировка вопроса в рамках задачи исследования	Метод исследования	Вид экспертизы				Характер выводов			Обоснование (нормативный источник)
						строит.	эконом.	компл.	катег.	учет.-кат.	вероятн.	НПВ	
1	2	3	4	5	6	7	8	9					
1	Объемы фактически выполненных СМР в натуре	Установить отклонения в объемах фактически выполненных работ и их влияние на стоимость в сравнении с представленной документацией (актами, проектом, сметой, исполнительной документацией)	Анализ фактических объемов выполненных работ	Соответствуют ли фактически выполненные объемы работ на объекте актам по ф. № КБ-2в?	Визуальный осмотр, обмерные работы, сравнительный анализ документов	+			+			[1]	
			Анализ соответствия фактически выполненным работам описание в актах по ф. № КБ-2в	Соответствуют ли фактически выполненные работы на объекте описанию работ, приведенных в актах по ф. № КБ-2в?	Сравнительный анализ сметной нормативной документации с данными исполнительной документации	+			+			[2]	
			Определение стоимости фактически выполненных работ на объекте	Каким образом повлияли выявленные отклонения в объемах работ на стоимости СМР?	Выполнение сметных расчетов	+			+			[1]	
			Анализ соответствия объемов фактически выполненных работ учетной документацией	Соответствуют ли фактически выполненные СМР на объекте актам списания материалов по данным бухучета?	Сравнительный анализ актов списания материалов, ресурсов ведомостей и данных бухучета			+	+			[1, 3-5]	
			Анализ факта выполнения работ, приведенных в документах, при отсутствии возможности визуального обследования	Подтверждается ли (объем) факт выполнения СМР при отсутствии возможности осмотра?	Анализ актов по формам КБ-2в, М-29, М-19, ведомости 10-с, оборотно-сальдовых ведомостей по учету расходов материалов, ОС, начисления заработной платы	+			+			[4, 6, 7]	

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	Стоимость фактически выполненных СМР	Установить обоснованность отклонения в стоимости фактически выполненных работ по сравнению с представленными документами	Анализ обоснованности применения единичных расценок в сметной (исполнительной) документации	Соответствуют ли принятые единичные расценки в сметной документации (актах по ф. № КБ-2в) описанию фактически выполненных работ?	Изучение состава работ, приведенного в единичных расценках, сравнительный анализ технологичности выполнения СМР с описанием состава работ	+	+	[1]
			Анализ обоснованности определения объемов производственных затрат и административных расходов при составлении сметной документации, договорных цен, актов по ф. № КБ-2в	Отвечают ли нормативным требованиям приведенные в сметной документации, договорных ценах, актах по ф. № КБ-2в общепроизводственные затраты и административные расходы?	Сравнительный анализ методов определения объемов производственных затрат и административных расходов с их определением в актах по ф. № КБ-2в	+	+	[1]
			Сравнительный анализ исполнительной и проектно-сметной документации и выявление влияния отклонений на стоимость СМР на объекте _____	Имеются ли отклонения в проектно-сметной и исполнительной документации, если да, то согласованы ли указанные отклонения в установленном порядке и каким образом выявленные отклонения отразились на стоимости СМР на объекте _____?	Изучение и сравнительный анализ проектной документации (чертежей, спецификаций), сметной документации (локальных и объектных смет, договорной цены), исполнительной документации (актов, накладных, счетов, и т. п.)	+	+	[1]
			Сравнительный анализ отклонений в стоимости фактически выполненных СМР с данными бухгалтерского учета	Отразились ли отклонения в стоимости фактически выполненных СМР на данных бухгалтерского учета и на размерах налогов и обязательных платежей?	Анализ актов по ф. № КБ-2в, оборотно-сальдовых ведомостей, главной книги, форм отчетности	+	+	[1, 4]

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3	Соответствие фактически выполненным СМР проектно-сметной документации	Установить соответствие фактически выполненным СМР проектно-сметной документации	Анализ соответствия объемов фактически выполненных работ на объекте проектно-сметной документации	Соответствуют ли объемы фактически выполненных работ на объекте проектно-сметной документации?	Подсчеты объемов фактически выполненных работ данным рабочим чертежам, спецификациям, визуальное обследование и обмерные работы в натуре	+	+	[1]
			Анализ соответствия содержания фактически выполненных работ описанию в проектной документации	Соответствует ли описание фактически выполненных работ проектной документации?	Идентификация выполненных работ и сравнение с данными проектной документации	+		[1, 6]
			Анализ соответствия содержания фактически выполненных работ описанию в локальных сметах	Соответствует ли описание фактически выполненных работ данным, приведенным в локальных сметах?	Анализ состава работ, приведенных в нормативных единичных расценках локальных смет	+		[1, 6]
4	Соответствие тендерной документации на выполнение СМР нормативным требованиям	Установить соответствие фактически выполненным СМР нормативным требованиям к тендерной документации	Анализ тендерных требований, приведенных в тендерной документации	Оправданы ли тендерные требования, приведенные в тендерной документации по объекту _____?	Анализ нормативных документов, связанных с тендерными торгами; анализ тендерной документации	+	+	[1]
			Анализ полноты требований, учтенных в тендерной документации	Все ли нормативные требования учтены в тендерных документах?			+	[1]
			Анализ влияния нарушений тендерных требований на удорожание фактически выполненной СМР на объекте _____?	Привели ли нарушения тендерных требований к удорожанию фактически выполненной СМР на объекте _____?	Аналитические расчеты размера ущерба, связанного с нарушением тендерных требований и не обоснованным выбором победителя	+	+	[1]
			Сравнительный анализ тендерных предложений	Обосновано ли выбран победитель тендерных торгов?	Анализ документов, представленных участниками тендерных торгов		+	[1]

Окончание таблицы

1	2	3	4	5	6	7	8	9
5	Соответствие выполненных СМР правоустанавливающей документации и ресурсным возможностям подразделения	Выявить правомочность и возможность правоустанавливающей документации СМР	Сравнительный анализ выполненных СМР с правоустанавливающими документами подразделения	Имеется ли у подразделения Лицензия на право выполнения СМР и отвечают ли фактически выполненные СМР на объекте —, приведенной Лицензии?	Сравнительный анализ представленных документов, идентификация фактически выполненных СМР на объекте	+	+	[8]
			Анализ производственной базы подразделения	Имеется ли у подразделения необходимые трудовые и материально-технические ресурсы для выполнения СМР на объекте ___?	Анализ основных средств, находящихся на балансе подразделения; анализ договоров подразделения с субподрядчиками и организациями-поставщиками материально-технических ресурсов	+	+	[1]

Примечание: [1] — Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13>; [2] — Про затвердження Правил визначення вартості будівництва (ДБН Д.1.1-1-2000) : наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 27.08.2000 № 174 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN2206.html; [3] — Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-14>; [4] — Про затвердження нової редакції Методичних рекомендацій з формування собівартості будівельно-монтажних робіт : наказ Міністерства регіонального розвитку та будівництва України від 31.12.2010 № 573 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN61608.html; [5] — Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку та Інструкції про його застосування : наказ Міністерства фінансів України від 30.11.1999 № 291 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99>; [6] — Про затвердження примірних форм первинних документів з обліку в будівництві : наказ Міністерства регіонального розвитку та будівництва України від 04.12.2009 № 554 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN51921.html; [7] — Про надання роз'яснення щодо заповнення типових форм № КБ-2в : лист Міністерства України від 15.05.2003 № 7/2/447 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://budstandart.com/read/document/show/>; [8] — Про дозвілну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06.09.2005 № 2806-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2806-15>.

Приведенная таблица позволит при назначении экспертизы более четко формулировать вопросы экспертам (графа 5), выбрать вид экспертизы: строительная, экономическая или комплексная строительственно-экономическая (графа 7), иметь представление о характере предполагаемых выводов по поставленным вопросам: категоричный (к), условно-категоричный (у-к), вероятный (в) или исследование по данному вопросу не представляется возможным (НПВ). Экспертам предлагаемая таблица позволяет выбрать конкретные методы исследования (графы 6, 9) и указывает на использованные источники. Перечень поставленных вопросов может дополняться в порядке экспертной инициативы в процессе проведения экспертных исследований.

В заключение можно сделать такие выводы:

— назначение комплексной строительственно-экономической экспертизы происходит при необходимости совместного формулирования общего вывода экспертами разных специальностей (строителями и экономистами);

— в организации проведения комплексных строительственно-экономических экспертиз существуют проблемы, связанные не только с организационной сложностью проведения подобных исследований, но и с недостаточностью методического обеспечения их проведения;

— совместное исследование объектов строителями и экономистами дает больше возможностей для решения поставленных вопросов, чем исследования, проведенные ими по отдельности, повышает объективность и доказательственное значение выводов;

— систематизация строительственно-экономических экспертных исследований, приведенных в статье, позволит заказчикам экспертизы более четко представлять возможности при назначении экспертиз, а экспертам — более четко исследовать поставленные вопросы;

— своевременное назначение и проведение комплексной строительственно-экономической экспертизы может существенно сократить сроки расследования и рассмотрения дел в суде.

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ Й ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ КОМПЛЕКСНИХ БУДІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ БУДІВЕЛЬНО-МОНТАЖНИХ РОБІТ

Башикиров Г. Б., Завдовьева І. Г., Баранов П. Ю.

Розглянуто особливості призначення й проведення судових комплексних будівельно-економічних експертиз, пов'язаних з визначенням вартості та обліку фактично виконаних будівельно-монтажних робіт за державні (бюджетні) кошти.

Ключові слова: будівельно-економічна експертиза, будівельно-монтажні роботи, підрядний спосіб, обсяги робіт, списання матеріалів.

PECULIARITIES OF ASSIGNMENT AND IMPLEMENTATION OF FORENSIC COMPLEX BUILDING AND ECONOMIC EXAMINATIONS OF CONSTRUCTION AND ASSEMBLY OPERATIONS COST

Bashkirov G. B., Zavidov'eva I. G., Baranov P. Y.

The article deals with distinctive features of assignments and implementation of forensic complex building and economic examinations of costs of construction and assembly

operations. The need in joint complex application of special knowledge of experts in building and economics for researching a range of issues that apply to their joint (combined) competence is established and grounded. The article presents a systematization of complex building and economic examinations, connected with construction and assembly operations for budgetary funds, in a table. The table makes it possible to formulate questions to experts, choose the type of an examination when it is assigned: building, economic or complex building and economic; know the character of supposed conclusions as for the questions put: categorical, conditionally categorical, probable, or an examination of the issue is not possible. For experts, the presented table suggests choosing specific methods of examination and shows the sources that have been used. A well-timed complex building and economic examination can reduce the duration of an investigation and legal proceedings.

Keywords: building and economic examination, construction and assembly operations, contract, volume of works, material write-off.

УДК 343.148:347.78:004.4

Ю. С. Харабуга, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІЦЕНЗІЙНОСТІ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розглянуто актуальні питання призначення й проведення судових експертиз із дослідження неліцензійності програмного забезпечення, у тому числі проблема відсутності чіткого визначення терміна «комерційне програмне забезпечення».

Ключові слова: комп'ютерна програма, ліцензійність, комерційне програмне забезпечення, безкоштовне програмне забезпечення, вільне програмне забезпечення, програмне забезпечення з рекламою, умовно-безкоштовне програмне забезпечення.

Програмне забезпечення як об'єкт судових експертиз має подвійну природу. З одного боку, воно є об'єктом досліджень судової експертизи у сфері інтелектуальної власності в межах експертної спеціальності 13.1.2 «Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)», а з другого – об'єктом судової комп'ютерно-технічної експертизи в межах експертної спеціальності 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів».

Відповідно до п. 5.5 розділу V чинної редакції Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень¹ одне із питань, що вирішується експертизою об'єктів інтелектуальної власності, звучить так: «Чи має ознаки неліцензійності використання комп'ютерної програми (назва)?»

Під ліцензією на використання комп'ютерної програми розуміється письмове повноваження на використання комп'ютерної програми в певній

¹ Див.: Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13>.

обмеженій сфері, надане особою, яка має виключне право дозволяти її використання. Ліцензія на використання комп'ютерної програми може бути виключною, одиначною, невиключною, а також іншого виду, що не суперечить закону.

На даний час серед методик, що внесені до реєстру методик проведення судових експертиз, існує лише одна методика, присвячена дослідженню ліцензійності програмного забезпечення. Це розділ 35 методики 0.1.16 «Загальна методика призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів», яка є результатом відповідної науково-дослідної роботи, завершеної у 2007 р. колективом авторів Харківського НДІ судових експертиз¹. Крім цього, у 2013 році в Харківському НДІСЕ за участю Кіровоградського відділення Одеського НДІСЕ завершено НДР «Методичні рекомендації з питань дослідження програмної продукції на предмет відповідності ліцензійним вимогам»², упровадження якої в експертну практику очікується у 2015 р.

Зазначені методика та методичні рекомендації дотримуються однаково-го науково-методичного підходу щодо дослідження ліцензійності програмного забезпечення. Вважається, що це предмет комплексної експертизи, під час якої експерт у галузі комп'ютерно-технічної експертизи встановлює наявність програмних продуктів, їх вид і технічні характеристики, а експерт у галузі інтелектуальної власності – наявність ліцензійної угоди, даних відносно назви, версії, серійного номера, ключа продукту, дати й місця інсталяції.

Виходячи з поширеної експертної практики, судові експертизи, пов'язані з дослідженням ліцензійності програмного забезпечення в межах кримінального провадження, можна поділити на дві категорії. До першої категорії належать експертизи, коли в слідства вже є дані огляду комп'ютерів або інших носіїв інформації, тому потрібен висновок експерта щодо наперед відомого слідству переліку програм. До другої категорії належать експертизи, коли такого переліку в слідства немає, тому спочатку ставиться питання про наявність на носії програмного забезпечення без уточнення його назви та типу встановлення, після чого – питання про його ліцензійність або неліцензійність. Якщо в першому випадку завдання, що ставиться перед експертом з експертної спеціальності 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів», є чітким і зрозумілим (експерту потрібно встановити факт наявності конкретних програмних продуктів, після чого провести їх комп'ютерно-технічне дослідження), то в другому випадку питання дуже часто звучать подібно до народної казки: «Піди туди – не знаю куди,

¹ Див.: Методичні рекомендації з питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів : звіт про НДР (закл.) / Харків. НДІСЕ; кер. Е. Б. Сімакова-Єфремян ; викон. А. І. Лозовий [та ін.]. — № ДР 0107U010825. — X., 2007. — 181 с.

² Див.: Методичні рекомендації з питань дослідження програмної продукції на предмет відповідності ліцензійним вимогам : звіт про НДР (закл.) / Харків. НДІСЕ; кер. Т. А. Заніна ; викон. А. П. Копитько [та ін.]. — № ДР 0112U001389. — X., 2013. — 129 с.

принеси те – не знаю що». Оскільки слідчий наперед не знає, які саме комп'ютерні програми (програмні продукти) його цікавлять, питання часто формулюються так «Які комп'ютерні програми містяться на носії інформації» або «Які програмні продукти містяться на носії інформації?». І тут виникає проблема різного тлумачення цих термінів слідчим та експертом.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» під комп'ютерною програмою розуміється набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, які приводять його в дію для досягнення певної мети або результату. При цьому підкреслюється, що це поняття охоплює як операційну систему, так і прикладну програму, виражені у вихідному або об'єктному кодах. Що стосується термінів «програмний продукт», «програмний засіб» та «програмне забезпечення», то їх визначення містяться в різноманітних нормативних актах, затверджених відповідними постановами Кабінету Міністрів України.

Відповідно до чинної редакції Додатку 1 до Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 86¹, під програмним забезпеченням (software) розуміється набір з однієї або більше програм або мікропрограм, зафіксованих на будь-якому матеріальному носії. При цьому під програмою (programme) розуміється послідовність команд для виконання або перетворення у форму, яка підлягає виконанню електронним комп'ютером, а під мікропрограмою (microprogramme) – послідовність елементарних програм, що зберігається в спеціальній пам'яті, виконання яких ініціюється запускаючою командою, уведеною до реєстру команд.

У п. 2 Загальних вимог до програмних продуктів, які закуповуються та створюються на замовлення державних органів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 р. № 869², наведено такі визначення термінів:

- програмний продукт – програмний засіб, програмне забезпечення, які призначені для постачання користувачеві (покупцеві, замовникові);
- програмний засіб – комп'ютерна програма, взаємопов'язана сукупність комп'ютерних програм, процедур, правил, документації та даних;
- програмне забезпечення – програмний засіб або їх взаємопов'язана сукупність.

Подібне визначення термінів «програмний продукт» і «програмний засіб» міститься в п. 2 Порядку локалізації програмних продуктів (програмних

¹ Див.: Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання : постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 86 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-p>.

² Див.: Про затвердження загальних вимог до програмних продуктів, які закуповуються та створюються на замовлення державних органів : постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 р. № 869 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/869-2009-p>.

засобів) для виконання Національної програми інформатизації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 1998 р. № 1893¹.

Отже, можна констатувати, що поняття «програмне забезпечення», «програмний засіб» та «програмний продукт» є ширшими за своїм обсягом, ніж поняття «комп'ютерна програма», оскільки програмне забезпечення (програмний засіб, програмний продукт) може містити декілька комп'ютерних програм. Наприклад, програмний продукт Microsoft Windows 7 містить графічний редактор Paint і текстовий редактор WordPad, що є прикладними програмами в складі операційної системи.

Таким чином, якщо перед експертом з експертної спеціальності 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів» стоїть питання «Які комп'ютерні програми містяться на носії інформації?», то формально експерт має ідентифікувати будь-які комп'ютерні програми, у тому числі ті, що входять до складу програмних продуктів або не охороняються авторськими правами (наприклад, пакетні файли, що містять невелику кількість команд і відповідно не є результатом творчої діяльності).

З другого боку, питання «Які програмні продукти містяться на носії інформації?» також викликає зауваження, оскільки програмний продукт може постачатися кінцевому користувачу як вільне програмне забезпечення.

Термін «вільне програмне забезпечення» увів Р. Столмен, засновник проекту GNU, для опису програмного забезпечення (ПЗ), яке можна вільно запускати, копіювати, поширювати, вивчати, змінювати й поліпшувати. Сучасна версія визначення свободи ПЗ складається з чотирьох пунктів, пронумерованих від 0 до 3:

- свобода виконувати програму в будь-яких цілях (свобода 0);
- свобода вивчати роботу програми та модифікувати програму, аби вона виконувала ваші обчислення, як ви побажаєте (свобода 1);
- свобода передавати копії, щоб допомогти своєму ближньому (свобода 2);
- свобода передавати копії своїх змінених версій іншим (свобода 3).

Свобода поширювати (свободи 2 та 3) означає, що будь-хто вільний передавати копії, із змінами або без них, безкоштовно або стягуючи плату за поширення, кому завгодно й де завгодно. Свобода цих дій означає, що ніхто не зобов'язаний запитувати дозволу на ці дії чи платити за нього.

Комп'ютерна програма є вільною, якщо вона надає користувачам всі ці свободи в достатньому обсязі. У протилежному разі її не можна вважати вільною².

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію : постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 1998 р. № 1893 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1893-98-п>.

² Див.: Что такое свободная программа? / Фонд свободного программного обеспечения [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gnu.org/philosophy/free-sw.ru.html>.

Вільне ПЗ поширюється під однією з ліцензій, котра закріплює за користувачем зазначені права. Найвідомішими з них є загальна публічна ліцензія GNU (GNU General Public License; GNU GPL), загальна публічна ліцензія обмеженого використання GNU (GNU Lesser General Public License; GNU LGPL), публічна ліцензія Mozilla (Mozilla Public License; MPL), ліцензія BSD (BSD License), ліцензія MIT (MIT License) і ліцензія Apache (Apache License).

Слід зазначити, що терміни «вільне програмне забезпечення» (англ. free software, або libre software) та «безкоштовне програмне забезпечення» (англ. freeware) не є синонімами. Іноді вільні програми поширюють безкоштовно, іноді – за суттєву плату. Часто одну й ту саму програму в одному місці можна отримати за гроші, а в іншому – безкоштовно. Програма є вільною не через ціну, а тому що в користувачів є свобода користуватися нею¹. Навпаки, безкоштовне ПЗ поширюється завжди безкоштовно, але воно є різновидом власницького (пропріетарного) програмного забезпечення – ПЗ, на яке зберігаються як немайнові, так і майнові авторські права. Типовим проявом майнових авторських прав на безкоштовні програми є обмеження щодо їх комерційного використання.

Зазвичай терміном freeware позначають ПЗ, що розроблено приватними особами. Але під це визначення підпадають також програмні продукти, що створенні та безоплатно поширюються комерційними організаціями. Наприклад, відомий розробник ПЗ корпорація Adobe Systems поряд з комерційними продуктами Adobe Photoshop, Adobe Acrobat тощо випускає також безкоштовні програми Adobe Reader, Adobe Flash Player і Adobe Air, які можна вільно завантажити з інтернет-сайту корпорації.

Таким чином, аби експертам не описувати у висновках безкоштовне й вільне ПЗ, збільшуючи без необхідної потреби час проведення експертизи та її вартість, слідчі часом формулюють питання стосовно ліцензійності програмних продуктів, що є виключно комерційним програмним забезпеченням. Але в такому випадку виникає питання, що саме вважати таким ПЗ.

На цей час під комерційним програмним забезпеченням (англ. commercial software) розуміється ПЗ, створене комерційною організацією з метою одержання прибутків від його використання іншими, наприклад, шляхом продажу примірників². Однак під таке визначення підпадає також безкоштовне ПЗ, зокрема програми класу adware – програмне забезпечення, під час використання якого користувачу примусово показується реклама. Базове призначення adware – це неявна форма оплати за використання ПЗ, що здійснюється за рахунок показу користувачу adware-програми рекламної інформації (рекламодавці платять за показ їх реклами рекламній агенції, рекламна агенція – розробнику adware-програми). У деяких випадках користувач має право відмовитися від примусової реклами, зареєструвавши свою версію програми.

¹ Див.: Продажа свободных программ / Фонд свободного программного обеспечения [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gnu.org/philosophy/selling.ru.html>.

² Див.: Комплексна судова експертиза програмного забезпечення : звіт про НДР (закл.) / Київ. НДІСЕ ; кер. Г. В. Прохоров-Лукін ; викон. А. В. Андрєєва [та ін.]. — № ДР 0108U005822. — К., 2008. — С. 63–64.

Також не зрозуміло, чи слід уважати комерційним ПЗ умовно-безкоштовне програмне забезпечення (англ. shareware). Історично слово shareware означало програми, що вільно розповсюджувалися третіми особами та містили прохання заплатити гроші автору програми. Проте з плином часу значення змінилося й, говорячи про умовне, все частіше стали мати на увазі не вільне поширення (якого в наш час може й не бути – програма може бути доступна тільки з сайту виробника), а прийоми, що використовуються авторами shareware-програм з метою спонукати користувача заплатити за безкоштовно отриману ним (але не безплатну) програму. Зараз під shareware найчастіше розуміють тип, спосіб або метод розповсюдження пропрієтарного ПЗ на ринку (тобто на шляху до кінцевого користувача), при якому випробувачеві пропонується обмежена за можливостями (неповнофункціональна або демонстраційна версія) чи строком дії (тріал-версія) або версія з вбудованим блокатором-нагадуванням (NAG) про необхідність сплатити за використання програми. Отже, на сьогодні shareware з проміжного варіанту між безкоштовним і комерційним ПЗ стало по суті підвидом комерційного ПЗ. Типовими прикладами сучасних умовно-безкоштовних програм є програми WinRAR і Total Commander.

Згідно зі ст. 24 Закону України «Про авторське право і суміжні права» особа, яка правомірно володіє правомірною виготовленим екземпляром комп'ютерної програми, має право вносити зміни до програми тільки для виправлення явних помилок, якщо інше не передбачено угодою з автором або іншою особою, яка володіє авторським правом. Отже, модифікація користувачем програми типу shareware, що знімає накладені виробником обмеження або нагадування про необхідність сплатити за використання програми, та модифікація програм типу adware, що відключають примусову рекламу, є порушенням ліцензійної угоди стосовно цих програм. Також дуже часто замість подібної модифікації програм проводиться реєстрація продукту за допомогою чужих ключів (тобто файлів, що реєструють програму) або навіть програмних генераторів ключів.

Зважаючи на наведене, можна зробити висновки про те, що при загальному дослідженні програм, установлених на наданих носіях інформації, без конкретизації типу ПЗ, на експерта (або комісію експертів) покладається великий обсяг роботи, що не завжди є необхідним. Річ у тім, що в більшості випадків програми типу shareware не мають своїх представників в Україні, тому їх судовий захист неможливий. Крім цього, найчастіше вартість подібних програм є досить малою, а тому не становить інтересу для кримінального та/або цивільного розгляду в суді. Що стосується програм типу adware, то в разі їх модифікації важко встановити суму завданого власнику авторських прав збитку, якщо відсутня платна реєстрація програми для відключення примусової реклами.

Таким чином, поняття «комерційне програмне забезпечення» потребує термінологічного уточнення під час розроблення методики встановлення ознак неліцензійності використання комп'ютерних програм.

Говорячи про комерційне ПЗ, також не можна не згадати про abandonware – програмне забезпечення, яке більше не виставляється на про-

даж компанією-виробником і від якого виробник більше не одержує доходів. Термін *abandonware* не має юридичного значення, оскільки за законами більшості держав воно не може легально поширюватися без дозволу власника прав на нього. Але часто власник прав на подібне ПЗ не займається переслідуванням їх самовільних поширювачів, оскільки вони не є конкурентами йому та не завдають матеріальної шкоди, що перевищує розходи на їх переслідування. У багатьох випадках належність прав на *abandonware*-програми є нечіткою та з'ясування належного правовласника потребує значних витрат¹.

Отже, якщо в питанні постанови обмежитися лише терміном «комерційне програмне забезпечення» без конкретизації, які саме за назвою примірники ПЗ повинні аналізуватися, на експерта або комісію експертів знову може бути покладено великий обсяг роботи, результати якої не є необхідними для слідства та подальшого судового розгляду.

Відповідно до ст. 69 КПК України в разі виникнення сумніву щодо змісту й обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, стосовно його уточнення. Таким чином, якщо питання постанови про призначення експертизи не містить чіткого переліку комп'ютерних програм або програмних продуктів, ліцензійність яких потрібно дослідити, експерт порушує клопотання про уточнення відповідних питань постанови щодо об'єктів авторського права, які є об'єктами комплексної експертизи ПЗ. Разом із цим при відсутності належної відповіді на клопотання експерт може поставити додаткові питання в порядку експертної ініціативи щодо конкретних програмних продуктів, які містяться на досліджуваному носії та можуть становити інтерес для слідства й суду під час кримінального провадження відносно незаконного відтворення примірників комп'ютерних програм².

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЦЕНЗИОННОСТИ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Харабуга Ю. С.

Рассмотрены актуальные вопросы назначения и проведения судебных экспертиз по исследованию нелегальности программного обеспечения, в том числе проблема отсутствия четкого определения термина «коммерческое программное обеспечение».

¹ Див.: Харабуга Ю. С. Актуальні проблеми призначення та проведення комплексної експертизи програмного забезпечення / Ю. С. Харабуга, С. Б. Білий // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х., 2010. — Вип. 10. — С. 534–539.

² Див.: Харабуга Ю. С. Актуальні питання судової комплексної експертизи програмного забезпечення / Ю. С. Харабуга // Криміналістика і судова експертиза. — К., 2013. — Вип. 58, ч. 2. — С. 463; *Він же*. Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення при дослідженні ліцензійності комп'ютерних програм // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матер. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення Харків. наук.-дослід. ін-ту суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, Харків, 7–8 листоп. 2013 р. — Х., 2013. — С. 168–169.

Ключевые слова: компьютерная программа, лицензионность, коммерческое программное обеспечение, бесплатное программное обеспечение, свободное программное обеспечение, программное обеспечение с рекламой, условно-бесплатное программное обеспечение.

TOPICAL ISSUES OF EXPERT STUDIES OF SOFTWARE LICENSING

Kharabuha Y. S.

The terms 'software', 'software tool' and 'software product' are wider than 'computer program', as software (software tool, software product) can include several computer programs. The article deals with currently existing software and takes notice of the lack of a clear normative and methodological definition of the term 'commercial software'. According to author's opinion, usage of terms 'computer program', 'software product' in the process of assigning an examination of licensing software is reasonable only for the software products, the name of which are presented in the resolution. If there is no proper answer to an expert's application as for specification of issues connected with the resolution, the expert can ask an additional question as an expert initiative as for specific software products that are stored on the examined data carrier and are of interest for the investigation and court during a criminal proceeding as for illegal reproduction of a computer programs.

Keywords: computer program, licensing, commercial program, free software, freeware, adware, shareware.

УДК 343.983.7:57.08

П. Б. Панфилов, начальник отдела ФГКУ «Экспертно-криминалистический центр Министерства внутренних дел Российской Федерации», кандидат юридических наук,

А. В. Саламатин, заместитель начальника отдела ФГКУ «Экспертно-криминалистический центр Министерства внутренних дел Российской Федерации», кандидат биологических наук,

З. Ю. Панфилова, научный сотрудник ФГКУ «Экспертно-криминалистический центр Министерства внутренних дел Российской Федерации», кандидат биологических наук

ВОЗМОЖНОСТИ СУДЕБНОЙ ОЛЬФАКТОРНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РАССЛЕДОВАНИИ ТЯЖКИХ И ОСОБО ТЯЖКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ЛИЧНОСТИ

Рассмотрены вопросы использования возможностей судебной экспертизы запаховых следов человека для получения доказательственной информации при расследовании тяжких и особо тяжких преступлений против

личности, совершенных в условиях неочевидности, в том числе по прошествии многих лет с момента совершения преступлений. Показано, что методы и средства судебной ольфакторной экспертизы позволяют получать с исследуемых объектов запаховые следы человека, сохраняя прочие имеющиеся на них следы, а затем использовать извлеченные в экспертной лаборатории запаховые следы в идентификации участников преступления.

Ключевые слова: судебная ольфакторная экспертиза, запаховые следы человека, раскрытие и расследование преступлений, идентификация личности, расследование возобновленных уголовных дел.

В последние десятилетия судебно-биологические экспертизы, исследования тканей и выделений человека в Российской Федерации все шире применяются в раскрытии и расследовании преступлений, в том числе хорошо спланированных и совершенных в условиях неочевидности.

Судебная экспертиза запаховых следов человека занимает особое место в системе судебно-биологических экспертиз. Экспертные методики ольфакторного исследования являются уникальной российской разработкой, основаны на строго научных принципах организации лабораторного эксперимента и по своей надежности не имеют аналогов в мировой практике¹.

Для успешного исследования ДНК необходимо наличие клеточных структур в следах биологического происхождения, тогда как объектом ольфакторного исследования являются пахучие вещества, содержащиеся в поте и крови человека². В отличие от других биологических экспертиз для ольфакторного экспертного исследования присутствие на изъятых объектах смешанных следов пота и крови двух и более лиц не препятствует решению идентификационной задачи. Более того, сочетание на объекте пахучих веществ пота преступника с наслоением на них (в смеси с ними) следов крови потерпевшего является фактором, способствующим естественной консервации запаховых следов преступника кровью жертвы. Ольфакторное исследование также позволяет идентифицировать по запаховым следам монозиготных близнецов, что нельзя осуществить методами ДНК-анализа.

Еще одна отличительная черта ольфакторного метода состоит в том, что он относится к неразрушающим методам исследования вещественных доказательств, обеспечивает сохранение на объектах исследования всей имеющейся следовой информации: следов пальцев рук, клеточного материала,

¹ См.: Исследование запаховых следов человека : учеб. пособие / под ред. Т. Ф. Моисеевой, В. Г. Савенко. — М. : ЭКЦ МВД России, 2008. — 168 с.; *Панфилов П. Б.* Основные принципы обеспечения достоверности исследований запаховых следов человека с использованием собак-детекторов в судебной экспертизе : учеб. пособие / П. Б. Панфилов. — М. : Юрлитинформ, 2007. — 264 с.; Типовые экспертные методики исследования вещественных доказательств / под ред. А. Ю. Семенова; общ. ред. В. В. Мартынова. — М. : ЭКЦ МВД России, 2012. — С. 124–155.

² Слюна, сперма, моча, ушная сера и иные биологические выделения человека не содержат пахучих веществ, необходимых для идентификации субъекта по запаховым следам.

волокон (без изменения их локализации), микротрасс и т. п.¹ Поэтому экспертное исследование запаховых следов человека значительно расширяет возможности получения органами следствия и дознания комплексной криминалистически значимой информации². При назначении комплекса судебных экспертиз такое исследование должно выполняться в первую очередь для того, чтобы избежать утраты запаховых следов человека в результате рассеивания пахучих веществ при работе с объектами³.

Возможности судебной ольфакторной экспертизы с успехом применяются при расследовании убийств, преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы личности⁴. Это можно проиллюстрировать следующим примером.

3 февраля 2011 г. в г. Лесозаводске Приморского края безвестно исчезла семилетняя девочка. На следующий день ее труп со следами изнасилования и признаками насильственной смерти был обнаружен за городом в лесополосе.

В ходе осмотра трупа потерпевшей с ее шеи был срезан завязанный в узел шарф, а из плавков извлечен фрагмент сложенной вдвое туалетной бумаги со следами крови. По версии следствия преступник вез потерпевшую на своей машине к месту убийства живой, чтобы в случае возможной проверки выдать ее за свою дочь. Фрагмент бумаги был помещен преступником в плавки ребенка, чтобы не запачкать кровью автомобильное сиденье.

По изъятым с трупа вещам, в том числе плавкам, фрагменту бумаги и шарфу, был проведен комплекс первичных экспертиз, в том числе биологических, не давших результата в раскрытии преступления. В апреле 2011 г. в ЭКЦ МВД России был назначен комплекс дополнительных экспертиз, включавший судебную экспертизу запаховых следов человека. В качестве сравнительных образцов экспертам были предоставлены образцы крови двух

¹ См.: Работа с запаховыми следами с учетом комплексного характера следовой информации: методические рекомендации / [А. В. Саламатин, Д. А. Сергиевский, П. Б. Панфилов и др.]. — М.: ЭКЦ МВД России, 2011. — 24 с.

² См.: *Моисеева Т. Ф.* Комплексное криминалистическое исследование потожировых следов человека / Т. Ф. Моисеева. — М.: Городец-издат, 2000. — 224 с.

³ См.: *Панфилов П. Б.* Возможности использования экспертизы запаховых следов человека в расследовании преступлений террористической направленности / П. Б. Панфилов // Вестник МВД России. — № 3(110). — М., 2010. — С. 15–21; *Панфилова З. Ю.* Использование запаховой информации в расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ / З. Ю. Панфилова // Суд. экспертиза. — Саратов, 2009. — № 4(20). — С. 39–44.

⁴ См.: *Саламатин А. В.* Использование запаховой информации в расследовании преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы личности / А. В. Саламатин, З. Ю. Панфилова // Экспертная практика. — М.: ЭКЦ МВД России, 2013. — № 74. — С. 31–37; *Солодун Ю. В.* Возможности судебной экспертизы запаховых следов человека в расследовании преступлений: метод. пособие / Ю. В. Солодун, В. И. Старовойтов, П. Б. Панфилов. — Иркутск: Изд-во Иркут. ин-та повыш. квалиф. прокурор. работников Генпрокуратуры РФ, 2006. — 46 с.

проверяемых лиц, ранее привлекавшихся к уголовной ответственности за половые преступления против несовершеннолетних и имевших на момент совершения преступления сомнительное алиби.

Произведенной в 4-дневный срок судебной экспертизой запаховых следов человека на исследуемом фрагменте туалетной бумаги были выявлены запаховые следы, происходящие от одного из двух проверяемых лиц – гр. А. Также в ходе расследования была установлена его причастность к совершению иных половых преступлений в отношении несовершеннолетних.

25 марта 2013 г. по результатам судебного следствия А. был приговорен к пожизненному лишению свободы с отбыванием наказания в исправительной колонии особого режима. При этом в основу обвинительного приговора были положены данные произведенной в ЭКЦ МВД России экспертизы запаховых следов человека. Верховный Суд Российской Федерации, рассмотрев в сентябре того же года апелляцию обвиняемого, признал обоснованным и оставил в силе приговор, вынесенный Приморским краевым судом.

Многолетняя следственная и судебная практика подтверждает надежность и доказательственную значимость выводов по результатам экспертизы запаховых следов человека. По данным Следственного комитета Российской Федерации¹, результаты экспертизы этого вида ни разу не были признаны недопустимыми доказательствами судебными кассационными инстанциями, в том числе Верховным Судом Российской Федерации. Например, результаты производства ольфакторной судебной экспертизы эффективно использовались в судебном следствии по следующим двум уголовным делам.

В г. Жуковском Московской области с 26 марта по 22 августа 2011 г. была совершена серия разбойных нападений на женщин. В первом из них было совершено нападение на трех женщин. Преступник нанес им удары ножом в спину и отобрал дамские сумочки. В результате одна из женщин скончалась на месте, двух других доставили в реанимационное отделение ГКБ г. Жуковского, где им своевременно была оказана медицинская помощь. Преступник скрылся, забрав личные вещи потерпевших.

Обнаруженные и изъятые три дамские сумочки, выброшенные преступником, были направлены на экспертизу запаховых следов человека в ЭКЦ МВД России, в ходе которой с них были собраны и помещены на хранение запаховые пробы.

Следующие два аналогичных преступления были совершены 22 августа 2011 г.: преступник отобрал у одной из женщин сумочку, а другую подверг жестокому избиению. Одна из потерпевших описала внешность преступника, и в результате оперативно-розыскных мероприятий 23 августа 2011 г. был задержан гр. К., у которого были получены образцы крови.

2 ноября 2011 г. была назначена дополнительная судебная экспертиза запаховых следов человека, при производстве которой в запаховых пробах, собранных с ранее представленных в ЭКЦ МВД России трех дамских сумочек, выявлены запаховые следы, происходящие от К.

¹ Указание председателя СК России А. И. Бастрыкина от 11 августа 2011 г. № 8/208 «О совершенствовании организации использования запаховых следов человека при расследовании преступлений».

Приговором Московского областного суда, в котором использовались фактические данные, полученные в ольфакторном исследовании, К. назначено наказание в виде 23 лет лишения свободы в исправительной колонии строгого режима. Верховный Суд Российской Федерации после рассмотрения апелляции защиты приговор областного суда оставил без изменения¹.

21 октября 2012 г. в 4 часа утра в помещении АЗС, расположенном на 21 км внутренней стороны МКАД, в ходе совершения разбойного нападения с целью хищения денежных средств, с применением огнестрельного оружия был убит кассир.

При осмотре места происшествия был обнаружен и изъят полиэтиленовый пакет черного цвета, брошенный преступником. В ходе назначенной в ЭКЦ МВД России первичной экспертизы с указанного пакета были получены и сохранены запаховые следы человека.

20 мая 2013 г. по подозрению в совершении этого преступления был задержан подозреваемый, у которого были взяты образцы крови. При производстве в ЭКЦ МВД России дополнительной экспертизы запаховых следов человека было установлено, что в запаховой пробе, ранее полученной с пакета, выявлены запаховые следы, происходящие от подозреваемого лица – гр. Т. Полученные в экспертизе данные были положены в основу обвинительного заключения предварительного и судебного следствия. 18 февраля 2014 г. Т. был приговорен Московским городским судом к 18 годам лишения свободы с отбыванием наказания в исправительной колонии строгого режима.

Уникальное свойство крови консервировать запаховые следы преступника также дает возможность эффективно использовать их в расследовании возобновляемых уголовных дел по прошествии многих лет после совершения преступления. Подтверждением этому служит следующий пример из экспертной практики ЭКЦ МВД России.

7 марта 2013 г. в подвале неиспользуемого спортивного комплекса одной из войсковых частей Наро-Фоминского гарнизона Московской области военнослужащими в керамзитовой насыпи отсека подвала был обнаружен скелетированный труп человека, останки которого, согласно заключению судебно-медицинской экспертизы, принадлежали пропавшему в ночь с 1 на 2 января 2007 г. военнослужащему этой войсковой части.

В ходе осмотра места происшествия 7 марта 2013 г. в непосредственной близости со скелетированным трупом обнаружены торчащая из керамзита лопата, а также предметы одежды, в том числе рубашка, бушлат и четыре перчатки. В совершении этого преступления подозревался бывший военнослужащий указанной войсковой части, у которого в мае 2014 г. были взяты образцы крови для проведения ольфакторного исследования.

По указанным объектам, изъятых с места происшествия, следственными органами военно-следственного управления СК РФ по г. Москве в июне 2014 г. был назначен комплекс биологических экспертиз, в том числе ольфакторная судебная экспертиза в профильный отдел ЭКЦ МВД России.

¹ Апелляционное определение Верховного Суда Российской Федерации от 8 апреля 2013 г. № 4-АПУ13-7.

Согласно результатам проведенной судебной ольфакторной экспертизы в пятне вещества бурого цвета представленного бушлата потерпевшего и следах вещества бурого цвета с черенка совковой лопаты, использованной преступником для закапывания трупа потерпевшего, выявлены запаховые следы человека, которые происходят от проверяемого на причастность к данному преступлению лица.

Другие экспертные исследования, в том числе ДНК-анализ, проведенные ранее по исследовавшейся лопате и бушлату потерпевшего, на которых были выявлены индивидуализирующие проверяемого запаховые следы, результатов в раскрытии и расследовании этого преступления не дали.

Полученные с использованием ольфакторного метода фактические данные о событии преступления, совершенного в условиях неочевидности более 7,5 лет назад, существенно укрепили доказательственную базу предварительного следствия по этому уголовному делу.

Описанный опыт использования судебной экспертизы запаховых следов человека показывает, что это направление экспертной деятельности вносит существенный вклад в расследование правоохранительными органами Российской Федерации тяжких и особо тяжких преступлений против личности.

В ЭКЦ МВД России и экспертно-криминалистических подразделениях территориальных органов МВД РФ в настоящее время функционируют 12 экспертных ольфакторных лабораторий, специализирующихся на производстве этого вида судебной экспертизы (ЭКЦ МВД по республикам Татарстан, Хакасия, Марий Эл, ЭКЦ ГУ МВД России по Алтайскому, Ставропольскому краям, Волгоградской, Московской и Самарской областям, по г. Москве, ЭКЦ УМВД России по Кировской и Ярославской областям). Ежегодно в этих лабораториях выполняются свыше 2000 ольфакторных экспертных исследований, наблюдается рост числа произведенных экспертиз (в среднем на 10 % ежегодно). При этом каждое четвертое идентификационное исследование по запаховым следам способствует установлению конкретных лиц, совершивших преступления, в том числе тяжкие и особо тяжкие.

При отсутствии чрезмерной экспертной нагрузки¹ время производства идентификационных ольфакторных экспертиз не превышает в среднем 7-ми рабочих дней, многообъектных и сложных – 14-ти, что способствует получению доказательственной информации в максимально сжатые сроки.

В практике производства экспертиз этого вида в ЭКЦ МВД России и других экспертно-криминалистических подразделениях успешно используется следующая возможность. С представленных объектов в течение 1,5–3 ч в экспертной лаборатории получают запаховые пробы, которые оставляют на хранение. Сразу после этого следоносители возвращают в распоряжение следствия для назначения исследований других видов, что также способствует ускорению процесса предварительного расследования.

Наличие в территориальном органе МВД России ольфакторной экспертной лаборатории при условии эффективной организации взаимодействия экспертной службы и следственных подразделений, построенного по прин-

¹ Средняя нагрузка на эксперта в 2013 г. составила 60 экспертиз и исследований.

ципу обратной связи, позволяет исследовать весь массив объектов – носителей запаховых следов человека, изымаемых в этом регионе. При этом одна лаборатория, в штате которой состоят не менее четырех экспертов, при максимальной нагрузке может ежегодно производить до 500 экспертиз и исследований запаховых следов человека, обеспечивая потребности органов предварительного следствия и дознания в использовании запаховых следов при раскрытии и расследовании преступлений.

В заключение считаем необходимым отметить, что ни один из методов судебных исследований не лишен неотъемлемо присущих ему внутренних ограничений, а следовая информация о субъекте, как правило, присутствует на месте происшествия в очень ограниченном объеме. Поэтому попытки объявить тот или иной вид экспертных исследований идентификационной направленности «золотым стандартом криминалистики» и опираться исключительно на его возможности в процессе расследования преступлений являются несостоятельными. Последствия такого подхода – невозможность получения всей полноты значимой криминалистической информации о субъекте, либо ее безвозвратная утрата. Полагаем, что перспективы развития криминалистики и судебной экспертизы в области установления личности субъекта по его следам биологического происхождения связаны с диверсификацией технико-криминалистических средств и методов в решении задач идентификации.

МОЖЛИВОСТІ СУДОВОЇ ОЛЬФАКТОРНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В РОЗСЛІДУВАННІ ТЯЖКИХ І ОСОБЛИВО ТЯЖКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСОБИ

Панфілов П. Б., Саламатін О. В., Панфілова З. Ю.

Розглянуто питання використання можливостей судової експертизи запахів слідів людини для одержання доказової інформації при розслідуванні тяжких і особливо тяжких злочинів проти особи, зроблених в умовах неочевидності, у тому числі коли минуло багато років з моменту вчинення злочинів. Показано, що методи й засоби судової ольфакторної експертизи дозволяють одержувати з досліджуваних об'єктів запахові сліди людини, зберігаючи інші наявні на них сліди, а потім використовувати отримані в експертній лабораторії запахові сліди при ідентифікації учасників злочину.

Ключові слова: судова ольфакторна експертиза, запахові сліди людини, розкриття й розслідування злочинів, ідентифікація особи, розслідування відновлених кримінальних справ.

CAPABILITIES OF FORENSIC OLFACTORY EXAMINATION IN INVESTIGATING FELONIES AND GRAVEST CRIMES AGAINST A HUMAN PERSON

Panfilov P. B., Salamatin A. V., Panfilova Z. Y.

The article deals with the capabilities of forensic examination of human odour traces to gather evidentiary information in investigating felonies and gravest crimes against a human person, committed in conditions of non-obviousness, including a many year lag

since the commitment of the crime. It shows that the methods and means of forensic olfactory examination allows for obtaining human odour traces from the items studied, with other traces on them being intact, and then use odour traces obtained in the expert laboratory to identify the parties to the crime. At the same time identification can be conducted on the seized items bearing odour traces of two or more persons, and the presence of blood on the items to be studied contributes to the preservation (conservation) of human odour traces for many years after the event of the crime. Forensic olfactory examination capabilities can be successfully applied in investigating murders, crimes against sexual inviolability and sexual freedom of a person that illustrated with relevant examples. Many years of investigation and forensic practice prove the reliability and evidentiary significance of findings provided by human odour trace examinations.

Keywords: forensic olfactory examination, human odour traces, solving and investigating crimes, identification of a person, investigation of renewed criminal cases.

УДК 343.98

Н. І. Клименко, професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук

НЕСУДОВА ЕКСПЕРТИЗА, АБО ЕКСПЕРТИЗА СОЦІУМУ

Розглянуто поняття несудової експертизи як експертизи соціуму. Показано її відмінність від судової експертизи. Наведено окремі види несудової експертизи, проаналізовано об'єкти та методику дослідження, реалізацію її результатів і питання підбору експертів для проведення несудової експертизи.

Ключові слова: класифікація експертиз, несудова експертиза, процесуальне законодавство, суспільний характер, екологічна експертиза, правова експертиза.

У юридичній науці існують різні класифікації експертиз¹. Деякі вітчизняні й зарубіжні вчені розділяють експертизи за суб'єктом проведення: державні (відомчі) і приватні (виконуються в недержавних установах або особами, що практикують приватно). О. В. Иванова поділяє всі експертизи за формою призначення на три види: судові експертизи, експертизи, що регламентуються відомчими нормативними актами, експертизи, не регламентовані нормативними актами².

¹ Див.: Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — М. : Норма, 2006. — С. 143–144; Иванова Е. В. Использование в уголовном процессе данных несудебных экспертиз / Е. В. Иванова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kraspubl.ru/content/view/115/36/>; Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / А. Р. Шляхов. — М. : Юрид. лит., 1979. — С. 5; Лилуашвили Т. А. Экспертиза в советском уголовном процессе / Т. А. Лилуашвили. — Тбилиси : Мецниереба, 1967. — С. 8; Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій / Н. І. Клименко. — К. : Ін Юре, 2007. — 527 с.

² Див.: Иванова Е. В. Указ. праця.

Особливий характер функцій, які виконуються експертом, відрізняє судово-експертну діяльність від інших видів людської діяльності, у тому числі від несудової експертизи, що виконується в цілому поза межами судочинства. Судова експертиза як галузь наукового знання складалася протягом багатьох років. Вона відрізняється від несудової тим, що порядок її призначення й виконання, а також використання отриманих при цьому результатів регламентується процесуальним законодавством¹. Деякі дослідники також переконані, що судові експертизи відрізняються від інших експертиз тим, що мають особливий статус².

Т. О. Лілуашвілі під судовою експертизою розуміє наукове дослідження, яке проводить особа, що призначена судом як експерт, з дотриманням форми, установленої процесуальним законодавством. А. В. Дулов зі співавторами стверджують, що судова експертиза використовується для досягнення всіх цілей розслідування³. Визначення судової експертизи законодавчо закріплено в ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду⁴.

Подібність судової експертизи з експертизами в інших сферах людської діяльності полягає в тому, що всі вони є дослідженням, заснованим на використанні спеціальних знань. Проте судові експертизи виконуються в кримінальному провадженні, цивільних, адміністративних і господарських справах, а також у виконавчому провадженні. Підстави й порядок призначення судових експертиз визначаються відповідними процесуальними кодексами України, Законом України «Про судову експертизу» та іншими нормативно-правовими актами, що встановлюють права й обов'язки осіб, котрі беруть участь у проведенні судової експертизи, їх правовідносини з іншими учасниками процесу, зміст основних процесуальних документів, які при цьому складаються, та регламентують інші питання, пов'язані з порядком залучення експерта, призначення й проведення експертизи. Крім зазначених аспектів суттєвої різниці між судовою і несудовою експертизами немає. Методичний рівень їх майже однаковий. Їм притаманні загальна структура та зміст етапів дослідження. Їх висновки, засновані на використанні спеціальних знань, є необхідними для певних суспільних відносин, однак висновки судових експертиз стають доказами в будь-якому виді судочинства.

Можна погодитися з тим, що несудова експертиза – це експертиза соціуму, як аспект розвитку несудової експертної діяльності. Така експертиза

¹ Див.: Дьяконова О. Г. Процессуальная регламентация несудебной экспертизы / О. Г. Дьяконова // Эксперт-криминалист. — 2010. — № 2. — С. 7–9; Галышина Е. И. Законодательство о судебной экспертизе и пути его совершенствования / Е. И. Галышина, Е. Р. Россинская // Lex Russica. — 2006. — № 6. — С. 1046.

² Див.: Клименко Н. І. Указ. праця.

³ Див.: Лілуашвили Т. А. Указ. праця.

⁴ Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

може проводитися фахівцями в різних галузях знань: економіки, політики, релігії, культурології, психології, екології, права тощо в цілому поза межами судочинства. Її предметом є базові характеристики, співвідношення в різних суспільно-політичних системах, можливість і межі взаємодії різних видів соціуму, а також необхідні дії синхронізації цих систем.

Діяльність будь-якого експерта має суспільний (публічний) характер, що дає можливість використовувати досягнення науки й техніки як для розроблення спеціальних прийомів збирання, дослідження та оцінювання доказів, так і для наукової організації праці й управління його діяльністю.

У літературі проаналізовано думки деяких учених, які під несудовою експертизою (альтернативною, незалежною) розуміють експертизу, що проводиться в межах кримінального судочинства в недержавних експертних установах¹. Ми не можемо погодитися з такою позицією, оскільки відповідно до чинного процесуального законодавства експерти, які працюють у державних установах, і ті, що в них не працюють, мають рівні права та обов'язки й повинні нести адекватну відповідальність згідно із законом у разі невиконання (неналежного виконання) своїх обов'язків.

Уважаємо, що несудова експертиза принаймні може призначатися в межах кримінального судочинства однак тільки в тих випадках, коли вона стосується питань права, тобто її предмет інший, ніж предмет судової експертизи. Слід зауважити, що такий правовий висновок не є доказом у справі, оскільки відповідно до ст. 95 Кримінального процесуального кодексу України висновок або думка особи, яка дає показання, можуть визнаватися судом доказом лише якщо вони корисні для якісного розуміння доказів (їх частини) і ґрунтуються на спеціальних знаннях (ст. 101 КПК). Тобто, джерелом доказів у кримінальному провадженні може бути тільки висновок експерта.

Розглянемо більш докладно деякі положення стосовно несудової експертизи, до якої належать перш за все експертизи, що проводяться поза процесом. Насамперед це державна екологічна експертиза або суспільна екологічна експертиза, де використовуються спеціальні екологічні знання. Їх проведення може мати юридично значущий характер для суспільства. У сучасній літературі з екологічного права зазначається, що, крім державної, існують ще відомча, наукова й комерційна екологічні експертизи².

Так, екологічна експертиза здійснюється у вигляді попередньої перевірки відповідності господарських рішень підприємств, їх діяльності та її результатів вимогам охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки суспільства. Метою екологічної експертизи є попередження шкідливих наслідків господарської діяльності для охорони довкілля, здоров'я людини, екологічної безпеки суспільства. Еко-

¹ Див.: Дьяконова О. Г. Указ. праця; Холопова Е. Н. Экологическая экспертиза: теория и практика проведения / Е. Н. Холопова, В. А. Захарова // Эксперт-криминалист. — 2010. — № 2. — С. 28–32.

² Див.: Дубовик О. Л. Экологическое право / О. Л. Дубовик. — М. : Проспект, 2009. — С. 315, 317.

логічна експертиза виконує функцію попереджувачого екологічного контролю. Експертиза є інструментом підтримки екологічного правопорядку в господарській, управлінській та іншій діяльності, забезпечення існування й охорони права кожного на сприятливе довкілля, джерелом різноманітної екологічно значущої інформації та засобом доказування під час вирішення спорів. Головні відмінності судово-екологічної експертизи від державної екологічної експертизи полягають в їх об'єктах, суб'єктах, предметі та завданнях. Суб'єктами державної екологічної експертизи виступають три особи: замовник, підрядник і користувач. Замовником є власне державна структура, наділена правом призначати таку експертизу (Міністерство природних ресурсів і екології України, його центральні органи виконавчої влади). Підрядником виступає виконавець завдання екологічної експертизи (Кабінет Міністрів України, науково-дослідний інститут або інша установа, якій доручено провести експертизу). Користувачем висновку екологічної експертизи є підприємство, організація, установа, об'єкти яких стали предметом експертного аналізування.

Теорія екологічної експертизи та її проведення перебувають ще в стадії розроблення. Її основи складають цілі, завдання, основні функції, принципи, типізація об'єктів і суб'єктів, які характеризують процедуру організації та проведення експертизи. Зазначені питання формують основи знань еколога-експерта широкого профілю.

Це також і економічні дослідження держави з таких питань, як визначення реальності й економічної обґрунтованості її фінансових показників, дослідження фінансового стану держави, аналізування динаміки прибутків і витрат держави з метою визначення в них диспропорцій, установлення негативних відхилень у розподілі й використанні державного прибутку тощо.

У політологічному ракурсі вирішуються такі питання, як проблеми цивільної компетентності, національної ідентичності, розуміння свободи в суспільстві, якість бюрократичного апарату, рівень державного управління, етнополітичні процеси, політичні традиції тощо¹.

У релігійному аспекті можна встановити, яка релігійна ситуація в цілому, проблеми міжрелігійних відношень, наявність релігійних течій, відношення релігії й держави та ін.²

Соціологічна експертиза дозволяє розкрити питання соціальної адаптації суспільства, ставлення до влади, демографічні процеси, соціальну активність нації, соціально-трудовий потенціал, суспільні цінності та ін.

Правова експертиза забезпечує вивчення спеціалістами в галузі юриспруденції особливостей правової системи держави, її подібності й відмінності з іншими моделями. Нормативно-правові дослідження соціуму важ-

¹ Див.: Подлесная Ю. Є. Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Подлесная Юлия Евгеньевна. — М., 2006. — 184 с.

² Див.: Романова А. П. Проблема религиозного комплекса в современном теоретическом религиоведении : дис. ... докт. филос. наук : 09.00.13 / Романова Анна Петровна. — М., 2001. — 367 с.

ливі в плані синхронізації правових систем. Правова експертиза нормативно-правових актів є засобом підвищення ефективності законодавства¹.

Культурологічна експертиза повинна стати частиною модернізації суспільства. Культурологія – джерело підвищення масової культури суспільства, сучасного стану традиційних культур країни, стану суспільної моралі, етики суспільства, розв'язання проблем національного характеру тощо.

До культурологічної (або мистецтвознавчої експертизи) належить і не-судова експертиза захисту суспільної моралі. Її проводять співробітники Комітету захисту суспільної моралі Верховної Ради України, які мають освіту у галузі суспільствознавства та вирішують питання, чи відповідає те чи інше висловлювання особи основам суспільної моралі або нормам чинних етичних кодексів. Це відносно нова експертиза, яка проводиться всього декілька років. Її проводять також експерти Київського міського підрозділу МВС України.

Важливим питанням у несудовій експертизі є підбір експертів. Експертизу соціуму можна проводити не тільки для окремої держави, а й для окремих регіонів держави та окремих територіальних утворень, де є відповідні об'єкти дослідження й мінімальна промислова та нормативна бази. Експертів слід підбирати із провідних спеціалістів зазначених наук. Це можуть бути досвідчені спеціалісти-практики державних органів і викладачі вищих навчальних закладів відповідних спеціальностей. Важливим завданням є й методика таких досліджень, яка повинна включати формалізовані та інтуїтивні методи, а також конкретні методи «базових» досліджень (економіки, політології, релігієзнавства, культурології, психології, екології, юриспруденції). Формування такої експертизи – є завданням міждисциплінарним, воно вимагає підключення провідних спеціалістів предметних галузей наук, застосування окремих методик, створення й розроблення методології несудової експертизи, типізацію об'єктів і суб'єктів, які характеризують процедуру її організації та проведення.

Таким чином, з огляду на наведене, треба зазначити таке: судова та не-судова експертизи мають загальне походження за сутністю – використання спеціальних знань це те загальне, що їх споріднює. Однак вони різняться за підставами та порядком їх проведення. Джерелом доказів у будь-якому виді судочинства може бути тільки судова експертиза.

НЕСУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА, ИЛИ ЭКСПЕРТИЗА СОЦИУМА

Клименко Н. И.

Рассмотрено понятие несудебной экспертизы как экспертизы социума. Показаны ее отличия от судебной экспертизы. Представлены отдельные виды несудебной экспертизы, проанализированы объекты и методика их исследования, реализа-

¹ Див.: Журкина Е. В. Правовая экспертиза нормативного правового акта как средство повышения эффективности законодательства : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Е. В. Журкина. — М., 2009. — С. 2.

ция ее результатов и вопросы подбора экспертов для проведения несудебной экспертизы.

Ключевые слова: классификация экспертиз, несудебная экспертиза, процессуальное законодательство, общественный характер, экологическая экспертиза, правовая экспертиза.

NON-FORENSIC EXAMINATION, OR SOCIETY EXAMINATION

Klymenko N. I.

Legal publications give different classifications of examinations. We suggest adding a non-forensic examination to that list. Non-forensic examination differs from a forensic one by the fact that its ordering and conducting, as well as the use of its findings are not regulated by procedural law and are not court evidence in any kind of proceedings. A non-forensic examination is a society examination; it has a social nature and occasionally may have judicial nature as well. It is conducted in various fields of knowledge (economics, political science, religious studies, cultural studies, psychology, ecology, law and others). The form and method level of forensic and non-forensic examinations are roughly the same. They feature similar research stages. The methodology of such studies must include formalized and intuitive methods, as well as specific methods of basic sciences. To formulate the theory and methodology of a non-forensic examination is the task of the future. The selection of specialists to conduct a non-forensic examination is another important issue. Experts must be selected out of highly qualified specialists from relevant sciences (experienced practicing specialists from state government bodies and professors of higher educational establishments).

Keywords: classification of examinations, non-forensic examination, procedural law, social character, environmental examination, legal examination.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.98:05

А. І. Лозовий, директор Харківського НДІСЕ,

В. М. Лісовий, ректор Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент НАМН України,

В. В. М'ясоєдов, проректор з наукової роботи Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор,

В. О. Ольховський, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор,

Л. М. Дереча, учений секретар Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник,

В. В. Бондаренко, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук

ВНЕСОК МИКОЛИ СЕРГІЙОВИЧА І МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА БОКАРІУСІВ У РОЗВИТОК СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ

Викладено основні біографічні відомості про видатних учених – Миколу Сергійовича Бокаріуса й Миколу Миколайовича Бокаріуса, показано їх роль у розвитку судової експертизи та криміналістики. Судовий медик і криміналіст, Заслужений професор Микола Сергійович Бокаріус, засновник Кабінету науково-судової експертизи, у своїх наукових роботах і практичній діяльності завжди прагнув поєднання судово-медичних і криміналістичних знань. Він надавав великого значення криміналістиці й судовій експертизі в практиці розслідування та судового розгляду справ. Им'я сина й продовжувача справи свого батька Миколи Миколайовича Бокаріуса, видатного представника вітчизняної судової медицини та криміналістики, талановитого вченого, вихователя цілої плеяди судових медиків і криміналістів, також відоме далеко за межами України.

Ключові слова: Микола Сергійович Бокаріус, Микола Миколайович Бокаріус, криміналістика, криміналістична експертиза, судово-медична експертиза.

2014 р. виповнюється 145 років від дня народження Миколи Сергійовича Бокаріуса й 115 років від дня народження його сина – Миколи Миколайовича Бокаріуса, які здійснили неоціненний внесок у розвиток судової експертизи та криміналістики.

Історія Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса й Харківського національного медичного університету тісно пов'язана з життям і діяльністю цих видатних представників вітчизняної криміналістики та судової експертизи.

Микола Сергійович Бокаріус народився 19 березня 1869 р. в Одесі в родині викладача й вихователя Ришельєвської чоловічої гімназії. Уже при проходженні курсу гімназії він виявив схильність до педагогічної роботи. Навчаючись у сьомому класі, він завідував фізичним кабінетом гімназії та готував прилади до уроків фізики. По закінченні гімназії в 1890 р. Микола Сергійович вступає до медичного факультету Харківського університету, і з цього часу пов'язує все своє життя й роботу з Харковом. Закінчивши в 1895 р. університет, він був обраний на посаду ординатора факультетської хірургічної клініки, керованої професором В. Ф. Грубе. У 1897 р. Микола Сергійович обирається на посаду помічника прозектора, потім – прозектора кафедри судової медицини, і вся його подальша 34-річна судово-медична діяльність була нерозривно пов'язана з цією кафедрою.

Розпочавши працювати на кафедрі судової медицини, молодий науковець відразу включився в науково-дослідну роботу, пов'язану з дослідженням речових доказів. 1902 р. Миколі Сергійовичу присвоєно науковий ступінь доктора медичних наук. 1910 р. він був обраний на посаду завідувача кафедри судової медицини, отримавши звання професора.

Гімназист М. С. Бокаріус

Професор Микола Сергійович
Бокаріус

Після організації Харківським медичним товариством 1910 р. у Харкові жіночого медичного інституту Миколу Сергійовича було обрано завідувачем кафедри судової медицини цього інституту. Керуючи кафедрою судової медицини в Харківському університеті, він протягом 10 років поєднував викладання судової хімії з практичними заняттями. Діяльність М. С. Бокаріуса була надзвичайно різнобічною: поряд з науково-педагогічною він проводив велику практичну, організаторську, адміністративну та громадську роботу.

У 1913 р. М. С. Бокаріус організовує в складі Харківського університету Інститут судової медицини, для чого будується окремий будинок. Особливо широко розгорнулася багатогранна діяльність М. С. Бокаріуса після 1917 р. До цього часу належать видання його фундаментальних праць, а також прагнення встановити більш тісний контакт між судовою медициною й криміналістикою та запровадити в судову медицину криміналістичний напрям.

Професор Ю. С. Сапожников відзначав, що «ідеї й настанови Миколи Сергійовича про необхідність тісного зв'язку між судовою медициною та криміналістикою привели до того, що ряд учених судових медиків встали також на цей шлях, на шлях криміналістичного напрямку в судовій медицині та в судово-медичній експертизі»¹. Професор М. М. Гродзинський підкреслював: «Зайво доводити, що криміналістика – це наука, і зайво доводити, який зв'язок існує між судовою медициною та криміналістикою, але не зайво нагадати, що цей зв'язок установив Микола Сергійович Бокаріус»².

Становлення криміналістичної й судово-медичної експертизи в Україні відбувалося при безпосередній і активній участі М. С. Бокаріуса, який доклав багато зусиль для організації цих установ, будучи фактично «одним із творців вітчизняної судової медицини та криміналістики»³. Тому можна з упевненістю вважати М. С. Бокаріуса засновником криміналістичного напрямку в судовій експертизі, що отримало надалі визнання й поширення.

У своїх працях Микола Сергійович наводить результати досліджень щодо ушкоджень кісток черепа тупими предметами та механізмів утворення їх тріщин, механізмів утворення вогнестрільних ушкоджень кісток черепа, пошкоджень на одязі трупа, папілярних візерунків підшовів ніг. Він викладає основні положення методики порівняльного дослідження куль і гільз, особливо акцентує на необхідності проведення наукових досліджень для судово-експертної практики.

Микола Сергійович мав величезну невичерпну творчу енергію. З 1923 р. він працював головним державним експертом УСРР, з 1924 р. – консультан-

¹ Сапожников Ю. С. Заслуженный профессор Николай Сергеевич Бокариус, как основоположник криминалистического направления в судебной медицине // Сб. рефератов докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти засл. проф. Н. С. Бокариус. — Х., 1956. — С. 6.

² К биографии заслуженного профессора Н. С. Бокариуса: [по материалам воспоминаний]. — Х., 1948. — (Рукопись / ХНИИСЭ).

³ Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. — М. : Сов. энцикл., 1970. — Т. 3. — С. 470.

том Головного управління міліції та розшуку УСРР, був організатором і редактором журналів «Архів кримінології та судової медицини» та «Питання криміналістики і науково-судової експертизи» (видавався українською мовою), у якому в 1931 р. опублікована його остання праця. У цій статті, зокрема, ідеться про значення криміналістики та судової експертизи в практиці розслідування й суду, необхідність ознайомлення працівників цих органів з досягненнями науки в галузі криміналістики та судової експертизи, підвищення кваліфікації працівників у цьому напрямку. Уже у 20-ті роки ХХ ст. судові експертизи в установах нашої країни проводилися на високому науковому й професійному рівнях.

Не можна не відзначити, що Микола Сергійович володів 17-ма іноземними мовами. З цього приводу професор А. І. Гринштейн засвідчував: «Крім величезної ерудиції Миколи Сергійовича в різних галузях знань – цього освіченішого енциклопедиста – я був вражений його лінгвістичними знаннями, знайомого з багатьма мовами романської, германської груп (уключаючи скандинавські, балканські). Можна сказати, що Микола Сергійович служив для багатьох наукових працівників Харкова ключем до розуміння мов, що рідко зустрічаються у світовій літературі, і вражав великою кількістю праць мало не на всіх мовах світу»¹.

З прийняттям у 1922 р. Кримінально-процесуального кодексу в Україні було створено правові підстави діяльності органів попереднього розслідування й судів. Перед ними постало завдання щодо ухвалення рішень з кримінальних справ тільки після повного та всебічного дослідження всіх доказів. Вирішенню цих завдань мало сприяти використання науково-технічних знань. У ст. 62 КПК було передбачено такий вид судових доказів, як висновки експерта. У зв'язку з цим М. С. Бокаріус за ініціативою слідчого з надзвичайних справ при Наркоматі юстиції С. С. Савченка в інтересах забезпечення правосуддя науково-судовою експертизою звернувся до НКЮ з клопотанням про створення в м. Харкові Кабінету науково-судової експертизи за прикладом двох таких структур, що функціонували з 1914 р. у містах Києві та Одесі.

Для виконання науково-технічних досліджень у кримінальних справах уряд України постановою від 10 липня 1923 р. створює в системі НКЮ обласний Кабінет науково-судової експертизи в Харкові. Це було викликано такими важливими в 1922–1923 рр. подіями в житті країни, як кодифікація законів, утворення прокуратури, реорганізація судової системи та органів розслідування.

Законодавча регламентація питань судової експертизи вимагала створення спеціальних наукових установ, покликаних не тільки здійснювати функції судової експертизи, а й розробляти науково-технічні прийоми та методи розслідування справ, збирання й дослідження судових доказів. Головним завданням таких наукових установ було проведення різного роду науково-технічних досліджень у судових справах. Уже в Положенні про кабінети науково-судової експертизи від 25 квітня 1925 р. на такі кабінети поклада-

¹ Цит. по: *Лесовой В. Н. Отец и сын Бокариусы: жизнь, отданная судебной медицине* / В. Н. Лесовой, М. Л. Цымбал, Ж. Н. Перцева, В. А. Ольховский // Наука та просвіта. — 2009. — № 2. — С. 12–23.

ється завдання не тільки з проведення експертиз, а й з виконання науково-дослідних робіт, розроблення методик експертних досліджень.

Для прискорення відкриття Кабінету в Харкові було вирішено організувати його на базі кафедри судової медицини Харківського медичного інституту, і з 1 листопада 1923 р. Кабінет розпочав свою діяльність. Завідувачем Кабінету було призначено М. С. Бокаріуса, з ініціативи якого Кабінет науково-судової експертизи в 1925 р. було реорганізовано в Інститут науково-судової експертизи, директором якого він був до самої своєї смерті.

За перший рік існування Кабінету науково-судової експертизи на дослідження надійшли об'єкти з 81 кримінальної справи. Основне завдання Кабінету полягало в обслуговуванні органів розслідування й судів. Відтоді він посів важливе місце в роботі органів розслідування й суду. У ньому розроблялися та впроваджувалися в практику нові наукові методи дослідження, що застосовувалися при вирішенні питань, поставлених перед експертом. У зв'язку з цим кількість експертиз постійно зростала, і в 1938 р. їх було вже в 10 разів більше, а в 1940 р. було проведено більше тисячі експертиз.

1925 р. М. С. Бокаріус став організатором першого Українського судово-медичного з'їзду, у якому взяли участь судово-медичні експерти з різних міст України, керівники кабінетів науково-судової експертизи з Києва та Одеси, а також представники прокуратури, Наркомздраву, Нарком'юсту УСРР і викладачі кафедр судової медицини Харківського, Одеського й Катеринославського медичних інститутів. На цьому з'їзді було визначено пріоритетні напрямки розвитку теорії та практики судової медицини.

У вересні 1929 р. було прийнято нове Положення про судоустрій УСРР. З цього часу Харківський інститут науково-судової експертизи мав у своєму складі такі секції: ідентифікації особи; фотографічних досліджень; хімічних і фізико-хімічних досліджень; біологічних досліджень.

Великою заслугою Миколи Сергійовича є видання підручників і практичних посібників з питань криміналістики та судової експертизи для працівників органів дізнання, слідства, судових експертів, які широко відомі не тільки в Україні, а й за кордоном. Багато сил і енергії він уклав у створення журналу «Архив криминологии и судебной медицины», авторами матеріалів якого були представники судової медицини та криміналістики не тільки України, а й усього колишнього СРСР, Німеччини, Франції, Італії, Іспанії, Бельгії, Болгарії, Фінляндії та інших країн. У такий спосіб, М. С. Бокаріус установлював широкі зв'язки з ученими різних держав, журнал розсилався в різні країни, де він користувався особливою популярністю серед фахівців. Микола Сергійович здійснив значний внесок у розвиток радянської науки, зміцнюючи авторитет і популяризуючи її за кордоном.

М. С. Бокаріус проводив велику педагогічну роботу та вважав, що вона може бути плідною тільки за умови поєднання її з науково-дослідною. Про це свідчить також той факт, що під його керівництвом співробітники інституту виконали понад 50 науково-дослідних робіт. Поряд зі значною науково-дослідною й педагогічною діяльністю М. С. Бокаріус проводив криміналістичні та судово-медичні експертизи (до 5000 досліджень різних речових доказів і понад 3000 розтинів трупів).

Заняття з судової експертизи та криміналістики зі співробітниками Центрального карного розшуку (1926 р., 1-й ряд 4-й зліва – М. С. Бокаріус, 6-й зліва – М. М. Бокаріус)

Співробітники Харківського НДІСЕ (1928 р., 1-й ряд 1-й зліва – М. М. Бокаріус, 3-й зліва – М. С. Бокаріус)

Микола Сергійович працював до останніх днів свого життя. 1931 р. був роком тяжкої хвороби М.С. Бокаріуса. Він помер 23 грудня 1931 р.

М. С. Бокаріус був пов'язаний з багатьма вченими всього світу, з якими постійно листувався, і не випадково після його смерті некрологи про нього було поміщено не тільки у вітчизняних журналах, а й у багатьох іноземних – американському (Нью-Йорк), італійському (Турін), польському (Варшава), кубинському (Гавана), двох аргентинських (Буенос-Айрес), бразильському (Сан-Паулу), бельгійському (Брюссель), а листи з вираженням співчуття було одержано як з названих міст, так і з Рима, Риги, Генуї, Мадрида, Нагасакі.

Плідна наукова та педагогічна діяльність М. С. Бокаріуса в галузі судової експертизи та криміналістики була високо оцінена урядом України, який присвоїв йому в 1925 р. вперше в Україні почесне звання Заслуженого професора. У грудні 1931 р. уряд України, зважаючи на заслуги Заслуженого професора М. С. Бокаріуса в створенні й організації Харківського інституту науково-судової експертизи, присвоїв цій установі його ім'я.

Отже, Заслужений професор Микола Сергійович Бокаріус, видатний судовий медик і криміналіст, засновник Харківського кабінету науково-судової експертизи, фундатор криміналістичного напрямку в судовій медицині зробив величезний внесок у розвиток експертного потенціалу Харківського НДІ судових експертиз, створив науково-дослідну школу криміналістів та судових медиків, яка назавжди залишила слід в історії судової експертизи. У своїх наукових роботах і практичній діяльності він завжди прагнув поєднати судово-медичні та криміналістичні знання, надавав великого значення криміналістиці й судовій експертизі в практиці розслідування та судового розгляду справ, акцентував увагу на необхідності ознайомлення працівників цих органів з досягненнями науки й техніки. Його найглибші, новаторські наукові дослідження, унікальна особистість стали цілою епохою в галузі судової експертизи та криміналістики в Україні.

Ім'я сина й продовжувача справи свого батька Миколи Миколайовича Бокаріуса, видатного представника вітчизняної судової медицини та криміналістики, талановитого вченого, вихователя цілої плеяди судових медиків і криміналістів, також відоме далеко за межами України.

З 15 років, будучи учнем гімназії, він працював на кафедрі судової медицини (нині – кафедра судової медицини, медичного правознавства ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету) на посаді діловода трупного покою, у студентські роки і після закінчення Харківського медичного інституту в 1924 р. – препаратора, а в 1927 р. – асистента.

У Харківському НДІСЕ Микола Миколайович Бокаріус почав працювати з 1924 р. 1931 р. йому було присвоєно звання професора.

Широка загальноосвітня та спеціальна підготовка, багатий практичний досвід, неабияка лекторська майстерність дозволили М. М. Бокаріусу після смерті батька стати його наслідувачем фактично на всіх посадах – завідувачем кафедри судової медицини Харківського медичного інституту й Українського інституту вдосконалення лікарів, директором Харківського НДІ судових експертиз.

Микола Миколайович Бокаріус, як і його батько, мав значний авторитет у колі медиків і юристів, його обирали депутатом Харківської міської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів декількох скликань. М. М. Бокаріус був одним із відомих судових медиків нашої країни, якого неодноразово запрошували як експерта в найскладніших випадках судово-медичної практики. Особливо цінувався його досвід при проведенні комплексних експертиз. У 1933–1937 рр. він обіймав посаду республіканського судово-медичного експерта, був головою, членом правління та президії Харківського наукового медичного товариства, членом правління Всесоюзного й Українського наукового товариства судових медиків і криміналістів, членом редакційної ради журналу «Судово-медична експертиза». Багато років він був проректором з навчальної роботи Харківського медичного інституту.

У найскладніші й важкі роки діяльності інституту (період Великої Вітчизняної війни) М. М. Бокаріус робив усе, що від нього залежало, заради збереження кадрового потенціалу, проведення науково-дослідної та експертної роботи.

Професор М. М. Бокаріус здійснив значний внесок у розроблення таких важливих проблем судової медицини та криміналістики, як ідентифікація об'єктів експертизи, судово-медична травматологія, діагностика смерті, динаміка її розвитку, трупні зміни, визначення давності настання смерті тощо.

Велику увагу М. М. Бокаріус приділяв педагогічному процесу. Його лекції завжди були цікавими, насиченими новими науковими даними, ілюстрованими таблицями, фотографіями, препаратами.

Однією з найбільших заслуг М. М. Бокаріуса є організація Харківського наукового товариства судових медиків і криміналістів, яке він очолив і керував ним тривалий час, був його незмінним головою до самої своєї смерті.

Крім пленарних, проводилися також розширені засідання цього товариства, кафедри судової медицини Харківського медичного інституту та вченої ради Харківського НДІ судових експертиз.

Микола Миколайович Бокаріус
(1949 р.)

Микола Миколайович Бокаріус
(1959 р.)

Судові експерти, криміналісти, лікарі декількох поколінь віддають безмежну шану великим ученим – за їх невтомну працю, великий талант, покликання сіяти мудрість і знання, безмежну відданість професії, любов до якої в родині Бокаріусів була дуже великою.

Приклад професійного суміщення й використання в роботі судово-медичних і криміналістичних знань, колосальна робота, проведена Миколою Сергійовичем і Миколою Миколайовичем Бокаріусами щодо впровадження в судову медицину криміналістичного напрямку, підвищення рівня знань із судової медицини в юристів, створили виключно сприятливе підґрунтя для встановлення найбільш тісного контакту між судовими медиками та криміналістами, а отже, й для найбільш успішного розвитку пограничних з криміналістикою профілів судової медицини.

Між Харківським НДІ судових експертиз і Харківським обласним бюро судово-медичної експертизи існують тісні зв'язки. Їх співробітники й нині беруть активну участь у засіданнях наукового товариства судових медиків і криміналістів, публікуванні спільних монографій, наукових статей, зокрема у періодичному фаховому виданні – збірнику наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», заснованому Харківським НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса та Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого.

Крім того, проводяться комплексні судові медико-криміналістичні експертизи, які є міжкласовими (за родом використаних знань) і міжвідомчими (за відомчою підпорядкованістю установ, де працюють експерти), а також комплекси експертиз (судово-медичні експертизи живої особи або трупа,

ушкоджень на них, а також дослідження слідів крові та інших виділень людини на знарядді травми, криміналістичні експертизи знаряддя й пошкоджень на предметах одягу, експертизи з дослідження мікрочастинок волокон на знарядді, слідів металів, нафтопродуктів, пально-мастильних матеріалів у зоні ділянки пошкоджень тощо). Комплексні експертизи, до яких залучаються фахівці судово-експертних установ Міністерства юстиції України та Бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України, дозволяють більш повно й всебічно дослідити матеріали справи, вирішувати питання, які при проведенні окремих досліджень залишалися без відповіді.

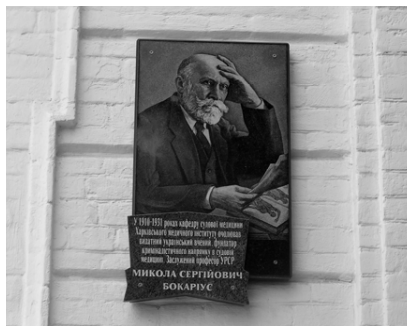
Цінність здійсненого Миколою Сергійовичем і Миколою Миколайовичем Бокаріусами підтверджує, що фундамент, який було закладено за їх безпосередньою участю, створив умови, які протягом наступних десятиліть дали можливість розвиватися судовій експертизі та криміналістиці.

Під час урочистих святкувань у 2005 р. з нагоди 200-річчя Харківського національного медичного університету керівництвом університету та кафедри судової медицини, яку Заслужений професор М. С. Бокаріус очолював з 1910 по 1931 рр., було запропоновано вшанувати його пам'ять. На фасаді будівлі кафедри судової медицини, медичного правознавства ХНМУ та ХОБСМЕ було встановлено пам'ятну меморіальну дошку з портретом ученого та надписом: «У 1910–1931 роках кафедрі судової медицини Харківського медичного інституту очолював видатний український вчений, фундатор криміналістичного напрямку в судовій медицині, Заслужений професор УРСР Микола Сергійович Бокаріус».

2005 р. рішенням вченої ради ХНМУ кафедри судової медицини, медичного правознавства було присвоєно почесне ім'я Заслуженого професора М. С. Бокаріуса. Того самого року була проведена міжнародна науково-практична конференція судових медиків і криміналістів, під час якої відбулось урочисте відкриття музею історії кафедри судової медицини та ХОБСМЕ. Центральне місце в ньому посідає експозиція робочого кабінету М. С. Бокаріуса з восковою скульптурою вченого, унікальною бібліотекою, фотографіями з сімейного архіву, меблями та різноманітними предметами часів початку ХХ ст.

З 2006 р. під егідою Харківського товариства судових медиків та криміналістів, якому в цей рік було присвоєно почесне ім'я професора М. М. Бокаріуса, його засновника та голову з 1948 по 1966 рр., стали проводитися традиційні міжнародні науково-практичні конференції «Бокаріусовські читання».

2008 р. під час урочистих святкувань з нагоди 85-річчя заснування Харківського НДІСЕ відбулося встановлення пам'ятної меморіальної дошки Заслуженому професору М. С. Бокаріусу в будівлі інституту, який він заснував 1923 р. та очолював до 1931 р., а на одному з поверхів інституту відкрито меморіальний кабінет Заслуженого професора М. С. Бокаріуса.

Пам'ятна меморіальна дошка
Заслуженому професору
М. С. Бокаріусу на фасаді будівлі
кафедри судової медицини,
медичного правознавства ХНМУ
та ХОБСМЕ

Експозиція музею історії кафедри
судової медицини, медичного право-
знавства ХНМУ та ХОБСМЕ

2009 р. під час святкування 140-річниці з дня народження Заслуженого професора М. С. Бокаріуса та 110-річниці з дня народження його сина – професора М. М. Бокаріуса в Харкові було проведено міжнародну науково-практичну конференцію судових медиків і криміналістів, і на фасаді будівлі ХОБСМЕ встановлено пам'ятну меморіальну дошку професору М. М. Бокаріусу, який його очолював з 1943 по 1952 рр. Також у музеї історії кафедри судової медицини та ХОБСМЕ було оновлено музейну експозицію й виготовлено воскову скульптуру професора М. М. Бокаріуса.

Меморіальний кабінет М. С. Бокаріуса
в приміщенні Харківського НДІ судових
експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Пам'ятна меморіальна дошка
професору М. М. Бокаріусу
на фасаді будівлі ХОБСМЕ

Таким чином, цінність внеску великих учених – батька М. С. Бокаріуса й сина М. М. Бокаріуса – важко переоцінити. Зокрема ними створено умови, що дали можливість розвиватися судовій експертизі та криміналістиці та допомагають органам розслідування й судам у реалізації поставлених перед ними завдань. Імена Миколи Сергійовича Бокаріуса та Миколи Миколайовича Бокаріуса – гордість вітчизняної судово-медичної школи, у створення й розвиток якої вони здійснили величезний внесок.

Цінність здійсненого М. С. Бокаріусом і М. М. Бокаріусом підтверджує, що фундамент, який було закладено за їх безпосередньою участю в минулому столітті, створив умови, котрі протягом наступних десятиліть дали можливість розвиватися судовій експертизі та криміналістиці. За їх підручниками й посібниками навчалося не одне покоління судових експертів і криміналістів, їх наукові праці й дотепер не втратили своєї актуальності.

Нинішньому й майбутньому поколінням судових експертів і криміналістів необхідно не тільки вивчати роботи Миколи Сергійовича та Миколи Миколайовича Бокаріусів, а й втілювати у своїй науковій, експертній та педагогічній діяльності той чудовий ентузіазм, величезну любов до науки, високу принциповість, якими пронизані все життя й творчість цих видатних учених.

ВКЛАД НИКОЛАЯ СЕРГЕЕВИЧА И НИКОЛАЯ НИКОЛАЕВИЧА БОКАРИУСОВ В РАЗВИТИЕ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ И КРИМИНАЛИСТИКИ

*Лозовой А. И., Лесовой В. Н., Мясоедов В. В.,
Ольховский В. А., Дереча Л. Н., Бондаренко В. В.*

Изложены основные биографические сведения о выдающихся ученых – Николае Сергеевиче Бокариусе и Николае Николаевиче Бокариусе, показана их роль в развитии судебной экспертизы и криминалистики. Судебный медик и криминалист, Заслуженный профессор Николай Сергеевич Бокариус, основатель Кабинета научно-судебной экспертизы, в своих научных работах и практической деятельности всегда стремился к соединению судебно-медицинских и криминалистических знаний. Он придавал большое значение криминалистике и судебной экспертизе в практике расследования и судебного разбирательства дел. Имя сына и продолжателя дела своего отца Николая Николаевича Бокариуса, выдающегося представителя отечественной судебной медицины и криминалистики, талантливого ученого, воспитателя целой плеяды судебных медиков и криминалистов, также известно далеко за пределами Украины.

Ключевые слова: Николай Сергеевич Бокариус, Николай Николаевич Бокариус, криминалистика, криминалистическая экспертиза, судебно-медицинская экспертиза.

MYKOLA SERGIIOVYCH AND MYKOLA MYKOLAIOVYCH BOKARIUS: THEIR CONTRIBUTION TO FORENSIC EXAMINATION AND CRIMINALISTICS DEVELOPMENT

*Lozovoj A. I., Lesovoy V. M., Myasoedov V. V.,
Olkhovskii V. A., Derecha L. N., Bondarenko V. V.*

The article presents main biographical background of prominent scholars – Mykola Sergiiovych Bokarius and Mykola Mykolaiovych Bokarius, shows their role in forensic

examination and criminalistics development. Forensic medic and criminalist, Professor Emeritus Mykola Sergiiiovych Bokarius, founder of Cabinet of scientific and forensic examination, always aspired to combine forensic medical knowledge and criminalistic knowledge in his works. He paid considerable attention to criminalistics and forensic examination in investigation and trial practice. The name of Mykoly Mykolaiovycha Bokarius, the son and successor to his father's work, is also known beyond Ukraine. One of the greatest of his merits is the establishment of Kharkiv scientific society of forensic medics and criminalists which he chaired and run until he passed away. The article shows that Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations and Kharkiv Regional Bureau of Forensic Medical Examinations have strong ties. Their staff take active part in the meetings of the scientific society of forensic medics and criminalists, publish collective scientific monographs, articles, conduct complex forensic medical and criminalistic examinations.

Keywords: Mykola Sergiiiovych Bokarius, Mykola Mykolaiovych Bokarius, criminalistics, criminalistic examination, forensic medical examination.

УДК 340.6(092)

В. Н. Лесовой, ректор Харьковского национального медицинского университета, доктор медицинских наук, профессор, член-корреспондент НАМН Украины,

Ж. Н. Перцева, директор народного музея истории Харьковского национального медицинского университета, заслуженный работник ХНМУ,

В. А. Ольховский, заведующий кафедрой судебной медицины, медицинского правообразования Харьковского национального медицинского университета, доктор медицинских наук, профессор,

Ю. Н. Кравченко, начальник Харьковского областного бюро судебно-медицинской экспертизы, судебно-медицинский эксперт высшей квалификационной категории

ДИНАСТИЯ СУДЕБНЫХ МЕДИКОВ БОКАРИУСОВ

Посвящено жизни и деятельности представителей династии судебных медиков Бокариусов – воспитанников Харьковской высшей медицинской школы. Приведены биографические данные и охарактеризован творческий путь этих ярких деятелей судебной медицины. Впервые в отечественной судебно-медицинской литературе представлены сведения о младшей ветви династии – Виталии Николаевиче Бокариусе и Кире Николаевне Бокариус.

Ключевые слова: врачебная династия Бокариусов, судебная медицина, криминалистика, судебно-медицинская экспертиза.

В мире судебной медицины не только нашей страны, но и ближнего и дальнего зарубежья хорошо известна фамилия Бокариус. Представители этой замечательной династии внесли неоценимый вклад в создание и развитие отечественной судебно-медицинской школы XX в., и все они были неразрывно связаны с Харьковской высшей медицинской школой.

Родоначальник династии – Николай Сергеевич Бокариус в 1895 г. с отличием окончил медицинский факультет Императорского Харьковского университета и был оставлен ординатором на кафедре факультетской хирургии. Через два года он перешел на кафедру судебной медицины. Кафедра и специальность, которой начал заниматься молодой преподаватель, стали делом всей его жизни. Здесь он прошел путь от помощника прозектора до заслуженного профессора республики, корифея отечественной судебной медицины и криминалистики. На этой ниве заложил основы научной школы судебной медицины, давшей стране много замечательных специалистов.

В 1902 г. Н. С. Бокариус защитил в Москве диссертацию на соискание ученой степени доктора медицины на тему «Кристаллы Флоранса, их химическая природа и судебно-медицинское значение». В 1910 г. стал профессором и был избран заведующим кафедрой. В том же году вышла его первая книга – руководство для студентов «Судебно-медицинские и микроскопические исследования вещественных доказательств», которое надолго стало настольной книгой и для экспертов. На следующий год Николай Сергеевич на собственные средства издал «Краткий курс судебной медицины», также «в изложении для студентов». Издание этих книг свидетельствует о стремлении Н. С. Бокариуса дать студентам отечественный учебник, его желании облегчить им изучение курса судебной медицины. В 1913 г. при университете в специально построенном для кафедры здании он организовал, устроил и обставил Институт судебной медицины. Это было уникальное учреждение в Харьковском университете, где были собраны богатейшая библиотека и аппаратура, подготовлены учебные помещения, лаборатория, а самое главное – музей судебной медицины, представляющий экспонаты различных отраслей применения этой науки.

Много времени и сил посвящал Н. С. Бокариус общественной работе, которую никогда не считал нагрузкой, потому что она была его потребностью, ей он отдавал свой творческий талант и организаторские способности. Одновременно продолжалась и его научная деятельность. В 1904 г. издана работа, посвященная судебно-медицинским исследованиям странгуляционной борозды. Предложенная Н. С. Бокариусом методика определения прижизненности этой борозды вошла в учебники и руководства по судебной медицине. В 1911 г. Николай Сергеевич первым в России провел дактилоскопическую экспертизу – то, без чего немыслима современная криминалистика. В 1915 г. он начал издание большого руководства для юристов, задуманное им как пятитомное. Именно в этой работе Н. С. Бокариус впервые отметил, что в образовании трупных пятен имеются не две, а три фазы. До этого таких указаний не было ни в одном руководстве, что свидетельствует о приоритете Николая Сергеевича и в этом направлении.

Новый стимул в своей работе Н. С. Бокариус получил после октябрьских событий 1917 г. Настоящий ученый, он был далек от политики, а новая власть нуждалась в его знаниях, ценила его инициативу и добросовестность, предоставила ему большие возможности для работы. В то время со всей остротой встал вопрос о необходимости создания в стране системы судебно-медицинской экспертизы и сети криминалистических экспертных учреждений. И Н. С. Бокариус полностью отдается делу образования такой структуры.

В 1920 г. в составе Народного комиссариата здравоохранения Украины создается судебно-медицинский отдел, руководство которым было поручено Н. С. Бокариусу. В 1923 г. в Харькове начал работать созданный им Кабинет научно-судебной экспертизы, который в 1925 г. был преобразован в одноименный Институт. Страна испытывала острую нужду в кадрах, и Н. С. Бокариус стал проводить индивидуальное обучение врачей производству судебно-медицинских экспертиз. Он читал судебную медицину на курсах Красного права Харьковского губотдела юстиции, преподавал уголовную технику слушателям Всеукраинской высшей школы командного состава при Главном управлении милиции УССР, проводил занятия с группами курсантов Главного управления милиции УССР. И вся эта работа шла параллельно с напряженной деятельностью в медицинском и юридическом институтах Харькова. В 1925 г. по инициативе Н. С. Бокариуса был созван первый съезд судебных медиков Украины.

Формируя судебно-медицинские кадры, Николай Сергеевич подготовил и целый ряд справочных изданий для криминалистов, в частности «Справочный подручный альбом для работников уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета» (1924), «Первоначальный наружный осмотр трупа при милицеемском и розыском дознании» (1925) и др.

Не менее активно участвовал Н. С. Бокариус в подготовке и издании различных положений, правил и инструкций. Можно сказать, что ни одно распоряжение, в котором затрагивались вопросы судебно-медицинской или криминалистической экспертизы, не выходило без участия Николая Сергеевича.

В качестве судебного врача-практика он завоевал себе репутацию опытейшего эксперта, к помощи которого неоднократно прибегали не только местный суд, но и судебные органы многих городов тогдашнего Советского Союза. За время своей судебно-медицинской деятельности он провел до 5000 исследований различного рода вещественных доказательств и свыше 3000 вскрытий трупов. Западноевропейские ученые в своих трудах ссылались на авторитет Н. С. Бокариуса и цитировали его в своих руководствах по судебной медицине.

О таланте ученого-новатора Н. С. Бокариуса говорят также издаваемые им журналы «Архив криминалистики и судебной медицины» (1926–1927) и «Питання криміналістики та науково-судової експертизи» (1931).

Работал Н. С. Бокариус до последних дней своей жизни. Умер 24 декабря 1931 г. после тяжелой болезни. Некрологи появились не только в отечественных журналах и газетах, но и в печатных изданиях многих городов мира.

Плодотворная научная, педагогическая и организаторская деятельность Н. С. Бокариуса в области судебной медицины и криминалистики была высоко оценена правительством страны, присвоившим ему в 1925 г. одному из первых среди всех профессоров Украины почетное звание Заслуженного профессора УССР. После смерти Николая Сергеевича его имя было присвоено Харьковскому институту научно-судебной экспертизы, организатором и бессменным директором которого он был со дня его основания.

Преемником Н. С. Бокариуса и на кафедре, и в НИИ судебных экспертиз стал его сын – Николай Николаевич Бокариус. Он родился 10 июля 1899 г. в Харькове. В 1917 г., с отличием окончив гимназию, поступил на медицинский факультет Харьковского университета.

Как и отец, Николай Николаевич рано стал трудиться. В 15 лет, еще учась в гимназии, он начал служить делопроизводителем в городском трупном покое. Будучи студентом, помогал Николаю Сергеевичу в организации курсов в годы Первой мировой войны. В 1919 г. уже состоял в качестве помощающего при практических занятиях на кафедре судебной медицины в Женском медицинском институте.

В 1922 г., еще не окончив институт, Н. Н. Бокариус начал работать инструктором на отцовской кафедре в ХМИ, после его окончания продолжал трудиться здесь же, но уже в должности препаратора, а затем ассистента. Он помогал отцу в проведении различных курсов, при подготовке книг к изданию, в административной работе. В 1924 г. заведует секцией идентификации, а затем секцией судебно-биологических исследований в институте научно-судебной экспертизы.

Когда отец стал болеть, именно сыну он поручал замещать себя и на кафедре, и в институте научно-судебной экспертизы. Глубокие профессиональные знания, которые он получил в годы ученичества от отца, достаточно солидный уже к тому времени собственный практический опыт и широкая общеобразовательная подготовка позволили Николаю Николаевичу заменить отца. В 1931 г. он получил звание профессора, а в 1932 г. был избран заведующим кафедрой судебной медицины ХМИ.

В 30-е годы прошлого века Н. Н. Бокариус живет такой же насыщенной жизнью, как и ранее его отец, возглавляя кафедры в 1-м и во 2-м ХМИ, юридическом институте, Украинском институте для усовершенствования врачей; преподает на юридических курсах, руководит практикой курсантов милиции, читает целые курсы и отдельные лекции по судебной медицине для работников прокуратуры, следствия и милиции, следователям военной прокуратуры. Уделяя, как и его отец, большое внимание наглядности при проведении преподавательской работы, организывает выставки, музеи, лаборатории. В 1937 г. издает «Лекции по судебной медицине» в 2-х частях (ч. 1 «Процессуальная часть», ч. 2 «Асфиксия»).

В годы Великой Отечественной войны во время оккупации Харькова фашистами он вместе с 1-м ХМИ находился в эвакуации в г. Чкалове (ныне г. Оренбург). Работая в мединституте, Н. Н. Бокариус преподавал судебную медицину в Чкаловском филиале Всесоюзного заочного юридического ин-

ститута. Распоряжением правительства УССР он был включен в состав государственной комиссии по расследованию зверств немецко-фашистских захватчиков на оккупированных территориях Харьковской и Донецкой областей. Когда в ноябре 1943 г. в Харькове был организован первый общественный суд над фашистскими преступниками, на нем озвучивались выводы из документов, подготовленных Н. Н. Бокариусом.

По возвращении в Харьков Н. Н. Бокариус приложил много усилий для восстановления нормальной работы кафедры и института. К этому времени относятся его работы о членовредительстве в военной обстановке, о роли случайных вещественных доказательств в практике следствия и дознания. Он разрабатывает практические указания к технике научного расследования преступлений. Ряд его исследований был посвящен вопросам судебной травматологии – повреждениям, нанесенным огнестрельным оружием и тупыми предметами. Им опубликовано около 200 научных работ, основная тематика которых – судебно-медицинская экспертиза и криминалистика. Николай Николаевич предложил прибор для изучения судебно-медицинских объектов с точностью определения размеров до 0,01 мм. Работая в мединституте, он одновременно преподавал и в юридическом институте, где состоял также членом ученого совета по защите диссертаций.

Авторитетный ученый и прекрасный педагог Н. Н. Бокариус привлекает к себе молодых ученых и охотно работает с ними. Под его руководством выполнены и успешно защищены четыре докторских и 26 кандидатских диссертаций. Многие из его учеников заведовали кафедрами медицинских и юридических институтов не только в нашей стране, но и в Германии, Румынии и др.

Он пользовался огромным авторитетом в кругах медиков и юристов, что выразилось в его избрании депутатом Харьковского городского совета депутатов трудящихся нескольких созывов, а также членом руководящих органов товариществ судебных медиков и криминалистов от Харьковского до Всесоюзного. В 1948 г. по его инициативе и под его руководством было образовано и начало свою деятельность Харьковское общество судебных медиков и криминалистов. 28 мая 2008 г. решением его Президиума по случаю 60-летия со дня образования обществу было присвоено почетное имя его fundатора – профессора Н. Н. Бокариуса.

Н. Н. Бокариус был одним из крупнейших судебных медиков нашей страны, которого неоднократно приглашали как эксперта в сложнейших случаях судебно-медицинской практики. Особенно ценился его опыт в комиссионных экспертизах. Был он и членом редколлегии журнала «Судово-медицина экспертиза». В Харьковском медицинском институте он неоднократно назначался проректором по учебной работе. В послевоенное время за особые заслуги Н. Н. Бокариус был награжден орденом Ленина.

Умер Н. Н. Бокариус 2 ноября 1966 г.

Преданность профессии, любовь к ней в этой семье были настолько велики, что судебной медицине посвятили свои жизни сын Николая Сергеевича Бокариуса от второго брака – Виталий и дочь Николая Николаевича

Бокариуса – Кира. Они достойно продолжили традиции старших представителей рода Бокариусов.

О Виталии Николаевиче (дяде) и Кире Николаевне (племяннице) Бокариус до определенного периода в их жизни можно говорить одними словами. Они родились в 1921 г., в 1-й Харьковский медицинский институт поступили в один год – 1938, вместе закончили его с отличием в 1943 г., находясь в эвакуации в г. Чкалове, оттуда же вместе ушли на фронт и служили в одном эвакогоспитале на 3-м Украинском фронте. Их связывали не только родственные узы, но и многие черты характера, и жизненные принципы. Это были широко образованные, целеустремленные, внутренне строго организованные, но вместе с тем скромные, чуткие, доброжелательные и отзывчивые люди. И главное – их объединяла любовь к профессии, к судебной медицине.

В конце войны их пути разошлись. Виталий Николаевич в марте 1945 г. был отозван с фронта и направлен в Москву в Военно-юридическую академию для специализации в судебной медицине. День Победы он встретил в госпитале, где находился на лечении после тяжелой контузии. Окончив занятия в академии, он получил направление в г. Черновцы (Львовский военный округ), где служил до конца 1946 г. Затем был переведен в г. Ленинград на службу в Военно-медицинский музей Вооруженных сил СССР.

Мы получили архивную справку о службе В. Н. Бокариуса в Музее, которая, к сожалению, не дает полного представления о содержании его работы, вопросах, которыми он занимался. Так, в справке значится, что с 1946 по 1949 г. он возглавлял 15-й научно-исследовательский отдел Музея, с 1949 по 1954 г. был старшим научным сотрудником 4-го, а с 1954 по 1956 г. – 2-го научно-исследовательских отделов. Известно, что Виталий Николаевич принимал активное участие в создании и оформлении музейной экспозиции – Зала фашистских злодеяний в Великую Отечественную войну. Он много работал с литературой по судебной медицине, в том числе иностранной, и был составителем серии библиографических сборников судебной медицины, судебной психиатрии, криминалистики, судебной химии за 1951–1956 гг., а также автором библиографии «Иностранная литература по судебной медицине за 1944–1955 гг.»

В 1955 г. В. Н. Бокариус защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата медицинских наук на тему «Н. И. Пирогов и судебная медицина». В выборе темы диссертации, по свидетельству автора, основную роль сыграло то обстоятельство, что до того времени в литературе отсутствовали работы, посвященные деятельности Н. И. Пирогова в области судебной медицины, не были также освещены разработанные в его трудах вопросы, имеющие важное значение для судебной экспертизы. Таким образом, здесь Виталий Николаевич выступил и как историк медицины.

В декабре 1956 г. В. Н. Бокариус переводится преподавателем на кафедру судебной медицины Военно-медицинской академии им. С. М. Кирова и в 1958 г. получает звание доцента. В 1960 г. В. Н. Бокариус уходит в отставку

по болезни в звании подполковника медицинской службы. Однако он продолжает работать теперь уже в Ленинградском институте усовершенствования врачей. Так же, как и его предшественники, он в процессе преподавания широко использовал наглядность, различную литературу при подготовке к лекциям, попасть на которые стремились слушатели и других факультетов, был доброжелателен, но справедливо строг. Прекрасная профессиональная подготовка, широкий кругозор, знание нескольких иностранных языков – все это послужило созданию высокого авторитета В. Н. Бокариуса в институте. Близилась к завершению работа над докторской диссертацией, защитить которую он не успел. В январе 1969 г. после тяжелой болезни Виталий Николаевич умер на 48-м году жизни. Немецкий журнал «*Forum der Kriminalistik*» в № 3 за 1969 г. напечатал некролог памяти В. Н. Бокариуса, в котором отмечена его успешная работа как сотрудника военной судебно-медицинской службы СССР.

Кира Николаевна Бокариус в годы войны в госпитале работала сначала хирургом, затем – патологоанатомом и демобилизовалась в декабре 1945 г. В апреле 1946 г. она поступила в аспирантуру на кафедре судебной медицины ХМИ. По окончании аспирантуры была принята на работу в Харьковский НИИ судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса старшим научным сотрудником. В 1952 г. была назначена заведующей отделом биологических исследований. К этому времени была готова кандидатская диссертация на тему «Использование поляризованного света при исследовании огнестрельных повреждений», которую она успешно защитила в Киевском медицинском институте им. А. А. Богомольца. При подготовке этой работы К. Н. Бокариус изучила 896 микроскопических препаратов раневых отверстий.

Экспертная деятельность К. Н. Бокариус в институте была прервана из-за болезни глаз и запрещения работать с микроскопом, в связи с чем она перешла в Харьковское областное бюро судебно-медицинской экспертизы, работе в котором отдала 37 лет жизни. Много сил и энергии Кира Николаевна вложила в организацию работы биологического отделения, где проработала 20 лет. Судебно-медицинский эксперт высшей категории, она характеризовалась как серьезный, вдумчивый, дисциплинированный и выдержанный работник, владеющий современными методами исследования вещественных доказательств. «Судебно-экспертное исследование бумажных и картонных пыжей», «Исследование повреждений одежды тупыми твердыми предметами», «Случаи атипичных огнестрельных повреждений одежды» – вот некоторые из тем ее работ. Одновременно с бюро К. Н. Бокариус работала ассистентом кафедры судебной медицины ХМИ, о ее лекциях по судебно-медицинской иммунологии с похвалой вспоминает В. И. Кононенко, сам ставший впоследствии известным профессором – судебным медиком. О ней как об учителе в этой области говорят многие эксперты-иммунологи, которые работают и поныне.

В жизни Кира Николаевна была жизнерадостным, общительным человеком, порядочным и честным членом коллектива. Ее любили, к ней тяну-

лись, в любом обществе она сразу становилась центром. Как дед и дядя, Кира Николаевна владела даром стихосложения. Ее теплые, искренние стихотворные поздравления до настоящего времени помнят и ценят коллеги. Уход из жизни К. Н. Бокариус в возрасте 71 года многими был горестно воспринят как преждевременный.

Древний философ утверждал, что память о великих людях имеет для живущих не меньшее значение, чем их живое присутствие. Хочется, чтобы память о харьковчанах – членах семьи судебных медиков Бокариусов, внесших большой вклад в развитие отечественной медицины, жила долго, позволяя на их примере воспитывать в молодом поколении гордость за нашу страну и любовь к ее талантливым людям.

ДИНАСТІЯ СУДОВИХ МЕДИКІВ БОКАРІУСІВ

Лісовий В. М., Перцева Ж. М., Ольховський В. О., Кравченко Ю. М.

Присвячено життю й діяльності представників династії судових медиків Бокаріусів – вихованців Харківської вищої медичної школи. Наведено біографічні дані та охарактеризовано творчий шлях цих яскравих діячів судової медицини. Уперше у вітчизняній судово-медичній літературі подано відомості про молодшу гілку династії – Віталія Миколайовича Бокаріуса та Киру Миколаївну Бокаріус.

Ключові слова: лікарська династія Бокаріусів, судово медицина, криміналістика, судово-медична експертиза.

THE BOKARIUSES, THE DYNASTY OF FORENSIC MEDICS

Lesovoy V. N., Pertseva Zh. M., Olkhovskii V. A., Kravchenko Y. N.

The article deals with the life and work of the representatives of the forensic medics' dynasty, the Bokariuses, the alumni of the Kharkiv Higher School of Medicine. It shows the biographical background and describes the creative path of these outstanding figures in forensic medicine. For the first time in the national forensic medical publications there have been provided data on the younger generation of the dynasty – Vitalii Nikolaevich Bokarius and Kira Nikolaevna Bokarius. The founder of the dynasty – Nikolai Sergeevich Bokarius, an alumni of Kharkiv Imperial University, became the initiator of criminalistic direction in forensic medicine. He was the founder of the Kharkiv Institute of Scientific Forensic Examination and chaired this institution until he passed away. His son, Nikolai Nikolaevich Bokarius, became N. S. Bokarius' successor both at the department and the Research Institute of Forensic Examinations. In 1948 he initiated the establishment of Kharkiv Society of Forensic Medics and Criminalists. The loyalty to the profession ran so high in this family that Vitalii and Kira also dedicated their lives to forensic medicine. They proved themselves worthy of continuing traditions of the older generation of Bokarius family.

Keywords: the Bokariuses – the dynasty of medics, forensic medicine, criminalistics, forensic medical examination.

Х (ВНЕОЧЕРЕДНАЯ) МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «КРИМИНАЛИСТИКА И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА: НАУКА, ОБУЧЕНИЕ, ПРАКТИКА»

26–27 июня 2014 г. в курортном комплексе «Воеводино» (г. Ужгород, Закарпатская область, Украина) проходила Х (внеочередная) международная научно-практическая конференция «Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика». Организаторы конференции – Международный Конгресс Криминалистов, Литовское общество криминалистов, Центр судебной экспертизы Литвы и Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого. Конференция состоялась при поддержке факультета европейского права и правоведения Ужгородского национального университета.

Конференция проходила в режиме научной и торжественной частей. Научная часть включала пленарное заседание, состоявшее из четырех сессий, дискуссий после каждой из них, блиц-докладов, подведения итогов конференции. Мероприятие проходило на английском, украинском и русском языках с синхронным переводом.

Тематика конференции охватывала такие проблемы:

- 1) сближение и координация криминалистических исследований в глобальном мире;
- 2) трансформация криминалистической тактики и методики в современных условиях;
- 3) криминалистические проблемы противодействия организованной преступности;
- 4) общетеоретические проблемы судебной экспертизы;
- 5) экспертная практика: современные методики и технологии.

В конференции приняли участие около 60 ученых-криминалистов и представителей правоприменительной практики Венгрии, Литвы, Польши, Словакии, Украины и Чехии. Заочно в конференции участвовали представители Беларуси, Казахстана, Латвии, России и Эстонии.

Конференцию открыл сопредседатель научного комитета конференции, профессор, доктор юридических наук, президент Международного Конгресса Криминалистов **В. Шепитько** (Украина). С приветственным словом к участникам конференции обратился сопредседатель научного комитета конференции, профессор, доктор права **Г. Малевски** (Литва, Польша).

Учасники конференції

В перший день конференції працювали три сесії. Модераторами першої сесії були проф. габ. др. **В. Шепитько** (Україна) і доц. др. **С. Матулене** (Литва). В ході першої сесії були зроблені наступні доповіді з презентаціями: «Криміналістика в системі юридических наук і її роль в глобальному світі» проф. габ. др. **В. Шепитько** (Україна); «Измерение как основа криминалистической идентификации» проф. габ. др. **А. Козичак** (Польща); «Ситуация с коррупцией в Венгрии в свете нового уголовного кодекса» др. **И. Л. Гал** (Венгрия); «Содержание и границы методик расследования преступлений» проф. габ. др. **В. Тищенко** (Україна). Після презентацій відбулася дискусія, в ході якої особливу увагу було приділено ролі криміналістики в глобальному світі, криміналістическої ідентифікації, а також проблемі корупції і протидії її проявам.

Сопредседатели научного комитета конференции
профессора Г. Малевски (слева) и В. Шепитько

Модераторами второй сессии были проф. др. **Г. Малевски** (Литва, Польша), доц. др. **Д. Бартоникова** (Чехия). В ходе этой сессии были заслушаны доклады с презентациями: «Оценка результатов экспертного исследования» проф. др. **Г. Малевски** (Литва, Польша), доц. др. **Г. Юодайте-Гранскиене** (Литва); «Цифровой след как объект в криминалистике» др. **Й. Метенко** (Словакия); «Вызовы и ответы в сфере безопасности: терроризм и финансирование терроризма в Венгрии» ас. проф. **Ф. Давид** (Венгрия); «Некоторые проблемы осовремененного понимания криминалистической тактики и методики» проф. др. **И. Козутич** (Украина); «Контрабанда сигарет как одна из форм проявления организованной преступности и международно-правовая борьба с нею» прокурор **Ю. Балтрунене** (Литва). После презентаций состоялась дискуссия, на которой были обсуждены проблемы оценивания результатов экспертного исследования, научных возможностей по криминалистическому исследованию цифрового следа, а также международно-правовой борьбе с организованной преступностью (на примере финансирования терроризма и контрабанды).

Модераторами третьей сессии были проф. габ. др. **В. Тищенко** (Украина), проф. габ. др. **А. Козичак** (Польша). В ходе этой сессии были заслушаны доклады с презентациями: «Судебная экспертиза и почерковедение, и их значение в уголовном деле» проф. др. **М. Фриштак** (Чехия), доц. др. **Д. Бартоникова** (Чехия); «Шкала выводов почерковедческой экспертизы в Литве» судебный эксперт **Р. Тамошюнайте** (Литва); «Субъективная вероятность в криминалистике с особым вниманием к Байесовским сетям» проф. др. **Й. Орбан** (Венгрия); «К вопросу структуре методики расследования серийных сексуальных убийств» доц. др. **Е. Александренко** (Украина); «Допустимость и границы принуждения в следственной деятельности и средствах криминалистической тактики» доц. др. **Р. Благуца** (Украина). После докладов состоялась дискуссия, в ходе которой были подняты проблемы проведения почерковедческой экспертизы, допустимости принуждения в следственной деятельности, особенностей подготовки профессиональных участников судопроизводства, применяющих криминалистические знания. Особое внимание было уделено применению субъективной вероятности в криминалистике с использованием Байесовских сетей.

Второй день конференции включал четвертую сессию, заседание Международного Конгресса Криминалистов и подведение итогов конференции. Модераторами четвертой сессии были др. **Э. Симакова-Ефремян** (Украина), др. **Й. Метенко** (Словакия). В ходе сессии были заслушаны доклады с презентациями: «Проблемы обеспечения единых подходов к разработке методик экспертных исследований и обучению судебных экспертов» др. **Э. Симакова-Ефремян** (Украина); «Развитие международного сотрудничества в области судебной экспертизы» **А. Лозовой** (Украина), др. **Л. Дереча** (Украина); «Проблемы назначения судебной экспертизы в уголовном процессе Украины» др. **Г. Авдеева** (Украина); «Использование специальных знаний в состязательном уголовном судопроизводстве Украины» судебный эксперт **О. Переничка** (Украина). В результате заслушанных докладов состоялась широкая

дискуссия, на которой были подняты как общетеоретические проблемы судебной экспертизы, так и проблемы экспертной практики.

Заседание Международного Конгресса Криминалистов открыл его президент В. Шепитько. В повестке дня были заявлены два вопроса: 1) учреждение медали Герберта Маннса; 2) принятие Меморандума. При рассмотрении первого вопроса была оглашена биография известного криминалиста, профессора Иркутского и Саратовского университетов Герберта Маннса, а также продемонстрирована медаль. Цель учреждения медали – награждение известных криминалистов. Учреждение медали Герберта Маннса было утверждено единогласно. При рассмотрении второго вопроса повестки дня был зачитан проект Меморандума, который был принят после дискуссии и внесения уточнений.

Конференция закрылась заключительным пленарным заседанием с дискуссиями по проблематике заслушанных в ее ходе докладов. В обсуждении с блиц-докладами выступили: доц. др. **В. Белоус** (Украина) «Использование информационных технологий как средства противодействия преступности в глобальном мире»; доц. др. **О. Ващук** (Украина) «О принципах использования невербальной информации в уголовном судопроизводстве»; доц. др. **С. Великанов** (Украина) «О природе взаимосвязей элементов криминалистической характеристики»; доц. др. **М. Капустина** (Украина) «Криминалистическое обеспечение досудебного расследования: содержание определения»; др. **М. Шепитько** (Украина) «Место криминалистической стратегии в связи с изменчивостью понимания уголовной политики».

Активное участие в дискуссии приняли др. **Г. Авдеева**, доц. др. **Е. Александренко**, прокурор **Ю. Балтрунене**, доц. др. **Д. Бартоникова**, доц. др. **В. Белоус**, доц. др. **О. Ващук**, доц. др. **С. Великанов**, др. **И. Л. Гал**, ас. проф. **Ф. Давид**, доц. др. **М. Капустина**, проф. др. **И. Козутич**, проф. габ. др. **А. Козичак**, проф. др. **Г. Малевски**, др. **Й. Метенко**, проф. др. **Й. Орбан**, др. **Э. Симакова-Ефремян**, проф. габ. др. **В. Тищенко**, проф. др. **М. Фриштак**, проф. габ. др. **В. Шепитько**, др. **М. Шепитько**.

В ходе закрытия конференции было принято решение о проведении в 2015 г. в Вильнюсе (Литва) XI международной научно-практической конференции «Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика».

Доклады с презентациями были опубликованы в двухтомном сборнике конференции, в который включены более 100 докладов, размещенных согласно тематике конференции.

Информацию подготовили:

Г. Малевски, профессор факультета права и управления Высшей школы педагогики и управления им. Мешка I в г. Познань, доктор права;

Г. Юодкайте-Гранскиене, директор Литовского центра судебной экспертизы, доктор права, доцент;

М. Шепитько, старший научный сотрудник НИИ изучения проблем преступности им. академика В. В. Сташиса, ассистент кафедры уголовного права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, кандидат юридических наук

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»

15 жовтня 2014 р. в м. Харкові, у Національній академії правових наук України відбувся науково-практичний семінар за темою «Реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності».

Семінар організовано Департаментом судової роботи та експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України спільно з Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса та Національною академією правових наук України.

У семінарі взяли участь представники Міністерства юстиції України, Харківського НДІ судових експертиз, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, прокуратури Харківської області, Управління Служби безпеки України в Харківській області, Головного управління МВС України в Харківській області, Головного управління юстиції в Харківській області, апеляційного суду Харківської області, Головного управління ДСНС України в Харківській області, Господарського суду Харківської області, Харківського окружного адміністративного суду, Харківського апеляційного адміністративного суду, Харківської обласної колегії адвокатів, Донецької колегії адвокатів, Національної академії правових наук України, Харківського національного університету внутрішніх справ, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського національного університету міського господарства, Харківської обласної організації союзу юристів України, Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при ГУ МВС України в Харківській області, Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи, Харківського

Президія семінару

регіонального відділення Всеукраїнської організації судових експертів «Союз експертів України», громадської ради при Харківській обласній державній адміністрації, громадської організації «Інвалід», а також судові експерти, представники громадськості та засобів масової інформації, адвокати, практикуючі юристи, студенти тощо.

З вітальним словом до учасників семінару звернувся перший віце-президент Національної академії правових наук України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор **О. Петришин**, який побажав організаторам і учасникам науково-практичного семінару плідної праці, творчих успіхів, наукових досягнень у галузі криміналістики та судової експертизи.

Після відкриття семінару з доповіддю на тему «Реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності» виступив модератор заходу заступник директора Департаменту – начальник відділу організаційного і нормативно-правового забезпечення Департаменту судової роботи та експертного забезпечення правосуддя **Г. Пампуха**. Він зазначив, що Україна зараз переживає надзвичайно складні часи, а це ставить перед нашим суспільством нові, найскладніші питання. Напрямки діяльності Міністерства юстиції України є одними із найвагоміших засобів забезпечення захисту конституційних прав і свобод громадян та юридичних осіб, усунення порушень чинного законодавства, підвищення законності й дієвості нормативно-правових актів. Реформування системи судочинства та кримінальної юстиції неможливо без удосконалення нормативно-правового забезпечення судово-експертної діяльності.

Виступ Г. Пампухи

Аналізуючи стан судово-експертної діяльності в Україні, можна констатувати, що останніми роками відбулися позитивні зміни, у першу чергу в її правовому регулюванні. Одним із позитивних нововведень є те, що після прийняття в 1994 р. основоположного нормативно-правового акта – Закону

України «Про судову експертизу» на його основі Кабінетом Міністрів України та Міністерством юстиції України, іншими міністерствами й відомствами було прийнято низку нормативно-правових актів, які розвивають і деталізують положення зазначеного Закону. Практика застосування цього Закону як основоположного правового регулятора відносин у сфері судово-експертної діяльності підтвердила його необхідність і важливість. На сьогодні переважна більшість положень Закону не втратила своєї актуальності, проте й виявила чимало проблем, розв'язання яких вимагає системного вдосконалення та уточнення нормативно-правової бази, що регулює судово-експертну діяльність, передусім шляхом внесення істотних змін і доповнень до даного Закону.

У зв'язку з цим Міністерство юстиції України за участю науково-дослідних установ судових експертиз і з урахуванням пропозицій зацікавлених міністерств та інших державних органів підготувало проект Закону України «Про судово-експертну діяльність».

У цьому проекті пропонується вдосконалити регулювання судово-експертної діяльності на законодавчому рівні з метою створення умов для належного й ефективного експертного забезпечення правосуддя. У разі прийняття зазначеного Закону буде встановлено єдині для всіх видів судочинства терміни та визначення, що використовуються в судово-експертній діяльності; забезпечено системний підхід до організації діяльності всіх суб'єктів цієї сфери; більш чітко визначено правовий статус і межі повноважень суб'єктів судово-експертної діяльності; урегульовано питання матеріального та соціального забезпечення судових експертів тощо.

Прийняття Закону також дозволить розв'язати проблеми щодо неузгодженості положень процесуального законодавства в частині проведення судових експертиз; неузгодженості актів законодавства, що регулюють діяльність окремих суб'єктів судово-експертної діяльності; диференційовано визначити межі державного контролю у сфері судово-експертної діяльності.

Запропоновані зміни та доповнення до проекту Закону покликані усунути суперечності положень чинного законодавства, підвищити професійний рівень судових експертів, забезпечити відповідну державну підтримку експертних установ і сприяти збереженню й подальшому розвитку створеного протягом багатьох років їх унікального кадрового та науково-технічного потенціалу.

На цей час відзначається постійна позитивна тенденція до розширення науково-методичної й технічної бази, освоєння та проведення нових видів судових експертиз. Однак не завжди й не в усьому розвиток експертних підрозділів відповідає завданням сьогодення – часто техніка та методи судової експертизи не відповідають ситуації, що склалася. Важливими чинниками вдосконалення науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності є комплексний підхід до підготування наукових і експертних кадрів, оптимізація його інформаційного забезпечення, розроблення напрямків оптимізації судово-експертної діяльності шляхом удосконалення її правових, методологічних і організаційних аспектів, проведення роботи в напрямку європейської інтеграції. Тому заходи стосовно зміцнення правових, науково-

методичних засад судово-експертної діяльності створюють певні передумови для якісного вирішення завдань щодо встановлення обставин, які підлягають доказуванню в конкретних справах.

Нашим вагомим внеском у стабілізацію ситуації в країні, налагодження її життєдіяльності, формування процвітаючої економіки, забезпечення подальшого поліпшення та впевненого руху до європейських і демократичних стандартів життя має стати сумлінне виконання покладених на нас посадових обов'язків, забезпечення безумовного дотримання вимог законодавства України.

Директор Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса **А. Лозовий** виступив із доповіддю «Вирішення проблем нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності в проєкті Закону України «Про судово-експертну діяльність». Він наголосив на необхідності прийняття такого Закону, який би дозволив зберегти систему державних спеціалізованих установ судових експертиз, у той самий час надавши можливість розвиватися напрямкам експертних досліджень, за якими можуть працювати приватні судові експерти, тобто такі, що не працюють у державних спеціалізованих установах, а на самостійній основі здійснюють судово-експертну діяльність.

Завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **В. Шенітько** виступив із доповіддю «Сучасні проблеми застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві», у якій окреслив основні проблеми та запропонував новітні підходи до вирішення питань експертного забезпечення правосуддя у кримінальному процесі. Так, доповідач наголосив на відсутності єдиних підходів щодо нормативно-правової регламентації, недостатності приділення уваги інституту спеціальних знань при прийнятті в Україні нового кримінального процесуального закону, відсутності паритетності в принципі «рівності сторін судочинства», рівності їх процесуальних можливостей, що вимагає законодавчого встановлення рівності процесуальних можливостей сторін – державного обвинувачення та професійного захисту, тобто необхідності надання більше прав стороні захисту стосовно можливостей залучення судового експерта. Він зазначив також необхідність розв'язання проблеми проведення «альтернативних» експертиз, де реально виявляється «механізм змагальності» сторін у кримінальному провадженні, вирішення питання щодо обмежень, які існують зараз під час доступу сторін до методик експертних досліджень, питання про критерії визнання або невизнання певного виду експертизи криміналістичною, мінімізації впливів на судового експерта, обмеження взаємодії з учасниками процесу, забезпечення його безпеки. Вирішення цих питань сприятиме підвищенню якості діяльності органів досудового розслідування та судового розгляду, досягненню мети правосуддя.

Голова Харківської обласної колегії адвокатів, голова Ради адвокатів Харківської області, голова Харківського регіонального відділення «Спілки адвокатів України» **В. Гайворонська**, виступ якої присвячено взаємодії адвокатів з суб'єктами судово-експертної діяльності як гарантії надання якіс-

ної правової допомоги, наголосила на необхідності кореспондування норм проєктів Закону про судово-експертну діяльність і Закону про адвокатуру та адвокатську діяльність.

Голова Харківського регіонального відділення Всеукраїнської організації судових експертів «Союз експертів України» **В. Куліш** у доповіді «Роль громадських організацій у здійсненні судово-експертної діяльності» запропонував включати до колегіальних органів, які працюють при Міністерстві юстиції України, а саме Координаційної ради з проблем судової експертизи, Центральної експертно-кваліфікаційної комісії представників громадських організацій судових експертів; включати їх до складу виконавців науково-дослідницьких робіт науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України.

Учасники семінару обговорили проєкт Закону України «Про судово-експертну діяльність», проаналізували сучасний стан судової експертизи, визначили актуальні проблеми з удосконалення методичного забезпечення судово-експертної діяльності, правових і організаційних основ судово-експертної діяльності, а також здійснили обмін досвідом між ученими та практиками.

Під час семінару наголошувалося на необхідності підвищення ефективності судово-експертного забезпечення в Україні, удосконалення правового регулювання судово-експертної діяльності, проведення роботи в напрямку європейської інтеграції.

*Інформацію підготувала Л. М. Дереча,
учений секретар Харківського НДІСЕ,
кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник*

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ, ПРАВОВЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ НОВЫХ РОДОВ (ВИДОВ) СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE IN KUTAFIN MOSCOW STATE LAW UNIVERSITY «METHODOLOGICAL, LEGAL AND ORGANIZATIONAL PROBLEMS NEW GENERA (SPECIES) FORENSIC EXAMINATION»

15–16 января 2014 г. в Московском государственном юридическом университете имени О. Е. Кутафина (МГЮА) состоялась Международная научно-практическая конференция «Методологические, правовые и организационные проблемы новых родов (видов) судебных экспертиз». Инициаторами и организаторами конференции выступили кафедра судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, Ассоциация образовательных учреждений «Судебная экспертиза» (АСЭ) и Автономная некоммерческая организация «Содружество экспертов МГЮА имени О. Е. Кутафина». На

мероприятти присутствовали ученые и практикующие эксперты из разных стран.

Пленарное заседание конференции открыл проректор по научной работе Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА), заслуженный деятель науки РФ, доктор юридических наук, профессор **В. Н. Синуков**, который отметил, что современный этап в развитии судебной экспертизы можно обозначить как переломный, что связано как с реформированием законодательства о судебно-экспертной деятельности, так и с переоценкой роли и значения использования специальных знаний в правоприменительной практике.

С приветствиями к участникам конференции обратились:

— заместитель начальника девятого департамента Федеральной службы Российской Федерации по контролю за оборотом наркотиков **С. В. Сыромятников**;

— директор Института повышения квалификации Следственного комитета России **А. М. Багмет**;

— директор НИИ Центра судебных экспертиз Министерства юстиции Республики Казахстан **Б. М. Курманбаев**;

— заместитель директора Российского федерального центра судебных экспертиз при Министерстве юстиции РФ, доктор юридических наук, профессор **Г. Г. Омельянюк**;

— директор Государственного бюджетного учреждения «Московский исследовательский центр», доктор юридических наук, профессор **А. М. Черенков**.

Президиум конференции. Выступает директор НИИ Центра судебных экспертиз Министерства юстиции Республики Казахстан Б. М. Курманбаев

Затем с пленарным докладом на тему «Новые виды и роды судебных экспертиз, генезис, проблемы, перспективы», определившим основные направления работы конференции, выступила директор Института судебных экспертиз, заведующая кафедрой судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, доктор юридических наук, профессор **Е. Р. Россинская**. В рамках ее доклада были рассмотрены процессы возникновения, формирования и развития судебных экспертиз на основе закономерностей судебной экспертологии, отмечено, что эти процессы идут по двум магистральным направлениям: 1) процесс укрупнения: из вида (подвида) – в род; из рода – в класс; 2) процесс разделения: из класса – в роды и виды. Приведен алгоритм, выполнение которого при появлении нового вида экспертиз будет способствовать разрешению этих проблем.

С докладом на тему «Правовая составляющая деления аналоговых наркотических средств и психотропных веществ для целей уголовного законодательства» выступил заместитель председателя Следственного комитета Российской Федерации, заслуженный юрист РФ, главный редактор журнала «Наркоконтроль» профессор **А. В. Федоров**. Он выделил шесть обязательных признаков, совокупность которых позволяет относить то или иное вещество к аналогам наркотических средств и психотропных веществ; подчеркнул, что «запрещение» как один из признаков аналоговых средств, не является обязательным, поскольку существует законный оборот аналогов наркотических средств и психотропных веществ. В связи с этим докладчик предложил внести изменения в Федеральный закон «О наркотических средствах», которые отменили бы абсолютное запрещение как один из признаков аналогов.

Президент Палаты судебных экспертов, заслуженный юрист РФ, доктор юридических наук, профессор **Ю. Г. Корухов** в своем докладе обратил внимание участников конференции на проект Федерального закона «О судебно-экспертной деятельности», а именно на деление всех экспертов на государственных и негосударственных.

С докладом на тему «Новые методы и средства формирования новых видов судебно-экспертных исследований» выступила профессор Российской академии правосудия, доктор юридических наук, профессор **Т. Ф. Мусеева**, которая указала на необходимость унификации ряда противоречивых норм Уголовно-процессуального и Гражданско-процессуального кодексов РФ, регламентирующих обязанности эксперта и порядок проведения комплексных экспертиз.

Заместитель заведующей кафедрой судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, доктор юридических наук, доктор филологических наук, профессор **Е. И. Галишина** выступила с докладом на тему «Научно-методическое обеспечение деятельности судебного эксперта». Как одну из основных проблем судебно-экспертной деятельности она обозначила то обстоятельство, что используемые в проекте Федерального закона «О судебно-экспертной деятельности» термины «методические материалы», «экспертная методика», «программа (алгоритм) действий эксперта», «методические рекомендации», «методическое издание» в заключении эксперта

могут использоваться как взаимозаменяемые синонимы, толковаться расширительно, допуская вольный выбор экспертом исследовательских методов и средств, а также довольно широкое усмотрение при выборе альтернативных программ и решающих правил. В связи с этим ей представляется актуальным обратить внимание на проблему унификации и стандартизации терминологии в сфере научно-методического обеспечения судебно-экспертной деятельности с опорой на общепринятое в судебной экспертологии понятие экспертной методики.

Доктор юридических наук, кандидат психологических наук профессор **Ю. И. Холодный** в докладе на тему «Судебно-психофизиологическая экспертиза с применением полиграфа: проблемы текущего момента», подчеркнул, что существуют определенные проблемы использования полиграфа, а именно: отсутствуют удовлетворительные методические приемы проведения судебно-психофизиологической экспертизы, не выработана система оценки результатов экспертизы судом и следователем. Докладчик пришел к выводу о том, что выход из кризисной ситуации в области применения полиграфа нужно искать в разработке и внедрении новых методик исследования.

Профессор кафедры криминалистики юридического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова, доктор юридических наук, профессор **И. О. Перепечина** выступила с докладом на тему «О месте ДНК-идентификации в криминалистике и судебной экспертизе». Особое внимание она обратила на криминалистическую составляющую этого метода и предложила признать ДНК-идентификацию частью криминалистической техники, как это уже сделано в учебниках МГУ. Таким образом, рассматриваемый метод мог бы занять достойное место в системе науки и системе преподавания.

Эти и другие проблемы, связанные с ДНК-идентификацией, осветила в своем докладе «Организационные вопросы новых видов экспертиз на примере использования результатов молекулярно-генетической экспертизы в судопроизводстве Казахстана» доцент Алматинской академии МВД Республики Казахстан, доктор юридических наук, профессор **А. А. Аубакирова**.

Профессор кафедры криминалистики МГУ им. М. В. Ломоносова, доктор юридических наук, профессор **И. М. Комаров** в докладе «Понятие организационно-тактической формы справочно-консультационного участия специалиста-криминалиста в уголовном судопроизводстве» осветил некоторые нюансы правоприменительной практики.

Затем слово было предоставлено главному судебному эксперту Некоммерческого партнерства «Коллегия судебных экспертов», доктору юридических наук, доктору технических наук, профессору **В. А. Прорвичу**, выступившему с докладом на тему «Современные возможности новых родов судебно-экономической экспертизы в защите имущественных прав граждан, организаций и государства». Публикация была подготовлена совместно с профессором Московского университета МВД России доктором юридических наук, профессором, заслуженным деятелем науки РФ, заслуженным юристом РФ **А. Ф. Волинским**. В докладе особое внимание было обращено на современное состояние ряда новых родов судебно-экономических

экспертиз, таких как оценочная и кадастровая экспертизы, а также на необходимость соответствующей подготовки судебных экспертов-экономистов.

Доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин Тульского филиала Российской правовой академии Минюста России, кандидат юридических наук, доцент **О. Г. Дьяконова** выступила с докладом на тему «Оценка результатов экспертных исследований по новым видам экспертиз в судопроизводстве». Она отметила, что зачастую оценка результатов исследований по новым видам экспертиз правоприменителем производится формально, большие трудности вызывает оценка научной обоснованности, достаточности и правильности результатов исследования. Решение проблем она видит в приглашении в процесс специалистов в соответствующей области знаний.

Доцент кафедры судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, кандидат юридических наук, доцент **В. И. Старовойтов** представил доклад на тему «Задачи и объекты судебно-биологической ольфакторной экспертизы пахнущих следов человека». Он обратился к истории зарождения и развития судебно-биологической ольфакторной экспертизы в России и за рубежом, затем проанализировал значение запахового следа в идентификации человека. Особое внимание докладчик обратил на неправильное понимание места собак в проводимом исследовании. Так, некоторые полагают, что собака проводит ольфакторное исследование, что неверно, так же неправильно считать собаку прибором, поскольку она выступает в качестве специфического объекта исследования. Подводя итог своему выступлению, В. И. Старовойтов привел данные статистики, согласно которой за 2012 г. было проведено 2389 судебных экспертиз запаховых следов.

В прениях по докладам выступили директор по аккредитации и сертификации юридических и физических лиц НП «СУДЭКС» **М. А. Матыцин** и другие участники конференции.

Е. Р. Россинской вручен памятный знак Министерства юстиции Республики Казахстан

Во второй день конференции в рамках работы секций обсуждались как теоретические, процессуальные и организационные проблемы новых классов, родов и видов судебных экспертиз, так и проблемы методического обеспечения производства новых родов и видов судебных экспертиз.

Под руководством директора Института судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, Е. Р. Россинской прошла секция № 1, посвященная теоретическим, организационным и процессуальным проблемам судебных экспертиз.

Работу секции открыло выступление доцента кафедры судебных экспертиз кандидата юридических наук, доцента **Е. В. Ивановой**, в котором говорилось о методическом обеспечении новых родов, видов судебных экспертиз.

Аспирант кафедры судебных экспертиз **Н. С. Неретина** затронула важный вопрос категорий класса, рода и вида в теории судебных экспертиз. Не менее важную тему – профессиональные деформации судебного эксперта – подняла доцент кафедры судебных экспертиз, кандидат юридических наук, доцент **Л. И. Слепнева**.

Оживленная дискуссия на тему оторванности экспертов из частных экспертных учреждений от практики государственных экспертных учреждений разгорелась в ходе выступления эксперта-психолога **Н. В. Беломестновой** на тему «Методики анализа семейных отношений в бракоразводном процессе».

Доцент кафедры судебных экспертиз, кандидат юридических наук **А. И. Семикаленова** рассмотрела влияние использования математических методов на результаты судебной экспертизы и ее оценку.

Были и другие не менее интересные выступления. Завершила работу секции оживленная дискуссия, в которой участвовали представители Следственного комитета С. М. Чернышев и А. М. Ищенко.

В секции № 2 (руководитель Е. И. Галяшина, заместитель заведующей кафедрой судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина), посвященной проблемам методического обеспечения производства новых родов и видов судебных экспертиз, наиболее интересными были следующие сообщения:

— преподавателя кафедры судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, кандидата юридических наук **М. Л. Подкатиной** на тему «Новые задачи лингвистической экспертизы: постановка проблемы», где она проанализировала случаи, когда без специальных лингвистических знаний обойтись невозможно и нет необходимости применять специальные знания, рассмотрела проблемы пропаганды нетрадиционных сексуальных отношений;

— старшего преподавателя кафедры английской филологии Оренбургского государственного университета, кандидата филологических наук **О. Г. Алифановой** на тему «Способы оценки антитезы как неотъемлемой компоненты религиозного дискурса при проведении лингвистических экспертиз». Ее выступление вызвало бурную дискуссию;

— эксперта ООО «Воронежский центр экспертизы» **Б. В. Ситникова**, который представил оригинальную методику по установлению абсолютной давности по динамике выцветания цветковых штрихов;

— доктора технических наук, профессора **С. Д. Кулика** (факультет кибернетики и информационной безопасности НИЯУ МИФИ) на тему

«Модифицированный алгоритм последовательного тестирования экспертов-криминалистов». Для решения поставленной задачи была разработана автоматизированная информационная система формирования данных;

— доцента кафедры судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, кандидата филологических наук **Т. П. Соколовой** на тему «Генезис нейминговой экспертизы». Был проанализирован специфический объект экспертизы «нейма» и приведены круг решаемых задач, а также примеры из практики – спорные названия доменных имен, юридических лиц;

— заместителя директора Института судебных экспертиз Университета имени О. Е. Кутафина, кандидата педагогических наук, доцента **Е. А. Чубиной** на тему «Лингвистическая экспертиза рекламы глазами СМИ»;

— старшего преподавателя кафедры теоретических основ компьютерной безопасности и криптографии Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского **И. Ю. Юрина** и сотрудника этой же кафедры **А. М. Воронцовой** на тему «Воспроизводимость результатов компьютерно-технической экспертизы»;

— доцента кафедры теоретических основ компьютерной безопасности и криптографии Саратовского государственного университета, кандидата юридических наук, доцента **А. В. Гортинского**, которое было посвящено применению специальных познаний при расследовании преступлений по ст. 274 УК РФ;

— эксперта ЭКЦ ГУ МВД России по Московской области **Н. Н. Ильина** «О некоторых проблемах оценки результатов сравнительного исследования на завершающем этапе портретной экспертизы по видеоизображениям»;

— заведующего кафедрой общей и юридической психологии Калужского государственного университета им. К. Э. Циолковского, доктора психологических наук, профессора **В. Ф. Енгальцева** и младшего научного сотрудника сектора информационного права Института государства и права РАН, кандидата юридических наук **Е. В. Пискуновой** на тему «О новых возможностях судебной психологической экспертизы, использующей технологии 3D-моделирования». Докладчики предложили новый способ фиксации следов на месте преступления с помощью панорамной 3D-фотографии и лазерного 3D-сканирования, которые могут быть использованы при проведении экспертизы психологической достоверности показаний, а также предложили использовать эти визуальные средства для активизации памяти;

— доцента департамента судебных экспертиз Алтайской академии экономики и права, уголовного процесса и криминалистики, кандидата психологических наук **Ф. К. Свободного** на тему «Судебная психологическая экспертиза информированности личности о расследуемом событии: проблемы определения».

Были и другие не менее интересные выступления.

Пленарное заседание транслировалось в режиме on-line в интернете и вызвало большой интерес научной и экспертной общественности.

Проведенное широкое и глубокое обсуждение комплекса методологических, правовых и организационных проблем новых родов (видов) судебных

експертиз, несомненно, будет способствовать их разрешению и совершенствованию всей судебно-экспертной деятельности.

Учасники конференції

По результатам конференции издательство «Проспект» опубликовало сборник тезисов докладов.

Информацию подготовила Е. Р. Россинская, директор Института судебных экспертиз, заведующая кафедрой судебных экспертиз Московского государственного юридического университета имени О. Е. Кутафина, доктор юридических наук, профессор, заслуженный деятель науки РФ, почетный работник высшего профессионального образования РФ, академик РАЕН, Президент Ассоциации образовательных учреждений «Судебная экспертиза»

210-та РІЧНИЦЯ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Наприкінці листопада 2014 р. в м. Харкові відбулися урочистості, присвячені святкуванню 210-ї річниці від дня заснування Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого – самоврядного (автономного) дослідницького національного вищого навчального закладу України IV рівня акредитації.

Історія становлення цього відомого далеко за межами нашої держави навчального закладу розпочалася 5(18) листопада 1804 р., коли згідно з грамотою Олександра I було засновано один із найстаріших університетів

Східної Європи – Харківський Імператорський Університет (нині – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), до складу якого входило відділення моральних і політичних наук. У 1835 р. це відділення було офіційно перейменовано на юридичний факультет університету.

У 1920 р. за рішенням Уряду Української РСР на базі юридичного факультету було створено Інститут народного господарства, котрий за своєю суттю був юридичним інститутом, у стінах якого здійснювалася професійна підготовка юристів для органів державної влади та суб'єктів господарювання. У липні 1930 р. його було реорганізовано в Харківський інститут права та радянського будівництва, що відповідало його статусу як вищого юридичного навчального закладу. У червні 1933 р. інститут було перейменовано на Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва та права, який у липні 1937 р. було перетворено в Харківський юридичний інститут, що за традиціями тієї епохи певний час носив ім'я Л. М. Кагановича, а згодом Ф. Е. Дзержинського.

Важливі історичні події на початку 90-х років XX ст. дали потужний імпульс для демократичних перетворень і динамічного розвитку Університету. Так, постановою Ради Міністрів Української РСР від 20 березня 1991 р. № 64 на базі Харківського юридичного інституту імені Ф. Е. Дзержинського було створено Українську державну юридичну академію. А вже через чотири роки, ураховуючи високий інтелектуальний потенціал академії, її вагомих внесок у розбудову вищої школи, роль у підготовці юридичних наукових, науково-педагогічних кадрів і фахівців для державних органів, підприємств, установ та організацій усіх форм власності, Указом Президента України від 30 березня 1995 р. № 267 Українській державній юридичній академії було надано статус національного самоврядного (автономного) державного вищого навчального закладу та перейменовано в Національну юридичну академію України. Указом Президента України від 4 листопада 1995 р. № 1020/95 академії було присвоєно ім'я Ярослава Мудрого і постановлено надалі іменувати її Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого. Указом Президента України від 21 червня 2001 р. № 457 основними завданнями академії було визначено підготовку висококваліфікованих фахівців для органів державної влади, правоохоронних органів, різних сфер юридичної практики; забезпечення дальшого реформування системи вищої юридичної освіти й науки в Україні відповідно до умов становлення демократичної, соціальної, правової держави та з урахуванням досягнень провідних університетів світу; інформаційно-консультативне забезпечення юридичної практики; участь у науковому обґрунтуванні та прогнозуванні розвитку правової системи й законодавства; розроблення науково-методичних рекомендацій щодо здійснення нормотворчої, правозастосовної та інших видів юридичної діяльності; перепідготовку й підвищення кваліфікації юридичних кадрів.

Ураховуючи визначну роль Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого в розбудові української правової держави, з метою розширення наукової та інноваційної діяльності академії в проведенні наукових досліджень з актуальних проблем правознавства, законотворчості

та порівняльного права, підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, фахівців для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, різних сфер юридичної практики, відповідно до Указу Президента України від 25 червня 2009 р. № 485/2009 та постанови Кабінету Міністрів України від 29 липня 2009 р. № 796 академії було надано статус самоврядного (автономного) дослідницького національного вищого навчального закладу, який провадить діяльність відповідно до свого Статуту.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2010 р. № 2213-р Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого було реорганізовано шляхом перетворення її в Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Указом Президента України від 24 грудня 2010 р. № 1194/2010 за університетом було збережено статус національного. Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 4 грудня 2013 р. № 1697 Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» було перейменовано на Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

Нині Університет є активним учасником Болонського процесу, у рамках якого у 2004 р. підписано Велику хартію університетів. Він є членом Європейської асоціації університетів, яка займається реалізацією положень Болонської декларації, підтримує тісні контакти з Міжнародною асоціацією університетів, що функціонує під егідою ЮНЕСКО, а також з Європейською асоціацією юридичних факультетів. Університетом налагоджено співпрацю й укладено договори з навчальними закладами Великої Британії, В'єтнаму, Іспанії, Німеччини, Польщі, Росії, Сполучених Штатів Америки, Узбекистану, Франції та інших країн. Він є учасником спільних європейських проєктів у рамках програми Темпус-Тасіс і багатьох інших міжнародних проєктів.

Упродовж багатьох років за підсумками міжнародних і всеукраїнських рейтингів вищих закладів освіти нашої держави, що готують фахівців за напрямом «Правознавство», Університет визнають найкращим юридичним вишем, який забезпечує функціонування та інноваційний розвиток освіти, підвищення її якості й доступності, інтеграцію в європейський освітній простір зі збереженням національних досягнень і традицій.

Університет є унікальним закладом у сфері підготовки висококласних фахівців в Україні, потужним центром юридичної науки. Сьогодні до його складу входить шість інститутів: підготовки кадрів для органів прокуратури України, підготовки слідчих кадрів для Міністерства внутрішніх справ України, підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, підготовки кадрів для органів юстиції України, післядипломної освіти та Полтавський юридичний; шість денних факультетів: господарсько-правовий, військово-юридичний, міжнародно-правовий, правосуддя, підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України, підготовки кадрів для системи Пенсійного фонду України; вечірній і два заочні факультети. Зазначені навчальні підрозділи нині здійснюють підготовку 17 тис. студентів з усіх куточків нашої Батьківщини за такими спеціальностями: «правознавство» за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр», «спеціаліст», «магістр»;

«міжнародне право» («бакалавр»); «судова експертиза», «інтелектуальна власність» («магістр»).

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 7-р до Університету приєднано Державний інститут підготовки кадрів. А влітку 2014 р. свій перший набір студентів здійснив Полтавський юридичний коледж – новостворений підрозділ Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, вищий навчальний заклад I–II рівнів акредитації, який готує фахівців для органів державної влади, правосуддя, установ юстиції, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та інших сфер юридичної діяльності за денною й заочною формами навчання за спеціальністю «правознавство» за освітньо-кваліфікаційним рівнем «молодший спеціаліст».

Фахову (професійну й практичну), гуманітарну та соціально-економічну підготовку здійснюють 40 кафедр, на яких самовіддано працюють більш як 800 фахівців, з яких понад 110 – доктори наук, професори, близько 600 – кандидати наук, доценти. 3 поміж педагогів – Герой України; академік Національної академії наук України; 14 академіків і 19 членів-кореспондентів Національної академії правових наук України; 19 заслужених діячів науки і техніки України; 15 заслужених працівників освіти України; 14 заслужених юристів України; 1 заслужений юрист Росії, 3 народні артисти України; 5 заслужених працівників культури України; 4 заслужені артисти України; 12 лауреатів Державної премії України; 1 заслужений діяч мистецтв України; 8 заслужених професорів Університету, якими проводиться велика науково-дослідна робота з фундаментальних і прикладних проблем правознавства, розробляються 17 цільових комплексних програм. Університетські вчені брали активну участь у підготовці великої кількості законопроектів, зокрема й Конституції України; виступають експертами при розробленні важливих нормативно-правових актів; вносять пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства; проводять наукову експертизу проектів законів і кодексів; надають експертні висновки на запити суддів Конституційного Суду України, Верховного Суду України, інших вищих судів та центральних органів влади, адвокатів, громадян і суб'єктів господарювання; у галузі нормотворчої діяльності на регулярній основі співпрацюють з адміністрацією Президента, комітетами Верховної Ради України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами й відомствами, органами місцевого самоврядування.

Високий рівень навчального процесу та підготовки випускників забезпечується розгалуженою матеріально-технічною базою (сучасними навчальними корпусами, лекційними залами, аудиторіями, комп'ютерними класами, лабораторіями, бібліотеками, спортивними спорудами тощо), а також сучасною інформаційно-телекомунікаційною інфраструктурою Університету, широким впровадженням у його діяльність новітніх інформаційних технологій, дистанційних форм навчання та електронних сервісів, функціонуванням яких опікується Центр інформаційного і технічного забезпечення навчального процесу.

Головний корпус Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Гордістю Університету є наукова бібліотека, фонди якої перевищують 1 млн 420 тис. примірників видань, значна кількість яких є раритетними. Завдяки пасіонарності університетських учених, провідних профільних вищих навчальних закладів і наукових бібліотек України й зарубіжжя, а також власній активній видавничій діяльності ці фонди регулярно поповнюються. Співробітники бібліотеки не припиняють копіткої роботи з їх переведення в електронну форму в рамках виконання стратегічного завдання, спрямованого на формування освітнього кіберпростору вищого навчального закладу інформаційної епохи, забезпечення швидкого і якісного цілодобового доступу численних користувачів бібліотеки до скарбниці нетлінних й актуальних знань. Потребу вчених і студентів у такому інформаційному ресурсі важко переоцінити, адже щорічні звернення Інтернет-користувачів лише до електронного репозитарію Університету, якому міжнародним центром ISSN за підтримки інформаційного сектору ЮНЕСКО у 2014 р. надано власний міжнародний стандартизований серійний номер, обчислюються сотнями тисяч.

Про збереження й примноження славних традицій вишу dbають його випускники, сотням тисяч яких Університет дав путівку в життя за роки свого існування. Велика частина з них назавжди пов'язала своє життя з на-тхненною науково-дослідною та викладацькою діяльністю в стінах Alma Mater, відстоюванням прав і законних інтересів громадян та держави на високих посадах в органах державної влади й місцевого самоврядування,

судах, органах прокуратури, міліції, СБУ, адвокатури, суб'єктах господарювання тощо, гідно вписавши свої імена в історію вітчизняної юридичної науки, практики законотворення та правозастосування. Потужним центром координації їх спільних зусиль стала Асоціація випускників Університету.

Традиційно значна увага приділена створенню в Університеті сприятливих умов для різнобічного фізичного й духовного розвитку обдарованої студентської молоді. Університетські спортсмени, загартовані наполегливими тренуваннями в 6 спортивних клубах і 18 секціях, неодноразово брали участь і виборювали перемогу в чемпіонатах і кубках України, всесвітніх студентських універсиадах, чемпіонатах світу та Європи. На базі Палацу студентів діє професійний театр-студія широкого жанрового спрямування, більш як 20 творчих колективів, з-поміж яких – народна чоловіча хорова капела, духовий оркестр, ансамбль скрипалів, бального танцю, гітаристів, жіночий хор, жіночий вокальний ансамбль, театр сучасного та естрадного танцю, української пісні, у яких виявляють свої таланти близько 1500 студентів.

З огляду на те, що 210-а річниця від дня заснування Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відзначається в буремний для всього нашого народу та країни час, ювілейний концерт не планувався й не проводився. Офіційні урочистості з нагоди знаменної дати відбулися у форматі спільного засідання вченої ради Університету та президії Національної академії правових наук України, а також розширеного урочистого засідання вченої ради Університету. Участь в урочистостях взяли: заступник голови Харківської обласної державної адміністрації Ю. О. Світлична; голова Харківської обласної ради С. І. Чернов; заступник Харківського міського голови, директор Департаменту економіки та комунального майна, член виконавчого комітету Харківської міської ради М. І. Фатеев; суддя Конституційного Суду України А. В. Касмінін; прокурор Харківської області Ю. Б. Данильченко; голова Державної судової адміністрації України З. В. Холоднюк, начальник територіального управління Державної судової адміністрації в Харківській області В. В. Остапенко, радник начальника Головного управління ГУ МВС України в Харківській області А. В. Сирота, перший віце-президент Національної академії правових наук України О. В. Петришин, голова Асоціації випускників Університету В. І. Кононенко, а також інші почесні гості, ректорат на чолі з ректором Університету В. Я. Тацієм, викладачів, співробітників, студенти.

Ректор В. Я. Тацій і перший проректор Ю. П. Битяк презентували нові друковані видання до 210-річного ювілею: «Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого», «Професори Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого», «Буклет Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого» та «Альбом художніх творів викладачів і співробітників Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Учені, науковці, викладачі та співробітники Університету отримали від почесних гостей і ректора Університету найщиріші привітання й різні на-

городи. За видатні досягнення в науковій діяльності, вагомий внесок у розвиток вітчизняної освіти, сприяння реалізації принципів верховенства права В. Я. Тацію, ректору Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, президенту Національної академії правових наук України, Герою України, який здійснює успішне керівництво вишем з 1987 р., було вручено посвідчення «Почесний громадянин Харківської області».

Високе визнання з боку вітчизняної й світової громадськості та власне усвідомлення колективом Університету важливості своєї соціальної місії й гостроти викликів сьогодення слугує потужним джерелом натхнення для подальшого об'єднання творчих зусиль на шляху розбудови України як безсумнівно суверенної та незалежної, демократичної, соціальної й правової держави.

*Інформацію підготував **В. В. Білоус**,
доцент кафедри криміналістики Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент*

ВАЖНОЕ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ ПО КРИМИНАЛИСТИКЕ

История становления и развития криминалистики, ее идей, теорий и представлений прослеживается в персоналиях – сведениях об ученых и практиках, внесших существенный вклад в формирование научной криминалистической мысли. История криминалистики не является абстрактной – она отражает деятельность реальных людей, живущих в различных странах мира. Криминалистика – наука, синтезирующая естественные, технические и другие данные, предлагающая самые передовые способы, приемы и методы противодействия преступности. Криминалистика по праву занимает особое место в системе наук и отличается своим глобальным и транснациональным характером.

Выход в свет в 2014 г. фундаментального труда «Энциклопедия криминалистики в лицах»¹ отражает вклад отдельных криминалистов в науку через призму их научных достижений. Содержание криминалистики фактически представлено в виде мозаики, состоящей из информации об исследованиях криминалистов в различных странах (регионах) и в разные временные периоды.

Рецензируемая энциклопедия представляет собой справочное издание, в котором размещена информация о более чем 250 известных и выдающихся ученых-криминалистах. В книге систематизирована информация как о представителях, стоявших у истоков возникновения криминалистических знаний, так и о современниках. Представляет интерес то, что работа содержит данные об основоположниках криминалистики. Среди которых могут быть названы Рафаил Самуилович Белкин, Альфонс Бертильон, Николай Сергеевич Бокариус, Альберт Вейнгарт, Роберт Гейндль, Эдвард Генри, Уильям Джеймс Гершель, Ганс Гросс, Эдмонд Локар, Герберт Юлианович Маннс, Рудольф Арчибальд Рейсс, Гарри Содерман, Зигфрид Тюркел, Людвиг фон Ягеманн и др.

Роль личности в истории криминалистики состоит в предложении новых подходов, создании отдельных направлений и целой системы знаний, способствующей противодействию преступности с помощью технических средств или данных научной полиции, внедрения новейших методов исследования доказательств. Это касается использования данных антропологии и антропометрии, медицины и дактилоскопии, физики и химии, графологии

¹ Энциклопедия криминалистики в лицах / Encyclopedia of Criminalistics in Personalities / под ред. В. Ю. Шепитько. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2014. — 400 с.

и почерковедения, математической логики и др. При этом отдельные направления и теории были заменены более современными конструкциями, отражая развитие общества и науки вообще. Трудоемкий процесс исследования доказательственной информации уступает место современным научно-техническим средствам, информационным продуктам и нанотехнологиям.

В энциклопедии избран алфавитный подход в изложении материала. Справочная информация об отдельных ученых-криминалистах и практиках надлежащим образом упорядочена и отражает их анкетно-биографические данные, сведения о творческом пути, главных направлениях научной деятельности, о защите диссертаций, иных научных достижениях. Достаточно важным является предоставление информации об основных трудах криминалиста с указанием наименования и года опубликования научной работы.

Необходимо особо отметить удобность в пользовании книгой, поиске материала. Четкий справочный характер работы позволяет легко отыскивать необходимые сведения. Кроме того, каждая статья об ученом-криминалисте сопровождается его фотографией и другим фотографическим материалом. В процессе подготовки книги широко использован архивный материал, который не был опубликован ранее. Для удобства пользования книга предусматривает также именной указатель (с. 389–395) и основные сокращения (с. 381–388).

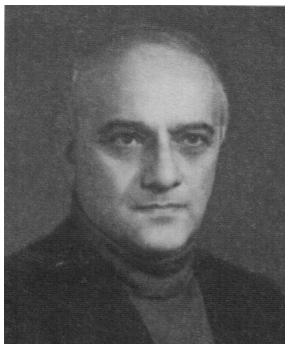
Подготовка энциклопедии стала возможной благодаря активизации в деятельности криминалистов в современных условиях, формированию научных школ криминалистов и их сообществ. Определенная заслуга в подготовке этой книги принадлежит Международному Конгрессу Криминалистов (INGO «Criminalists Congress»). В подготовке статей энциклопедии принимали участие 41 автор-составитель (с. 396–398).

Представленная книга является весьма оригинальной работой. Это первая серьезная попытка систематизации данных о криминалистах, которая может быть рассмотрена как вклад в развитие криминалистики и объективное изложение ее истории. Поэтому эта энциклопедия несомненно будет полезна читателям – широкому кругу заинтересованных лиц.

*Заведующий кафедрой уголовного права № 2
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого, доктор юридических
наук, профессор, академик Национальной
академии правовых наук Украины, заслуженный
деятель науки и техники Украины*

Н. И. Панов

ПАМ'ЯТІ СЕМЕНА МУСІЙОВИЧА ВУЛА

14 березня 2014 р. пішов з життя відомий в Україні, Росії, Молдові, Азербайджані, Білорусі, Казахстані та інших державах близького і далекого зарубіжжя експерт-криміналіст, учений, кандидат юридичних наук *Семен Мусійович Вул*.

С. М. Вул народився 7 листопада 1928 р. у м. Бердичів Житомирської області. На зорі свого життя разом з усім радянським народом він пережив усі незгоди Великої Вітчизняної війни.

Свій професійний шлях розпочав у 1946 р., вступивши до філологічного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького, який закінчив у 1951 р., здобувши вищу освіту за фахом «Класична філологія». На початку своєї трудової діяльності Семен Мусійович займався викладацькою роботою. З 1950 до 1957 р. викладав психологію й логіку в середніх школах м. Харкова. З 1958 по 1967 р. працював викладачем російської мови та літератури у Всесоюзному заочному інституті харчової промисловості, середній школі робочої молоді, викладав курс логіки в Харківському державному університеті ім. О. М. Горького, Харківському юридичному інституті (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого). Викладацькою діяльністю С. М. Вул продовжував займатися до 1976 р.

З 2 березня 1967 р. життя й діяльність Семена Мусійовича Вула тісно пов'язані з Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Будучи молодшим науковим співробітником відділу криміналістичної ідентифікації особи, С. М. Вул одразу розпочав роботу над розробленням складної проблеми теорії почеркознавчої ідентифікації особи – аналізуванню ознак писемного мовлення. У 1973 р. С. М. Вул розробив нове поняття ознак писемного мовлення та запропонував їх нову класифікацію, на експериментальній підставі довів можливості успішного використання статистичних методів для вирішення питань про автора документа. З грудня 1973 р. працював на посаді старшого наукового співробітника лабораторії судово-почеркознавчих досліджень. З квітня 1980 р. завідував сектором авторознавчих досліджень, з 1981 до 1997 р. очолював

лабораторію судово-почеркознавчих досліджень. З жовтня 1996 р. також працював на посаді провідного наукового співробітника сектору судово-фоноскопичних досліджень зазначеної лабораторії.

У 1975 р. С. М. Вул успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи». У жовтні 1976 р. Вищою атестаційною комісією при Раді Міністрів СРСР йому видано відповідний диплом.

Талановитість і працездатність С. М. Вула відображені в різних напрямках його наукової діяльності. Він розробив основні методики авторознавчої експертизи, які вирішують ідентифікаційні, класифікаційні та ситуаційні завдання. С. М. Вул багато років був головою секції судових почеркознавчої та авторознавчої експертиз Науково-консультаційної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України.

Практична й дослідницька діяльність С. М. Вула виявилася в публікаціях понад 100 наукових праць. Він є автором і співавтором багатьох статей, науково-методичних посібників, підручників, конспектів лекцій. Серед них: «Из практики использования данных лингвистики и физиологии в криминалистической экспертизе письма» (1968), «Об использовании признаков письменной речи в криминалистической экспертизе письма» (1969), «К вопросу об установлении экспертом личности автора текста», «О влиянии прошлого опыта на восприятие и письменное воспроизведение звуковой стороны слова», «Характер и пределы изменений письменной речи при ее преднамеренном искажении», «О возможности установления факта выполнения рукописи в состоянии физической усталости» (1970), «Психолингвистическое исследование текста в криминалистической экспертизе письма», «Текст документа как источник информации о личности его автора» (1971), «Статистическое исследование общих признаков языковых навыков письменной речи в криминалистической экспертизе письма», «Неидентификационные исследования в почерковедческой экспертизе», «Корреляционная зависимость общих признаков языковых навыков письменной речи» (1972), «Психологические и психолингвистические вопросы криминалистического исследования признаков письменной речи», «Криминалистическое исследование признаков письменной речи» (1973), «Исследование статистического характера письменной речи», «Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи», «Экспериментальное исследование количественных характеристик текстов с помощью электронно-вычислительной техники в целях установления авторства» (1975), «Методика статистического анализа общих языковых навыков письменной речи», «Подготовка материалов на автороведческую экспертизу» (1976), «Крими-

налистическая экспертиза письменной речи в системе судебной экспертизы» (1977), «К вопросу о структурной организации текста и условиях ее формирующих», «Оценка идентификационной значимости признаков письменной речи в судебно-автороведческой экспертизе», словник «Термины судебно-автороведческой экспертизы» (1978), «Судебно-автороведческая экспертиза», «Установление авторства анонимных машинописных текстов» (1979), «Предмет и объекты судебно-автороведческой экспертизы» (1980), «Особенности методики экспертного решения вопросов о родном языке автора документа», «Современное состояние и возможности судебно-автороведческой экспертизы» (1981), «Корреляционная зависимость количества языковых ошибок в письменной речи русского монолингва», «Теоретические и методические основы экспертного решения вопросов о родном языке автора документа, выполненного на русском языке», «Особенности оценки следователем и судьей заключения судебно-автороведческой экспертизы» (1982), конспекти лекций «Исследование идентификационных признаков письменной речи в процессе решения судебно-почерковедческих задач», «Исследование русской письменной речи с целью решения вопросов о родном (узбекском) языке автора документа», «Общие положения методики решения вопросов о национально-биографических характеристиках автора документа», «Статистическое исследование лексических и синтаксических признаков письменной речи в целях дифференциации автора анонимного документа», «Экспериментальное определение формирования языковых навыков автора анонимного документа» (1983), «Экспериментальное исследование украинской письменной речи в целях решения вопроса о месте формирования языковых навыков автора документа», «Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы» (1984), «Исследование статистических параметров текстов документов в целях решения вопроса об образовательном уровне его автора», «Качественные и количественные характеристики текстов, выполненных лицами с различным общеобразовательным уровнем (высшее, начальное)», «Особенности методики диагностирования образовательного уровня автора документа» (1985) та ін.

С. М. Вула по праву можна називати родоначальником авторознавства, таким, що заклав фундамент лінгвістичної експертизи. Прагнучи ділитися своїми знаннями та науковими здобутками, він підготував багато фахівців-авторознавців. Майже всі спеціалісти цього профілю на теренах колишнього Радянського Союзу належать до учнів Семена Мусійовича, користуються результатами його праць при проведенні експертиз і в науковій діяльності, багато з них здобуличені ступені та звання. Працюючи судовим експертом, С. М. Вул виконав значну кількість як авторознавчих, так і почеркознавчих найскладніших експертиз на замовлення правоохоронних органів з усіх

республік СРСР і сучасної України. За сумлінну працю його неодноразово було відзначено почесними грамотами, не раз оголошувалися подяки.

Багатолітній життєвий досвід, високий інтелектуальний і культурний рівні Семена Мусійовича проявилися в літературній діяльності. Він написав декілька художніх творів, серед них майже біографічну повість «... а был ли мальчик?».

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», колектив Харківського НДІСЕ висловлюють щирі співчуття родині та близьким Семена Мусійовича. У нас назавжди залишиться пам'ять про відомого вченого-криміналіста, талановитого керівника й наставника, чуйну та високопорядну людину – *Семена Мусійовича Вула*.

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	3
От редакционной коллегии	4

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Шенітько В. Ю., Білоус В. В. Роль сучасних інформаційних технологій у встановленні особи злочинця	5
Коновалова В. Е. Частные методики криминалистической экспертизы: проблемы генезиса и организации	11
Журавель В. А. Проблеми організації досудового розслідування в контексті положень чинного Кримінального процесуального кодексу України	16
Терехович В. Н., Ниманде Э. В. Особенности системы принципов теории криминалистики	25
Моїсєєв О. М. Процесуальна ефективність допиту експерта в режимі відеоконференції	36
Шевчук В. М. Проблеми формалізації процесу розслідування злочинів	44
Щербаковский М. Г., Лапта С. П. Содержание и допустимость сведений, полученных при допросе сведущих лиц	54
Булдулюков О. Ю. Тактические решения в криминалистике: основы классификации	64
Капустіна М. В. Криміналістичне забезпечення досудового розслідування: поняття та ознаки	71
Мышков Я. Е. Методика расследования взяточничества: оптимальные системы следственных действий	79
Книженко С. О. Документальні джерела інформації про злочини проти правосуддя	87
Матюшкова Т. П. Криміналістична класифікація злочинів, пов'язаних із незаконними заволодіннями автотранспортними засобами	93
Купріянова Л. С., Гусєва В. О., Савчук Т. І. Особливості огляду місця події при виявленні трупа, що висить у петлі	100
Лозова С. М. Особливості розслідування суспільно небезпечних діянь, учинених особами з психічними захворюваннями або тимчасовими розладами психіки	106
Яремчук В. О. Правова регламентація участі спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій	112

Міронов С. В. Типові слідчі ситуації в методиці розслідування перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів	120
Спасенко К. О. Особливості відкриття кримінального провадження щодо порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.....	128
Хань О. О. Технології програмування провадження окремих слідчих (розшукових) дій.....	134
Четвертак Д. Ю. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ при розслідуванні приховування злочинів.....	140
Луньова О. С. Деякі питання вдосконалення взаємодії слідчого з працівниками експертно-криміналістичних установ в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України	145
Приходько В. О. Правові засади функціонування криміналістичних обліків: сучасний стан	151

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні	157
Нефедов С. Н. Проблемные вопросы оценивания результатов межлабораторных сличений в сфере судебно-экспертной деятельности	166
Бордюгов Л. Г. Применение и использование специальных знаний в уголовном процессе Украины	174
Фастовець В. А. Деякі проблемні питання правової регламентації судово-експертної діяльності.....	183
Хоша В. В. Загальні положення оцінювання невизначеності результатів вимірювань при валідації судово-експертних методик	191

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПISУ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

Дідушок Н. Я., Дробішева О. С. Особливості призначення та проведення лінгвістичних досліджень у межах експертизи писемного мовлення	199
Брендель О. І., Роман А. І., Фатсєва Л. Ю. Особливості проведення досліджень цифрових відеозображень з метою отримання інформації про зафіксовані на них обставини подій	205

СУДОВІ БАЛІСТИЧНА ТА ТРАСОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

<i>Коломійцев О. В., Сапелкін В. В.</i> Аналізування балістичних характеристик уражаючих елементів патронів травматичної дії «Терен-12П» і «Терен-12К», відстріляних із помпової рушниці «Форт-500А».....	210
<i>Заковирко О. М., Тумоян Н. А.</i> Виявлення ознак розкриття та повторного навішування сучасних запірно-пломбувальних пристроїв якірного типу.....	223

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

<i>Руднєв В. А., Клімчук А. Ф., Нардід Л. В., Кривошеєв В. І., Карноژیцький П. В.</i> Вплив зміни компонентного складу газових конденсатів на результати порівняльного дослідження.....	231
<i>Петюнин Г. П., Чубенко А. В., Гузенко Н. В.</i> Модифікація метода «ТСХ-скринінга» для некоторых контролюемых соединений.....	239
<i>Космина Н. Н.</i> Сравнительное исследование в экспертизе наркотических средств и психотропных веществ.....	246
<i>Данышина К. М.</i> Проблемні питання експертного дослідження ігристих виноградних вин.....	253
<i>Сич І. В.</i> Деякі питання дослідження сильнодіючих і отруйних речовин в експертній практиці.....	258

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Сабадаш В. В., Клец Д. М., Варлахов В. О.</i> Експертне дослідження параметрів маневреності автомобіля при розгерметизації його колеса.....	264
<i>Сарасєв О. В.</i> Автоматизовані методи оцінювання ефективності гальмування автомобіля при дослідженні дорожньо-транспортної пригоди.....	271
<i>Кузін М. О., Мещерякова Т. М., Кузін О. А., Курильова О. Ф., Гординська Н. В.</i> Використання обернених задач механіки в судовій залізнично-транспортній експертизі.....	281
<i>Уberman В. И.</i> Приоритеты судебной экологической экспертизы и арбитражный эффект экологического контроля.....	288
<i>Чупрун В. Т.</i> Використання спеціальних знань при проведенні досліджень обставин нещасних випадків, пов'язаних із діяльністю у війсьній сфері.....	299

**Експертна практика: методичні підходи
до вирішення завдань інженерно-технічних досліджень**

<i>Пугачова І. Л., Кучеренко Р. Й.</i> Роботи з розбирання та знесення будівельних об'єктів як предмет будівельно-технічних досліджень	308
<i>Осипенко К. О., Пугачова І. Л.</i> Особливості проведення будівельно-технічних досліджень із встановлення якості виконаних робіт з ремонту рулонних покрівель об'єктів промислового призначення	317

СУДОВО-ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Власенко В. В.</i> Проблема розрахунку реальної процентної ставки за споживчими кредитами комерційних банків при проведенні судово-економічних експертиз	324
<i>Капустник К. В., Івахненко П. О.</i> Алгоритм проведення експертиз документів фінансово-кредитних операцій при наданні споживчих кредитів в іноземній валюті	329
<i>Каплін Р. Б., Аніщенко О. В., Губанова І. В.</i> Методичні підходи до експертного дослідження особливостей відображення операцій з акціями в бухгалтерському й податковому обліках господарських товариств та інститутів спільного інвестування	335

**Експертна практика:
методичні підходи до вирішення завдань економічних досліджень**

<i>Панченко Н. І., Гордієнко І. М.</i> Особливості дослідження розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків, споруд і прибудинкових територій об'єднань співвласників багатоквартирного будинку	344
<i>Семенова Н. Ю.</i> Особливості віднесення до складу витрат, що враховуються при визначенні об'єкта оподаткування податком на прибуток, вартості залишків готової продукції та незавершеного виробництва	351
<i>Буколова В. В., Лисак Ю. А.</i> Деякі особливості проведення експертного дослідження, пов'язаного з розрахунком орендної плати за державне та комунальне майно і її розподілом	357

**СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ТА СУДОВА
ЕКСПЕРТИЗА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ:
МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ**

<i>Губарева В. М., Михальський О. О.</i> Деякі особливості проведення судових товарознавчих експертиз із дослідження маркування м'яса та м'ясних продуктів	363

Заніна Т. А., Копитько А. П., Мануленко О. В. Дослідження щодо встановлення відповідності ліцензійним вимогам комп'ютерних програм, придбаних через засоби телекомунікацій.....	369

СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Гуров О. М., Козаченко І. М., Куценко С. В., Гладких Д. Б., Щербак В. В. Порівняльний аналіз досліджень суправітальної реакції зіниць на дію пілокарпіну.....	375
Ольховський В. О., Губін М. В. Сучасний стан судово-медичної діагностики травм органів дихальної системи в живих осіб.....	382
Сапелкін В. В., Коломійцев О. В., Бойчук І. П. Запровадження в практику судової медицини альтернативного критерію оцінювання уражаючих властивостей куль травматичної дії.....	388
Щербак В. В. Особливості вогнепальних пошкоджень при пострілах із пістолета «Форт-14ТП» у межах близької дистанції.....	394

КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕРТИЗА ТА ІНШІ ВИДИ ЕКСПЕРТИЗ

Башикиров Г. Б., Завдовьева І. Г., Баранов П. Ю. Особенности назначения и проведения судебных комплексных строительно-экономических экспертиз по определению стоимости строительно-монтажных работ.....	401
Харабуга Ю. С. Актуальні питання експертного дослідження ліцензійності програмного забезпечення.....	410
Панфилов П. Б., Саламатин А. В., Панфилова З. Ю. Возможности судебной ольфакторной экспертизы в расследовании тяжких и особо тяжких преступлений против личности.....	417
Клименко Н. І. Несудова експертиза, або експертиза соціуму.....	424

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Лозовий А. І., Лісовий В. М., М'ясоєдов В. В., Ольховський В. О., Дереча Л. М., Бондаренко В. В. Внесок Миколи Сергійовича і Миколи Миколайовича Бокариусів у розвиток судової експертизи та криміналістики.....	430
Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Династия судебных медиков Бокариусов.....	441
	481

НАУКОВА ХРОНІКА

<i>Шепітько М. В.</i> X (внеочередная) международная научно-практическая конференция «Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика»	449
<i>Дереча Л. М.</i> Науково-практичний семінар «Реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності»	453
<i>Россинская Е. Р.</i> Международная научно-практическая конференция «Методологические, правовые и организационные проблемы новых родов (видов) судебных экспертиз»	457
<i>Білоус В. В.</i> 210-та річниця від дня заснування національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого	464

РЕЦЕНЗІЇ НА АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

Важное энциклопедическое издание по криминалистике	471

Пам'яті Семена Мусійовича Вула	473

ВИМОГИ
щодо оформлення матеріалів,
які надсилаються для публікації у збірнику
«Теорія та практика судової експертизи і криміналістики»

При підготовці матеріалів для публікації у збірнику редакційна колегія просить авторів дотримуватися наступних вимог.

1. Тексти статей українською або російською мовами з анотацією українською чи російською, а резюме російською (чи українською) та англійською (обсягом 150–200 слів) мовами оформляються в текстовому редакторі Microsoft Word.

2. Статті, обсягом від 8 до 12 сторінок, мають бути надруковані на папері формату А4 шрифтом Times New Roman (Symbol, Wingdings) кеглем № 14 через 1,5 міжрядкових інтервали, залишаючи поля: зліва – 3 см, справа – 1,5 см, зверху – 2 см, знизу – 2 см. Анотація – до 5 рядків, кегль № 12 через 1 міжрядковий інтервал, курсив. Такі ж кегль та інтервал слід застосовувати при оформленні таблиць, підписів під рисунками. Використання інших шрифтів не допускається.

3. На окремому аркуші подаються відомості про автора (співавторів): прізвище, ім'я, по батькові, посада за місцем роботи, науковий ступінь, вчене звання, службова і домашня адреси, контактні телефони, E-mail.

4. Матеріали надсилаються надрукованими у 2-х примірниках та записаними на диску (назва файлу – латинськими літерами – по прізвищу першого автора; весь матеріал статті повинен міститися в одному файлі, ілюстративний – дублюється окремим файлом на кожну ілюстрацію відповідного формату (див. п. 9–11)).

5. Матеріали розташовуються таким чином: ліворуч – УДК, праворуч – ініціали та прізвище автора (співавторів), посада за місцем роботи, науковий ступінь, вчене звання; далі посередині – назва статті великими літерами; потім по ширині тексту статті – анотація та ключові слова; текст статті з рисунками, діаграмами, схемами, таблицями тощо та після тексту – два резюме (з ключовими словами), дата, підпис(и) автора (співавторів).

6. Виноски по тексту повинні мати наскрізну нумерацію й оформлятися за допомогою засобів Microsoft Word меню «Вставка» => («Ссылка» =>) «Сноска».

7. Математичні формули в тексті виконуються за допомогою вбудовано-го в Microsoft Word редактора математичних формул (Microsoft Equation). Літери грецького алфавіту за текстом повинні бути тільки стандартними символами вбудованого шрифту Symbol. Використання для цієї мети об'єктів Microsoft Equation не допускається.

8. Блок-схеми виконуються за допомогою вбудованого в Microsoft Word редактора діаграм Microsoft Graph.

9. Хімічні формули за текстом виконуються за допомогою редактора хімічних формул ChemDraw, що входить до комплексу Cambridge ChemOffice.

10. Діаграми і графіки виконуються за допомогою Microsoft Excel. При цьому крім файла з текстом статті, де є відповідна діаграма (графік), обов'язково надається файл Microsoft Excel.

11. Растрові ілюстрації (відскановані рисунки, фотографії тощо), що є у тексті статті, також треба надавати окремо у форматі TIFF або BMP (не використовувати для цього формат JPEG). При цьому не допускається вставляти зазначені ілюстрації в окремий файл Microsoft Word. У разі ненадання ілюстрацій у вигляді окремих файлів відповідного формату або незадовільної їх якості редакційна колегія залишає за собою право не включати їх до тексту статті. В ілюстративному матеріалі (схемах, діаграмах, графіках) допускається використання лише зазначених у п. 2 шрифтів.

12. Об'єкти, зазначені в п. 7–11, повинні розміщуватися в статтях без обтікання текстом. Не використовувати вставки об'єктів в окрему рамку або поверх тексту.

13. При оформленні ілюстративних матеріалів авторам слід враховувати, що збірник публікується в чорно-білому варіанті форматом А5. Тому згадувань у текстах статей про кольорові позначення на рисунках або діаграмах слід уникати.

14. Підкреслення в текстах статей використовувати небажано, слід користуватися курсивом або відокремлювати частини тексту за допомогою довгих тире (—), цифр. Вірно залучати короткі тире (–) та дефіс (-), тільки типографські лапки («...»), закриваючий апостроф (').

15. Більш детальні приклади використання цих вимог можна знайти у попередніх випусках збірника.

16. Надіслані матеріали не повертаються. Всі матеріали, що істотно не відповідають наведеним вимогам, не розглядаються.

17. Допускається внесення редакційних поправок без участі авторів, якщо вони дають на це згоду при надсиланні матеріалів.

18. Посилання на бібліографічні джерела оформляються відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис».

*Деякі приклади оформлення посилань
на літературні джерела:*

1. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2. Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 123.

2. Методы автоматизированного распознавания речи : в 2 кн. / [У. А. Ли, Э. П. Нейбут, Т. Б. Мартин и др.] ; под ред. У. А. Ли. — М. : Мир, 1983. — С. 33.

3. *Центров Е. Е.* Основы криминалистического учения о потерпевшем : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза» / Е. Е. Центров. — М., 1993. — С. 16.

4. *Макарян А. А.* Интеграция естественных и технических наук в криминалистике : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Макарян Аюп Андреевич. — М., 1994. — 179 с.

5. *Смирнов А. А.* Заметки о лингвистической экспертизе (менталитет юристов и лингвистическая ментальность) [Електронний ресурс] / А. А. Смирнов. — Режим доступу : <http://www.textology.ru>. — 20.04.2013.

ТРЕБОВАНИЯ

к оформлению материалов, присылаемых для публикации в сборнике «Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики»

При подготовке материалов для публикации в сборнике редакционная коллегия просит авторов придерживаться следующих требований.

1. Тексты статей на украинском или русском языках с аннотацией на украинском или русском, а резюме на русском (или украинском) и английском (объемом 150–200 слов) языках оформляются в текстовом редакторе Microsoft Word.

2. Статьи, объемом от 8 до 12 страниц, должны быть напечатаны на бумаге формата А4 шрифтом Times New Roman (Symbol, Wingdings) кеглем № 14 через 1,5 междустрочных интервала, оставляя поля: слева – 2,5 см, справа – 1,5 см, сверху – 2 см, снизу – 2 см. Аннотация – до 5 строк, кегль № 12 через 1 междустрочный интервал, курсив. Такие же кегль и интервал нужно применять при оформлении таблиц, подписей под рисунками. Использование других шрифтов не допускается.

3. На отдельном листе даются сведения об авторе (соавторах): фамилия, имя, отчество, должность по месту работы, научная степень, ученое звание, служебный и домашний адреса, контактные телефоны, E-mail.

4. Материалы присылаются напечатанными в 2-х экземплярах и записанными на диске (название файла – латинскими буквами – по фамилии первого автора; весь материал статьи должен помещаться в одном файле, иллюстративный – дублируется отдельным файлом на каждую иллюстрацию соответствующего формата (см. п. 9–11).

5. Материалы располагаются таким образом: слева – УДК, справа – инициалы и фамилия автора (соавторов), должность по месту работы, ученая степень, ученое звание; далее посередине – название статьи прописными буквами; затем по ширине текста статьи – аннотация и ключевые слова; текст статьи с рисунками, диаграммами, схемами, таблицами и т. п., после текста – два резюме (с ключевыми словами), дата, подпись (и) автора (соавторов).

6. Сноски по тексту должны иметь сквозную нумерацию и оформляться с помощью средств Microsoft Word меню «Вставка» => («Ссылка» =>) «Сноска».

7. Математические формулы в тексте выполняются с помощью встроенного в Microsoft Word редактора математических формул (Microsoft Equation). Буквы греческого алфавита по тексту должны быть только стандартными символами встроенного шрифта Symbol. Использование для этой цели объектов Microsoft Equation не допускается.

8. Блок-схемы выполняются с помощью встроенного в Microsoft Word редактора диаграмм Microsoft Graph.

9. Химические формулы по тексту выполняются с помощью редактора химических формул ChemDraw, который входит в комплект Cambridge ChemOffice.

10. Диаграммы и графики выполняются с помощью Microsoft Excel. При этом кроме файла с текстом статьи, куда вставлена соответствующая диаграмма (график), обязательно предоставляется файл Microsoft Excel.

11. Растровые иллюстрации (отсканированные рисунки, фотографии и т. п.), имеющиеся в текстах статей, также надо представлять отдельно в формате TIFF или BMP (не использовать для этого формат JPEG). При этом не допускается вставлять указанные иллюстрации в отдельный файл Microsoft Word. В случае непредставления иллюстраций в виде отдельных файлов соответствующего формата или неудовлетворительного их качества редакционная коллегия оставляет за собой право не включать их в текст статьи. В иллюстративном материале (схемах, диаграммах, графиках) допускается использование только указанных в п. 2 шрифтов.

12. Объекты, указанные в п. 7-11, должны размещаться в статьях без обтекания текстом. Не использовать вставки объектов в отдельную рамку или поверх текста.

13. При оформлении иллюстративных материалов авторам следует учитывать, что сборник публикуется в черно-белом варианте форматом А5. Поэтому упоминаний в текстах статей о цветных обозначениях на рисунках или диаграммах следует избегать.

14. Подчеркивания в текстах статей использовать нежелательно, следует пользоваться курсивом или отделять части текста с помощью длинных тире (—), цифр. Правильно использовать короткие тире (–) и дефис (-), только типографские кавычки («...»).

15. Более детальные примеры использования этих требований можно найти в предыдущих выпусках сборника.

16. Присланные материалы не возвращаются. Все материалы, которые существенно не отвечают приведенным требованиям, не рассматриваются.

17. Допускается внесение редакционных поправок без участия авторов, если они дают на это согласие при высылке материалов.

18. Ссылки на библиографические источники оформляются в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание».

*Некоторые примеры оформления ссылок
на литературные источники:*

1. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2. Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 123.

2. Методы автоматизированного распознавания речи : в 2 кн. / [У. А. Ли, Э. П. Нейбут, Т. Б. Мартин и др.] ; под ред. У. А. Ли. — М. : Мир, 1983. — С. 33.

3. *Центров Е. Е.* Основы криминалистического учения о потерпевшем : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза» / Е. Е. Центров. — М., 1993. — С. 16.

4. *Макарян А. А.* Интеграция естественных и технических наук в криминалистике : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Макарян Аюп Андреевич. — М., 1994. — 179 с.

5. *Смирнов А. А.* Заметки о лингвистической экспертизе (менталитет юристов и лингвистическая ментальность) [Электронный ресурс] / А. А. Смирнов. — Режим доступа : <http://www.textology.ru>. — 20.04.2013.

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики

Випуск 14

Видання містить матеріали чергового, чотирнадцятого випуску збірника «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики». Висвітлено сучасні проблеми криміналістики та найактуальніші питання провадження різних видів судових експертиз і застосування спеціальних знань у судочинстві. Значну увагу приділено вдосконаленню експертних методик. Надано наукові рекомендації щодо проведення певних експертних досліджень.

Для працівників правоохоронних органів, суддів, судових експертів, науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в надрукованих матеріалах, несуть автори. Деякі матеріали оприлюднені в порядку обговорення, оскільки мають дискусійний характер. У таких матеріалах точка зору членів редакційної колегії може не збігатися з науковими поглядами авторів.

Редактор *К. К. Гулий*
Комп'ютерна верстка *О. А. Федосєєвої*

Підписано до друку з оригінал-макета 25.12.2014.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 30,5. Обл.-вид. арк. 42,8. Вид. № 1139.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verстка@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80